

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**ŞARK (İSYAN BÖLGESİ) İSTİKLÂL MAHKEMESİ
(1925-1927)**

Doktora Tezi

Semih ÇINAR

Tarih Anabilim Dalı

İZMİR

2023

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ŞARK (İSYAN BÖLGESİ) İSTİKLÂL MAHKEMESİ (1925-1927)

Doktora Tezi

Semih ÇINAR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nuri KARAKAŞ

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “Şark (İsyan Bölgesi) İstiklâl Mahkemesi (1925-1927)” başlıklı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Semih ÇINAR

ÖNSÖZ

Millî Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyette bulunan İstiklâl Mahkemeleri, görev yaptıkları dönemlerdeki olağanüstü uygulamalarından dolayı Türk tarihinin en fazla tartışılacak konularından biri olmuştur. Bu durum yakın dönem Türk tarih yazımında da kendini göstermiştir. TBMM Arşivi çatısı altında muhafaza edilen İstiklâl Mahkemeleri evrakının uzun yıllar genel okuyucu/araştırmacılara kapalı tutulması ve çok az sayıda kişinin bu evrakı özel izinlerle ve kısıtlı olarak inceleyebilmesi de bu tartışmaların devam etmesinde etkili olmuştur. İstiklâl Mahkemeleri evrakıyla ilgili böyle bir politika izlenmesi, mahkemelerin çalışmalarının kamuoyundan saklandığı gibi bir inanın doğmasına neden olmuştur. Bu durum konuyla ilgili spekülasyonları da artırmış ve kaçınılmaz olarak bilgi kirliliğini de beraberinde getirmiştir.

Mahkemelere ait arşiv evrakı 2010'lu yılların ikinci yarısına kadar kapalı olduğundan bu yıllara kadar İstiklâl Mahkemeleri üzerine yapılan çalışmaların tamamına yakını dönemin süreli yayınları, döneme şahitlik eden kişilerin hatıratı ve TBMM Zabıt Ceridelerinde yer alan bilgiler üzerine inşa edilmiştir. TBMM Arşivi'nin 2010 yılında başlattığı çalışmalar ile İstiklâl Mahkemeleri evrakının kamuoyuna açılma süreci başlamıştır. 2015 yılına gelindiğinde TBMM Arşivi'nin İstiklâl Mahkemeleri ile ilgili çalışmalarının ilk somut çıktısı alınmış, İstiklâl Mahkemeleri hakkında genel bilgiler veren "*İstiklâl Mahkemeleri (Kanuni Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)*" başlıklı eser TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır. İstiklâl Mahkemeleri ile ilgili bu ilk yayını, İstanbul İstiklâl Mahkemesi, Elcezire İstiklâl Mahkemesi, Eskişehir İstiklâl Mahkemesi, Isparta İstiklâl Mahkemesi, Şark İstiklâl Mahkemesi, İkinci Dönem Ankara İstiklâl Mahkemesi, Birinci Dönem Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Konya İstiklâl Mahkemesi'nin kararlarını ve mahkeme zabıtlarını içeren ciltler takip etmiştir. Mahkeme kararları ve zabıtlarının yanı sıra adı geçen mahkemelerin diğer evrakı da TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı'nın internet sitesi üzerinden çevrimiçi erişime açılmıştır. Böylece İstiklâl Mahkemeleri evrakının kamuoyuna açılmasıyla birlikte İstiklâl Mahkemeleri üzerine yapılan yayınlarda ve tartışmalarda yeni bir boyuta geçilmiştir. 2010'lu yıllara kadar ağırlıklı olarak ikinci el

kaynaklar üzerinden yapılan yayınların yerini konunun birinci el kaynakları olan İstiklâl Mahkemeleri evrakı üzerinden yapılan yayınlar almaya başlamıştır.

Şark İstiklâl Mahkemesi evrakının 2017 yılı sonlarında TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı'nın internet sitesi üzerinden çevrimiçi erişime açılması, İstiklâl Mahkemeleri evrakının kamuoyuna açılma sürecinin önemli bir adımıdır. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakını referans alarak doğrudan birinci el kaynaklar üzerinden yaptığımız bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde İstiklâl Mahkemelerinin kuruluşunu hazırlayan süreç, Millî Mücadele Dönemi'nde kurulan İstiklâl Mahkemeleri ve bu mahkemelerin özelliklerinden bahsedilerek İstiklâl Mahkemeleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde Şeyh Said İsyanı ve devletin o isyan üzerine gösterdiği refleks incelenmiştir. İsyan mümkün olduğu ölçüde birinci el kaynaklar üzerinden irdelenmiştir. Şeyh Said İsyanı, askerî ve güvenlik boyutları olan bir mesele olduğundan ilk başvurduğumuz adres, Genelkurmay ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı) Arşivi olmuştur. Ancak bu arşivde yaptığımız araştırma bizim için tam bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Genelkurmay ATASE Arşivi'nde yaptığımız katalog taramasında Şeyh Said İsyanı'na ilişkin tek bir belgeye bile rastlanmamıştır. Oysaki literatürde Genelkurmay'ın bu konuyla ilgili yaptığı bir yayın mevcuttur. Emekli Kurmay Albay Reşat Hallı'nın, "*Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*" başlıklı kitabının Şeyh Said İsyanı ile ilgili bölümünde Genelkurmay ATASE Arşivi'nde yer alan onlarca belge ve rapordan yararlandığı görülmektedir. Hatta bu kitap sonraki yıllarda "*Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*" başlığıyla iki cilt hâlinde tekrar basılmıştır. Buna rağmen arşiv kataloğunda Şeyh Said İsyanı ile ilgili tek bir belge bile bulunmamaktadır. Bu sebepten çalışmanın birinci bölümünde istifade etmeyi en çok umduğumuz muhtemel kaynaklardan olan Genelkurmay ATASE Arşivi evrakından hiç yararlanamadık. Neyse ki Cumhurbaşkanlığı Arşivi bu eksikimizi tamamladı. Mustafa Kemal Atatürk'ün özel yazışmalarının da yer aldığı bu arşivde Atatürk'e gönderilen birçok askerî rapora ulaştık. Asılları Genelkurmay ATASE Arşivi'nde olan bu askerî raporların büyük çoğunluğu Atatürk'ü durumdan haberdar etmek için Genelkurmay İkinci Başkanı Kazım Orbay Paşa tarafından çoğaltılan kopyalardır. Bir kısmı ise doğrudan Atatürk'e gönderilen orijinal nüshalardır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan bu belgeler sayesinde isyanın askerî

yönünü doğrudan birinci el kaynaklar üzerinden takip edebildik. Bu bölümün yazımında yararlandığımız önemli kaynakların bir kısmını da Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde tespit ettiğimiz, yerel idarelerin ya da askerî makamların tuttukları raporlar oluşturdu. Yaşadığı/görev yaptığı şehrin/bölgenin işgali sırasındaki gelişmeleri rapor ederek üst makamlara gönderen görevliler, isyanın askerî boyutu hakkında çok değerli bilgiler paylaşmışlardır. Mahkeme evrakı içinde yer alan bazı belgelerden bu raporların bir kısmının bizzat Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı'nın talebi üzerine hazırlandığı görülmektedir. Böylelikle isyan ile adı anılanların isyan sırasında yaptıkları eylemler ve isyana katılmayan resmî görevlilerin ya da halkın isyan karşısında takındıkları tutumlar bu raporlar üzerinden takip edilebilmiştir.

Tezin ikinci bölümü Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kuruluşuna, yapılanmasına ve ilk yargılamalarına ayrılmıştır. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı bu bölümde en fazla istifade ettiğimiz kaynaklardan biri olmuştur. Bunun yanı sıra Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde de özellikle mahkemenin kuruluş aşamasıyla ilgili önemli belgelere rastlanmış ve çalışmanın ilgili kısımlarında kullanılmıştır. Bu bölüm mahkemenin asli vazifesi olan yargılama faaliyetlerinin de incelenmeye başlandığı bölümdür. Şeyh Said Davasına kadar geçen süreçte görülen bazı önemli yargılamalara değindiğimiz bu bölümde Şeyh Eyüp, Dr. Fuat, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) Urfa Kâtibi Fethi Bey ve Seyyid Abdülkadir davaları incelenmiştir. Bu davlardan Şeyh Eyüp ve Dr. Fuat Efendi'nin davaları aynı gün görülmüştür. Bu iki dava mahkemenin baktığı ilk iki dava ve verdiği ilk iki idam cezası olduğundan kanaatimizce önem arz etmektedir. TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in davası, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk muhalefet partisi olan TpCF'nin kapanış sürecini başlatmıştır. Bu itibarla ülke geneline etki eden bir karara imza atıldığından bu dava da tarafımızca önemli bir dava olarak görülmüştür. Bu bölümde incelediğimiz son dava ise Seyyid Abdülkadir davasıdır. Seyyid Abdülkadir, Osmanlı'nın son döneminde çeşitli bürokratik görevlerde bulunmuş, birçok Kürt cemiyetinde yer almış, ünü ve nüfuzu isyanın lideri Şeyh Said'in dahi katbekat üzerinde olan bir şahsiyettir. Bu yüzden Seyyid Abdülkadir'in davası da bu bölümde müstakil bir başlık altında detaylarıyla incelenmiştir.

Üçüncü bölüm baştan sona Şeyh Said davasına ayrılmıştır. İsyanın liderinin yargılandığı bu dava şüphesiz ki mahkemenin baktığı en önemli davadır. Bu bölümde

Şeyh Said'in mahkeme karşısına çıkana kadar geçen süreçteki sorgulamaları, mahkeme sırasındaki ifadeleri, isyanın niteliği ve isyanın dış desteği gibi konular üzerinde durulmuştur. Mahkeme sürecinin başlamasından cezaların infazına kadar geçen süreç, kronolojik bir akış takip edilerek işlenmiştir. Bu bölümün son iki başlığında ise isyanın niteliği ve dış bağlantısı, mevcut literatür, sanıkların mahkemedeki ifadeleri ve mahkeme heyetinin kanaati üzerinden değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise mahkemenin baktığı diğer davalar, mahkemenin özellikleri, çalışma yöntemi, bütçesi ve görevinin son bulması incelenmiştir. Yargılamaların tamamına yakınının ana kaynağını mahkeme zabıtları oluşturmaktadır. Bazı davaların mahkeme zabıtları kayıp olduğundan bu davalar mahkeme sırasında tutulan zabıt taslakları üzerinden incelenmiştir. Zabıt taslaklarına da ulaşılamayan davalarda ise yargılamalar dönemin basını üzerinden takip edilmiştir. Yargılamalar sırasında Akşam, Cumhuriyet, Son Saat ve Vakit gibi birçok gazete Şark İstiklâl Mahkemesi'nin bulunduğu şehre özel muhabir göndermişlerdir. Yargılamaları zabıt kâtipleri gibi not tutarak takip eden bu muhabirler sayesinde zabıtnamesine ulaşılamayan davalar basın üzerinden takip edilebilmiştir. Bilimsel araştırma ilkeleri çerçevesinde kalarak hazırladığımız bu tezin yeni akademik çalışmalara kaynaklık ederek daha da anlam kazanması dileğiyle.

İzmir/2023

Semih ÇINAR

ÖZET

13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Said İsyanı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin karşılaştığı ilk ciddi tehdittir. İsyanı bastırmak için gerekli tedbirleri alan hükûmetin aldığı tedbirlerden biri de İstiklâl Mahkemeleri kurmak olmuştur. 4 Mart 1925 tarihinde biri isyan bölgesinde diğeri ise isyan sahası dışında kalan bölgede faaliyette bulunacak iki İstiklâl Mahkemesi kurulmuştur. İsyan bölgesinde faaliyette bulunan Şark (İsyan Bölgesi) İstiklâl Mahkemesi, 12 Nisan 1925'te Diyarbakır'a vararak çalışmalarına başlamıştır. Mahkemenin Diyarbakır'a ulaşmasından birkaç gün sonra isyanın elebaşı Şeyh Said yakalanmış, isyan büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. Yakalanan tutuklular peyderpey Diyarbakır'a sevk edilmeye başlanmıştır. 1925 yılı Temmuz ayı başına kadar Diyarbakır'da çalışan mahkeme, Şeyh Said de dâhil olmak üzere isyanla birinci dereceden alakalı birçok kişinin yargılamalarını burada yapmıştır. Diyarbakır'dan sonra Urfa'ya giden mahkeme burada bir davayı karara bağlayarak Elazığ'a geçmiş ve yargılamalarının çoğunu Elazığ'da yapmıştır. 1926 yılı içinde tekrar Diyarbakır'a gelen mahkeme, Diyarbakır'da yaptığı bir dizi yargılamanın ardından tekrar Elazığ'a dönmüş ve görevinin son bulduğu 7 Mart 1927 tarihe kadar çalışmalarını Elazığ'da sürdürmüştür.

Olağanüstü bir durum üzerine kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi, olağanüstü yetkilerle donatılmış bir fevkalade hâl mahkemesi olarak çalışmıştır. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin aldığı kararlar sadece yargı sahasıyla sınırlı kalmamış, ülkenin genelini etkileyen bazı kararlara da imza atılmıştır. İsyan sahasındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin ve isyan sahasındaki tekke ve zaviyelerin kapatılması bu kabil kararlardır. Mahkemenin bölgesel nitelikteki bu kararlarından kısa bir süre sonra hükûmetin aldığı bir karar ve çıkardığı bir kanunla bölgesel nitelikteki bu kararlar bütün yurdu kapsar bir hâl almıştır. İki yıl görev yapan mahkeme 798 davayı karara bağlamıştır. Bu çalışmada, 4 Mart 1925-7 Mart 1927 tarihleri arasında görev yapan Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yapısı, özellikleri, bu süre zarfındaki faaliyetleri ve yaptığı yargılamalar incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şark İstiklâl Mahkemesi, Şeyh Said İsyanı, İstiklâl Mahkemeleri

ABSTRACT

Sheikh Said Rebellion, which started on 13 February 1925, is the first serious threat faced by the newly established Republic of Turkey. One of the measures taken by the government, which took the necessary measures to suppress the rebellion, was to establish Independence Tribunals. On March 4, 1925, two Independence Tribunals were established, one in the rebellion area and the other in the region outside the rebellion area. The Eastern (Rebellion Zone) Independence Tribunal, which was to operate in the insurgency zone, arrived in Diyarbakır on April 12, 1925 and began its work. A few days after the tribunal reached Diyarbakır, the leader of the rebellion, Sheikh Said, was captured and the rebellion was largely brought under control. The arrested detainees were transferred to Diyarbakır one by one. The tribunal, which worked in Diyarbakır until the beginning of July 1925, held the trials of many people who were primarily involved in the rebellion, including Sheikh Said. After Diyarbakır, the tribunal traveled to Urfa, where they concluded one case and then moved to Elâzığ, where it conducted most of its trials. The tribunal, which came to Diyarbakır again in 1926, returned to Elâzığ after a series of trials in Diyarbakır and continued its work in Elâzığ until March 7, 1927, when his duty ended.

Established on an extraordinary situation, the Eastern Independence Tribunal worked as an emergency court equipped with extraordinary powers. The decisions taken by the Eastern Independence Tribunal were not only limited to the judicial field, but also some decisions that affected the country in general were signed. Such decisions included the closure of the branches of the Progressive Republican Party in the area of rebellion and the closure of dervish lodges and lodges in the area of rebellion. A short time after these regional decisions of the tribunal, with a decision taken by the government and a law enacted, these regional decisions were extended to the whole country. The tribunal, which served for two years, decided on 798 cases. This study examines the structure and characteristics of the Eastern Independence Tribunal, which served between March 4, 1925 and March 7, 1927, its activities during this period and the trials it conducted.

Keywords: The Eastern Independence Tribunal, The Sheikh Said Rebellion, Independence Tribunals

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: ŞEYH SAİD İSYANI	21
A. Şeyh Said'in Biyografisi	21
B. Şeyh Said İsyanı'na Giden Süreçte Kürt İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti'nin (Azadî) Etkisi	22
C. Şeyh Said'in Kürt İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti (Azadî) ile Bağı.....	27
D. İsyân Öncesinde Bölgedeki Kürtçülük Faaliyetleri Üzerine Yapılan İhbarlar	32
E. Piran Olayı ve İsyanın Başlaması.....	47
F. İsyân Sahasının Genişlemesi	50
G. Hükûmetin İsyân Karşısında Aldığı Tedbirler	57
1. Ali Fethi (Okyar) Bey Hükûmeti'nin Aldığı Tedbirler.....	57
2. Ali Fethi Bey Hükûmeti'nin İstifası ve İsmet (İnönü) Paşa Hükûmetinin Kurulması.....	63
3. İsmet Paşa Hükûmeti'nin İsyanı Bastırmak İçin Aldığı Tedbirler	70
a. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Kabulü	70
b. İstiklâl Mahkemelerinin Kurulması	75
H. İsyanın Dönüm Noktası: Asilerin Diyarbakır'a Taarruzu	78
İ. İsyanın Bastırılması ve Şeyh Said ile Beraberindekilerin Yakalanması ...	82

II. BÖLÜM: ŞARK (İSYAN BÖLGESİ) İSTİKLÂL MAHKEMESİ.....	92
A. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Üye Seçimi.....	92
B. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Kadrosu.....	97
C. Mahkemenin İsyân Bölgesine Hareketi ve Faaliyete Geçmesi	101
D. Şeyh Said ve Diğer Liderlerin Yargılamalarına Kadar Yapılan Önemli Yargılamalar	104
1. Şeyh Eyüp'ün Yargılanması.....	106
2. Dr. Fuat'ın Yargılanması	111
3. TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in Yargılanması.....	116
4. Seyyid Abdülkadir ve Beraberindekilerin Yargılanmaları.....	125
III. BÖLÜM: ŞEYH SAİD İSYANINA LİDERLİK EDENLERİN YARGILAMALARI	159
A. Şeyh Said'in İlk İfadeleri.....	159
B. Şeyh Said ve Beraberindekilerin Yargılanmaları.....	174
1. 26 Mayıs 1925 Tarihli Duruşma	175
2. 30 Mayıs 1925 Tarihli Duruşma	187
3. 1 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	197
4. 7 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	200
5. 8 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	203
6. 9 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	204
7. 10 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	207
8. 14 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	209
9. 15 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	210
10. 16 Haziran 1925 Tarihli Duruşma	213
11. 19 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	214

12. 27 Haziran 1925 Tarihli Duruşma.....	219
13. 28 Haziran 1925 Tarihli Kararın Açıklandığı Duruşma	224
C. İdam Cezalarının İnfazı	227
D. Mevcut Literatür, Şeyh Said Davasında Yargılanan Sanıkların İfadeleri ve Mahkemenin Kanaatine Göre İsyanın Niteliği.....	230
E. Mevcut Literatür, Şeyh Said Davasında Yargılanan Sanıkların İfadeleri ve Mahkemenin Kanaatine Göre İsyanındaki Dış Yardım Meselesi.....	237
IV. BÖLÜM: ŞARK İSTİKLÂL MAHKEMESİ'NİN YAPTIĞI DİĞER YARGILAMALAR ve MAHKEMENİN ÖZELLİKLERİ	244
A. Hoca İbrahim Ethem'in Yargılanması	244
B. İsyanla İlgili Görülen Basın Mensuplarının Yargılanmaları.....	245
C. Eski Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey'in Yargılanması.....	258
D. Hasenanlı Halit Bey'in Yargılanması.....	259
E. Şark İstiklâl Mahkemesi'nde Yargılanan CHF Mensupları	260
F. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Çeşitli Suçlar Üzerine Yaptığı Diğer Yargılamalar	263
G. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Çalışma Yöntemi ve Özellikleri	271
H. Şark istiklâl Mahkemesi'nin Bütçesi.....	288
İ. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Görevinin Sona Ermesi.....	289
SONUÇ.....	293
KAYNAKÇA	303
EKLER.....	334
TEŞEKKÜR	355
ÖZGEÇMİŞ.....	356

KISALTMALAR

ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BCA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
CA	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi)
İM	: İstiklâl Mahkemeleri
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
T3	: İkinci Dönem Ankara İstiklâl Mahkemesi Evrakı Fon Kodu
T12	: Şark İstiklâl Mahkemesi Fon Kodu
T14	: İstiklâl Mahkemeleri Yazışmalar Evrakı Fon Kodu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMMGCZ	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TİTE	: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TpCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Partisi)
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Ve saire

GİRİŞ

Devlet gerek iç işleyişinde gerekse dış ilişkilerinde kendi inisiyatifi ile hareket eden ve hiçbir güçten emir almayan egemen bir siyasi teşkilattır. Devlet teşkilatının en önemli vazifelerinden biri, kendisini meydana getiren temel unsurlardan olan vatani müdafaa etmek ve vatan sınırları dâhilindeki asayişini sağlamaktır. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Mütarekesi ile devlet olma vasıflarının temel şartlarından olan vatani müdafaa ve asayişini temin konularındaki inisiyatifini büyük ölçüde kaybetmiştir¹. Ülkenin birçok bölgesi Mondros Mütarekesi'nin çeşitli hükümleri gerekçe gösterilerek İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı Devleti, bu işgallere karşı hiçbir silahlı direniş göstermemiş, silahlı direniş yerine işgallere protesto etmekle yetinmiş ve İtilaf Devletleri ile müzakerelerde bulunarak işgallere siyaseten son vermeye çalışmıştır. Devletin işgaller karşısında silahlı direniş karşıtı bir politika benimsemesi üzerine bu politikayı tasvip etmeyen Anadolu halkı silaha sarılmış ve silahlı bir direniş hareketi başlatmıştır. Millî Mücadele'nin fitilini ateşleyen bu direniş, 1919 yılı yazından itibaren Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın önderliğinde tek elden ve planlı olarak yürütülen bir mücadele hâlini almıştır. Paşa'nın girişimleriyle 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), yeni bir devlet yapılanmasının ilk adımı olarak ortaya çıkmıştır. Olağanüstü yetkilere haiz bir meclis olan TBMM'nin ilk işlerinden biri, Anadolu üzerindeki otoritesini sağlamaya yönelik kanuni düzenlemeler yapmak olmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında harp divanlarında savcılık ve müşavirlik vazifelerinde bulunmuş olan Karahisarı Sahib (Afyonkarahisar) Mebusu Mehmet Şükrü (Koç) Bey, 25 Nisan 1920 tarihli Meclis oturumunda “*Hiyanet-i vataniyeye ceza tâyini hakkında kanun teklifi*” adını taşıyan iki maddelik bir kanun teklifi vermiştir. İki maddelik bu kanun teklifi aşağıda yer almaktadır:

“Birinci Madde: Halifemiz ve Padişahımız Efendimiz Hazretleriyle memaliki Osmaniyyeyi yedi ecanibden tahlis maksadına matuf bulunan Millet Meclisi mukarreratına itaat eylemeyenler ihaneti vataniye ile ittiham olunurlar;

¹ Cemil Kutlu, **Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İç Güvenlikle İlgili Çıkardığı Kanun ve Kararnâmeler (23 Nisan 1920 - 16 Nisan 1923)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1992, s. 1.

İkinci Madde: Hiyanet-i vataniye hakkındaki kanunu mahsus bu gibiler hakkında tatbik olunur.²”

Teklif üzerine söz alan mebuslar bu kanun ile Meclis’in meşruiyetinin sağlanacağını ve Meclis’in varlığını dâhile ve harice hissettireceğini dile getirerek teklifi desteklemişler, Meclis’in varlığını tanımayanları cezalandırmaya mecbur olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bazı mebusların teklife Lâyiha Encümeni’nde bir şekil verilmesini istemeleri üzerine kanun teklifi Lâyiha Encümeni’ne havale edilmiştir³.

Lâyiha Encümeni’nde teklifin birinci maddesinde birkaç kelime değişikliği yapılmış ve kanun, 26 Nisan 1920’de tekrar Meclis’in gündemine getirilmiştir. 26 Nisan’da yapılan görüşmeler sırasında üzerinde en fazla durulan konu, vatan haini ilan edilecekler verilecek cezanın hangi kanuna dayandırılacağı hususudur. Mebuslardan biri vatan haini ilan edileceklerin ceza kanununun hangi maddesine göre cezalandırılacaklarını sormuş, Lâyiha Encümeni üyesi ve Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey, ceza kanunun birinci faslının elli altıncı maddesine göre cezalandırılacakları cevabını vermiştir⁴. Bu açıklamadan sonra söz alan mebuslar ceza kanununun olağan durumlar için hazırlanmış bir kanun olduğunu belirtmişler, olağanüstü bir durum üzerine kurulan Meclis’in ihtiyacını temin ve tatmin edemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu sırada söz alan Yozgat Mebusu İsmail Fazıl Paşa, Meclis çatısı altında kendisi de dâhil olmak üzere ceza kanununun bahsi geçen maddesine çarptırılmış kimselerin bulunduğunu hatırlatmış, bu madde ile cezalandırılan mebusların yer aldığı bir Meclis’in, aynı kanun maddesi ile meşruiyetini sağlayamayacağını ifade etmiştir⁵. Görüşmeler sırasında söz alan Saruhan (Manisa) Mebusu Refik Şevket (İnce) Bey ise ceza kanununda hiyanet-i vataniye adında bir suç olmadığını, verilen kanun teklifi ile yeni

² TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi), Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 63. İki maddeden oluşan kanun teklifinin maddeleri: “Birinci Madde: Halifemiz ve Padişahımız Efendimiz Hazretleriyle memaliki Osmauiyeyi yedi ecanibden tahlis maksadına matuf bulunan Millet Meclisi mukarreratına itaat eylemeyenler ihaneti vataniye ile ittiham olunurlar; İkinci Madde: Hiyaneti vataniye hakkındaki kanunu mahsus bu gibiler hakkında tatbik olunur.”.

³ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 65-66.

⁴ Abdülkadir Bey’in konuşmasında bahsi geçen kanun maddesini de okumuştur: “Her kim memaliki mahrusa ahalisini yekdiğeri aleyhinde silâhlendirilerek mukateleye tahrik ve igraya veyahut bâzı mahallerde gasıb ve garet ve tahribi memleket ve katli nüfus efalini ikaa mütecassir olup da kaziyei fesat tamamiyle fiile çıkar veyahut maddei fesadın icrasına başlanmış olursa ol kimse kezalik idam olunur.”. Bkz. TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 79.

⁵ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 80.

bir suç tanımlandığı ve dolayısıyla bu suça yeni bir ceza koymak gerektiğini ileri sürmüştür. Refik Şevket Bey'in görüşünün kabul görmesi üzerine kanun teklifi tadil edilmek üzere tekrar Lâyiha Encümeni'ne sevk edilmiştir⁶.

27 Nisan'da devam edilen görüşmelerde tekrar söz alan Refik Şevket Bey, öncelikle bu kanuna bir isim verilmesi gerektiğini belirterek "*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*" ismini teklif etmiştir. Sonrasında kanunda vatan haininin tarif edildiğini oysa failin değil fiilin tarif edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁷. Şifahi olarak dile getirdiği bu teklifi yazılı bir tahrir olarak da Meclis Riyasetine vermiştir⁸. Refik Şevket Bey'in isim teklifi hemen kabul edilmiş ancak kanun maddelerinin kabulü konusunda bir sonuca varılamaması üzerine müzakereler bir sonraki güne bırakılmıştır. 28 Nisan'da devam eden görüşmelerde en fazla üzerinde durulan konu, kanunun hangi mahkemelerce yürütüleceği hususu olmuştur. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak yargılama yapan mahkemelerin, yargılamaları mümkün olan en kısa sürede sonuçlandırmaları, vatana ihanet suçunun cezasının caydırıcılığı kadar önemli görülmekteydi. Bu yüzden bazı mebuslar vatana ihanet suçunun önünü alabilmek için sıkıyönetim ilan edilmesi ve Köprülü Mehmet Paşa'nın yaptığı gibi gaddar bir politika benimsenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Ancak çoğunluğun görüşü adli sistem içindeki nizami mahkemelerin (bidayet mahkemeleri, liva mahkemeleri ve Divân-ı Harbi Örfi mahkemeleri gibi) bu davalara bakabileceği yönünde olmuştur⁹. Hıyanet-i Vataniye Kanunu hakkındaki görüşmelere 29 Nisan'da da devam edilmiş, tek tek okunan maddeler üzerindeki son düzeltmeler yapıldıktan sonra kanun kabul edilmiştir¹⁰.

TBMM'nin çıkardığı 2 numaralı kanun olan Hıyaneti Vataniye Kanunu'nda, kuruluşunun ve mücadelesinin esas sebebinin saltanat ve hilafet ile Osmanlı topraklarını düşman işgalinden kurtarmak olduğunu belirtmiştir. Bu kanun ile Millî Mücadele'ye ve kendisine karşı eylem içinde bulunanlara nasıl bir tavır takınılacağı ilan edilerek TBMM'nin ve Millî Mücadele'nin meşruiyetini sağlamlaştıran önemli bir adım atılmıştır. Kanunda ne gibi eylemlerin hıyanet-i vataniye olarak yorumlanacağı ve kanunun

⁶ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 81-84.

⁷ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 99.

⁸ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 102.

⁹ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 118-134.

¹⁰ TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 137-145.

icrasının hangi yollarla yapılacağı açıkça belirtilmiştir. İdam kararlarının infazı Meclis'in onayına bağlanmış ve Meclis'e gerekli gördüğü takdirde cezayı değiştirebilme yetkisi de verilmiştir¹¹. Bu durum gerekli gördüğü hâllerde Meclis'in yargı yetkisini kullanmaktan çekinmeyeceğinin ilk işaretidir.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu, milletin ve İstanbul Hükûmeti'nin TBMM'ye ve Millî Mücadele'ye karşı olan tutumunu beklenen ölçüde değiştirmemiştir. Kanunun uygulamaya girmesinin üzerinden dört ay geçtiği hâlde ne İstanbul'un Millî Mücadele'ye karşı olan tutumu değişmiş, ne de Anadolu'daki otoritesizlik son bulmuştur¹². Kanun, bilhassa Yozgat Ayaklanması'nda ve Anzavur Ayaklanması'nda uygulanmıştır. Ancak askerî ve sivil mahkemelerde alınan kararların Meclis komisyonunda onay için sıra beklemeleri, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun işlevselliğini yitirmesine yol olmuştur¹³.

TBMM'nin Anadolu'daki otoritesini sağlayamamış olmasının yarattığı önemli sorunlardan biri de Meclis'in açılmasından önce de ciddi bir boyuta ulaşmış olan askerden firar meselesidir. Firarilerin sayısının endişe verici boyutlara ulaşması, Ankara hükûmetini bu duruma son verecek yeni çareler aramaya sevk etmiştir¹⁴. O sıralarda firar edenlere Askerî Ceza Kanunu hükümleri çerçevesinde cezalar veriliyordu. Caydırıcı yönü zayıf olan bu cezalar, firarilere cephede savaşmaktan daha kolay geldiğinden firarların önü bir türlü alınamıyordu. Bu nedenle askerden firarın önüne geçecek şiddetli tedbirler alınması ve firar edenleri himaye ve teşvik edenlerin cezalandırılması yönünde kanuni bir düzenleme yapılması kaçınılmaz olmuştu¹⁵.

İstiklâl Mahkemelerine gidişin ilk adımı sayılabilecek bu düzenleme, "*Firariler Hakkında Kanun Tasarısı*" adıyla 2 Eylül 1920 tarihinde Meclis'e sunuldu ve aynı gün Müdafaa-i Milliye Encümeni'ne havale edildi¹⁶. 8 Eylül'de Müdafaa-i Milliye Encümeni'nin mazbatası gündem dışı olarak Meclis'e geldi ve yapılan oylama

¹¹ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 1, Devre: I, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 2-3.

¹² Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Derleyen: Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 361-362.

¹³ A. Turan Alkan, İstiklâl Mahkemeleri, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 19-20.

¹⁴ Millî Mücadele Dönemi'nde asker firarileri ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Ulvi Ufuk Tosun, Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri Sorunu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021.

¹⁵ İstiklâl Mahkemeleri (Kanuni Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), Cilt-1, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015, s. 1.

¹⁶ TBMMZC, Cilt 3, Devre I, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1981, s. 465.

neticesinde gündeme alınarak müzakere edilmesine karar verildi¹⁷. Kanun tasarısının gündeme alınmasından sonra tasarının gerekçeleri okundu. Buna göre orduda firar vukuatının çokluğu, vatanın selamet ve istiklâlini tehlikeye düşürecek bir mahiyet almıştı. Bu hususta sert ve acil tedbirler alınması gerekmekteydi. Önceki yıllarda çıkarılan genel aflar askerlere firar etme cüreti vermekteydi. Hâlihazırdaki askerî kanunda firarilere verilen cezalar, birkaç ay hapis ve dayak gibi tesiri olmayan ve askerler tarafından düşmana karşı savaştan daha hafif görülen cezalardı. Bu durum askerler arasında firarın cezası olmadığı yönünde bir kanaatin doğmasına da neden olmuştu. Bu kanaat sert bir ceza ile ortadan kaldırılmazsa ordunun hâl ve istikbali pek büyük tehlikeye girecekti. Cephe civarındaki bazı Müdafaa-i Hukuk Heyetlerinin, firarilerin hayvanlarının ve mallarının müsadere edileceğini, hanelerinin yakılıp yıkılacağını ilan etmelerinden sonra firarın önünün alındığı tecrübe ile sabit olduğundan bu hususun kanuni bir şekilde tatbikinin faydalı bir tedbir olacağı teklif edilmişti. Kanun tasarısının gerekçesinin ardından beş maddelik teklif ve Müdafaa-i Milliye Encümeni'nin mazbatası okundu¹⁸. Müdafaa-i Milliye Encümeni'nin mazbatasındaki en dikkat çekici husus, İstiklâl Mahkemelerinin kurulmasının tavsiye edilmesiydi. Mazbatada, hâlihazırdaki mahkemelerin müsamahakâr davranabilecekleri belirtilerek olağanüstü mahkemeler kurulması talep edilmişti. Müdafaa-i Milliye Encümeni'nden tekrar Meclis'in gündemine taşınan kanun tasarısı 7 maddeden oluşmaktaydı. Beşinci maddede TBMM üyelerinden seçilecek üç kişilik İstiklâl Mahkemeleri kurulup askeriyeden de bir savcı bulunması, altıncı maddede ise İstiklâl Mahkemelerinin kararlarının kesin olup tebliğ edilen her makamın icrasına memur ve mecbur olması teklif edilmekteydi¹⁹. Teklifin okunmasının ardından müzakerelere geçildi. Birçok milletvekili söz alarak kanun tasarısı hakkındaki fikirlerini beyan ettiler. Müzakerelerin uzaması ve saatin ilerlemesi üzerine müzakerelere daha sonra devam etme kararı alındı²⁰. 9 Eylül'de gerçekleşen oturumda Firariler Hakkındaki Kanun üzerine görüşmelere devam edildi. Söz alan mebuslar maddeler üzerinde uzun uzun konuşmalar ve tartışmalar yaptılar. Neticede birinci maddenin encümene havale edilerek tadil edilmesine karar verildi ve bu yüzden 9 Eylül'deki

¹⁷ TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1981, s. 22.

¹⁸ TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 23-24.

¹⁹ TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 25.

²⁰ TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 33.

oturumda da tasarının oylamasına geçilemedi²¹. 11 Eylül’de tekrar toplanan Meclis, “*Firariler Hakkında Kanun tasarını*” oyladı ve büyük bir çoğunluğun desteğiyle kabul edilen tasarı kanunlaştı²². Kabul edilen Firariler Hakkında Kanun’un maddeleri aşağıda verilmiştir:

“Birinci Madde - Muvazzaf ve gönü ile hizmeti askeriye dâhil olup da firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve şevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri ihfa ve iaşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askerî kavaninde mevcut ahkâm ve indelicap diğer gûna mukarreratı cezaiyeyi müstakilen hüküm ve tenzif etmek üzere Büyük Millet Meclisi azalarından mürekkep (İstiklâl mahkemeleri) teşkil olunmuştur.

İkinci Madde - Bu mahkemeler azasının adedi (üç) olup Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti ârasiyle intihap ve içlerinden birisi kendileri tarafından reis addolunur.

Üçüncü Madde - İşbu mahkemelerin adedini ve muntıkalarını Heyeti Vekile’nin teklifi üzerine Büyük Millet Meclisi tayin eder.

Dördüncü Madde - İstiklâl mahkemelerinin kararları katî olup infazına bilumum kuvayi müsellâha ve gayri müsellâhai devlet memurdur.

Beşinci Madde - İstiklâl mahkemelerinin evamir ve mukarreratını infaz etmeyenler veya infazda taallül gösterenler işbu mahkemeler tarafından tahtı muhakemeye alınır.

Altıncı Madde - Her İstiklâl Mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşatı şehri yüz lirayı geçmeyecektir.

Yedinci Madde - Her İstiklâl Mahkemesi vazifeye mübadereti anında firari ve bakaya efradının bir müddeti muayyene zarfında icabetini teminen her türlü vesaiti tebliğiye müracaat eder.

Sekizinci Madde - İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

*Dokuzuncu Madde - İşbu kanunun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur.*²³

Dokuz maddeden oluşan Firariler Hakkında Kanun’un birinci maddesinde, askerden firar edenlerle onlara yardım ve yataklık edenleri yargılamak üzere TBMM

²¹ TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 57.

²² TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 101.

²³ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 1, s. 22.

üyelerinden oluşacak İstiklâl Mahkemelerinin kurulacağı ifade edilmiş, mahkemelerin görev alanı asker kaçaklarıyla sınırlandırılmıştır. Kanunun diğer maddelerinde İstiklâl Mahkemelerinin kimlerden oluşacağı ve ne yolla kurulacağı, mahkemelerin adedi, kararlarının mahiyeti ve icrasının ne şekilde yapılacağı gibi noktalar aydınlatılmıştır²⁴. Kanun ekseriyetle kabul edildiği hâlde kanunun kabulü sırasında oluşan muhalif tepkiler, kanunun uygulamaya konmasından sonra da devam etmiştir. Kanuna tepki gösterenler, mahkemelere fazla yetki verildiği, mahkemelerin ordu işlerine karışacağı, idari memurların asker kaçağı olduğu gerekçesiyle yargılanacağı ve bilhassa idam yetkisi verilen mahkemelerin çok sert çalışacağı yönünde endişelerini dile getirmişlerdir²⁵. Kanunun çıkmasının üzerinden bir hafta geçtiği hâlde üye seçimi için salt çoğunluk sağlanamadığından üyelerin seçimi bir türlü yapılamamıştır²⁶. 16 Eylül 1920 tarihli Meclis oturumunda bir grup mebus, İstiklâl Mahkemeleri üyelerinin seçimlerinin yapılması için Meclis Riyasetine bir takrir vermiştir. Hükûmete havale edilen takrirden İstiklâl Mahkemelerinin nerelerde kurulacağı ve kaç mahkemeye ihtiyaç duyulduğu gibi konuların tespit edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁷. 18 Eylül’de hükûmetin İstiklâl Mahkemeleri göndermek üzere tespit ettiği on dört bölgenin listesi Meclis’e sunulmuştur²⁸. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Vekili İsmet (İnönü) Bey, bu bölgelerden ilk yedisinde görev yapacak mahkeme üyelerinin acilen seçilmelerini istiyordu. Ancak bazı mebuslar bu sayıyı çok buluyor eğer bu kadar çok İstiklâl Mahkemesi kurulursa Meclis’te mebus kalmayacağını, Isparta, Konya ve Adana mıntıkalarında kurulacak üç İstiklâl Mahkemesinin yeterli olacağını savunuyorlardı. Görüşmeler sonunda hükûmetin talebi kabul edildi ve yedi adet İstiklâl Mahkemesi

²⁴ **T.B.M.M. Kavanin Mecmuası**, Cilt: 1, s. 22.

²⁵ Cevdet Küçük, “İstiklâl Mahkemeleri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istiklal-mahkemeleri> (11.05.2023).

²⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis, Milli Mücadele’de Anadolu**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 61.

²⁷ **TBMMZC**, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 157-158.

²⁸ **TBMMZC**, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 192-193. Belirlenen bölgeler: 1-Kastamonu mıntıkası: Kastamonu vilayeti, Bolu livaları, 2-Eskişehir mıntıkası: Eskişehir, Bilecik, Kütahya livaları, 3-Konya mıntıkası: Konya vilayeti, Afyonkarahisar sancağı, 4-Isparta mıntıkası: Isparta, Antalya, Denizli, Muğla livalarıyla Aydın, 5-Ankara mıntıkası: Ankara vilayeti, Yozgat ve Çorum livaları, 6-Kayseri mıntıkası: Kayseri, Kırşehir, Niğde, Silifke livaları, 7-Sivas mıntıkası: Sivas vilayeti, Canik, Amasya, Tokat livaları, 8-Maraş mıntıkası: Maraş, Kozan sancakları, 9-Mamuretülâziz mıntıkası: Mamuretülâziz (Elâzığ) vilayeti, 10-Diyarbakır mıntıkası: Diyarbakır vilayeti, 11-Bitlis mıntıkası: Bitlis vilayeti, 12-Refahiye mıntıkası: Giresun kazası, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Erzincan livaları, 13-Erzurum mıntıkası: Erzurum vilayeti ve Bayazıt sancağı, 14-Van mıntıkası: Van vilayeti (Hakkâri sancağı dâhil).

kurulmasına karar verildi²⁹. İlerleyen süreçte Kayseri’de İstiklâl Mahkemesi kurulmasına gerek olmadığına karar verildi ve mahkemelerin sayısı altıya düştü. Bir süre sonra Diyarbakır ve Pozantı’da da İstiklâl Mahkemesi görevlendirilmesine karar verildi ve İstiklâl Mahkemelerinin sayısı sekize yükseldi³⁰.

Kurulacak mahkemelerin sayısı ve bölgeleri belirlendiği hâlde Meclis’teki bazı mebusların İstiklâl Mahkemeleri aleyhinde tavır takınmaları, mahkeme üyelerinin seçimi işini geciktiriyordu³¹. Bu arada askerî komuta kademesi içinde İstiklâl Mahkemelerinin kendi yetki alanlarına da müdahale edip etmeyeceği yönünde endişeler baş göstermeye başlamıştı. Bu durum üzerine 26 Eylül’de yapılan Meclis oturumunda, İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerini genişletecek ama aynı zamanda komutanların endişelerini de giderecek bir kanun teklifinde bulunuldu. “*İstiklâl Mahkemeleri Kanunu’nun Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun*” adıyla anılan bu kanun teklifi, aynı gün Meclis’te oylandı ve büyük bir çoğunluğun desteğiyle kabul edildi³². Bu ekleme ile kumandanların yetki alanlarında herhangi bir değişiklik olmayacağı ve İstiklâl Mahkemelerinin askerî hiyerarşiyi bozmayacağı kanunen belirtilmiş oldu. Devamında İstiklâl Mahkemelerinin, bundan sonra askerden firar suçlarının yanı sıra vatanı ve hilafeti kurtarmak için kurulmuş bulunan TBMM’nin maksadına aykırı olarak düşmanın maksat ve menfaatini destekler şekilde teşvik ve tahriklerde bulunmak, memleketin maddi ve manevi kuvvetlerini her ne şekilde olursa olsun azaltmaya ve kısıtlamaya çalışmak ve düşman hesabına bozgunculuk, askerî ve siyasi casusluk etmek ile Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında sanık bulunmak suçlarını işleyenleri de yargılayacağı ifade edildi³³. Böylece bu kanuni ekleme ile İstiklâl Mahkemelerinin yetki alanı bir hayli genişletilmiş oldu.

26 Eylül’de İstiklâl Mahkemelerinin üye seçimleri tamamlandı ve üyeler 27 Eylül’de bir araya gelerek ortak bir çalışma programı hazırladılar. Refik Şevket Bey’in hazırladığı beyanname okunup kabul edildikten sonra çoğaltılarak mahkeme heyetlerinin çalışma bölgelerine gönderildi³⁴. Kastamonu İstiklâl Mahkemesi, Eskişehir İstiklâl Mahkemesi, Konya İstiklâl Mahkemesi, Isparta İstiklâl Mahkemesi, Ankara İstiklâl

²⁹ TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 198-201.

³⁰ *İstiklâl Mahkemeleri (Kanuni Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)*, s. 2-3.

³¹ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 370.

³² TBMMZC, Cilt 4, Devre I, İçtima Senesi 1, s. 362-373.

³³ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 1, s. 30.

³⁴ Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları, s. 363-364.

Mahkemesi, Sivas İstiklâl Mahkemesi, Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi ve Pozantı İstiklâl Mahkemesi, Birinci Dönem İstiklâl Mahkemeleri olarak adlandırabileceğimiz dönemde görev yapan mahkemeler oldular³⁵. Eskişehir İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilen Adana Mebusu Zekai Bey, mahkeme üyelerinden birinin hastalanması veya başka bir özrü bulunması durumunda mahkemenin toplanamayacağını belirten ve üye sayısının dörde çıkarılmasını talep eden bir takrir hazırlayarak 21 Ekim 1920 tarihinde Meclis'e verdi. Takrir, 27 Ekim 1920 tarihinde görüşüldü ve üye sayısının dörde çıkarılmasına karar verildi³⁶. TBMM'de İstiklâl Mahkemelerinin kuruluş aşamasında başlayan muhalefet, mahkemelerin faaliyete geçmesiyle birlikte artarak devam etti. Bazı mahkemelerin özellikle asker firarileri ve bakayalar konusundaki katı uygulamaları Meclis'te sert tartışmalara neden oldu³⁷. İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılması gerektiğini savunan mebuslar, mahkemelerin var olan adliye teşkilatını atıl duruma düşürdüğünü ve bu durumun dışarıya karşı ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek adli bir sisteme sahip olunmadığı havası yarattığını belirttiler. İstiklâl Mahkemeleri ile devam etmek yerine var olan adli sistemin sorunlarının çözülerek mevcut adli sisteme işlerlik kazandırılması gerektiği görüşünü savundular³⁸.

İstiklâl Mahkemelerinin göreve başlamasından sonra askerden firar büyük oranda durdu. TBMM hükûmetine bağlı düzenli ordu birlikleri, 1921 yılı Ocak ayında gerçekleşen İnönü Muharebesi'nde zafer kazandı ve bu zafer, hükûmetin iç ve dış kamuoyunda varlığını hissettirmesini ve inisiyatifi ele almasını sağladı. TBMM karşıtı ayaklanmalar büyük oranda bastırıldı. İtilaf Devletleri, İnönü zaferi sonrasında TBMM hükûmetini taraf olarak kabul ettiler ve barışı görüşmek üzere toplanan Londra Konferansı'na davet ettiler. Tüm bu gelişmeler, Meclis içinde iyimser bir havanın oluşmasına neden oldu. İstiklâl Mahkemelerinin kuruluşuna sebep olan gerekçelerin de büyük oranda ortadan kalkmış olması, mahkemelere ihtiyaç kalmadığı gibi bir kanaati

³⁵ Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, Doğan Kitap, İstanbul, 2018, s. 93.

³⁶ **İstiklâl Mahkemeleri (Kanuni Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)**, s. 9.

³⁷ Rahmi Çiçek, "Kastamonu İstiklâl Mahkemelerinin Bölgede Güvenlik ve Asayişin Sağlanmasındaki Rolü", **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 229.

³⁸ Salhadin Gök, "Birinci Dönem İstiklâl Mahkemelerinin TBMM'deki Yansımaları", **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 73.

doğurdu ve 17 Şubat 1921 tarihli Meclis oturumunda Ankara İstiklâl Mahkemesi dışında kalan tüm İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetlerine son verildi³⁹.

İnönü zaferinin ardından oluşan iyimser hava Kütahya-Eskişehir Muharebelerine kadar devam etti. Ancak Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde alınan mağlubiyet iyimserliğin yerini tedirginliğe bıraktı. Yenilginin ardından askerden firar olayları yeniden arttı. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonucu oluşan mevcut durumu değerlendirmek üzere 23 Temmuz 1921 tarihli TBMM kapalı oturumunda bir konuşma yapan İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa, İstiklâl Mahkemelerine olan ihtiyacı açıkça dile getirdi. Fevzi Paşa'nın konuşmasının ardından söz alan mebusların da İstiklâl Mahkemelerinin bir an önce göreve başlaması yönündeki söylemleri, Meclis'in İstiklâl Mahkemeleri aleyhindeki havasını dağıttı ve mahkemelerin tekrar kurulmasının yolunu açtı⁴⁰. Aynı gün yapılan açık oturumda Konya, Kastamonu ve Samsun'da birer İstiklâl Mahkemesi görevlendirilmesi için sözlü teklifte bulunan Fevzi Paşa'nın bu teklifi oylanarak kabul edildi⁴¹. 24 Temmuz'dan 30 Temmuz'a kadar geçen süreçte İstiklâl Mahkemeleri üye seçimi tamamlandı. Bu dönemde yaşanan en önemli gelişme, 5 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Meclis'in sahip olduğu yetkileri şahsında toplamak ve Meclis adına yürütmek üzere üç ay süreyle Başkomutanlık yetkisi veren kanunun kabul edilmesi oldu. Bu tarihe kadar Meclis'e karşı sorumlu olan İstiklâl Mahkemeleri, bu tarihten sonra doğrudan doğruya Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya bağlandılar. Bu arada İstiklâl Mahkemeleri henüz çalışmalarına dahi başlamadan istifa eden bazı üyeler oldu. Bu üyelerin yerine yeni üye seçimi Meclis'te yapılan seçimle değil doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın atamasıyla gerçekleşti⁴². 8 Eylül 1921'de bilhassa Koçgiri bölgesinde çıkan isyanı bastırmak ve Yozgat İsyanı'nın o güne kadar uzanan etkilerini ortadan kaldırmak için Yozgat İstiklâl Mahkemesi kuruldu⁴³. Böylece ikinci dönem İstiklâl Mahkemeleri olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde görev yapan mahkemelerin sayısı birinci dönemde kurulan Ankara İstiklâl Mahkemesi ile birlikte beşe ulaştı.

³⁹ TBMMZC, Cilt 8, Devre I, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1945, s. 269.

⁴⁰ TBMMGCZ (TBMM Gizli Celse Zabıtları), Cilt: II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 102-110.

⁴¹ TBMMZC, Cilt 11, Devre I, İçtima Senesi 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 348-351.

⁴² Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, s. 150-153.

⁴³ Alkan, İstiklâl Mahkemeleri, s. 40.

İkinci dönem İstiklâl Mahkemelerinin başkomutan olması hasebiyle Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı olarak çalışmaları, muhalif mebuslar arasında rahatsızlık yarattı. Muhalif mebuslar, başkomutan tarafından atanan mahkeme üyelerini tanımadılar ve mahkemelerin kaldırılması ya da yeniden Meclis'in denetimi altına girmesi için çalıştılar⁴⁴. Bu durum Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık yetkilerinin süresiz olarak uzatıldığı 20 Temmuz 1922 tarihine kadar devam etti. 20 Temmuz'da gerçekleşen Meclis oturumunda söz alan Mustafa Kemal Paşa, geline son durumda başkomutan olarak Meclis'in yetkilerini kullanma salahiyetine gerek kalmadığını belirtti. Bunun üzerine başkomutanın Meclis'in yetkilerini kullanma yetkisi kaldırılarak sadece başkomutanlık görevi nihai zafer kazanılincaya kadar uzatıldı⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'in yetkilerini kullanma salahiyetinin kaldırılmasıyla kuruldukları tarihten itibaren Meclis'in yetkisi dışında görev yapan ikinci dönem İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılış süreci başladı ve Meclis, İstiklâl Mahkemelerini geri çağırma kararı aldı⁴⁶.

27 Temmuz'da İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun tadil edilmesine karar verilerek çalışmalara başlandı⁴⁷. Yapılan çalışmalar neticesinde 31 Temmuz 1922 tarihinde on altı maddeden oluşan “*İstiklâl Mahkemeleri Kanunu*” çıkarılarak İstiklâl Mahkemelerinin görev ve yetkileri yeniden belirlendi. 31 Temmuz 1922 tarihli İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun maddeleri aşağıda verilmiştir:

“Birinci Madde: İcra Vekilleri Heyetince gösterilecek lüzum ve Büyük Millet Meclisince ekseriyeti mutlaka ile verilecek karar üzerine icabeden mahallerde İstiklâl mahkemeleri teşkil olunur.

İkinci Madde: Bu mahkemeler Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti mutlakası ve reyi hafî ile kendi âzası meyanından müntahap bir reis ve iki âza ve bir müddeiumumiden teşekkül eder. Ancak heyeti mahkemeye tari olacak noksanın ikmalini teminen ayrıca bir âza daha intihap olunur.

Üçüncü Madde: İstiklâl mahkemelerinin vezaîfi berveçhi âtidir:

A) Muvazzaf ve gönü ile hizmeti askeriye dâhil olupta firar edenler ve firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve şevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri bilihtiyar ihfa ve iaşe ve ilbas edenler hakkında Ceza kanunnamesiyle askerî

⁴⁴ Demirel, s. 372.

⁴⁵ TBMMZC, Cilt 21, Devre I, İçtima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 430-434.

⁴⁶ TBMMZC, Cilt 21, Devre I, İçtima Senesi 3, s. 455.

⁴⁷ TBMMZC, Cilt 22, Devre I, İçtima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 9.

kavanininde muayyen cezayı hüküm ve esbabı muhaffefe ve müşeddede mevcut olduğu takdirde yalnız bu fıkradaki ceraime münhasır olmak üzere tensip edeceği diğer güne mukarreratı ittihaz eylemek;

B) 29 Nisan sene 1336 tarihli Hiyaneti vataniye kanununun muhtevi olduğu ceraimi;

C) Devletin emniyeti hariciye ve Dâhiliyesini ihlâl edenler hakkınla Ceza kanununun birinci babının birinci ve ikinci fasıllarında muharrer ceraimi;

D) Askerî ve siyasi casusluk ve suikast siyasi ve asker ailelerine taarruz ve tecavüz ceraimi;

H) Seferberlikte tedariki vesaiti nakliye komisyonlarının suiistimalât ve müsamahatı hakkında Askerî ceza kanununa müzeyyel 12 Şevval 1332 ve 21 Ağustos 1330 tarihli kanunu muvakkatin birinci maddesini muaddil 28 Rebiyülâhır 1332 ve 2 Mart 1331 tarihli kanunda musarrah ceraimi rüyet etmek;

K) İhtilasta bulunan, rüşvet alan bilûmum memurini mülkiye ve askeriye ve bunlara hangi sınıftan olursa olsun iştirak ve vesatet eyliyenleri;

S) Nüfuzu memuriyetinden istifade ederek halka zülüm ve işkencede bulunan memurini mülkiye ve askeriye muhakeme etmek.

Dördüncü Madde: Büyük Millet Meclisi lüzum gördüğü İstiklâl Mahkemeleri için üçüncü maddede muharrer vezaiften bir kısmının istisnasına karar verebilir.

Beşinci Madde: İstiklâl mahkemelerinin idamdan gayri hükümleri katî olup infazına, bilûmum kuvayi müselleha ve gayri müsellehai devlet memurdur. İdam hükümleri Büyük Millet Meclisince bilûmum mesaile tercihan tetkik ve tasdik olunduktan sonra infaz olunur. Şu kadar ki müstacel ve müstesna hal ve zamanda idam hükümlerinin dahi Meclisçe tasdik edilmeksizin infazına Meclis kararıyla mezuniyet verilebilir.

Altıncı Madde: İstiklâl mahkemeleri kararlarına bu mahkeme müddei-umumisinin hakkı itirazı vardır. Müddeti itiraz yevmi tefhimin ferdasından itibaren üç gündür ve itirazı vâkı Büyük Millet Meclisince katiyen hallolunur.

Yedinci Madde: İstiklâl mahkemesi heyetleri her altı ayda bir intihap olunur ve bu müddetin hitamından evvel heyet tamamen veya kısmen meclis kararıyla tebdil edilebileceği gibi esbabı teşkilin zevaliyle faaliyeti dahi tatil olunur.

Sekizinci Madde: Müddei-umumiler işbu kanun ahkâmına tevfikân muttali olacakları ceraim hakkında takibatı kanuniyede bulunurlar. Tevkif ve tahliye

kararlarında müddeiumumilerin mütalâası alınmadıkça tevkîf ve tahliye yapılamaz. İstiklâl mahkemelerinin vasıtai muhabere ve tebliğ ve tebellüğü müddeiumumileridir. İstiklâl mahkemelerinin mukarreratının infazı hususunda kuvvei müselleha ve gayri müsellehaya müddeiumumiler âmirdir.

Dokuzuncu Madde: İstiklâl mahkemelerinin evamir ve mukarreratını infaz etmeyenler veya infazda taallül gösterenler müddeiumumilerinin talep ve sevki üzerine aynı mahkemeler tarafından tahtı muhakemeye alınırlar.

Onuncu Madde: İstiklâl mahkemeleri Askerî ceza kanununun yedinci faslındaki hukuku emiriyeden maada hukuku şahsiyeye hükmedemezler.

On Birinci Madde: İstiklâl mehâkimi ile mehâkimi sair arasında tahaddüs edecek ihtilâfı merci Türkiye Büyük Millet Meclisi Adliye encümenince bilcümle umuru takdimen hallolunur.

On İkinci Madde: Her İstiklâl Mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşatı asliyesi şehri yüz lirayı geçmeyecektir.

On Üçüncü Madde: Her İstiklâl Mahkemesi ayda bir defa Heyeti Umumiye hulasai hüküm ve mesai cetveli göndermeğe mecburdur.

On Dördüncü Madde: Firariler hakkındaki 11 Eylül 1336 tarihli kanun ile İstiklâl mahkemeleri kanununun birinci maddesine müzeyyel 26 Eylül 1336 tarihli kanun ve firariler hakkındaki 11 Eylül 1336 tarihli kanunun 2'nci maddesini muaddil 6 Rebiyülevvel 1339 ve 28 Teşrinisânî 1336 tarihli kanun mülğadır.

On Beşinci Madde: İşbu kanun tarihi neşrinin ferdasından itibaren mer'idir.

On Altıncı Madde: İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur⁴⁸.”

On altı maddeden oluşan İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nda Meclis'in İstiklâl Mahkemeleri üzerinde otorite kurma çabası açıkça görülmektedir. İstiklâl Mahkemelerinin kuruluşu, hükûmetin tavsiyesi ve Meclis'in çoğunluğunun kabulü şartlarına bağlanmıştır. Mahkemelerin yapısında da bir değişikliğe gidilerek İstiklâl Mahkemesi heyetinin yanı sıra mebuslar arasından bir de savcı seçilmesine karar verilmiştir. İstiklâl Mahkemesi savcılarının mahkeme kararlarına itiraz etme hakkı da tanınmıştır. Mahkemelerin verdiği idam kararlarının icrası Meclis'in onayına bağlanmış

⁴⁸ **T.B.M.M. Kavanin Mecmuası**, Cilt: 1, s. 295-296. Sonraki yıllarda bazı maddelerinde ufak değişiklikler yapılan 31 Temmuz 1922 tarihli İstiklâl Mahkemeleri Kanunu, 4 Mayıs 1949 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz. Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 527.

ancak olağanüstü ve aciliyeti olan hallerde Meclis kararıyla idam yetkisinin mahkemelere verilebileceği de kanuna eklenmiştir. Ayrıca her İstiklâl Mahkemesine ayda bir defa karar özetlerini ve mesai cetvellerini Meclis'e gönderme zorunluluğu getirilmiştir. “*İstiklâl Mahkemeleri Kanunu*” ile 11 Eylül 1920 tarihli “*Firariler Hakkında Kanun*” ve 26 Eylül 1920 tarihli “*İstiklâl Mahkemeleri Kanununun Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun*” yürürlükten kaldırılmış, “İstiklâl Mahkemeleri tarihi” yeni bir safhaya girmiştir.

31 Temmuz 1922 tarihli İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun kabulünden Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreçte kurulan mahkemeleri, üçüncü dönem İstiklâl Mahkemeleri olarak adlandırmak mümkündür. 1922 yılı Temmuz ayı sonunda İstiklâl Mahkemeleri Ankara'ya geri çağırılarak görevlerine son verilmiştir. Bu vaziyet her ne kadar muhalif mebusların İstiklâl Mahkemelerine karşı olan tutumundan kaynaklansa da İstiklâl Mahkemelerinin varlığını gerektiren durumların ortadan kalkmış olmasının da bundaki payı büyüktü. Özellikle askerden firar konusu neredeyse son bulmuştu. Ancak İstiklâl Mahkemelerinin görevlerine son verilmesine olanak sağlayan gelişmeler yaşandığı gibi bazı mahkemelerin görevine devam etmesini zorunlu kılan çeşitli sebepler de mevcuttu. Amasya ve civarında devam eden Pontus hareketi bunun en somut örneğiydi. Bu sebeple Vekiller Heyeti Reisi Rauf (Orbay) Bey, 26 Temmuz 1922 tarihli Meclis kapalı oturumunda Amasya'da bir İstiklâl Mahkemesi kurulmasını teklif etti⁴⁹. Rauf Bey'in teklifi kabul edildi ve 17 Ağustos'ta mahkeme heyeti üyeleri seçildi⁵⁰. Pontusçu faaliyetler ile ilgili yargılamalar yapmak üzere kurulan Amasya İstiklâl Mahkemesi, bir aya yakın bir süre görev yaptı. 16 Eylül'de mahkeme reisi ve savcısı istifa ettiler. Boşalan üyeliklerin doldurulması için 23 Eylül ve 11 Ekim'de yapılan seçimlerde çoğunluk sağlanamadığından üye seçimi yapılamadı⁵¹. Bu sırada Türk ordusunun Yunan ordusunu kesin bir yenilgiye uğratması, İstiklâl Mahkemelerine olan ihtiyacın tekrar sorgulanmasına yol açtı. 27 Kasım 1922 tarihinde konuyla ilgili bir açıklamada bulunan Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey, Pontus'taki eşkıyalık hareketleri bastırıldığından Amasya İstiklâl Mahkemesi'ne gerek kalmadığını belirtti. Esasen 16 Eylül'de bir kısım üyesi istifa

⁴⁹ TBMMGCZ, Cilt: III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 606.

⁵⁰ TBMMZC, Cilt 22, Devre I, İçtima Senesi 3, s. 161, 196, 242.

⁵¹ TBMMZC, Cilt 23, Devre I, İçtima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 161, 349.

ettikten sonra yeni üye seçimi yapılamayan ve çalışmaları fiiliyatta son bulan Amasya İstiklâl Mahkemesi, resmîyette de son buldu⁵².

Üçüncü dönem İstiklâl Mahkemeleri olarak adlandırabileceğimiz dönemde kurulan bir diğer mahkeme de Elcezire İstiklâl Mahkemesi oldu. Mahkemenin kuruluş süreci Elcezire Cephesi Kumandanlığı'nın talebiyle başladı. İcra Vekilleri Heyeti, 10 Ocak ve 17 Ocak 1923 tarihlerinde Elcezire bölgesinde bir İstiklâl Mahkemesi kurulması için Meclis'e iki adet tezkere sundu. Tezkereler 20 Ocak'ta Meclis gündemine geldi. Tezkerelerde merkezi Diyarbakır olmak üzere Elcezire Cephesi mıntıkasında, sırf asker firarileri ile ilgilenecek bir İstiklâl Mahkemesinin kurulması isteniyor ve ayrıca Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ vilayetleriyle Malatya, Urfa, Mardin, Siirt livalarını içine alan bölgenin mahkemenin faaliyet alanı olarak belirlenmesi teklif ediliyordu. 20 Ocak 1923 tarihinde yapılan TBMM kapalı oturumunda söz alan Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, bu bölgede bir İstiklâl Mahkemesi kurulmasının Musul sorunu ile doğrudan ilgili olduğunu ve Musul'u kaybetmemek için bölgedeki askerî gücün sağlamlaştırılması gerektiğini ifade etti. Tüm tedbirlere rağmen askerden firarın önünün alınamadığını belirten Rauf Bey, kurulacak mahkeme ile bu sorunu çözmeyi hedeflediklerini dile getirdi. Bazı mebusların mahkemenin kuruluşuna karşı çıkmaları ve mahkemenin yetki alanıyla ilgili tartışmaların uzaması üzerine tezkere geri çekildi ve mahkemenin yetkileri sınırlandırıldıktan sonra 22 Ocak'ta tekrar Meclis gündemine getirildi⁵³. 25 Ocak 1923 ile 5 Şubat 1923 tarihleri arasında mahkemenin üye seçimi yapıldı⁵⁴. Mahkeme üyeleri, 8 Mart'ta yargılama merkezi olarak belirlenen Diyarbakır'a vararak göreve başladılar. 14 Mayıs'ta Malatya'da bulunduğu sırada faaliyetlerine ara veren mahkeme, bu tarihten sonra bir daha toplanamadı⁵⁵. Elcezire İstiklâl Mahkemesi'nin görevinin son bulmasıyla

⁵² Turgut İleri, "Millî Mücadele Döneminde Amasya ve Havalisinde Pontus Terörüne Karşı Alınan Tedbirler ve Kuva-yı Takibiye Kumandanlığının Kurulması Çalışmaları", **History Studies**, 12/5, (Ekim 2020), s. 2752-2753.

⁵³ **TBMMGCZ**, Cilt: III, s. 1200; **Elcezire İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-3, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015, s. 3.

⁵⁴ Mesut Yavaş, "Hacim Muhittin Çarıklı Bey ve Elcezire İstiklâl Mahkemesi", **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 147-149; Nevzat Erdoğan, "Elcezire İstiklâl Mahkemesi Üyesi Mehmet Yasin Sani Kutluğ'un Hayatı ve Yasama Faaliyetleri (1889-1973)", **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020 8(6), s. 1756.

⁵⁵ **Elcezire İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, s. 8-9.

birlikte üç döneme ayırdığımız Millî Mücadele Dönemi İstiklâl Mahkemeleri dönemi de son buldu.

TBMM mebusları arasından seçilen ve Meclis adına yargılamalarda bulunan İstiklâl Mahkemeleri birer ihtilal mahkemesi gibi çalışmışlardır. Kuruluşları sırasında yetki bölgeleri belirlenen İstiklâl Mahkemeleri, bu bölgeler dâhilinde seyyar olarak görev yapmışlardır. Bu durumun en önemli sebebi sanıkların sayıca fazla olmalarından dolayı bulundukları yerlerden mahkemenin bulunduğu bölgeye nakledilmelerinin o zamanın şartlarına göre oldukça masraflı ve zor olmasıdır. Nakil işlemi sırasında sanıkların firar etme olasılıkları, naklin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlayacak karayolu ve demiryollarının eksikliği gibi sebepler, sanıkların mahkeme bölgesine taşınması yerine sayıca az olan mahkeme heyetinin sanıkların bulundukları bölgelere gitmeleri gibi bir çalışma yönteminin benimsenmesine sebep olmuştur. Mahkeme heyetinin doğrudan suç mahalline gitmesi ve kısa süre içinde asayişini temin etmesi, TBMM'nin otoritesine yakından şahitlik eden bölge halkının TBMM'ye olan bağlılığını artırdı⁵⁶.

Seyyar olarak görev yapan mahkemeler, seyahatleri sırasında görev bölgelerindeki kaza ve köyleri de ziyaret ederek halka Millî Mücadele konusunda aydınlatıcı konuşmalar yapıyorlardı. Mahkemeler, yargılama için gidecekleri yerin idari/mülki amirini önceden haberdar ediyor ve gerekli tertibatın alınmasını sağlıyordu. Böylece mahkemelerin çalışmalarını yürütebilecekleri mekanlar henüz yargılama yapacakları yerlere varmalarından önce hazırlanıyordu⁵⁷. Çalışma bölgelerine giden mahkemeler, askerî ve sivil makamlarla irtibata geçerek yargılama yetkileri içine giren dosyaları devralıyordu. İstiklâl Mahkemelerinin yargılamaları halka açık bir şekilde yapılıyor, cezalar da yine halkın önünde, askerî ve sivil makamlarca infaz ediliyordu. Bu kararları uygulamakla yükümlü olan memurlar, kararı yerine getirmedikleri takdirde İstiklâl Mahkemelerinde yargılanabiliyorlardı. Mahkemelerin kararları kesin olup temyizi yoktu. İstiklâl Mahkemeleri, herhangi bir kanuna dayanarak değil vicdani kanaatlerine dayanarak hüküm veriyorlardı. İstiklâl Mahkemeleri ile ilgili bir hatırat

⁵⁶ Cengizhan Halaçlı, **İstiklâl Mahkemeleri ve Cumhuriyet Rejimi**, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 42.

⁵⁷ Eyüp Akman, **Açıksöz Gazetesine Göre Kastamonu İstiklâl Mahkemeleri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 2-3; Hüsnü Açıksöz, **İstiklâl Harbinde Kastamonu**, Türk Ocakları Derneği Kastamonu Şubesi Yayını, Kastamonu, 2019, s. 77.

kaleme alan Ankara İstiklâl Mahkemesi üyesi Kılıç Ali, İstiklâl Mahkemelerinin kararlarını verirken hatır ve gönül tanımadıklarını, hiç kimsenin tesiri altında kalmadıklarını ve herkese eşit mesafede olduklarını belirtmektedir⁵⁸. Ancak bu durumun tam da böyle olmadığını gösteren dava örnekleri de mevcuttur. Örneğin, Çerkez Ethem'in şikâyeti üzerine Eskişehir İstiklâl Mahkemesi'nin Dâhiliye Vekili Albay Refet Bey'i sorgulamak için mahkemeye çağırması ve Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in araya girmesi sonucunda konunun kapanması, Kılıç Ali'nin belirttiği herkese eşit mesafede olma ve hiçbir baskı altında kalmadan karar verme ilkelerine zaman zaman bağlı kalınmadığını gösteren bir örnektir⁵⁹. Her mahkeme, belirli periyotlarda Meclis'e, Dâhiliye Vekâletine ve Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutan olduğu dönemde de Mustafa Kemal Paşa'ya çalışmalarını bildiren raporlar gönderiyordu⁶⁰. Ancak ulaşım koşullarının güçlüğünden ve mahkemelerin işlerinin yoğunluğundan dolayı bu işlem çoğu zaman gecikiyordu⁶¹.

İstiklâl Mahkemeleri, vatanın kurtuluşuna kadar geçen olağanüstü dönemde devletin meşru zorlayıcı gücü olarak vazife görmüşlerdir. Mahkemelerin zaman zaman başvurdukları sert uygulamalar, Meclisteki mebusların ve askerî-mülki devlet memurlarının tepkisini çekse de ahali üzerindeki tesiri farklı olabiliyordu. Birçok bölgedeki temel sorun iç güvenlik ve asayiş olduğundan bu iki hususu sağlayan İstiklâl Mahkemelerinin amansız tutumu ahaliyi yer yer memnun dahi ediyordu⁶². Örneğin, Kastamonu İstiklâl Mahkemesi'nin kaldırılmasından sonra Kastamonu'nun Akkaya, Göl ve Kuzyaka köylerindeki bütün köylüler mahkemenin yeniden kurulmasını isteyen bir mazbata yazarak TBMM'ye göndermişlerdi. Mahkemenin kaldırılmasından bahseden Açıksöz gazetesi ise birçok yerden İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılmasından dolayı üzgün olduklarını bildiren mektuplar aldıklarını belirtmekteydi⁶³.

⁵⁸ Kılıç Ali, **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 13.

⁵⁹ Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 124.

⁶⁰ Rahmi Çiçek, "Mustafa Necati Bey'in Kastamonu İstiklâl Mahkemesinin Faaliyeti ile İlgili TBMM ve Mustafa Kemal'e Gönderdiği Raporlar", **Mustafa Necati Sempozyumu**, 9-11 Mayıs 1991 Kastamonu, Kastamonu Eğitim Yüksekokulu Yayınları, Ankara, 1991, s. 38-43.

⁶¹ Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 208.

⁶² Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 178.

⁶³ Açıksöz, s. 78.

İstiklâl Mahkemelerinin meşgul oldukları davalar, askerlikten firar, casusluk, eşkıyaya ve asilere yardım, Ankara Hükûmeti aleyhine ve Yunanlılar lehine propaganda, devlete karşı isyana kalkışmak ve silah kullanmak, vatan hainliği, vesikasız dolaşmak, patlayıcı madde taşımak, gasp, cinayet, soygun, rüşvet, sahte vesika tanzimi, cebir kullanmak ve vazifeyi suistimal etmek gibi suçlar üzerine görülen davalardı⁶⁴. Ancak bu suçların dağılımı bölgelere göre farklılık gösteriyordu. Örneğin, Konya İstiklâl Mahkemesi’ni en fazla meşgul eden davalar, Delibaş Mehmet İsyanı ile ilgili davalardı⁶⁵. Birinci Dönem İstiklâl Mahkemeleri kaldırıldığı hâlde istisna tutularak görevine devam eden Ankara İstiklâl Mahkemesi ise daha çok siyasi ağırlıklı davalara bakıyordu. Damat Ferid Paşa, Sevr Antlaşması’nı imzalayan Rıza Tevfik, Reşad Halis ve Hadi Beylerin yargılanmaları, Kuva-yı İnzibatiye’ye dâhil olanlar, Nigâhban Cemiyeti’ne katılanlar, Çerkez Ethem, Gizli Komünist Partisi ve Yeşil Ordu Cemiyeti, İngiliz casusu Hintli Mustafa Sagir davaları görülen siyasi davaların örnekleriydi⁶⁶.

Millî Mücadele Dönemi İstiklâl Mahkemeleri zaman zaman sert uygulamalara başvurmuşlardır. Ancak aldıkları her kararın adaletsiz ve şedit olduğunu söylemek de doğru değildir. Her ne kadar olağan hukuk düzeni dışında yargılamalar yapsalar da halk nezdindeki imajları göz önünde tutulduğunda aldıkları kararların kamu vicdanında kabul gören kararlar olduğunu söylemek mümkündür. İstiklâl Mahkemeleri üzerine kapsamlı bir çalışma yapmış olan Ergün Aybars’ın tespitlerine göre Millî Mücadele Dönemi İstiklâl Mahkemelerinin görev yaptıkları üç sene zarfında idam cezasına çarptırdıkları kişi sayısı en az 1054’tür. Aybars’ın hesabına göre bu sayının fiiliyatta 1450-1500 kişi civarında olması kuvvetle muhtemeldir. İdam cezasına çarptırılan asker firarilerinin sayısı ise 2827 olup haklarındaki idam cezaları askerden yeniden firar etmeleri hâlinde uygulanmak üzere şartlı olarak affedilmiştir. Firarı sırasında başka bir suça karışmayan asker firarilerinin cezaları mümkün olduğu ölçüde hafif tutularak firari tekrar birliğine gönderilmiş ve “tekrar firar ettiği takdirde idam” gibi tecilli cezalar verilmiştir. 243 kişi

⁶⁴ **İsparta İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-5, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s. 6-7; Ulvi Ufuk Tosun, “Eskişehir İstiklâl Mahkemesi Karar Defterine Geçmiş Bazı Suç Çeşitleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 67, (Ocak 2020), s. 613.

⁶⁵ **TBMMZC**, Cilt 9, Devre I, İçtima Senesi 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 159.

⁶⁶ **Atatürk’ün Sırdışı Kılıç Ali’nin Anıları**, s. 380-381; Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 151-160, 163-166.

gıyaben idam cezasına, 1786 kişi çeşitli nitelikte hapis cezasına, 41.768 kişi de falaka cezasına çarptırılmıştır. Mahkeme önüne çıkarılarak yargılanan 11.744 kişi ise suçsuz bulunduğundan beraat ettirilmiştir⁶⁷.

Millî Mücadele Dönemi'nde kurulan İstiklâl Mahkemeleri, o günün olağanüstü şartları içinde, normal hukuk düzeni mevcut olmadığından değil, Ankara'da kurulan hükûmetin otoritesini kabul ettirmek, cephede çarpışmakta olan TBMM ordularını zaafa düşmekten kurtarmak ve ne pahasına olursa olsun, cephe gerisindeki asayişî sağlamak gayeleriyle kurulmuşlardır⁶⁸. Millî Mücadele Dönemi'nde kurulan İstiklâl Mahkemeleri bu yönüyle Millî Mücadelenin nihayete ermesinden sonra kurulacak olan İstiklâl Mahkemelerinden ayrılmaktadır. Cumhuriyet Dönemi İstiklâl Mahkemeleri olarak anılan bu mahkemeler, ülkeyi modernleştirmek ve muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak hedefiyle yapılan devrimleri korumak ve ülkenin üniter yapısını tehdit eden durumları ortadan kaldırmak amacıyla kurulmuşlardır.

Cumhuriyet döneminde kurulan ilk İstiklâl Mahkemesi, İstanbul İstiklâl Mahkemesi'dir. 1922 yılı Kasım'ında saltanatın kaldırılması ve 1923 yılı Ekim'inde Cumhuriyetin ilan edilmesi, İstanbul basınında ciddi bir muhalefet meydana getirmiştir. Saltanatın kaldırılmasından sonra halifeliğin yeni konumu tartışma konusu olmuş, halifeliğin de kaldırılacağını düşünen bir grup basın organı hükûmete karşı muhalefete başlamıştır. Böyle bir siyasi ortamın oluştuğu bir dönemde Hindistan Halifelik Komitesi adına Hindistan'daki Müslümanları temsilen İsmailî Tarikatı lideri Ağa Han'ın ve Londra İslam Cemiyeti Başkanı Emir Ali'nin Başvekil İsmet Paşa'ya ve Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdıkları iki mektubun daha muhataplarına bile ulaşmadan İstanbul'daki bazı gazetelerde yayımlanmaları, Ankara'nın tepkisine neden olmuştur. Bu mektuplar, 5 Aralık 1923 tarihinde Tanin ve İkdâm, 6 Aralık 1923 tarihinde ise Tevhid-i Efkâr gazetelerinde yayımlanmıştır. Mektuplarda halifelik makamının manevi kuvvetinin daha da güçlendirilmesi yönünde fikir ve öneriler bulunmaktadır. Başvekil İsmet Paşa, 8 Aralık 1923 tarihinde yapılan kapalı oturumda meseleyi Meclis'in gündemine getirmiş ve *“Hıyaneti Vataniye Kanununun birinci maddesinin tadili hakkında kanun ve İstanbul'da bir İstiklâl Mahkemesi kurulmasına dair”* bir teklifte bulunmuştur. Uzun

⁶⁷ Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s. 220.

⁶⁸ Akın, s. 179.

süren müzakereler sonucunda 83 evet oyuna karşı 63 ret oyu alan teklif ekseriyetle kabul edilmiştir. Mahkemenin kurulmasına karar verilmesinin ardından açık oturuma geçilerek üye seçimi yapılmıştır. 10 Aralık'ta İstanbul'a giden ve çalışmalarına başlayan İstanbul İstiklâl Mahkemesi, Meclis'in görevine son verdiği 30 Ocak 1924 tarihine kadar faaliyetlerini sürdürmüştür⁶⁹.

Cumhuriyetin ilanından sonra görev yapan İstanbul İstiklâl Mahkemesi'ni, Şeyh Said İsyanı üzerine kurulan Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri izlemiştir. Bu çalışmada, Şeyh Said İsyanı sonrasında kurulan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyet gösteren İstiklâl Mahkemelerinden biri olan Şark İstiklâl Mahkemesi'nin faaliyetleri incelenecek, nasıl bir ortamda kurulduğu, nasıl bir çalışma metodu takip ettiği, yaptığı yargılamalar ve sonraki süreçte gelişen olaylar üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ana kaynağını TBMM Arşivi'nde yer alan "T12" fon kodlu Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı oluşturacaktır. Araştırmacıların erişimine açılan Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı 98 klasör içinde 845 dosyadan ibarettir. Bu dosyalarda 68.912 sayfa belge yer almaktadır. TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı'nın internet sitesi üzerinden çevrimiçi erişime açılan bu evrakın yanı sıra Şark İstiklâl Mahkemesi'nin karar özetlerinin yer aldığı karar defterlerinin orijinal nüshaları ve transkripsiyonu ile mahkeme zabıtlarının orijinal nüshalarının yer aldığı beş ciltlik bir eser yayımlanmıştır. Bu beş ciltlik eserde 16 Nisan 1925-1 Mart 1927 tarihleri arasında görülmüş 798 davanın karar özetleri ve mahkeme zabıtları mevcuttur. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kuruluş gerekçesini, yapısını ve faaliyetlerini inceleyeceğimiz bu çalışmamız, birinci el arşiv vesikaları olan bu kaynaklar üzerine inşa edilecektir.

⁶⁹ **TBMMZC**, Cilt 4, Devre II, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1968, s. 121; **TBMMGCZ**, Cilt: IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999, s. 314-328; **İstanbul İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-2, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015, s. 3-4; Abdullah Aydın, **Cumhuriyet Döneminin İlk İstiklâl Mahkemesine Giden Süreç ve İstanbul İstiklâl Mahkemesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat, 2019, s. 64-65; Emrah Terzi, **İstanbul İstiklâl Mahkemesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2019, s. 45-46; Hilmi Bengi, "İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanan Gazeteciler", **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. 356-360; **Tanin**, 5 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1923, s. 1; **İkdam**, 5 Kânûn-ı evvel 1923, s. 1; **Tevhid-i Efkâr**, 6 Kânûn-ı evvel 1923, s. 2.

I. BÖLÜM: ŞEYH SAİD İSYANI

A. Şeyh Said'in Biyografisi

Gerek yerli gerekse yabancı literatürde “*Şeyh Said İsyanı*” olarak anılan isyanın lideri olan Şeyh Said, 1865 yılında Palu’da doğdu. Nakşibendi tarikatının Halidiye koluna mensup olan Şeyh Said, Şeyh Mahmut Fevzi’nin oğlu, Şeyh Ali Septî’nin torunuydu. Şeyh Said’in, Şeyh Bahattin, Şeyh Abdürrahim, Şeyh Mehdi, Şeyh Ziyaettin ve Şeyh Tahir adlarında beş erkek kardeşi vardı. Şeyh Said’in dedesi Şeyh Ali Septî’nin Hâlid el-Bağdâdî’nin ya da onun kardeşi ve halifesi olan Mahmud Sâhib’in halifesi olduğu kaydedilmektedir. Şeyh Ali Septî, Diyarbakır’ın Septi köyünden gelerek Palu’nun Kasımiye Mahallesi’ne yerleşti. Burada bir süre ikamet ettikten sonra Erzurum’un Hınıs ilçesine göç etti. Ancak daha sonra tekrar Palu’ya geri döndü. Şeyh Ali Septî’nin ölümünden sonra oğlu ve halifesi olan Şeyh Mahmut Fevzi, tekrar Hınıs’a göç etti. Babası Şeyh Mahmut’un ölümünden sonra ailenin reisliği Şeyh Said’e geçti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Piran’a göç eden Şeyh Said, burada üç yıl kaldıktan sonra Hınıs’a geri döndü. Palu ve Hınıs’ta medreseler kuran ve müderrislik yapan Şeyh Said, aşiretler arası çatışmalarda ve dini ve içtimai konularda bölge halkının ilk başvurduğu kişilerden biri oldu. Bölgenin geleneksel yapısı içinde sözü geçen, fetvalarına başvurulmuş ve tarikat geleneği içinde saygı duyulan etkin bir kişiliğe sahipti.

Küçükbaş hayvan ticaretiyle meşgul olan Şeyh Said, zengin bir kişiydi. Ailesinin Palu’dan Hınıs’a göç etmesinin nedeni Palu’da koyunlarına yetecek kadar otlak olmamasıydı. Metin Toker’in aktardıklarına göre koyun sürüleriyle ilgilenen yüz yirmiye yakın çobanı vardı. Küçükbaş hayvanlarını Suriye’ye satan Şeyh Said, birçok kez Halep’e gidip geldi. Bu seyahatleri sayesinde tanınırlığı arttı ve çevresi genişledi. Bölgedeki tanınırlığını ve nüfuzunu arttıran bir başka etken ise evlilik yoluyla kurduğu akrabalıklardı. Gerek kendi yaptığı gerekse kardeşlerinin ve çocuklarının yaptıkları evlilikler sayesinde tanınmış aşiretlerle ve şeyhlerle akrabalık bağı kurdu. Şeyh Said, Cıbranlı Aşireti’nin Reisi Halit Bey’in kız kardeşiyle ve Çan şeyhlerinin kız kardeşiyle evliydi. Ali Rıza, Selahaddin, Gıyasettin, Ahmet ve Abdülhalik adlarında beş erkek; Ayşe, Hayriye, Azize, Fatma ve Fahte adında beş kızı vardı. Kızlarından biri Melekanlı Şeyh Abdullah ile diğer bir kızı ve iki kız kardeşi de Çan şeyhleriyle evliydiler. İsyancı

sırasında altmış yaşında olduğu hâlde kendisini görenler dinç ve kuvvetinin yerinde olduğunu aktarmaktaydılar. Oğullarından Ali Rıza, Selahaddin ve Gıyasettin, kardeşlerinden Abdürrahman, Mehmet Mehdi ve Tahir isyana katılmışlardı⁷⁰.

B. Şeyh Said İsyanı'na Giden Süreçte Kürt İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti'nin (Azadî) Etkisi

Şeyh Said gerek ilk sorgularında gerekse mahkeme sırasında verdiği ifadelerinde isyanının Piran'da yaşanan bir olay sonrasında irticalen başladığını belirtmiş ve isyan öncesinde herhangi bir hazırlık ya da plan-program yapmadığını iddia etmiştir. Oysa Şeyh Said İsyanı'nı, isyanın hemen öncesinde bölgede yaşanan gelişmelerden bağımsız bir hareket olarak düşünmek son derece güçtür. Kaldı ki anlık bir olay sonrasında başladığını iddia ettiği bu isyanın ilk günlerinde asilerin kısa bir süre içinde ve hızlı bir şekilde organize olarak birçok şehri işgal etmeleri de bu iddiayı zayıflatmaktadır.

İsyanın başlangıcındaki bu organizasyon başarısı Kürdistan İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti'nin⁷¹ -Azadî'nin- hazırladığı altyapıdan kaynaklanmaktadır. Bazı yazarlar Azadî'yi Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bir uzantısı olarak görseler de iki yapılanma arasında somut bir bağ olduğunu gösteren deliller yok denecek kadar azdır⁷². Bağımsız bir Kürdistan kurmayı hedefleyen Azadî, Hamidiye Aşiret Alaylarında albay rütbesinde görev yapmış Cibranlı Halit, Bitlis eski Mebusu Yusuf Ziya, Hasenanlı Halit ve Mutkili Hacı Musa Beyler tarafından kurulmuştur⁷³. Örgüt, hücre tipi yapılanan gizli bir örgüt olduğundan kuruluş tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar örgütün kuruluşunu 1921 ve 1922 yıllarına kadar geri götürseler de genel kabul gören bilgi, 1923 yılında Erzurum'da kurulmuş olduğudur. Örgütün başkanlığını Cibranlı Halit

⁷⁰ Zekeriya Kurşun, “Şeyh Said”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-said> (11.05.2023); **Ş.İ.M.M.Z. (Şark İstiklal Mahkemesi Muhakeme Zabıtnameleri) (Karar 69)**, s. 27; Behçet Cemal, **Şeyh Said İsyanı**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 18-19; Metin Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994, s. 39-41; Eyüp Ertüren, **Şark İstiklal Mahkemesi: Şeyh Said İsyanı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018, s. 141; **Son Saat**, 30 Haziran 1925, s. 1.

⁷¹ Yaygın olarak “Azadî” adıyla anılan örgüt, bazı yazarlarca Kürt İstiklâl Komitesi olarak da adlandırılmaktadır. Özgür bırakmak anlamını taşıyan Farsça “Azad” kelimesinden türetilen “Azadî” kelimesi özgürlük anlamına gelmekteydi.

⁷² Bilal Altan, **Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mardin, 2017, s. 213-214.

⁷³ Mahmut Akyürekli, **Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 39, dipnot 3.

Bey üstlenmiş ve muvazzaf görevdeki birçok Kürt subay bu örgüte katılmıştır. Bitlis, Darahini (Bingöl'ün Genç ilçesi), Elâzığ, Diyarbakır, Urfa, İstanbul, Kars, Hınıs, Muş, Erzincan, Malazgirt, Van, Dersim ve Siirt gibi şehirler örgütün şubelerinin açıldığı yerlerdir. Buralarda toplam yirmi üç şube açılmıştır⁷⁴.

Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılaması sırasında Azadî'ye dair bilgiler veren ve örgütün kurucusu Cibranlı Halit Bey'in kız kardeşi ile evli olan emekli Binbaşı Cibranlı Kasım Bey, örgütün beşerli hücre sistemi ile kurulduğunu belirtmiştir. Üyeler, sadece kendi hücreindeki diğer dört kişiyi tanıyıp diğer hücrelerde kimlerin yer aldığını bilmiyorlardı. Örgütün başkanı Cibranlı Halit Bey, İngiltere ile temas hâlindeydi. Bu temas Bağdat ve Halep üzerinden buralardaki Kürt komiteleri vasıtasıyla sağlanıyordu. Haberleşmelerin devlet tarafından kontrol edilmesi tehlikesine karşı şifreli bir yazım geliştirmişlerdi. Kasım Bey'e göre örgüt, biri siyasi diğeri dinî olmak üzere iki kanada ayrılmıştı. Siyasi kanat Cibranlı Halit Bey, Bitlisli Yusuf Ziya Bey ve Zırkanlı Kerem Bey gibi isimlerin kontrolündeydi. Dinî kanadın lideri ise Şeyh Said idi. Kasım Bey, Seyyid Abdülkadir'i bu örgüt yapılanmasının en tepesindeki isim olarak konumlandırmıştı⁷⁵.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp hapis cezasına çarptırılan Diyarbakırlı Cemilpaşazâde Kasım Bey'in örgütün Diyarbakır şubesi hakkında hatıratında verdiği bilgilere göre Diyarbakır şubesi kendisiyle birlikte Doktor Fuat, Hacı Ahti namıyla bilinen Avukat Mehmet Tevfik⁷⁶, Cemilpaşazâde Ekrem ve ismini vermediği diğer bazı kişilerden oluşmaktaydı. Erzurum'da bulunan merkez ile haberleşme elden gönderilen şifreli mektuplarla sağlanıyordu⁷⁷. Cemilpaşazâde ailesinin bir diğer ferdi olan ve Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılaması sonucunda hapis cezasına çarptırılan Cemilpaşazâde Ekrem Bey de sonraki yıllarda yazdığı hatıratında, 1924 yazında, Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya'nın kurduğu bu örgütün Diyarbakır'da bir şubesini açtıklarını ve

⁷⁴ Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, Ani Matbaası, Halep, 1952, s. 173; Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çeviren Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 411-412; Robert Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, Tercüme: Bülent Peker - Nevzat Kırac, Öz-ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 73; Tahsin Sever, **1925 Hareketi Azadî Cemiyeti**, Nûbihar, İstanbul, 2021, s. 112-113.

⁷⁵ **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 159-162.

⁷⁶ Doktor Fuat ve Hacı Ahti daha sonradan Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanarak idama mahkûm edileceklerdir.

⁷⁷ Zinnar Silopi (Kadri Cemilpaşazâde), **Doza Kürdüstan**, Stewr Basımevi, 1969, s. 82-83.

diğer şubelerle sıkı temas hâlinde olduklarını belirtmektedir. Yusuf Ziya'yı hayalperest ve taşkın biri olarak tanımlayan Ekrem Bey, Yusuf Ziya'nın Azadî örgütü başkanı Cibranlı Halit'i oyuna getirdiğini ve zamansız, parasız, hazırlıksız, silahsız ve cephanesiz bir isyana sebep olduğunu yazmaktadır. Azadî'nin en mühim şubesi olan Diyarbakır şubesinin 13 Şubat'ta başlayan Şeyh Said İsyanı'ndan hiçbir şekilde haberdar edilmediğini ifade eden Ekrem Bey, kendilerinden hiçbir hizmet ve yardım da istenmediğini belirtmektedir⁷⁸. Örgüt hakkında bilgiler veren bir diğer isim olan Nuri Dersimi ise bölgenin hemen her tarafındaki Kürt ileri gelenlerinin bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla savaşa hazırlandıklarını kaleme almıştır⁷⁹.

Dönemin ve yaşananların yakın şahitlerinden biri olan M. Şerif Fırat, 1924 yılı ilkbaharında Ankara ve İstanbul'u ziyaret ettikten sonra Erzurum'a gelen Yusuf Ziya'nın bir hafta Cibranlı Halit Bey'de misafir kaldığını aktarmaktadır. Bu misafirlik sırasında aşiretleri silahlandırarak isyana hazırlama, sınırın öte tarafında kalan Berzan-Neyri Şeyhi Mahmut ve İran'daki İsmail Simko vasıtasıyla İngilizlerin yardımlarını temin etme, halktan alınacak mazbatalarla Suriye üzerinden Milletler Cemiyeti'ne ulaşarak Kürtlerin taleplerini iletme ve Şeyh Said önderliğinde bir isyan başlatma kararlarını almışlardır. Cibranlı Halit ile aldıkları bu kararların bir suretiyle birlikte Hınıs'ın Kolhisar köyündeki Şeyh Said'in evine giden Yusuf Ziya, alınan kararları Şeyh'e imzalatmıştır. Bir miktar yol harçlığı aldıktan sonra Şeyh Said'in de imzaladığı bu kararlar sureti yanında olduğu hâlde Zirkan ağaları ile Şeyhkan ve Karaaş hoca ve ağalarını ziyaret edip Karlıova'da Cibranlı Aşireti reislerinden Kâmil ve Baba Beyleri de görüp Varto'da ikamet eden Cibranlı Halit'in amcası İsmail ve eniştesi Kasım Bey'e uğramıştır. Cibranlı Halit de müşterek kararlar aldığı Yusuf Ziya ile iş birliği yapmaları için amcası İsmail, eniştesi Kasım, Cibranlı Baba ve Kâmil, Hasenanlı Halit, Zirkanlı Kerem, Melekanlı Şeyh Abdullah ve Solhan Aşireti Reisi Mehmet Ali'ye ayrı ayrı mektuplar yazmıştır. Yusuf Ziya, ziyaret ettiği bütün ağa, şeyh ve hocalara Cibranlı Halit ile aldıkları kararların Şeyh Said tarafından imzalanmış suretini gösterdikten sonra kendisinin din uğruna mebusluğunu feda ettiğini söyleyip dinî içerikli ve cumhuriyet karşıtı söylemlerde

⁷⁸ Ekrem Cemil Paşa, **Muhtasar Hayatım**, Beybun Yayınları, Ankara, 1992, s. 54.

⁷⁹ Dersimi, s. 173-174.

bulunmaktaydı⁸⁰. Azadî'nin isyan hazırlıkları sürerken dönemin şartlarına göre isyanın planlandığı sahanın epey bir uzağındaki Hakkâri'de yaşayan Hristiyan bir topluluğun başlattığı bir ayaklanma, Azadî'nin kurucularından Cibranlı Halit ile Yusuf Ziya Beylerin başlarına hiç hesapta olmayan işler açacaktır.

7 Ağustos 1924 tarihinde Hakkâri'de başlayan Nesturî Ayaklanması, İngiliz destekli bir ayaklanmadır. Lozan'da çözüme kavuşturulamayan Musul sorununun Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak ikili görüşmeler sonrasında çözülmesine, ikili görüşmelerde bir anlaşma sağlanamazsa konunun Milletler Cemiyeti'ne taşınmasına ve Milletler Cemiyeti'nin Musul'un nihai durumunu belirlemesine karar verilmişti. Musul sorununun İstanbul'da gerçekleştirilen ikili görüşmelerde çözülememesi üzerine İngiltere, 6 Ağustos 1924 tarihinde meseleyi Milletler Cemiyeti'ne taşıyarak konunun gündeme alınmasını sağladı⁸¹. Bu gelişmenin bir gün sonrasında ise Nesturî Ayaklanması'nı başlatan olay yaşandı. Bir jandarma müfrezesi eşliğinde denetleme gezisine çıkan Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey, 200 kadar Nesturî'nin Hangediği mevkiinde kurduğu bir pusu sonucu esir düştü. Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey ve birkaç jandarma eri şehit edildiler. Bu olay üzerine hükûmet, 3'üncü Ordu Müfettişliğine bağlı 7'nci Kolorduyu isyanı bastırmakla görevlendirdi⁸². Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teğmen Rıza Efendi de 7'nci Kolordu bünyesinde görevli bir subaydı. Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teğmen Rıza Efendi'ye gönderdiği şifreli bir telgrafın Teğmen Rıza ve Azadî üyesi diğer subay arkadaşları tarafından yanlış anlaşılacak genel bir isyan çağrısı sanılması üzerine ordu içindeki Azadî üyesi subaylar harekete geçerek maiyetlerindeki çoğunluğu Kürtlerden oluşan askerlerle birlikte Yüzbaşı İhsan Nuri Efendi kumandasında isyan bayrağını çektiler⁸³. Beytüşşebap Grubunda görevli Yüzbaşı

⁸⁰ M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1961, s. 127.

⁸¹ Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi, Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 95-96.

⁸² Reşat Hallı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972, s. 28-30. Reşat Hallı'nın bu eseri 1992 yılında Kaynak Yayınları tarafından eserin başlığı da değiştirilerek "Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları" adıyla iki cilt hâlinde tekrar basılmıştır. Biz çalışmamızda Genelkurmay Basımevi tarafından yazarının tercih ettiği başlık ile yayımlanan orijinal kitabı kullanmayı tercih ettik. Yayın tarihi üzerinden elli yılı aşkın bir süre geçmiş olan bu kitaba ulaşamayan ilgililer Kaynak Yayınları tarafından tıpkı basım olarak basılan bu kitapları inceleyebilirler. Bkz. **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992; **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 2**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

⁸³ Silopi s. 83; Dersimi, s. 174.

İhsan Nuri, Teğmen Rasim, Teğmen Tevfik ve Teğmen Vanlı Hurşit komutasındaki 351 kişilik bir askerî birlik, silahlarıyla birlikte 3/4 Eylül 1924'te firar ederek dağa çıktılar. Bu firar olayı Türk tarih literatüründe Beytüşşebap Olayı olarak anılmaktadır. Irak'taki İngiliz birliklerine iltihak etmek maksadıyla yapılan bu firar, firari dört subay tarafından önceden tasarlanmış, planlı ve organize bir hareketti. Katılımın bu kadar yüksek olmasının sebebi ise emir komuta zincirindeki erlerin komutanlarının emirlerine uymalarından kaynaklanmıştı. Yaptıkları hareketin farkına varan erlerin büyük bir çoğunluğu kısa bir süre sonra birliklerine geri döndüler. Robert Olson'un İngiliz istihbarat raporlarına dayandırarak verdiği sayıya göre sınırı geçerek İngilizlere sığınanların sayısı 32 kişiydi. Olson da dâhil olmak üzere bazı yazarlar Beytüşşebap olayını bir ayaklanma olarak göstermektedirler. Oysa yaşanan, Nesturî Ayaklanması içinde gerçekleşen bir firar olayından öte bir şey değildir⁸⁴.

Türk ordusu içindeki Azadî örgütü üyesi subayların bir yanlış anlaşılma sonrası firar etmeleri, dikkatleri firar eden subaylardan birinin abisi olan ve bu yanlış anlaşılmaya sebebiyet veren telgrafi çeken Bitlisli Yusuf Ziya'nın üzerine çevirdi. Erzurum'da tutuklanan Yusuf Ziya, 10 Ekim 1924 tarihinde yargılanmak üzere Bitlis Divân-ı Harbi'ne sevk edildi. Yusuf Ziya'nın tutuklanmasının ardından 20 Aralık'ta Cibranlı Halit, Hacı Musa ve yirmi kadar kişi daha tutuklanarak Bitlis Divân-ı Harbi'ne gönderildiler⁸⁵. Bu tutuklamaların ardından Şeyh Said de tanık sıfatıyla Bitlis Divân-ı Harbi'ne çağırıldı. Mahkemedeki ifadelerine göre Şeyh Abdülbaki isimli birinin yardımıyla ifadesinin Hınıs'ta alınmasını sağlayan Şeyh Said, Hınıs'ta ifadesini verdikten sonra kışı geçirmek için Palu'ya hareket etti⁸⁶. Şeyh Said'in bu yolculuk sırasında yanına uğradığı damadı Şeyh Abdullah, mahkemedeki ifadesinde bu olayı anlatırken Bitlis Divân-ı Harbi'ne çağırılmış olmasının Şeyh Said'i korkuttuğunu ve kendisine “*Hükûmet bana vurmamakça vurmuyorum. Bana vursun ben de vururum. Siz de vurunuz.*” dediğini belirtmiştir⁸⁷. Binbaşı Kasım da Bitlis Divân-ı Harbi'nin Şeyh Said'i şahitliğe çağırmasının Şeyh'i kuşkulandırdığını, bu yüzden mahkemeye gitmeyerek henüz birçok

⁸⁴ Özgür Körpe, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar 1800-1938**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013, s. 306-307, dipnot 864; Olson, s. 251.

⁸⁵ Silopi, s. 83; Dersimi, s. 174; Fırat, s. 127.

⁸⁶ **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 10-13.

⁸⁷ **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 87.

yer isyan fikrine tam olarak hazırlanmadığı hâlde isyana giriştiğini söylemiştir. Birçok yerin isyana iştirak etmemesini de bu duruma bağlamıştır⁸⁸.

İsyanın gerçekleştiği bölgede isyan öncesi yaşanan bu gelişmeler ve olaylar incelendiğinde, bağımsız bir Kürt devleti kurmak amacıyla kurulan gizli Azadî örgütünün bir isyan hazırlığı içinde olduğu göze çarpmaktadır. Bölgedeki yapılanmasını genişletmeye çalışan örgüt, bir yandan da isyanın altyapısını oluşturmak için kamuoyu yaratmakla meşguldür. Yusuf Ziya'nın taraftar toplamak için gittiği yerlerdeki dini ve hükûmet karşıtı söylemleri bu kamuoyu yaratma çabasının somut bir örneğidir. Binbaşı Kasım Bey'in aktardığı bilgilere göre örgütün siyasi lideri olan Cıbranlı Halit Bey, örgüte dış destek sağlamak için Irak üzerinden İngiltere ile temas kurmuştur. Ancak planda olmayan Nesturî Ayaklanması sonrasında önce Yusuf Ziya Bey'in, ardından Cıbranlı Halit ve Mutkili Hacı Musa Bey gibi isimlerin tutuklanmaları, örgüt üyelerini ya da örgüt üyeleriyle ilişkileri bulunan kişileri telaşa sürüklemiştir. Bu telaşa kapılanlardan biri de Bitlis Divân-ı Harbi'ne çağrılan Şeyh Said olmuş, bu olaydan sonra daimî ikametgâhını terk ederek isyan altyapısını hazırlamaya çalıştığı bir seyahate çıkmış ve bundan kısa bir süre sonra da isyan bayrağını çekmiştir.

C. Şeyh Said'in Kürt İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti (Azadî) ile Bağı

Şeyh Said'in Azadî örgütüyle bağına gösteren somut bir delil bulunmamaktadır. Mahkeme sırasında bu konuyla ilgili kendisine yöneltilen sorulara herhangi bir cemiyete ya da örgüte üye olmadığını belirterek cevap vermiştir. Ancak dönemin şahitleri içinde Şeyh Said'in Azadî'ye dâhil olduğunu iddia eden bazı isimler de olmuştur. Şeyh Said'in bacanağı Kasım Bey bu isimlerin başında gelmektedir. Kasım Bey'in mahkemedeki ifadelerine göre Şeyh Said örgütün dinî kanadının lideridir. Daha sonraki yıllarda yazılan bazı hatıralarda ve telif eserlerde de Şeyh Said'in Azadî'ye dâhil olduğunu iddia eden yazarlar olmuştur. Örneğin, Nuri Dersimi, Şeyh Said ile birlikte Melekanlı Şeyh Abdullah, Çapakçur Şeyhleri, Palulu Şeyh Şerif ve daha birçok şeyhin bu örgüte dâhil olduklarını belirtmiştir. Şeyh Said İsyanı hakkında ilk telif eseri ortaya koyanlardan biri olan Behçet Cemal de Şeyh Said'in Yusuf Ziya aracılığıyla bu örgüte dâhil olduğunu yazmıştır⁸⁹. Bu isimlere Şeyh Said'in Azadî örgütü liderlerinden olan Cıbranlı Halit ile

⁸⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 86.

⁸⁹ Dersimi, s. 173-174; Cemal, s. 14.

Bitlisli Yusuf Ziya'nın aldıkları kararları imzaladığını belirten M. Şerif Fırat'ı da dahil edebiliriz.

Şeyh Said'in Azadî örgütüne üyeliği konusunda en fazla detay veren yazar ise Bruinessen olmuştur. Bruinessen'i kaynak gösteren birçok yazar, Şeyh Said'in Azadî'ye üye olduğunu ileri sürmüştür. Bruinessen, Azadî'nin 1924 yılında yaptığı ilk kongresinde Şeyh Said'in söz aldığını ve hükûmetin Kürt politikasının giderek daha tehditkâr bir hale geldiğini belirterek kongredekileri Kürdistan'ın bağımsızlığı için savaşımaya ikna ettiğini yazmaktadır. Bruinessen bu bilginin dipnotunda bilginin kaynağı olarak o an kongrede bulunmayan ancak kongreye katılanları tanıdığını söyleyen Molla Hasan Hişyar'ı vermiş ve bu bilgiyi başka bir kaynaktan teyit edemediğini de eklemiştir⁹⁰. Bruinessen'in aktardığı bu bilgiyi irdilemeden kullanmayı tercih eden birçok yazar, eserlerinde bu kongreden ve kongrede alınan kararlardan bahsetmiştir. Ancak başka bir kaynaktan belirtilmeyen bu kongrenin varlığına şüpheyle yaklaşmakta fayda vardır. Kaldı ki Bruinessen'in kaynak olarak kullandığı Hasan Hişyar Serdi'nin sonraki yıllarda kaleme aldığı hatıratında aktardığı bilgilerle tarihi olaylar karşılaştırıldığında, Serdi'nin kasıtlı ya da kasıtsız birçok olayı yanlış aktardığı gözlemlenmektedir. Eyüp Ertüren'in tespitlerine göre bu isyanın yaşandığı sırada 17-18 yaşlarında olan Serdi, her önemli olayda kendisini de olayın bir parçası olarak göstermiştir. Hasan Hişyar Serdi, hatıratında, hiçbir zaman Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF)⁹¹ üyesi olmamış olan Fethi Bey'i TpCF'nin başı olarak vermiştir. Piran Olayı'nın başlangıcı, isyana katılanların sayısı, İstiklâl

⁹⁰ Bruinessen, s. 412.

⁹¹ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet'in ilanından sonra Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinden olan Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet Bele ve Adnan Adıvar gibi isimlerin önderliğinde kurulan muhalefet partisidir. Saltanatın kaldırılması, Lozan Antlaşması'nın imzalanması, Cumhuriyet'in ilanı, Hilafetin kaldırılması gibi siyasi gelişmeler Mustafa Kemal Paşa ile TpCF kurucuları arasında fikir ayrılıklarına yol açmış, Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal Paşa ile beraber yürüyen bu isimler muhalefet saflarına geçmeye başlamışlardır. Bu görüş ayrılıkları neticesinde adı geçen bu isimler 17 Kasım 1924 tarihinde Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olan TpCF'yi kurmuşlardır. TpCF'nin Şeyh Said isyanı sırasında hükûmetin bazı tedbirlerini sert bularak karşı çıkması, hükûmet ile TpCF arasındaki gerilimi artırmıştır. TpCF'nin taşra teşkilatında görev alan bazı isimlerin TpCF'nin programında yer alan partinin dini düşünce ve inancılara saygılı olduğu ibaresini kullanarak dini ve dinen kutsal sayılan değerleri politikaya alet etmeleri İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanmalarına neden olmuştur. İstiklâl Mahkemelerinde TpCF mensupları hakkında verilen mahkûmiyet ve şubeleri hakkındaki kapatma kararlarından sonra hükûmet de 3 Haziran 1925 tarihinde TpCF'nin kapatılması kararını almıştır. TpCF hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2002; Eric Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Mahkemelerinde yargılanan ve idam edilenlerin sayısı gibi birçok konuda verdiği bilgiler de ne Şeyh Said'in ifadeleriyle ne döneme şahitlik etmiş diğer kişilerin yazdıklarıyla ne de tutulan resmî yazışmalar ve raporlarla uyuşmamaktadır⁹². Bu yüzden Şeyh Said'i Azadî örgütünün düzenlediği bir kongrede kürsüye çıkıp konuşma yapacak kadar ateşli bir üye olarak gösteren ve güvenilirliği son derece sorguya açık olan Hasan Hışyar Serdi'den aktarılan bu bilgiyi dikkate almamayı tercih ettik.

Şeyh Said'in Azadî ile örgütsel bağını ortaya koyan kesin deliller bulunmasa da Azadî'nin ileri gelenleriyle olan bağını gösteren birçok delil mevcuttur. Şeyh Said'in mahkemedeki ifadeleri bu bağın en somut delilidir. Şeyh Said, Azadî'nin en etkili ismi olan Cibranlı Halit Bey'in kız kardeşiyle evlidir. Dolayısıyla Cibranlı Halit Bey ile arasında her şeyden önce Müslüman toplumlarda son derece önemli bir bağ olan akrabalık bağı vardır. Mahkemedeki ifadelerinde Erzurum'a gidişlerinde Cibranlı Halit Bey ile görüştiklerini söyleyen Şeyh Said, şeriat meselelerini konuşup müzakere ettiklerini, son gidişinde Halit Bey'in tercüme ettiği Kürtçe bir kitabı kendine okuttuğunu ve gazetelerde çıkan şeriat karşıtı yazılar üzerine konuştuklarını söylemiştir. Hacı Musa Bey ve Hasenanlı Halit Bey'i de tanıdığını ifade eden Şeyh Said, bu iki isimle de haberleşmelerinin olmadığını belirtmiştir. Hacı Musa Bey ile 22 yıl evvel Medine'de tanıştıklarını ancak ne yüz yüze ne de mektupla görüşmediklerini, Hasenanlı Halit Bey'i ise Hınıs'a geldiği bir sırada elini öpmek için evine geldiğinde gördüğünü, yakın bir dostlukları olmadığını ve isyana dair bir şeyler konuşmadıklarını ifade etmiştir⁹³. Mahkemedeki ifadelerine göre Şeyh Said'in Kürtçülük üzerine konuşma yaptığı tek Azadî üyesi Bitlisli Yusuf Ziya Bey'dir. Yusuf Ziya Bey ile iki kez görüştüğünü belirten Şeyh Said'in ilk görüşmesi, yılını belirtmediği bir Ramazan ayında olmuştur ki bu görüşmenin 1924 yılı Ramazan ayında gerçekleşmiş olma ihtimali yüksektir. Yusuf Ziya Bey, Muşlu Reşit ile birlikte Şeyh Said'i ziyaret etmiş, bir saat kalıp çay içtikten sonra kalkmıştır. Şeyh Said'in Yusuf Ziya'nın Bitlis Mebusu olduğunu öğrendiği bu görüşmede önemli bir mesele konuşulmamıştır. Bir süre sonraki Bahar Bayramı'nda tekrar Hınıs'a gelen Yusuf Ziya Bey, Şeyh Said'i tekrar ziyaret etmiştir. Şeyh Said'in mahkemedeki ifadelerine göre Yusuf Ziya, bu görüşme sırasında bir Kürdistan hükûmeti kurmak üzere

⁹² Ertüren, s. 185, dipnot 424.

⁹³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 33.

olduklarını haber vermiştir. Şeyh Said ise bunu fikrinin almadığını ve bir hayal olduğunu söyledikten sonra Yusuf Ziya Bey'i de bu düşünceden vazgeçirmiştir. Sonrasında Yusuf Ziya Bey kendisinden 400 not borç para istemiş, parası oğlu Ali Rıza'da olduğundan Yusuf Ziya'nın istediği borcu verememiştir. Bu görüşmeden sonra bir daha görüşmediklerini belirtmiştir⁹⁴.

Şeyh Said, mahkemedeki ifadelerinde Yusuf Ziya Bey dışındaki hiç kimseyle Kürtçülük üzerine konuşmadığını belirtse de tutuklu olarak kaldığı Diyarbakır Hapishanesi'nde yolunun kesiştiği Karerli Mehmet Efendi, bu konuda farklı bilgiler aktarmaktadır. Diyarbakır Hapishanesi'nde tutuklu bulundukları sırada Şeyh Said'in daveti üzerine Şeyh Said ile görüştüğünü belirten Karerli Mehmet Efendi, Şeyh Said'in kendisine, "*Kürt İstiklal komitesi üyesi Seyit Abdülkadir'le, kayınbiraderim Albay Cibranlı Halit Bey; beni devamlı olarak kendi saflarına çekmek istiyorlardı. Yakamı ellerinden alamaz olmuştum. Sözde kendilerini Sultan Vahdettin'le İngilizler destekliyormuş. Halep'te bulunan Ali Rıza'ya (oğlu), bu işin aslını öğrenmesi talimatını verdim.*" dediğini aktarmaktadır⁹⁵. Bu aktarımdan Şeyh Said'in Azadî örgütüne üye olmadığı çıkarımı yapılabilir. Ancak örgütün yarattığı cereyana kapılmadığını söylemek de güçtür. En azından Halep'te bulunan oğlu Şeyh Ali Rıza'ya meselenin aslını öğrenmesi için talimat vermesi bunun bir göstergesidir. Ticaret amacıyla Halep'e gitmiş olan Ali Rıza, Halep'ten İstanbul'a gidecek ve iki defa evine ziyarete giderek Seyyid Abdülkadir ile görüşecektir. Bu ziyaretlerin birinde misafir olarak yatıya da kalmıştır. Bu durum gerek Seyyid Abdülkadir'in gerekse Şeyh Said'in mahkemeleri sırasında sıklıkla üstünde durulan konulardan biri olmuş hem Seyyid Abdülkadir hem de Şeyh Said, Ali Rıza'nın bu ziyaretleri sırasında isyana dair bir şey konuşulmadığını iddia etmişlerdir. Ancak yargılanan sanıklar içinde bulunan Kör Sadi, Seyyid Abdülkadir'in yargılaması sırasında, Şeyh Said'in bacanağı Cibranlı Kasım Bey ise Şeyh Said'in yargılaması sırasında Seyyid Abdülkadir ile Ali Rıza arasında isyana dair konuşmalar yapıldığını belirtmişlerdir.

Seyyid Abdülkadir'in adamı Kör Sadi'nin Seyyid Abdülkadir'den dinlediğine göre Ali Rıza Seyyid Abdülkadir'e "*Reisler sıkıştırılıyor. Bu reisler de tutuklanırsa*"⁹⁶ kiminle

⁹⁴ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 16.

⁹⁵ Karerli Mehmet Efendi, **Yazılmayan Tarih -Anılarım-**, Derleyen: Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 104.

⁹⁶ Şeyh Ali Rıza burada o sırada tutuklu bulunan Azadî örgütü liderlerini kastetmektedir.

iş göreceğiz. Behemehâl ilk baharda hareket etmelidir.” demiş, Seyyid Abdülkadir de Ali Rıza’ya “İngilizler tarafından teklif olacak⁹⁷. Ağustos’a kadar meseleyi sallayınız.” karşılığını vermiştir⁹⁸. Kasım Bey ise Savcı Ahmet Süreyya Bey tarafından alınan 16 Mayıs 1925 tarihli ilk sorgusunda Şeyh Ali Rıza’nın Seyyid Abdülkadir ile görüşmesi hakkında Ali Rıza’nın kendisine “İstanbul’da Seyyid Abdülkadir ile görüştüğünü ve Seyyid Abdülkadir’in kendisine İngiliz nüfuzuyla Kürdistan İstiklâli yapılacağını söylediğini.” belirtmiştir⁹⁹. Kasım Bey mahkeme sırasında ise Ali Rıza’nın Seyyid Abdülkadir ile görüşmesini şu cümleler ile aktarmıştır: “Ali Rıza, Halep’e, oradan İstanbul’a geçti. Sonra döndü. Seyyid Abdülkadir Efendi’yi gördüğünü söyledi. ‘Bu düdüğ ötmez. Ömrümüz on beş gündür.’ dedim. ‘Merak etme olacak.’ dedi¹⁰⁰”.

Şeyh Said’in Azadî örgütü ile olan bağı delilleriyle kanıtlanamasa bile örgüt ile adı anılanlarla bağlantı içinde olduğu kesindir. Diyarbakır Hapishanesi’ndeki görüşmeleri sırasında Şeyh Said’in Karerli Mehmet Efendi’ye anlattıklarına göre örgüt üyeleri Şeyh Said’i yanlarına çekmek ya da harekete geçirmek için sürekli sıkıştırmaktadırlar. Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza’ya Seyyid Abdülkadir ile görüşmesi talimatını vermesi de Azadî’nin plan ve programına vakıf olduğunu göstermektedir. Seyyid Abdülkadir ile görüşen Şeyh Ali Rıza da Seyyid Abdülkadir’e bölgedeki reislerin kendilerini çok sıkıştırdıklarını ve onlar da tutuklanırsa kimlerle iş görüleceğini söylemiştir. Bu ifadeler Azadî örgütü üyelerinin Şeyh Said üzerinde baskı kurarak ondan harekete geçmesini beklediklerini ve Şeyh Said’in de harekete hazır olduğunu gösteren ifadelerdir. Bu görüşmelerden kısa bir süre sonra yaşanan tarihî hadiseler de bu görüşün doğruluğunu kanıtlar niteliktedir. Zira Şeyh Ali Rıza, İstanbul’dan döndükten sonra Şuşar’da babası Şeyh Said ile buluşmuş ve bu buluşmadan kısa bir süre sonra isyan başlamıştır¹⁰¹. Bu olay örgüsü ve ifadeler dikkate alındığında Şeyh Said’in isyanı başlatması tesadüfî bir olaymış gibi görünmemektedir.

⁹⁷ Seyyid Abdülkadir bu ifadesinde Mr. Templen ile Kör Sadi arasında yürütülen görüşmeleri kastetmektedir. Bu görüşmeler çalışmanın “Seyyid Abdülkadir ve Beraberindekilerin Yargılanmaları” başlığı altında ayrıntılarıyla incelenmiştir.

⁹⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0009.

⁹⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0006.

¹⁰⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 16.

¹⁰¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 13.

D. İsyân Öncesinde Bölgedeki Kürtçülük Faaliyetleri Üzerine Yapılan İhbarlar

İsyânın başlamasından önce bölgedeki olağanüstü durumdan şüphelenerek ihbarlarda bulunan bazı kişiler olmuştur. Bu ihbarların bir kısmı doğrudan Ankara'ya bir kısmı ise bölgedeki idari birimlere yapılmıştır. İhbarların içerikleri incelendiğinde bir isyân ihbarından ziyade bölgedeki Kürtçülük hareketlerini ve hükûmet aleyhtarı eylem ve söylemleri bildiren ihbarlar oldukları gözlemlenmektedir. İhbarlarda Cibranlı Halit Bey, Şeyh Abdullah, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi, Oğnut Nahiye Müdürü Tayyip Efendi, Şeyh Şerif, Yusuf Ziya Bey gibi isyana katılan ya da isyânın hemen öncesinde Azadî üyesi oldukları gerekçesiyle tutuklanan bazı kişilerin isimleri geçmektedir. Ancak ihbarların hiçbirinde Şeyh Said'in adına rastlanmamaktadır. Bu ihbarların bir kısmı isyânın başlamasından önce yapılmıştır. Bir kısmı ise isyân sonrasında yapılan ihbarlardır. Hatta Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki bazı duruşmalarda isyân çıkacağını resmî makamlara ihbar ettiğini iddia eden kişiler de olmuştur. Ancak bu kişilerin ihbarları Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde bulunmadığından bu ihbarların doğruluğunu sorgulayamadık.

Yapılan ihbarlar kronolojik olarak takip edildiğinde ilk ihbarların Genç vilayeti eski mebusu Hamdi Bey tarafından yapıldığı gözlemlenmektedir. Hamdi Bey, Şeyh Said'in davasında şahit olarak dinlenecek ve bu ihbarlar mahkemenin gündemine de gelecektir. Hamdi Bey'in ihbar niteliğindeki ilk telgrafı 11 Mayıs 1923 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir. İkinci Dönem TBMM seçim çalışmalarının yürütüldüğü sırada Genç vilayetindeki seçim çalışmalarından bahseden Hamdi Bey, İhtiyat subayı Tayyip Efendi'nin, Tayyip Efendi'nin babası Genç Vergi Başkâtibi İsmail Efendi'nin ve Savcı Abdülmecit Efendi'nin rakip mebus adayı adına çalıştıklarını ve Kürtçülük propagandaları yaptıklarını belirtmiş, vatanın selameti için bu kişilerin İstiklâl Mahkemesine sevklerini tavsiye etmiştir. 9 Haziran 1923 tarihli ikinci telgrafında Bitlis Mebusu Yusuf Ziya'nın İstanbul'dan Genç'e gelerek Melekan köyünde, bölgede sözü geçen Şeyh Abdullah ile görüşüğünü bildirmektedir. Bu kişilerin hilafet ve Kürtçülük propagandası yaparak halkın aklını bulandırdıklarını ve seçim sürecine fesat karıştırdıklarını belirtmektedir. Şeyh Abdullah, Yusuf Ziya ile görüşükten sonra Erzurum'a geçerek Cibranlı Halit Bey ile görüşmüştür. Telgrafta, bu kişilerin her tarafta

Kürtçülük propagandası yaptıkları ve yerel idarecilerin bu konuda lakaytlık gösterdikleri belirtilmektedir. Hamdi Bey, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Dersim, Elâzığ ve Genç'te gizli cemiyetler bulunduğunu ve bu cemiyetlerin yıkıcı çalışmalar yürüttüğünü belirttikten sonra icabının yapılmasının vatanın selameti için zaruri olduğunu ifade etmiştir. Üçüncü telgraf, 17 Haziran 1923 tarihini taşımaktadır. Hamdi Bey bu telgrafta, Cibranlı Halit Bey ve Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey'in Van sınırının İran kısmında isyan eden Simko ile Bitlis, Muş, Genç ve benzer yerlerdeki şeyhler ve aşiret reisleriyle gizli haberleşme hâlinde olduklarını öğrendiğini belirtmektedir. Hamdi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği son telgraf ise 13 Eylül 1923 tarihlidir. Telgrafta, İngiltere'nin desteğiyle Zaho'da kurulan Kürt cemiyeti ile doğu illerindeki şeyhlerin ve aşiret reislerinin haberleşme hâlinde oldukları ve birlikte hareket ettikleri, bölgede gizlice dolaşan Bedirhanilerin Kürtçülük propagandası yaparak cahil halkı iğfal ettikleri belirtilmiştir. Hamdi Bey bu dört telgrafı, 1923 seçimleri dolayısıyla kendisine verilen özel şifre ile doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiştir¹⁰².

1923 yılı içinde bölgedeki Kürtçülük faaliyetleri hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya dört telgraf çeken Hamdi Bey, 1924 yılı içinde de Dâhiliye Vekâletine üç rapor göndermiştir. Bu raporlardan ilki 11 Temmuz 1924 tarihlidir. Bu raporda Çerkez asıllı olan Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey'in hükûmete muhalif bir kişi olup Kürtlerin propagandalarına hizmet ettiğini ve Kürtçülük zihniyetini taşıdığını belirtmiştir. Kaymakamın, kasaba ve köyleri dolaşarak hükûmet aleyhinde propagandalar yapan Şeyh Şerif'e hükûmetin sırlarını verdiğini ve hükûmetten gelen emirlerin ve yazıların içeriklerini Şeyh Şerif vasıtasıyla Kürtlere ilettiğini bildirmiştir. Çapakçur ileri gelenlerinden olan Genç Vergi Başkâtibi İsmail Efendi, Oğnut Nahiye Müdürü Tayyip Efendi, kardeşi Çapakçur Nüfus Kâtibi Maruf Efendi, Sandık Emni Züfer Efendi ve Varto Kaymakamlığı yaptığı sırada Kürtçülük faaliyetlerinde bulunduğu gerekçesiyle azledilen Tayyip Efendi'nin kayınpederi olan Bitlisli Abdülhamit Efendi'nin de Şeyh Şerif ile ortak hareket ettiklerini haber vermektedir. Doğu vilayetlerinde özerk bir Kürt devleti kurmak için çalışan bu isimlerin Cibranlı Halit ve Hacı Musa Bey ile gizli haberleşme içinde olduklarını, bu durumu Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'e sözlü olarak

¹⁰² TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G100/0001.

bildirdiğini ancak gerekli tedbirlerin alınması için Dâhiliye Vekâlet'ini de durumdan haberdar etmek istediğini belirtmiştir¹⁰³.

İkinci rapor, 24 Eylül 1924 tarihinde gönderilmiştir. Rapordaki dikkat çekici nokta Şeyh Said İsyanı'na katılmayan Said-i Nursî'nin adının geçmesidir. O yıllarda Said-i Kürdî adı ile de anılan Said-i Nursî, Hamdi Bey'in aktardığına göre İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'nde kararlaştırıldığı üzere özerk bir Kürt devleti kurmak amacıyla doğu vilayetlerine geçmiştir. Erzurum'a gelen Nursî burada Cibranlı Halit Bey ile görüşmüş, ardından Oğnut'ta aşiret reislerinden Baba Bey ile görüşerek Muş ve Van civarına hareket etmiştir. Bölgedeki Kürt aşiretleri ve şeyhlerin Musul'un Zaho kazasındaki Kürt cemiyeti ile iletişime geçerek Kürtçülük propagandası yaptıkları konusunda haberler almıştır. Cibranlı Halit, Yusuf Ziya, Hacı Musa ve Çapakçur ileri gelenleriyle ortak hareket eden Şeyh Şerif, kasaba ve köyleri dolaşarak halkı iğfal etmektedir. Musul Meselesinin görüşüldüğü bu günlerde bu gibi zararlı faaliyetlerin son derece tehlikeli olduğunu belirten Hamdi Bey, bölgede sıkıyönetim ilan edilerek bu faaliyetlerin önüne geçilmesi teklifinde bulunmuştur¹⁰⁴.

Hamdi Bey, üçüncü raporunu 3 Kasım 1924 tarihinde göndermiştir. Hamdi Bey bu raporunda Dâhiliye Vekâletine gönderdiği raporların içeriğini Kürtçülükle suçladığı kişilere aktardığını belirttiği Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'i devlet sırlarını ifşa etmekle ve hainlerle beraber hareket etmekle suçlamıştır. Vali'nin bu hareketinden dolayı hayatının tehlikede olduğunu da eklemiştir. Raporda, daha önce Kürtçülükle suçladığı Oğnut Nahiye Müdürü Tayyip Efendi'nin, memleketi olan Fahren (Perhangök) Nahiye Müdürlüğüne atandığını, bu atamanın Tayyip Efendi'nin Kürtçülük faaliyetlerini önlemek bir yana daha geniş bir kesime yaymasına olanak sağladığını belirtmiştir. Bölgede, hükûmet ve Cumhuriyet karşıtı propagandaların hız kesmeden devam ettiğini bildiren Hamdi Bey, Cuma hutbelerinde Cumhuriyet'e dua bile okunmadığını belirtmiş ve gerekli tedbirlerin hızla alınmasını istemiştir¹⁰⁵.

¹⁰³ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G098/0001.

¹⁰⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0005; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G097/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G097/0002.

¹⁰⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0009; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0010.

Hamdi Bey'in bu raporlarından sonra şikâyet ettiği kişiler de harekete geçmişlerdir. Nahiye Müdürü Tayyip Efendi, 4 Ocak 1925 tarihinde Genç Mebusu Muhittin Bey'e bir telgraf çekerek Hamdi Bey'in kendisine iftira attığını belirtmiş ve hukukunun muhafazasını istemiştir. Genç Mebusu Muhittin Bey, 5 Ocak'ta durumu Dâhiliye Vekâletine iletmiştir¹⁰⁶. Ayrıca Belediye Reisi Abdülaziz Bey, Müftü İbrahim Bey ve bir grup eşraf da 5 Ocak 1925 tarihinde Dâhiliye Vekâletine ve Genç Mebusu Muhittin Bey'e birer telgraf çekerek Hamdi Bey'in yalan ihbarlarda bulunduğunu bildirmişlerdir. Bu telgrafta, bölge halkının Hamdi Bey'i mebus olarak seçmemelerinden dolayı Hamdi Bey'in hutbelerde Cumhuriyet'e dua edilmediği ve Kürtçülük faaliyetleri yapıldığı yönünde iftiralarda bulunduğu, CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası) şubesine de kızgın olduğundan intikam almak için böyle işlere giriştiği belirtilmiştir¹⁰⁷. Hamdi Bey ise 6 Ocak'ta Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf daha çekerek vatanın selameti için çalıştığından Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'in hainleri üzerine kışkırttığını ve hayatının tehlikede olduğunu bildirmiştir¹⁰⁸. Birbiriyle taban tabana zıt bu ifadeler üzerine Dâhiliye Vekâleti, 7 Ocak'ta Genç Valisi'nden bu konu hakkında bir açıklama yapmasını istemiştir¹⁰⁹. Genç Valisi İsmail Hakkı Bey, 11 Ocak'ta verdiği cevapta Hamdi Bey'in mebus seçilememesinden dolayı hükûmete daima bağlı olan halktan ve bazı memurlardan intikam almak ve halkla hükûmetin arasını açarak halkı hükûmetin gözünden düşürmek için böyle ihbarlarda bulunduğunu belirtmiştir. Genç Valisi'nin cevabından öğrendiğimize göre Hamdi Bey, bazı memurların Said-i Nursî ile teşrik-i mesai yaparak Kürt hükûmeti kurma çalışmalarında bulunduğunu Bitlis Divan-ı Harbi'ne de bildirmiş, bu husus üzerine Çapakçur Savcılığı vasıtasıyla Divan-ı Harb'e ifadesini vermiştir. Vali İsmail Hakkı Bey cevabında, vilayetin hiçbir yerinde Cumhuriyet aleyhine propaganda yapılmadığını ve buna dair bir şey duyulmadığını ve camilerde daima Cumhuriyet'e dualar edildiğini belirtmiştir. Eski mebus Hamdi Bey'in ihbarlarının hiçbirinin kanıtlı şeyler olmadığını söyledikten sonra memurları ve halkı rencide ederek vilayet dâhilinde fesat çıkaran bu kişi hakkında yapılacak olan muamelenin bildirilmesini

¹⁰⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-11/G152/0005.

¹⁰⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0015; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0016; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0017; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0018.

¹⁰⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0001.

¹⁰⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0002.

istemiştir¹¹⁰. Bu arada Genç CHF Şubesi Reisi Mehmet Rıza ve bir grup üye de 12 Ocak 1925 tarihinde Dâhiliye Vekâletine bir telgraf çekerek Hamdi Bey'in söylediklerinin iftiradan ibaret olduğunu ve mebus seçilemediği için böyle davrandığını belirtmişlerdir¹¹¹.

Bu yazışmalardan sonra Dâhiliye Vekâleti ile Genç vilayeti başta olmak üzere bölgedeki askerî ve idari birimler arasındaki yazışmalar bir süre daha devam etmiştir. Bu yazışmalardan çok kısa bir süre sonra başlayacak olan isyan Hamdi Bey'i haklı çıkaracaktır. Vali İsmail Hakkı Bey, Nahiye Müdürü Tayyip Bey, Şeyh Abdullah, Şeyh Şerif ve Baba Bey gibi isimler sanık olarak, bu isimler hakkında birçok defa ihbarlarda bulunan Hamdi Bey ise tanık olarak Şark İstiklâl Mahkemesi'nin karşısına çıkacaklardır.

Şeyh Said İsyanı'ndan aylar öncesinde bölgedeki Kürtçülük faaliyetlerine dikkat çeken bir diğer isim de Çapakçur Halk Fırkası Teşkilatı Reisi Rüştü Efendi'dir. Rüştü Efendi, 23 Eylül 1924 tarihinde Halk Fırkası Genel Merkezi'ne çektiği bir telgrafla durumu Ankara'ya bildirmiştir. Rüştü Efendi'nin telgrafında aktardığı bilgilere göre Çapakçur Savcısı Muşlu Şemsettin Bey'in kardeşi Mustafa, Muş'tan Çapakçur'a gelerek abisine Simko, Seyyid Taha, Hacı Musa Bey, Şeyh Mahmut Süleymani ve bazı eski Osmanlı şehzadelerinin, hükûmeti devirmek ve bir Kürt hükûmeti kurmak için birleştikleri haberini vermiştir. Bu kişilerle ittifak hâlinde olan Şemsettin Bey de ahaliyi bu fikre hazırlamak için yaylaları dolaşarak propaganda yapmaya başlamıştır. Memleketin selameti için Şemsettin Bey hakkında kanuni takibat yapılmasının yerinde olacağını belirterek telgrafını sonlandırmıştır¹¹². Bu ihbarı yapan Çapakçur Halk Fırkası Teşkilatı Reisi Rüştü Efendi, isyana katıldığı gerekçesi ile Şeyh Said davasında yargılanan sanıklardan biri olacak ve beraat edecektir. Mahkemede asilerle birlikte hareket etmesini takiye olarak açıklayacak, bu ihbarından dolayı asilerin kendisine zarar vermelerinden korktuğu için onlarla birlikte hareket ediyormuş gibi davrandığını belirtecektir. “Şark İstiklâl Mahkemesi'nde Yargılanan CHF Mensupları” başlığı altında Rüştü Efendi'nin yargılaması detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

¹¹⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0004.

¹¹¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0009.

¹¹² TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-7/G095/0002.

İsyân öncesinde bölgedeki Kürtçülük faaliyetleri üzerine ihbarlarda bulunan bir diğér Çapakçurlu da Çapakçur Başmuallimi Mehmet Zeki Bey'dir. Mehmet Zeki Bey'in ilk ihbarı 26 Ekim 1924 tarihli bir zabıt varakasıdır. Mehmet Zeki Bey tarafından tutulan bu zabıt varakasinda, Mehmet Zeki Bey ile beraber Çanlı Mahmut Efendizâde Şeyh Said¹¹³, Kadımadrak köyünden Ahmet Haco, Kadımadrak köyünden Ahmet Şemdin, Jandarma Seyfî, Kadımadrak köyünden Genç eski mebusu Hamdi Bey'in de isimleri yer almaktadır. Mehmet Zeki Bey'in şahit olarak gösterdiği bu isimlerden Hamdi Bey dışındakiler zapta imza koymamışlardır. Hamdi Bey, imzaladığı bu zabıt varakasının bir kopyasını 3 Kasım 1924 tarihinde Dâhiliye Vekâletine gönderdiği rapora ekleyerek Ankara'ya da iletmıştır. Mehmet Zeki Bey'in, bu ihbarları nedeniyle asiler tarafından katledilmesi bu ihbarların önemini bir kat daha artırmaktadır. Bu yüzden bu husustaki belgeleri doğrudan transkribe ederek tamamını vermeyi tercih ettik. Mehmet Zeki Bey'in 26 Ekim tarihli ilk ihbarı aşağıdaki gibidir:

“Zabıtvarakası

Kadımadrak karyeli (köylü) Hacı Mehmet'in Çapakçur merkezinde hükûmette maliye dairesinde Hükûmet-i Cumhuriye aleyhinde ve bilhassa Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri hakkında bervech-i zir (aşağıda) lisandırızlıkta (dil uzatmak) bulunmuştur. Şöyleki: Ferâiz-i ilahiyeden (ilahi farzlardan) birisi olan 'Hac' ki bi'l-umüm Müslümanların gitmesi ve hatta bizim gibi zenginlerin tekrar ziyareti lazım iken 'Kemal'in' bırakmadığını açık bir lisan ile fikri gıcıklamak, Kürtçülük zihniyetiyle 'Kemal'in' İslamiyet'e bir darbe vurduğunu söylemiş olup sâmiûn (dinleyeciler) ve hâzirun (hazır bulunanlar) ise birer suretle mukabelede (karşılıkta) bulunmuşlardır. Ezcümle Mal Muavini Sıdkı Efendi hac feraiz-i ilahiyeden olduğu gibi insanların kendi yanlarında hac sevabına nail olacak hasenat ve hayırlar mevcuttur. Şayet bu fikir hacdan bahsediliyorsa! Mesela Kadımadrak üzerine bir köprü yapılsın gibi. İşte maruz muhavere esnasında Çevlikli tüccar esnafından Mahmud Çavuş, Tapu memuru Abdülhalim, Merkez tahsildarı Halid, Mal Müdürü refiki (arkadaşı) Bedri Beyler mevcut idiler. Aynı günde kendi hanesine

¹¹³ Bu kişinin Şeyh Said olma ihtimali olduğu gibi bir isim benzerliği de olabilir. Çünkü Şeyh Said'in de babasının adı Mahmut'tur. Ancak genellikle Hınıs ya da Palulu olarak anılan Şeyh Said bu belgede Çan köyünden gösterilmiştir. Şeyh Said'in eşlerinden birinin Çanlı olduğu ve Şeyh Said'in Çan şeyhlerinin damadı olduğu göz önünde bulundurulursa bu yüzden böyle yazıldığı düşünülebilir. Ancak Çanlı Şeyh Said bu zabıt varakasına imza koymamıştır. Bu yüzden bu yazışmalar üzerinden daha fazla bilgiye ulaşılamamaktır.

avdetle (geri dönerek) akşamla yatsı arasında yine Çapakçur'daki söylemiş olduğu ve Hükûmet-i Cumhuriye aleyhindeki hezeyanları bilâ-perva (pervasızca) Genç Mebus-ı sabıkı Hamdi Bey, Çanlı Şeyh Said Efendi, karye-i mezkûre ahalisinden Ahmed Şemdin, Ahmed Haco ve saireler huzurunda malumatfuruşlukta (bilmişlik) bulunmuş evvelki sözlerini teyit ve tekrar etmiştir. Vicdanımızın sada-yı zindegisi işbu malumatı zabt ve kayıt eylemeye sevk eylemiş, mesele-i maruzada Mebus-u sabık Hamdi Bey de mevcut bulunmakla tasdik buyurmayı fariza-i zimmet (boyun borcu) addeylemiştir. Elyevm yine üçüncü sabah muhaveresinde hükûmetin hiç bize lazım olmadığını, hükûmet bizden ne kadar uzak olursa başımız gaileden kurtulacağını da yine Çanlı Şeyh Said, mezkûr (adı geçen) karyeli Jandarma Seyfi, Mebus-u sabık Hamdi Bey mevcut idiler. Merkumun hulasa-i fikri herbâr (her defasında) hükûmet-i hazıramız aleyhinde bulunduğunu mübeyyin (açıklayan) işbu zabıt varakası bi'l-tanzim imza kılındı.

26 Teşrinievvel 340

Çapakçur Merkez Başmuallimi Mehmed

İşbu zabıt varakası münderecatının (içeriğinin) cereyan-ı hale (yaşananlara) muvafık (uygun) ve hakikate mukarin (yakın) bulunduğu tasdik olunur.

Çanlı Şeyh Said (imza etmemiştir), Karye-i mezkûreli Ahmed Haco (imza etmemiştir), Karye-i mezkûreli Ahmed Şemdin (imza etmemiştir), Karye-i mezkûreli Jandarma Seyfi (imza etmemiştir), Kadımadrak karyesinden Genç Mebus-ı sabıkı Hamdi (imza)¹¹⁴,

Mehmet Zeki Bey'in zabıt varakası, bir isyan ihbarından çok Kürtçülük zihniyeti ile hareket ettiğini belirttiği Kadımadrak köyünden Hacı Mehmet'in hükûmet ve Mustafa Kemal Paşa aleyhindeki sözlerini bildiren bir metindir. Mehmet Zeki Bey'in Genç Vilayetine, eski mebus Hamdi Bey'in ise Dâhiliye Vekâletine yaptığı ihbarlardan sonra Dâhiliye Vekâleti, Genç vilayetine meselenin tahkik edilmesi yönünde bir emir göndermiştir. Tahkikatı Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey yürütmüştür. Hüseyin Hilmi Bey, 2 Ocak 1925 tarihinde Mehmet Zeki Bey'e bir yazı göndererek bu konudaki bilgilerini delilleriyle birlikte göndermesini istemiştir. Mehmet Zeki Bey, 5 Ocak'ta yazdığı cevapta, hakkında ihbarda bulunduğu Hacı Mehmet'in hâlâ serbest olduğunu

¹¹⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G159/0012.

belirterek hayatının tehlikede olduğunu, bu yüzden ifadesini başka bir bölgede vermek istediğini bildirmiştir. Mehmet Zeki Bey'in bu cevabı üzerine Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey, vilayet dışında ifade verme talebinin bütün vilayeti zan altında bıraktığını belirtmiş, bu yüzden nerede ifade vermek istediğini sebepleriyle birlikte bildirmesini istemiştir. Ayrıca Hacı Mehmet Bey'e isnat edilen suçlar delillendirilemediğinden tutuklanmasının kanuni olarak mümkün olmadığını da eklemiştir¹¹⁵.

Mehmet Zeki Bey, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey ile bu yazışmaları yaptığı 5 Ocak 1925 tarihinde Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya ve Dâhiliye Vekâletine de birer telgraf çekmiştir. Mehmet Zeki Bey'in bu telgrafı aşağıda aynen verilmiştir:

*“Ankara’da Türkiye Cumhuriyeti Reisi Tahlis-i Vatan Gazi Mustafa Kemal
Paşa Hazretlerine
Dâhiliye Vekâlet-i Celilesine*

5 Kanunusani 341

Kürtçülük propagandası ve esrarı hakkında hükûmet-i mahalliyece (yerel idarece) ifademin ahzına (alınmasına) irade buyurulmuştur. Bu muhitte bilhassa Genç vilayeti dâhilinde hayat ve hayat-ı memuriyetim ve efrad-ı ailemin (aile fertlerimin) hayatı her an tehlikeye maruzdur. İfade vermekten tevahhuş (korkmak) ve hazer (çekinmek) eylerim. Kadımadraklı Hacı Mehmed serbesttir. Propagandası, tehdidi, hükûmet-i hazıra aleyhindeki mefşedet (fenalıkı fitne), melanetler tertibi ve şahsi suikast ihzaratındadırlar (hazırlığındadırlar). Bu hususlarda evvela hayatımızın her suretle temine aldırılmasına muntazırız (beklemek, ummak). Halet-i nezide (can çekişmekte) olanlara merhamet, hükûmet-i milliyenin adaletine dehalet (sığınmak) tâcil (acele) buyurulsun efendim.

Çapakçur Merkez Başmuallimi Mehmed Zeki Dünderalp¹¹⁶”

¹¹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0004.

¹¹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0008; TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-1001; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0003. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde yer alan telgraflarda 6 Ocak tarihi yer almaktadır. Ancak bu telgrafların çoğaltıldığı yazılarda telgrafların tarihi 5 Ocak olarak verilmektedir. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde de telgrafların temize çekilmiş bir nüshasına tespit edilmiştir. Bu belge üzerinde de 5 Ocak tarihi yer almaktadır. Bu yüzden orijinal telgraflarda tarihin sehven 6 Ocak yazıldığını varsayarak 5 Ocak tarihini telgrafların çekildiği tarih kabul etmeyi uygun gördük.

Ankara'ya bu telgrafları çeken Mehmet Zeki Bey, 6 Ocak'ta da Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey'in, 5 Ocak 1925 tarihli yazısını cevaplamıştır. Mehmet Zeki Bey uzun uzadıya yazdığı bu cevabında, maksadının vilayete ve amirlere itaatsizlik olmadığını belirttikten sonra Hacı Mehmet Bey'in şahitlere 70-80 bin kuruş civarında sus payı niteliğinde rüşvet vererek onları elde ettiğini ve köy halkını kendisine karşı kışkırttığını belirtmiştir. Halk Hacı Mehmet'ten korkup çekindiğinden şahitlik etmemektedir. Bu yüzden ifadesini Ankara'da bizzat hükûmete vermek istediğini bildirmiştir¹¹⁷.

Çapakçur Kaymakamı Hilmi Bey, 3 Ocak'ta bağlı bulunduğu Genç vilayetine bir yazı göndererek Mehmet Zeki Bey'in hususi işleriyle meşgul olup okula devam etmediğini, okul adına aldığı paraları okula sarf etmeyerek kendi zimmetine geçirdiğini¹¹⁸ ve ücretsiz dağıtması gereken kitapları parayla sattığını bildirmiştir. Bu yazı üzerine Genç Valiliği 6 Ocak 1925 tarihinde Mehmet Zeki Bey'i görevinden uzaklaştırma kararı almıştır¹¹⁹. Mehmet Zeki Bey'in 5 Ocak 1925 tarihli telgrafını alan Dâhiliye Vekâleti, 8 Ocak'ta Genç vilayetinden Mehmet Zeki Bey ve Hacı Mehmet Bey'in ifadelerinin alınarak netice hakkında bilgi verilmesini istemiştir¹²⁰. Bu emir üzerine tahkikata başlanarak ihbarı veren Mehmet Zeki'nin, ihbar edilen Hacı Mehmet'in ve şahitlerin ifadeleri alınmıştır. Vali İsmail Hakkı Bey, 13 Ocak'ta Dâhiliye Vekâletine bir yazı göndererek Vekâleti tahkikattan haberdar etmiştir. Vali'nin aktardığı bilgilere göre Mehmet Zeki Bey iddialarının hiçbirini ispat edememiş, "güya" hayatının tehlikede olduğunu belirterek Ankara'da ifade vermek istemiştir. Hacı Mehmet Bey iddiaları kesin bir şekilde reddetmiş, dinlenen şahitler de Hacı Mehmet Bey'in ifadelerini destekler nitelikte ifadeler vermişlerdir. Vali İsmail Hakkı Bey, benzer iddialarda bulunan eski mebus Hamdi Bey ile Başmuallim Mehmet Zeki Bey'in Bitlis Divan-ı Harbi'ne gönderilerek iddialarını orada ispat etmeleri ve böylece vilayetteki bu huzursuzluğa da bir son verilmesi için izin istemiştir¹²¹.

¹¹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0006; TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-1a001.

¹¹⁸ Şeyh Said davasına yargılanan Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey ve Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'in sorguları sırasında bu paraların zimmetine geçirilmediği ve Ankara'ya telgraf çekebilmek için harcandığı ortaya çıkacaktır.

¹¹⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0005.

¹²⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0010.

¹²¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0013; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0014.

Vali İsmail Hakkı Bey'in Dâhiliye Vekâletine bu yazıyı gönderdiği 13 Ocak'ta, Mehmet Zeki Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya aşağıda yer alan telgrafi çekmiştir:

*“Ankara’da Türkiye Cumhuriyeti Reisi Tahlis-i Vatan Gazi Mustafa Kemal
Paşa Hazretlerine*

13 Ocak 341

Cereyan ve mesail-i mühime-i Kürdiye (Kürtlük hareketini ve meselelerini) himaye tarikiyle (yoluyla) bilhassa Hacı Mehmed’i ihbar eylediğime rağmen sükût (konuşmama) ve tebdil-i ifade (ifade değiştirme) eylemekliğim için Genç Valisi İsmail Hakkı Bey tarafından işkence, tehdit ve tazyike (baskıya) başlanıldım. İrad ve istirahatlerinin temini için memuriyetlerime hatime çektiler. Değil memuriyetim zat-ı halaskârileri (kurtarıcı zatınız) gibi dühat (dâhiler) vatan, millet, mukaddes Cumhuriyetimiz uğruna hayatımı, efrad-ı ailemi, memleketimi fedaya müheyyayım (hazırım). İfademin Hükûmet-i Cumhuriyenin makarrı (başkenti) olan Ankara vilayeti merkezinde ahzına (alınmasına) irade buyurulmasını sabırsızlıkla beklerim efendim.

Çapakçur Merkez Başmuallimi Mehmed Zeki Dünderalp¹²²”

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya bu telgrafi çeken Mehmet Zeki Bey Maarif Vekâletine de aşağıdaki kısa telgrafi çekmiştir:

“Ankara Maarif Vekâlet-i Celilesine

13 Ocak 341

Derecat-ı cezaiyeden (cezai derecelerden) hiçbirisi hakkında tatbik esbab-ı kanuniye (kanuni sebepler) tespit edilmeden azledildim. Hukuk-u maarifin muhafaza buyrulması efendim.

Çapakçur Merkez Başmuallimi Mehmed Zeki Dünderalp¹²³”

Mehmet Zeki Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafında susması ve ifadesini değiştirmesi için Vali İsmail Hakkı Bey tarafından kendisine işkence ve tehdide varan baskı yapıldığını ve memuriyetine son verildiğini bildirmiş, ifadesi için Ankara'ya çağırılmasını istemiştir. Maarif Vekâletine gönderdiği telgrafta ise memuriyetinin kanun dışı bir şekilde elinden alındığını söyleyerek hakkının müdafaa edilmesini talep etmiştir.

¹²² TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0011; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0008; TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-2a001.

¹²³ TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-2a001.

Bu telgraflardan iki gün sonra Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf daha çekmiştir. 15 Ocak 1925 tarihli bu telgraf aşağıda aynen verilmiştir:

*“Ankara’da Türkiye Cumhuriyeti Reisi Tahlis-i Vatan Gazi Mustafa Kemal
Paşa Hazretlerine*

15 Kanunusani 341

Meşhur Hacı Musa Bey, Genç vilayetine kadar gelmemiş ise de tesir-i nüfuzu ve hafiyeliği ile Bitlis eşrafından Hacı Necmeddin hafidi (torunu) Sıdkı gelerek Çapakçur Başmuallimliğine muallimlik şeraitini haiz (şartlarına sahip) olmadığı hâlde bilâ-imtihan (sınavsız) Kürtçülük kuvveti tesiriyle tayin edilmiş ve ettirilmiştir. Bu tesir ve tehdit ahengine Çapakçur kaymakamı da serfûrû (baş eğmiş) eylemiş iken Vali Bey’den sorulsun ki hüviyetini tetkik eylemediği efendi kıyafetindeki bir Kürt casusunu hangi kuvvetin tahtında (altında) muallimliğe tayin [etmiştir?] yoksa vilayette ve Çapakçur hükûmet merkezlerinde bu kabil memur kıyafetli Kürt, yerli ve hariçten eşhas-ı muzır (zararlı şahıslar) daha az mı geliyor? Acaba Çapakçur’da böyle bir kuvvetli cemiyetin mevcut olduğu hissedilmedi mi? Edilmiş ise niçin Hükûmet-i Cumhuriye-i mukaddese haberdar edilmiyor. Mir-i mumâileyh bekliyor ki muhit alevlensin, esrar-ı hükûmet keşfedilsin, eşhas-ı muzır dağılsın, tahassun (korunsun) eylesin ve memleket bir ihtilal içinde mi kalsın? Acizlerini tazyik-i ifademin niçin bu muhitte verilmesini Ankara’ya ifadeye gelmekliğimi takip ve tehire uğrattıyor. Çapakçur’da vücuduyla kaim müsbet muradla ne suretle tekzip edilecektir? İrade buyurunuz. Vaziyet günden güne kesb-i vehamet (tehlike kazanıyor) ediyor. Fazlasını hükûmet-i mahalliye tetkik ve tahkik buyursun. Bendeniz başka esrar ve ifadeyi huzurunuzda vermeyi sabırsızlıklarla bekliyorum. Telgraf parası vermeye istikraza takatim yok. Şifrem yok. Fazlaca tazyik ve tehir edilirse çekeceğim böyle açık telgraflarla esrar-ı mühimme efvâh-ı nasta şüyü (mühim sırlar halkın ağzına yayılacak) bulacaktır.

Çapakçur Başmuallim-i sabıkı Mehmed Zeki Dünderalp¹²⁴,”

Bu telgraf Mehmet Zeki Bey’in Ankara’ya gönderdiği son telgrafıdır. Telgrafta Çapakçur Başmuallimliğine Kürt casusu olarak tanımladığı birinin atandığını bildiren Mehmet Zeki Bey, Valiyi de işin içine katmış ve açık telgrafla daha fazlasını yazamayacağını bildirerek Ankara’da ifade vermesi hâlinde daha fazla bilgi aktaracağını

¹²⁴ **TİTE Arşivi**, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-3001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K012/D069-12/G158/0010. 15 Ocak 1925 tarihli bu telgraf için bkz. Ek-1.

belirtmiştir. Bu arada mesele hakkında tahkikat yaptıran Genç Valisi İsmail Hakkı Bey, Jandarma Kumandanı Mustafa Nuri Bey ile beraber bir fezleke hazırlayarak meseleyi adli boyuta taşımıştır. 15 Ocak 1925 tarihli bu fezlekede, Mehmet Zeki Bey'in Hacı Mehmet Bey'e kişisel husumetinden dolayı iftira niteliğinde isnatlarda bulunduğu ve bu isnatlarını ispat edecek delillerin mevcut olmadığı belirtilmiştir¹²⁵. Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey de 22 Ocak'ta Mehmet Zeki Bey hakkında benzer içerikte bir fezleke düzenlemiştir¹²⁶. 26 Ocak'ta Mehmet Zeki Bey hakkında bir tezkere yazılarak Genç Vilayeti Cinayet Savcılığına teslim edilmiştir. Tezkerede, Mehmet Zeki Bey'in yalan ihbarlarla halk arasında ikilik çıkardığı ve huzur ve selameti bozduğu belirtilmiştir. 3 Şubat'ta hakkında iddianame hazırlanan Mehmet Zeki Bey mahkemeye sevk edilmiştir. Mehmet Zeki Bey'in mahkemesi 5 Şubat'ta görülmüş ve Mehmet Zeki Bey, üç ay hapis cezasına ve 125 Osmanlı altını para cezasına çarptırılmıştır¹²⁷.

Mahkeme evrakı içinde bir nüshası bulunan 20 Mayıs 1925 tarihli Türk İli gazetesinde “Çapakçur Telgrafhanesinde Boğulan Esrar” başlıklı bir haber yayımlanmıştır. Bu haberde Mehmet Zeki Bey'in Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği üç telgraf da paylaşılmıştır. Türk İli gazetesinin yaptığı bu haber üzerine Reis-i Cumhur Kalem-i Mahsusa Müdürü Hayati Bey, 26 Mayıs'ta Başvekâlet'e ve Dâhiliye Vekâletine birer yazı göndererek İzmir'de yayımlanan Türk İli gazetesinde Mehmet Zeki Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiş üç telgrafın paylaşıldığını ancak bunlardan sadece 5 Ocak tarihli ilk telgrafın Reis-i Cumhur'a ulaştığını ve 7 Ocak'ta durum Dâhiliye Vekili Cemil Bey'e bildirilerek meselenin araştırılmasının istendiğini, diğer iki telgrafın ise kendilerine ulaşmadığını belirtmiş, bu konuda malumat istemiştir. Durumu derhal Genç vilayetine ileten Dâhiliye Vekâleti, telgrafların akıbetini sormuştur. Verilen cevapta ilk iki telgrafın gönderildiği, üçüncü telgrafın ise gönderilmediği belirtilmiştir. Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Mehmet Zeki Bey'in Ankara'ya çektiği bilgilendirme telgrafları bir süre muhataplarına iletilmemiştir. Kanaatimizce bu durumun telgraf dairesindeki memurların inisiyatifi ile gerçekleşmesi zayıf bir ihtimaldir.

¹²⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0021.

¹²⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0014.

¹²⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0026; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0027; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0028; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0005.

Mehmet Zeki Bey'in telgraflarının Ankara'ya iletilmesine biri/birileri engel olmuştur. Tüm bunlardan habersiz olan Mehmet Zeki Bey, hayatını tehlikede gördüğünden 13 Şubat'ta Lice'ye kaçmıştır. İsyanın başlamasından sonra Lice'ye giren asiler, Mehmet Zeki Bey'in kaldığı evi basarak Mehmet Zeki Bey'i şehit etmişlerdir¹²⁸.

Mehmet Zeki Bey'in ihbarları bölgede bir isyan hazırlığı yapıldığını bildirmekten ziyade bölgedeki Kürtçülük söylemleri hakkında bilgi veren ve bir kişi -Hacı Mehmet- üzerine yoğunlaşan ihbarlardır. Ancak Ankara'ya ulaşmayan son telgrafında söyleyecek daha fazla sözünün olduğunu ve açık telgrafla yazdığından bildiği her şeyi anlatamadığını da belirtmiştir. Mehmet Zeki Bey, Lice'ye kaçtığı anda yanına sığındığı eniştesi Ziraat Bankası Memuru Abdülgani Efendi, 11 Nisan 1925 tarihinde 5'inci Kolordu Kumandanlığına iki sayfalık bir yazı göndererek meselenin iç yüzünü aktarmıştır. Mehmet Zeki Bey'in eniştesi Abdülgani Efendi'nin aktardıklarına göre Mehmet Zeki Bey doğrudan doğruya isyanın lideri Şeyh Said hakkında bir şeyler yazmaya cesaret edemediğinden Şeyh Said'in casuslarından biri olan Hacı Mehmet hakkında ihbarlarda bulunmuştur. Abdülgani Efendi'ye göre Genç vilayetince yapılan tahkikatlarda Kürt casuslarının verdiği ifadelere itibar edilerek Mehmet Zeki Bey azledilmiş ve yerine bir Kürt casusu olarak anılan Sıdkı Efendi getirilmiştir. Hayatını tehlikede gören Zeki Bey, Lice'ye gelerek kendisine sığınmıştır. İsyanın başlamasından sonra birçok kez şikâyet ettiği Hacı Mehmet'in, Şeyh Said ile beraber Diyarbakır cephesinde bulunduğu sırada Lice'nin Kaya Mahallesi'nden para karşılığında temin edilen kiralık katiller, 10 Mart günü saat 11:00 sularında Zeki Bey'in olduğu evi basarak Zeki Bey'i kapının önünde şehit etmişlerdir. Zeki Bey, evin önünde yaklaşık bir saat yağmur altında kalmıştır. Zeki Bey'i katlettiren Hacı Mehmet, Zeki Bey'in Kadımadrak köyündeki evini ve hayvanlarını da yağma ettirmiştir. Zaiyatın meblağının 300 altın civarında olduğu tahmin edilmektedir¹²⁹. Mehmet Zeki Bey'in eniştesinin bu aktardıkları, Mehmet Zeki Bey'in Şeyh Said hakkında da söyleyecekleri olduğu ancak sözlerine itibar edecek güvenilir makamlara ulaşamadığından bildiklerini aktaramadığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

¹²⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0008; Türk İli, 20 Mayıs 1341, s. 3.

¹²⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0007.

Zira Mehmet Zeki Bey'in, güvendiği için yanına sığındığı eniştesine bildiklerini anlatmış olması kuvvetle muhtemeldir. Mehmet Zeki Bey'in mahkûm edilişinden 10 gün sonra Şeyh Said İsyanı'nın başlaması, söylediklerinin kanıtsız da olsa asılsız olmadığını ortaya çıkartmıştır. Neticede Mehmet Zeki Bey'in ihbarlarını dikkate almayan Vali İsmail Hakkı Bey, Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey, Mehmet Zeki Bey'i hapis ve para cezasına çarptıran hâkim Ali Rıza Bey gibi isimler Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanacak ve çeşitli cezalara çarptırılacaklardır.

İsyandan önce isyana yönelik ihbarlarda bulunduğunu iddia eden bir diğer isim de emekli Binbaşı Cıbranlı Kasım Bey'dir. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde ya da diğer arşivlerde Kasım Bey'in isyan öncesinde yaptığı ihbarları gösteren vesikalar bulunmaktadır. Kasım Bey'in isyana yönelik ihbarlarını mahkeme sırasında verdiği ifadeleri ve savunması ile yıllar sonra kaleme aldığı hatıratından öğreniyoruz. Kasım Bey, hatıratında belirttiğine göre Pasinler depremi sonrasında Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa ile -Ekim ayı başlarında- görüşerek yaşadığı bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurmak için çalışmalar yürütüldüğünü ve bu fikre destek veren bölge halkının nüfusunun yüzde seksen beşi bulunduğunu Paşa'ya aktarmıştır¹³⁰. Mahkemedeki ifadeleri sırasında da bu konudaki ihbarlarına değinen Kasım Bey, yazılı olarak verdiği savunmasında da yaptığı ihbarlarla ilgili aşağıdaki cümleleri kurmuştur:

“[1]339'da (1923'te) Bitlis Mebus-ı sabıkı (eski mebusu) Yusuf Ziya'nın Kürtlükle alakasını Varto'ya geldiğinde anladığım gün de derhal süvari fırkasına (tümenine) -o vakit Üçüncü Alay Kumandanı idim- şifre ile arz eyledim ve aldığım emir üzerine zabıt varakası tanzim ve takdim ile merkumu (Yusuf Ziya'yı) muhakemelere sürükledim. Neticesi meydandadır. Hasenanlı Halid Bey'in takibi esnasında da Gazi Paşa hazretlerine, Başvekâlete, Dâhiliye Vekâletine ve Muş Mebusu İlyas Sami Bey'e, Muş Valisi Sırrı Bey'den, Bulanık'ta Kazım Paşa'ya telgraf verdim. Kürt cereyanının git gide kuvvetlendiğini, binaenaleyh bir an evvel önünün alınmasını, Muş Mebusları İlyas Sami, Osman Kadri ve Erzurum Mebusu Halet Beylere sıra buldukça müşâfaheten (sözlü olarak) ve Meclis'teler ise

¹³⁰ Mahmut Akyürekli, **Binbaşı Kasım'ın Hatıraları, Azadî, Şeyh Said Hakkındaki İfadeleri ve Cıbranlı Halit Bey'in Mektupları**, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2020, s. 170.

mektuplarla arz ederdim. Bilhassa Halk Fırkası Kâtib-i Umumiliğine -Receb Beyefendi zamanında- uzun bir mektup takdimiyle aşiret hayatına hâtime vermesi (son vermesi) ve eşhas-ı mühimme (mühim şahıslar) ve müteneffizanının (nüfuzlu kişilerin) Anadolu iççerilerinde iskânları ile aşâirin (aşiretlerin) kısmen olsun Türk ahali ile tebdilleri (değiştirilmeleri) zamanının hulûl (geldiği) eylediğini dermeyan (ortaya koymuş) eylemiştim. Geçen sene Gazi Paşa Hazretleri'nin Erzurum'u seyahat ve teşriflerinde Muş Vilayeti heyet-i istikbaliyesinden (karşılama heyetinden) olarak gitmiştim, ayrıca hususi bir ziyaretle şerefyâb (şeref buldum) oldum. Ve Kürtlük, iftirak (ayrılık) fikrinin avamda hemen yüzde seksen nispetinde bulunduğunun ve tedabir-i katiye-i serianın ittihazı pek muktazi (kesin tedbirlerin hızla pek gerekli) bulunduğunu Ali Said Paşa huzuruyla arz eyledim.¹³¹

Bu kişilerin yanı sıra mevcut literatürde Hormek aşiretinin de hükûmeti isyan öncesinde isyandan haberdar ettiği bilgisi yer almaktadır. Bu bilginin kaynağı isyanın yakın şahidi Mehmet Şerif Fırat'tır. Mehmet Şerif Fırat, “Doğu İlleri ve Varto Tarihi” başlıklı kitabında Hormek Aşireti beylerinin gizli bir mektupla Mustafa Kemal Paşa'yı isyan hazırlığından haberdar ettiğini belirtmektedir. Bu, Hormek Aşireti'nin ilk ihbarıdır. İkinci ihbar, Şeyh Said'in 4 Ocak'ta Kırıkhan'da yaptığı toplantı sonrasında yapılan ihbardır. Ancak Fırat'ın kitabında yer alan bu ihbarlara ne mahkeme evrakı içinde ne de diğer arşivlerde rastlamadığımızı ve ayrıca bu ihbarların mahkemenin gündemine de hiç gelmediğini belirtmek isteriz¹³².

Bu ihbarların yanı sıra isyan hazırlıklarına dair ihbarlarda bulunarak resmî makamları uyardığını belirten birçok kişi olmuştur. Bu ihbarların bir bölümü isyandan sonraki tarihlerde verilmiştir. Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan bazı kişiler de isyan öncesinde resmî makamları isyan hazırlıklarından haberdar ettiklerini söylemişlerdir. Örneğin, Fakih Hasan Fehmi bu kişilerden biridir. Fakih Hasan Fehmi mahkeme sırasında Vali İsmail Hakkı Bey'i isyanın bir ay öncesinde isyandan haberdar ettiğini söylemiş, Vali ise kendisine böyle bir ihbarda bulunmadığını ifade etmiştir. Bu ve benzeri ihbarlar, yazılı belgelere dayanan ihbarlar olmaktan ziyade beyana dayanan

¹³¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 322-323.

¹³² Fırat, s. 127-130.

şifahi ihbarlar olduğundan tarafımızca şüpheyle karşılanmış ve çalışmamızda yer verilmemiştir. Bazı yazılı ihbarlar da isyanın başladığı tarihten sonra verildiğinden bunlara da yer vermemeyi tercih ettik. Detaylarına yer verdiğimiz ihbarları ise genel hatlarıyla değerlendirmek gerekirse ihbarların tamamına yakınının bölgedeki Kürtçülük hareketi üzerine yapılan ihbarlar olduğunu ifade edebiliriz. İhbarlarda birçok isim geçtiği hâlde Şeyh Said'in isminin geçmediği göze çarpmaktadır. Ancak ihbarlarda adı geçen isimlerin çoğu -Şeyh Şerif, Şeyh Abdullah, Baba Bey gibi- ilk günden itibaren isyanın içinde yer almıştır. Bu durum sağlam kanıtlara dayandırılmayan bu ihbarların kanıtsız olsalar bile asılsız olmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Nihayetinde 1925 yılı Şubat ayının ortasında Piran'daki silahlar patlamış ve isyan başlamıştır.

E. Piran Olayı ve İsyanın Başlaması

Şeyh Said İsyanı'nın fitilini ateşleyen olay Piran'da yaşandı. Azadî örgütünün lider kadrosunda yer alan isimlerin tutuklanarak Bitlis Divân-ı Harbi'ne sevk edilmeleri ve kısa bir süre sonra Şeyh Said'in de tanık sıfatıyla Bitlis Divân-ı Harbi'ne davet edilmesinin Şeyh Said'i harekete geçirdiğini belirtmiştik. Bitlis'e çağırılmasından sonra araya koyduğu tanıdıkları sayesinde 22 Aralık 1924 tarihinde Hınıs'ta ifade veren Şeyh Said, 27 Aralık'ta Palu'ya gitmek üzere Hınıs'ın Kolhisar köyünden ayrıldı. Şuşar'ın Kırıkan köyüne giden Şeyh Said, burada Zirkanlı Albay Selim, Cibranlı Baba ve Kâmil Beyler ile bölgenin ileri gelen diğer şeyh ve ağalarıyla görüştü. Burada bulunduğu sırada ticaret maksadıyla Suriye'ye giden ve oradan İstanbul'a geçerek Seyyid Abdülkadir ile görüşen oğlu Şeyh Ali Rıza ile de buluştu. Daha sonra Karlıova-Solhan istikametini takip ederek Çapakçur'a gitti. Bu güzergâh üzerinde yer alan Solhan'ın Melekan köyünde yaşayan damadı Şeyh Abdullah ile görüştü¹³³. Şeyh Abdullah mahkemede verdiği ifadesinde Şeyh Said'in bu görüşmede hükûmet bana saldırırsa bende saldıracağım, böyle bir durumda siz de bana katılın dediğini aktaracaktı. Melekan'dan Çapakçur'a geçen Şeyh Said, oradan da Darahini'ye geçti. Darahini'ye uğradığı sırada Genç Valisi İsmail Hakkı Bey ile görüştü. Darahini'den sonra Lice ve Serdi'ye gitti. Serdi'deyken Hanili Salih Bey ve beraberindeki yirmi beş adamı kendisini ziyarete gelerek Hani'ye davet ettiler. Davet üzerine Hani'ye giden Şeyh Said, o gece Hanili Salih Bey'in misafiri oldu. Sabahı Şeyh

¹³³ Fırat, s. 129-131; Dersimi, s. 175.

Fettah'ın tekkesinde k s olan Salih Bey ile amcazâdesi Hamdi Bey'i barıştırdı. O sırada Piran'dan gelen on kadar atlı, şeyhi Piran'a davet ettiler. Daha önceden üç sene Piran'da ikamet etmiş olan şeyh Said bu daveti geri çevirmeyerek isyanı başlatan olayın yaşandığı Piran'a gitti¹³⁴.

Bugünkü Diyarbakır'ın Dicle ilçesinin eski adı olan Piran, o tarihte Genç ilinin Ergani ilçesine bağlı Eğil bucağının bir k y yd ¹³⁵. Hınıs'tan Piran'a uzanan güzergâh üzerindeki birçok köy ve kasabaya uğrayan şeyh Said, halka vaaz ve nasihatlerde bulunuyor ve şeriat hükümlerinin terk edildiğini söyleyerek propaganda yapıyordu. Varto'da verdiği ilk ifadesinde Piran'da, “*Medreseler kapatıldı. Meşihat ve evkaf (şeyhülislamlık ve vakıflar) lağvolundu. Yani evkaf maarife rabt oldu (bağlandı). Gazetelerde bir takım dinsiz muharrirler (yazarlar) mukaddesat-ı diniyeyi (dinin kutsallarını) tezyif (aşağılama, alay etme) ve peygamber n-ı iz m (ulu peygamberlere) hazer tına it le-i lisan (dil uzatma) gibi seyyi ata (fenalıklara) cüret ediyorlar. Ben bugün elimden gelse bi'nnefs m cahade (mücadele) edip şeriatın i'lâsına (yükselmesine) hizmet ederim.*”¹³⁶ şeklinde bir vaaz verdiğini belirtmiştir. G zerg hı üzerinde uğradığı diğer yerlerde verdiği vaazlar da benzer içerikte vaazlardı.

şeyh Said'in Varto'daki ilk sorgusunda ve mahkemedeki ifadelerinde anlattıklarına göre şeyh Said Hani'deyken onu köylerine davet eden Piranlılar, kalabalık bir grup hâlinde şeyh Said'i yolda karşıladılar. Maiyetiyle birlikte Piran'a gelen şeyh Said, burada ikamet eden kardeşi Abdürrahim'e misafir oldu.  ğle  zeri şeyh Said'in yanına gelen bir subay, şeyh Said'in maiyetinde yer alan Mehmet Ağa oğlu Bahri adında bir mahkûmun dokuz mahk mla birlikte Piran'daki evinde saklandıklarını tespit ettiklerini ve bunların teslim olması için arabuluculuk etmesini istedi. Bu istek üzerine şeyh Said mahkûmlara teslim olmalarını bildiren bir haber gönderdi. Ancak mahkûmlar teslim olmayacaklarına dair talak-ı selase ile yemin ettiklerinden şeyh'in isteğini geri çevirdiler. Sonrasında mahkûmları teslim almak isteyen jandarma subayı, mahkûmlardan sekizini serbest bırakarak iki mahk mu tutuklamak istedi. Daha önceden aralarında anlaşan mahkûmlardan serbest bırakılan sekizi dışarıdan, diğer ikisi ise içeriden jandarmalar üzerine ateş açtılar. Çatışmada Kürtlerden bir, jandarmalardan iki kişi

¹³⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0004.

¹³⁵ Cemal, s. 23.

¹³⁶ ř.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 18.

yaralandı. Jandarmaların geri çekilmesi üzerine mahkûmların tamamı firar ettiler. Şeyh Said de bu olay üzerine vaazlarında belirttiği üzere düşüncesindeki isyanı eyleme dökmeye karar verdi. İkinci vakti beraberindeki yedi sekiz silahlı adamıyla Piran'dan ayrılarak Hani'nin Cemavik köyüne hareket etti¹³⁷.

Bu anlatım Şeyh Said'in anlatımıdır. Hadise, 20 Şubat 1925 tarihli ve Erganimadeni Merkez Takım Kumandanı Üsteğmen Tahir Sami, Eğil Takım Kumandanı Üsteğmen Mustafa Hamdi ve Erganimadeni Jandarma Takım Kumandanı Teğmen Hüseyin Hüsnü Efendi imzalı bir askerî raporda daha farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Raporda imzası bulunan subaylardan biri olan Erganimadeni Jandarma Takım Kumandanı Teğmen Hüseyin Hüsnü Efendi'nin hadiseyi yaşayan subaylardan biri olduğunu ayrıca belirtmekte fayda vardır¹³⁸. Bu askerî raporda belirtildiğine göre Eğil'in Piran köyünde mahkûm ve asker firarilerinin takibi sırasında tesadüf edilen Şeyh Said'in maiyetinde, ziyaretçilerle birlikte tahminen üç yüz kişi vardır. Müfrezenin elindeki silah ve atları almak fırsatını kaçırmak istemeyen Şeyh Said, 20 Mart 1925 tarihinde başlatmayı planladığı isyanı erkene çekerek maiyetindeki mahkûmları jandarmaların üstüne saldırtmıştır. Mahkûmlarla aralarındaki dört saatlik çatışmada iki jandarma yaralanmış, subay ve askerlerin eşyaları ve atları ile Piran karakolunun eşya ve resmi evrakı asilerin eline geçmiştir. Şeyh Said, kardeşi Abdürrahim'i Piran ve havalisine memur tayin ederek Piran muallimi Fahri ile civar köy ve kasabalara “*Şeriat istiyoruz*” içerikli mektuplar yazmıştır. Raporun sonunda, isyan sonrası propaganda yapanlar ile para ve silah yardımı yapan kişilerin isimleri de liste hâlinde verilmiştir¹³⁹.

Her iki anlatımdan da Şeyh Said'in maiyetindeki mahkûmların jandarmalar tarafından tutuklanmak istendiği, buna direnen mahkûmların karşı koyarak çatışmaya girdikleri ve bu olay sonrasında isyanın başladığı anlaşılmaktadır. Şeyh Said, mahkemedeki savunmasında maiyetinde bulunan mahkûmlardan haberdar olmadığını ve teslim olmaları için elinden geleni yaptığını belirtmiştir. Askerî raporda ise mahkûmların bizzat Şeyh Said'in emriyle saldırdıkları ve olayın hemen sonrasında Şeyh Said'in kardeşi Abdürrahim'i memur tayin ederek duruma el koyduğu yazmaktadır. Anlatımlardaki

¹³⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 18, 317.

¹³⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K014/D069-18/G258/0002.

¹³⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K013/D069-17/G255/0003.

farklılıklara rağmen değişmeyen bir nokta vardır ki Piran'da ilk silah patlamış ve isyan başlamıştır.

F. İsyan Sahasının Genişlemesi

Piran Olayı sonrası Cemavik köyüne giden Şeyh Said'e yolda Paro oğlu Ömer Ağa komutasındaki Botyanlı, Fakih Hasan oğlu Abdülhamid komutasındaki Mistanlı, Ömer oğlu Haydar Ağa komutasındaki Tavslı ve Tavberli Molla Ahmet komutasında Silavlı aşiretleri dâhil olmuşlardır¹⁴⁰. Genç ilinin merkezi olan Darahini, asilerin ilk hedefi olarak belirlenmiş, asiler ilk olarak Darahini'ye hücum etmişlerdir. Bu yüzden isyanın ilk günlerinde gerek basında gerekse Ankara'daki hükûmet ve Meclis çevrelerinde, hadise Genç Olayı/Hadisesi olarak anılmıştır. Hatta basında çıkan haberlerde Şeyh Said, o zamanlar Said-i Kürdi adıyla da anılan Bediüzzaman Said-i Nursi ile de karıştırılmıştır¹⁴¹.

İsyan haberinin alınmasından sonra Dâhiliye Vekâleti, 15/16 Şubat 1925 gecesi on dört maddelik bir yönerge yayımladı. Yönergede Şeyh Said'in kalkıştığı isyan hareketi hakkında bilgiler verildikten sonra askerî ve mülki makamlara isyanının bastırılması sırasında takip etmeleri gereken hareket tarzı bildirildi. 3'üncü Ordu isyanı bastırmakla görevlendirildi ve 3'üncü Ordu Müfettişi Kazım (İnanç) Paşa'ya isyanı bastırması için geniş yetkiler verildi¹⁴². Şeyh Said'in 350 kadar silahlı adamıyla Piran'da olduğu istihbaratını alan 3'üncü Ordu, Şeyh Said'i tutuklamak için 7'nci Kolorduya mensup Binbaşı İbrahim Bey'i iki ağır makineli tüfekle takviyeli iki süvari bölüğüyle Piran'a sevk etti¹⁴³. Oysa Piran'dan çoktan ayrılan Şeyh Said o sırada Darahini üzerine yürümekteydi.

Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'in 25 Nisan 1925 tarihinde 7'nci Kolordu Kumandanlığına gönderdiği raporuna göre 14 Şubat sabahı saat 04:30 sularında Genç Jandarma Bölüğü Dairesine ve Genç Hapishanesi'ne kimliği belirsiz şahıslar tarafından saldırıldı. Jandarma Dairesinde ve hapishanede görevli olan jandarmaların karşılık vermesi üzerine saldırganlar dağılarak bir kısmı çevredeki evlere sığındı. Abluka altına alınan evlerde altı kişi yakalanarak tutuklandı. Genç Valisi, bu olay üzerine Dâhiliye Vekâleti ile 7'nci ve 9'uncu Kolordu Komutanlıklarını durumdan haberdar etmek istedi.

¹⁴⁰ Cemal, s. 25.

¹⁴¹ **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1925, s. 3; **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1925, s. 1; **Akşam**, 25 Şubat 1925, s. 1.

¹⁴² Hallı, s. 91-93.

¹⁴³ Hallı, s. 90.

Ancak asiler telgraf hatlarını kestiklerinden haber gönderilemedi. 14 Şubat sabahı ilk iş olarak telgraf hatları tamir edildi. Ancak asiler hatlara tekrar zarar verdiklerinden haber yine ulaştırılamadı. Darahini'ye gelmeye hazırlanan Şeyh Said'e bir nasihat heyeti gönderilerek vilayet merkezine geldikleri takdirde silahla karşılık verileceği bildirildi. Ancak nasihatlere aldırmayan Şeyh Said, beraberindeki birçok asi ile Darahini üzerine yürümeye devam etti. Bu sırada şehirde bir panik havası başladı. Alaturka saatle 10:00 sıralarında kasabanın doğusunda bulunan Diz Çayı'nın karşı kıyısında silahlı ve silahsız birçok isyancı belirdi. Vali ve jandarma komutanı durumu müzakere için jandarma dairesine çekildiler. Eldeki 23 jandarma ile jandarma dairesi çevresindeki hâkim tepeler tutuldu. Ancak bu sırada çayın karşı yakasında toplanan asiler, çayı geçerek şehre girmeye başladılar. Jandarma Teğmeni Mihri Efendi'yi yanına alan Vali İsmail Hakkı Bey, asilerin yanına giderek maksatlarını sorunca Şeyh'i hapsedecekleri için bizi buraya getirdiler cevabını aldı. Bu cevap üzerine toplananlara dağılmaları yönünde nasihatte bulunan Vali, şehre geri döndü. 14 Şubat'ı 15 Şubat'a bağlayan gece saat 00:00 sıralarında Botyanlı Sabri liderliğindeki asiler, hükûmet konağında toplantı hâlinde olan Vali'nin odasını basarak Vali'yi ve Jandarma Kumandanını esir aldılar. Şehirde gasp ve yağma başladı. Hapishaneyi basan asiler tutukluları serbest bıraktılar¹⁴⁴.

Darahini istikametinde ilerleyen Şeyh Said, beraberindekilere şayet bir çatışma çıkarsa kendilerinden ölenlerin şehit sayılacağını söyleyerek propagandaya devam etmekteydi. Şeyh Said, Darahini'nin işgal edildiği haberini aldığı anda Darahini'ye yarım saat mesafedeki Kupar köyünde idi. Bu sırada Şeyh Şerif de Çapakçur'un Yamaç ve Az aşiretleri ile birlikte Şeyh Said'e katıldı. O gece Kupar köyünde kalan Şeyh Said ertesi gün Darahini'ye geçti. 16 Şubat gecesi Darahine'ye gelen Şeyh Said, Yusuf Ağa isimli birinin evine yerleşti. Darahini'de hükûmet memurları esir edilmiş, resmî daireler yağmalanmıştı. Ertesi sabah Ziraat Bankası kasasını Yusuf Ağa'nın evine getirten Şeyh Said, kasadaki meblağı saydırarak Molla Fakih Hasan'a zimmetledi. Darahini'deki durumu kontrolü altına alan Şeyh Said, Molla Fakih Hasan'ı Darahini inzibat memuru, Valir köylü Hacı İlyas Efendi'yi de müftü olarak atadı. 16/17 Şubat 1925 tarihli ve

¹⁴⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0026; TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0027.

Emirü'l Mücahidîn¹⁴⁵ imzalı bir belgeden anlaşıldığına göre Yüzbaşı Ali Avni Efendi ve Teğmen Mehmet Mihri Efendi'yi de aynı vazifelerini sürdürmekle görevlendirdi. Ancak 18 Şubat'ta Darahini İnzibat memuru Fakih Hasan, bu iki subayı görevlerini yerine getirmedikleri için hapsedilmek üzere Valir köyüne sevk ettirdi¹⁴⁶.

Darahini'de yeni bir düzen kuran Şeyh Said, burada geçirdiği iki günlük süre zarfında takip edeceği hareket tarzını belirledi. Harekâtın bir plan ve program dairesinde ilerlemesi için cepheler kurarak bu cephelere komutan atamaları yaptı. “*Emirü'l Mücahidîn Mehmet Said Nakşibendî*” imzasıyla gönderdiği mektuplarla diğer şeyhlere de takip edecekleri hareket tarzını bildirdi. Yaptığı plana göre Şeyh Abdullah, Muş ve Varto üzerine yürüyecekti. Şeyh Şerif'in ise Dikvan ve Gökdere üzerinden Palu'ya hareket etmesini istedi. Dikvan ve Gökdere'ye bu hususta yazılar göndermişti. Kendisi de Lice üzerine yürüyecekti¹⁴⁷. Çan şeyhlerinden Şeyh İbrahim ile Şeyh Hasan'ı ve Çapakçur beylerini Çapakçur'un (Bingöl şehir merkezinin) işgaliyle görevlendirdi. Çapakçur halkına da mukavemet göstermemeleri yönünde bir yazı gönderdi. Çan Şeyhleri komutasındaki isyancılar, 17 Şubat'ta Çapakçur'u işgal ettiler. Şeyh Hasan şehrin yönetimini üstlendi. Şeyh Said henüz Darahini'deyken Çapakçur'un işgal edildiği haberini aldı. Bu haber üzerine Şeyh Şerif'i Çapakçur'a gelecek olan askerlere karşı Gazik cephesini tutmakla görevlendirdi¹⁴⁸. Çapakçur'u işgal eden Şeyh Hasan komutasındaki asiler, 20 Şubat'ta Kiğı üzerine yürüdüler. Asilere karşı hükûmetin yanında saf tutan Kiğılılar milis kuvvetler oluşturarak şehri asilere karşı savundular. Asî kuvvetleri, tarihini saptayamadığımız bir gece Kiğı'ya baskın yaptılar. Ancak hükûmet ve milis kuvvetleri karşısında tutunamayan asiler, bir ölü, üç yaralı vererek geri çekildiler¹⁴⁹.

¹⁴⁵ İsyanın başladığı ilk günlerde mücahitlerin emiri anlamına gelen bu unvanı kullanan Şeyh Said, bir süre sonra mücahitlerin hizmetçisi anlamına gelen “Hâdimu'l Mücahidîn” unvanını kullanmaya başladı. Bu durum mahkemede kendisine sorulduğunda azameti kendime layık görmedim. Bu yüzden değiştirdim cevabını verdi. Bkz. **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 6.

¹⁴⁶ **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 19-20, 52; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K009/D069-4/G041/0004; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K009/D069-4/G041/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K009/D069-4/G033/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K009/D069-4/G032/0012. Yüzbaşı Ali Avni Efendi ve Teğmen Mehmet Mihri Efendi daha sonra Şeyh Said ile birlikte Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanacaklardır.

¹⁴⁷ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K010/D069-6/G072/0005.

¹⁴⁸ **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 20; Şadillili Vedat, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, Cilt: I, Kon Yayınları, Ankara, 1980, s. 88.

¹⁴⁹ **CA**, 01010655; **TTK (Türk Tarih Kurumu) Arşivi**, SS/8/19/19; M. Sadık Yiğitbaş, **Kiğı**, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950, s. 272-277.

Şeyh Said'in Lice'nin Serdi köyünde ikamet eden kardeşi Şeyh Mehmet Mehdi, Fis Ovası'na sevk edilen süvari alayına hücum ederek alayı Diyarbakır Ovası'na geri çekilmeye mecbur etti. Bu durumu haber alan Şeyh Said, civar köylerden kendisine katılanlarla beraber Karas, Mehmetyan, Tepecik, Havril ve Şaklat cephelerini tutup kardeşi Şeyh Mehdi'nin geri çekilmeye zorladığı alayı çevirmek için alayın üzerine yürüdü. 19 Şubat'ta Lice'ye destek kuvvet olarak gönderilen bu alayla girdiği çatışmada elli kadar askeri esir aldı. Bir miktar cephaneye, top ve tüfek de ele geçirildi. Birlik komutanı Yarbey Hüseyin Bey bu çatışmada şehit düştü. Daha sonra Hani'ye bir saat mesafedeki Kaban mıntıkasına geldiği haberini aldığı Cemil Bey'in alayına saldırdı. Öğle saatlerinden gecenin ikisine kadar süren çatışmalar sonucunda Cemil Bey ile beraber 300-400 kadar asker ve 10-15 kadar subay asilere esir düştü. Esirler Darahini'ye sevk edildiler¹⁵⁰.

Bu günlerde Şeyh Said'in Piran'a gitmeden hemen önce misafir olduğu Hani'de de kontrol asilerin eline geçti. Piran olayının ertesi günü Hanili Salih ve Mustafa Beylerin başı çektiği ümera ve şeyhler durumu müzakere etmek üzere Camiikebir'de toplandılar. İsyan hadisesi konuşularak halk cihada davet edildi. Bu toplantıdan sonraki gün olan 15 Şubat'ta Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Tahir, Hani'ye geldi. Hükûmet dağıtılarak asiler adına adam toplanmaya başlandı¹⁵¹. 21 Şubat'ta Hani'ye giren 1'inci Süvari Tümeni, Hani'de kontrolü tekrar ele aldı. Bunu haber alan Şeyh Said, adamlarını Hani üzerine sevk etti. 22 Şubat sabahı Şeyh Said'in sevk ettiği asiler Hani'yi kuşattılar. Hani'yi geri aldıktan sonra asilerin takibine girişen tümen kitaları Hani'den bir hayli uzaklaşmışlar, Hani'de sadece bir miktar acemi er bırakmışlardı. 300-350 kişi civarındaki asiler, Hani'de kalan birliklere baskın yaparak bu birlikleri esir aldılar. Bu baskında 14'üncü Süvari Alay Komutanı yaralandı. Bir binbaşı, üç yüzbaşı ve dört teğmen de asilere esir düştü. Hani'de mermileriyle beraber dört top bırakan birlik, Diyarbakır yönüne doğru geri çekildi. Hani'nin asiler tarafından geri alınmasının ertesi sabahı Şeyh Said de Hani'ye geldi¹⁵².

Bir yandan askerî harekâtı yürüten Şeyh Said, bir yandan da yakın çevresindeki aşiretlere mektuplar yazarak isyana katılımı arttırma uğraşındaydı. Bunun için Tirikan

¹⁵⁰ BCA, 30/11-1-0-12-14-14; Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 21; Hallı, s. 97.

¹⁵¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-11/G141/0006.

¹⁵² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 21; Hallı, s. 100-101.

Aşireti beyleri ve Eğil beyleriyle görüşerek isyana katılmalarını istedi. Eğil beyleri ihtiyar oldukları ve hiç harp görmedikleri için isyana fiilen katılamayacaklarını ancak isyan hareketini doğru bulduklarını ve desteklediklerini bildirdiler. Eğil beylerinden Sadık Beyzâde Mire Bey, Hamit Beyzâde Mire Bey ve Faik Beyzâde Mehmet Bey, 80-90 kadar adamla Şeyh Said'e katıldılar¹⁵³.

İsyan başladıktan sonra Şeyh Said'in bulunduğu bölgede bunlar yaşanırken diğer şeyhler de Darahini'de kararlaştırılan program çerçevesinde kendi bölgelerindeki şehirleri işgal ettiler. 16 Şubat'ta Şeyh Said'den Palu'yu işgal etme talimatını alan Şeyh Şerif, Palu'yu işgal etmek üzere harekete geçti. 14/15 Şubat'ta Palu'ya hareket emri alan 17'nci Tümen'e bağlı 25'inci Alay 2'nci Takım 8'inci Kısım Kumandanı Teğmen Ahmet Şevket Efendi, 25 piyade, iki ağır makinalı tüfek ve iki otomatik tüfekle teçhiz edilmiş toplam 36 askerden oluşan müfrezesiyle 17 Şubat'ta Palu'ya geldi. Jandarma Yüzbaşı Ahmet Efendi kumandasındaki 10 süvari ve 10 piyadeden oluşan bir jandarma kuvveti de bu müfreze ile birlikteydi. 18 Şubat'ta kasabanın güney girişi olan Murat Nehri üzerindeki köprüyle kasabanın doğu ve güney girişlerine hâkim bir tepeye bir ağır makineli tüfekle bir piyade mangası yerleştirildi. Kuzeydeki iki girişi tutmak üzere Palu jandarma bölüğünden beş askerlik bir kuvvet oluşturularak uygun yerlere yerleştirildi. Aynı gün Yüzbaşı Ahmet Efendi, Çapakçur ve Gökdere istikametini tutmak üzere müfrezesiyle birlikte Gökdere'ye gönderildi. 20 Şubat'ta Şeyh Şerif'in 300 kadar silahlı adamla Palu'ya ilerlediği ve Gökdere köylülerinin asilere katıldığı haberleri alındı. Şeyh Said'in Dikvan ve Gökdere'ye gönderdiği mektuplar işe yaramış, köylüler asilerin yanında saf tutmuştu. Aynı gün telgraf hatlarını tahrip eden asiler, Palu'nun dış dünyayla olan haberleşmesini kestiler. 21 Şubat sabahı 15 kişilik bir müfreze, telgraf hatlarını onarmakla görevlendirildi. Hattı tamir eden müfreze dönüş yolunda Palu'ya gelen isyancılarla karşılaştı. Silahlarını almak için kendilerine saldıran köylülerle çatışmaya giren müfreze Elâzığ'a çekilmek zorunda kaldı. Bu birliğin de Palu'dan uzaklaşmasıyla Palu'da yok denecek kadar az bir askerî kuvvet kalmış oldu. Asker açığı kasaba ve köylerden gelen gönüllülerle kapatılmaya çalışıldı. Ancak Şeyh Şerif'in komutasındaki asilerin sayısı yeni katılımlarla 1000 kişiyi bulmuştu. 21 Şubat akşamı isyancılar iki

¹⁵³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 20-22.

koldan saldırıya geçtiler. Çarpışmalar sırasında gönüllü birliklerinden bazı kimseler de taraf değiştirip askerlere hücum ederek makineli tüfekleri ve askerleri etkisiz hale getirdiler. Böylece asiler kolaylıkla şehri ele geçirdi. 21 Şubat'ta Palu'ya giren Şeyh Şerif, iki gün sonra Elâzığ üzerine yürüdü¹⁵⁴.

Palu'nun işgal haberi aynı gün Elâzığ'a da ulaştı. Vakit kaybetmeden hazırlıklara başlanarak 7'nci Kolordu Kumandanlığından takviye kuvvet istendi. Bu talep üzerine 22 Şubat gecesı Erzincan'dan hareket etmiş olan Ester-Suvar (katır binen süvari) Jandarma Taburuna Elâzığ'a gitmesi emri verildi. Ayrıca Çemişgezek'te bulunan 25'inci Alaydan Elâzığ'daki makineli tüfekleri kullanacak dört subay istendi. Bir yandan askerî birlikler takviye edilip düzen içine sokulurken bir yandan da halktan gönüllüler toplanarak milis birlikleri oluşturuldu. Ancak katılım beklenenin çok altındaydı. O sırada Elâzığ'da bulunan Tayyare Binbaşı Tahsin (Yazıcı) Bey'in aktardıklarına göre Elâzığ'da Vali'nin şahsına duyulan kin ve nefret halkta asiler lehine bir yönelime neden olmuştu¹⁵⁵. Şeyh Şerif kumandasındaki asiler, 24 Şubat sabahı Elâzığ'a taarruz ettiler. Bazı noktalardaki avcı taburlarının geri çekilmesi ve halktan beklenen yardımın görülememesi üzerine başlangıçta hükûmet kuvvetleri lehine olan durum bir süre sonra asiler lehine döndü ve aynı gün Elâzığ asilerce işgal edildi. Şehre giren asiler, hapishanedeki mahkûmları serbest bıraktılar. Bu süreçte resmî dairelerin talan edilmesini dükkanların ve evlerin yağmalanması izledi. Bu durum Elâzığ'daki kamuoyunu tekrar hükûmet lehine çevirdi ve silaha sarılan Elâzıglılar, asileri şehrin dışına attı. Bu sırada Kazım Bey komutasındaki 5'inci Tümen Elâzığ'a girerek kontrolü sağladı ve asileri Dersim Dağları'na doğru sürdü¹⁵⁶.

¹⁵⁴ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K036/D271/G009/0004; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K036/D271/G009/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K036/D271/G009/0006.

¹⁵⁵ Elâzığ Belediye Başkanı Halil Bey ve bir grup arkadaşı, 1925 yılı Mart ayı başında Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek Elâzığ Valisi Hilmi Bey'in kötü idaresi ve isyan sırasındaki tutumu hakkında bilgi vermişlerdir. Durumdan haberdar olan Paşa, 3 Mart'ta Dâhiliye Vekâleti'ni durumu bildirerek Vali hakkında tahkikat yapılmasını istemiştir. Ardahan Valisi Ali Rıza Bey'i Vali Vekili olarak Elâzığ'a atayan Dâhiliye Vekâleti, Hilmi Bey hakkında da soruşturma başlatmıştır. Bkz. **CA**, 01009663; **BCA**, 30/10-194-329-16.

¹⁵⁶ **CA**, 01010656; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K022/D138/G009/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K022/D138/G009/0003; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K022/D138/G009/0004; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K022/D138/G009/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K022/D138/G009/0006; Yiğitbaş, s. 270; Hallı, s. 105-106.

Şeyh Şerif'in Palu ve Elâzığ'ı işgal ettiği günlerde Şeyh Said de Lice üzerine yürümekteydi. Şeyh Said'in askerî birliklerle girdiği müsademelerde askerî birlikleri bozguna uğratması Lice'de kötü bir tesir yaratmış, isyan taraftarlarının seslerinin yükselmesine neden olmuştu. Bu gelişmeler üzerine 23 Şubat'ta isyan taraftarları, memurları esir aldılar. Siirt'ten askerî birlik takviyesi geldiğini haber alan Şeyh Said, bu birliğe karşı tertibat almak üzere 24 Şubat'ta Lice'ye geldi. Lice ahalişi gelecek olan bu askerî birliği Hazro Köprüsü boğazında karşılamayı taahhüt etti. Lice'de bulunduğu sırada esir süvari komutanı Yarbay Cemil Bey'e Mürsel Paşa'ya hitaben bir mektup yazdıran Şeyh Said, isyandaki maksadının şeriat olduğunu bildirdi ve dinin yükseltilmesi için birlikte çalışma teklifinde bulundu. Lice'de bir gece kalan Şeyh Said, oradan Karaz köyüne geçti¹⁵⁷.

İsyan sahası, iki hafta gibi bir süre içinde kuzeyde Varto önlerine, batıda Elâzığ'a, doğuda ise Diyarbakır önlerine kadar genişlemişti. Şeyh Said'in yeni hedefi, Diyarbakır olacaktı. İsyan haberi duyulur duyulmaz hızla organize olan asiler, birçok şehrin kontrolünü ele geçirmişlerdi. İsyanın ilk günlerinde ordu birlikleri karşısında alınan galibiyetler de asilerin halk nezdindeki prestijini arttırmış, taraftarlarını çoğaltmıştı. Asilerin ilk günlerdeki bu başarıları, gayrinizami yapılanmalarıyla da alakalıydı. 3'üncü Ordu Müfettişliğinin 24 Şubat 1925 tarihli bir raporuna göre asiler iaşelerini evlerinden getiriyor, ihtiyaçlar yollar üzerindeki köylerden karşılanıyordu. Asilerin büyük çoğunluğu kendi köylerinin yakınlarında muharebe etmekteydiler. Bu yüzden asilerin çoğunda at, katır ve eşek gibi nakliye vasıtaları yoktu. Hatta bazı köylüler silahsız bir şekilde sırf yağmadan pay almak için asilere katılıyorlardı. Örneğin Hani ve civarındaki asilerin bir kısmı silah yerine çuval ve ipe geziyordu. Bazı asiler arasında yağma yüzünden kavgalar çıkıyor, bu kavgalar bir tarafın diğer tarafı öldürmesiyle sonuçlanıyordu¹⁵⁸. 3'üncü Ordu Müfettişliğinin raporunda da belirtildiği üzere maddi kazanç sağlama motivasyonunun isyana katılımı arttırdığı şüphesizdi. Bunun yanı sıra yürütülen dinî propagandanın da halk üzerindeki etkisi çok yüksekti. Elâzığ Valisi örneğinde olduğu gibi bazı idarecilerin halk nezdindeki olumsuz imajları da halkı

¹⁵⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-13/G173/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0009; Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 21.

¹⁵⁸ CA, 01010670.

devletten uzaklaştırmış, bu durum asilerin işini kolaylaştırmıştı. Hükûmet, isyan haberini alır almaz beklenen en doğal refleksi göstererek bölgedeki askerî birliklere isyanı bastırma emrini verdi. Ancak isyanın bastırılması için çok daha radikal tedbirler gerekliydi. Hükûmet Reisi Fethi Bey'in bu radikal tedbirleri gereksiz görmesi ise isyanın en şiddetli günlerinde Ankara'da siyasi çalkantılar yaşanmasına neden olacaktı.

G. Hükûmetin İsyân Karşısında Aldığı Tedbirler

1. Ali Fethi (Okyar) Bey Hükûmeti'nin Aldığı Tedbirler

Şeyh Said İsyanı başladığı sırada Ali Fethi (Okyar) Bey Hükûmeti görevdeydi. Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan İsmet Paşa Hükûmeti, 22 Kasım 1924 tarihinde TBMM'ye istifasını sunmuş, Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa, hükûmeti kurma görevini aynı gün Fethi Bey'e vermişti. Yeni kurulan hükûmette Başvekillik ve Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevlerini İstanbul Mebusu Fethi Bey, Adliye Vekilliğini İzmir Mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Dâhiliye Vekilliği ve Mübadele, İmar ve İskân Vekilliğini Kütahya Mebusu Recep (Peker) Bey, Hariciye Vekilliğini Menteşe Mebusu Şükrü Kaya Bey, Maliye Vekilliğini Çankırı Mebusu Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey, Maarif Vekilliğini İzmir Mebusu Şükrü (Saraçoğlu) Bey, Ziraat Vekilliğini Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi (Ataç) Bey, Ticaret Vekilliğini Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey, Nafia Vekilliğini Diyarbakır Mebusu Feyzi Bey, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliğini Aydın Mebusu Dr. Mazhar (Germen) Bey üstlenmişlerdi¹⁵⁹. 11 Aralık 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti lağvedildi. 29 Aralık'ta Bahriye Vekâleti adını taşıyan yeni bir Vekâlet kuruldu. 30 Aralık'ta Cebelibereket (Osmaniye) Mebusu İhsan (Eryavuz) Bey Bahriye Vekilliğine seçildi¹⁶⁰. 5 Ocak 1925 tarihinde kabinede bir değişiklik daha yaşandı ve Dâhiliye Vekilliği görevinden istifa eden Recep Bey'in yerine Tekirdağ Mebusu Cemil Bey (Uybadın) Dâhiliye Vekili olarak seçildi¹⁶¹.

Şeyh Said'in harekete geçtiği ilk günlerde ne Meclis'e ne de kamuoyuna isyanla ilgili hiçbir bilgi verilmemişti¹⁶². Hatta hadiseyle ilgili ilk bilgiler, hükûmetteki bazı vekillerle bile hadisenin başlamasından üç gün sonra paylaşıldı. Bu durum dönemin

¹⁵⁹ TBMMZC, Cilt 10, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1975, s. 358, 374.

¹⁶⁰ TBMMZC, Cilt 11, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1975, s. 88; TBMMZC, Cilt 11, Devre II, İçtima Senesi II, s. 287-294; TBMMZC, Cilt 11, Devre II, İçtima Senesi II, s. 307.

¹⁶¹ TBMMZC, Cilt 12, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1975, s. 10.

¹⁶² Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45.

Başvekili Fethi Bey'in başlangıçta hadiseyi basit bir vaka olarak görmesinden ve bölgedeki asayiş güçlerinin hadiseyi kısa süre içinde bastıracağını düşünmesinden kaynaklanmaktaydı¹⁶³. Zaten alınması gereken tedbirler de zaman kaybetmeden alınmıştı. Dâhiliye Vekâleti, 15/16 Şubat 1925 gecesi yayımladığı bir yönergeyle askerî ve mülki makamlara isyanının bastırılması için takip edilecek hareket tarzını bildirmiş, 3'üncü Ordu da isyanı bastırmakla görevlendirmişti. Ancak isyan bölgesinden gelen haberler günden güne daha kötü bir hâl almaktaydı. 16 Şubat 1925 tarihli Vekiller Heyeti toplantısında Dâhiliye Vekili Cemil Bey, diğer vekilleri de Şeyh Said hadisesi hakkında bilgilendirdi¹⁶⁴.

Kamuoyu da isyan haberinden ilk kez 16 Şubat'ta haberdar oldu¹⁶⁵. İsyanı “*Ergani'de Bir Hadise*” başlığı ile kamuoyuna duyuran Cumhuriyet gazetesi, isyanla ilgili şu cümlelere yer verdi: “*Şubatın on üçüncü günü Ergani'nin Piran köyündeki jandarma müfrezesi ile o civara gelen Şeyh Said Bediüzzaman ve avenesi arasında bir müsademe olmuş, telefon ve telgraf hatları tahrip edilmiştir. Yetişen kuvvetler üzerine Şeyh ve avenesi kaçmışlardır. Telgraf ve telefon hatları tamir edilmiştir. Mütecavizlerin şiddetle takibine devam edilmesi ve tenkili emrolunmuştur*”¹⁶⁶. Cumhuriyet gazetesinde yer alan bu haberden de anlaşılacağı üzere ayaklanma başlangıçta küçük bir eşkıyalık hareketi olarak görülmüştü. Ayrıca ayaklanmaya kalkışanların neden oldukları tahribatın giderildiği ve kolluk kuvvetlerinin duruma hâkim oldukları belirtilmişti. Ancak 17 Şubat'ta yine Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir başka haberden hadisenin sanıldığı gibi basit bir eşkıyalık hareketi olmadığı anlaşılmaktaydı. Dâhiliye Vekili Cemil Bey'in Vekiller Heyeti'ne bilgi verdiği 16 Şubat 1925 tarihli toplantıya atıfta bulunan Cumhuriyet gazetesi, “*Bugünkü heyet-i vekile içtimasında Dâhiliye Vekili Cemil Bey Piran hadisesi hakkında tafsilat vermiş ve civardaki kuvayı zabıta ve tayyareler vesair vesait ile tenkili keyfiyeti lazım gelenlere emredilmiştir. Meseleye kapanmış nazarıyla bakılmaktadır. Bura [Ankara] mehafili bu işte de İngilizlerin parmağı olduğu fıkriindedir*”¹⁶⁷ cümlelerine yer vermişti. Haberde her ne kadar meseleye kapanmış gözüyle bakılmaktadır dense de haberin içeriğinden hadisenin bir gün önce paylaşılan

¹⁶³ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 302.

¹⁶⁴ **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1925, s. 3.

¹⁶⁵ **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Şubat 1925, s. 1; **İkdam**, 16 Şubat 1925, s. 3; **Tanin**, 16 Şubat 1925, s. 2; **Türk Sözü**, 16 Şubat 1925, s. 1.

¹⁶⁶ **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1925, s. 3.

¹⁶⁷ **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1925, s. 3.

haberdeki gibi basit bir eşkıyalık hareketi olmadığı, İngilizlerin tahrikinden şüphelenildiği ve bölgeye uçak sevk edecek kadar ciddi bir hadise olduğu anlaşılmaktaydı.

İsyan, Meclis'in gündemine ilk kez Dâhiliye Vekâleti'nin bütçesinin görüşüldüğü 18 Şubat'ta geldi. Gazetelerde Genç vilayetinin Şeyh Said tarafından işgal edildiği yönünde haberlerin yer aldığını belirten Giresun Mebusu Hakkı Tarık (Us) Bey, Dâhiliye Vekili Cemil Bey'in vaziyet hakkında açıklama yapmasını istedi¹⁶⁸. Hakkı Tarık Bey'in sorusu üzerine söz alan Cemil Bey. *"Efendim! Hakkı Tarık Beyefendi matbuatta gördükleri bir hadiseden bahis buyurdular. Hakikaten şubatın onüçüncü günü Ergani Vilâyetinin Hınıs ile Delice arasındaki sahasında Şeyh Said namında bir adam biraderleri ve bir kısım maiyetiyle harekâtı şakavetkârâneye (eşkıyalık) başlamış, fakat bunu tedmir (yok etmek) için de Hükûmetçe gayet şiddetli tedbir (tedbirler) ittihaz edilmiştir (alınmıştır). Bu tertibatın temadisiyle (sürdürülmesiyle) bu hareketin olduğu yerde bastırılacağına emniyet hasıl olmuştur."*¹⁶⁹ cümleleriyle durumu izah etmiştir. Bu izahat, isyanın başladığı ilk günlerde Dâhiliye Vekilinin de tıpkı Başvekil Fethi Bey gibi hadiseyi basit bir eşkıyalık hareketi olarak gördüğünü göstermektedir. Oysa Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın nazarında hadise ziyadesiyle dikkate alınması gereken bir olaydı. Bu yüzden sadece hükûmetten gelen malumatla yetinmemiş, hususi vasıtalarını da kullanarak hadise hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Özel Kalem Müdürü Hayati Bey'i ve Çankaya Köşkü'nde mutemet olarak çalışan Hasan Rıza (Soyak) Bey'i gece gündüz nöbetleşe olarak Ankara telgrafhanesinde görevlendirmiştir. Bu isimler, Ankara ile taşra arasındaki yazışmalar üzerinden isyanın seyri ve mahiyeti hakkında malumat toplayarak edindikleri bilgileri Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişlerdir¹⁷⁰.

İsyanın seyrini yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, Heybeliada'da inzivaya çekilmiş bulunan İsmet Paşa'ya 19 Şubat'ta bir telgraf göndererek Ankara'ya davet etti. 20 Şubat'ta trenle İstanbul'dan ayrılan İsmet Paşa, 21 Şubat'ta saat 13:30'da Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki bir grup tarafından karşılandığı Ankara tren istasyonuna ulaştı. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa doğrudan Çankaya Köşkü'ne geçerek Şeyh

¹⁶⁸ TBMMZC, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 123.

¹⁶⁹ TBMMZC, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, s. 131.

¹⁷⁰ Soyak, s. 303.

Said hadisesi üzerine alınması gereken tedbirleri görüştüler¹⁷¹. Aynı saatlerde Vekiller Heyeti de yayılmakta olan isyanı bastırmak için alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere toplanmıştı. 21 Şubat akşamı Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa, Başvekil Fethi Bey, Meclis Reisi Kazım (Özalp) Paşa ve o sırada Halk Partisi Genel Başkan Vekilliği vazifesini yürüten İsmet Paşa, Çankaya Köşkü'nde bir araya gelerek hükûmetin isyan hareketine karşı almayı planladığı tedbirler üzerine konuştular¹⁷². 23 Şubat'ta Halk Partisi'nin Meclis grubunda isyanın geldiği durum ve hükûmetin tasavvur ettiği tedbirler üzerine görüşüldü. Parti grubunda bir konuşma yapan Genel Başkan Vekili İsmet Paşa, eski devir taraftarları ve mürtecilerin dini siyasete alet ederek çıkarttıkları bu isyanı bastırmak için hükûmetin kesin tedbirler aldığını ve hükûmete destek verileceğini açıkladı¹⁷³. Gerek Çankaya Köşkü'nde gerekse hükûmetin kendi içinde yaptığı toplantılarda alınması gerekli ilk tedbirin isyan bölgesinde örfî idare (sıkıyönetim) ilan etmek olduğuna karar verilmiş ve parti grubunun desteği de alındıktan sonra 23 Şubat 1925 tarihinde yayımlanan 1547 sayılı kararname ile isyan bölgesinde sıkıyönetim ilan edilmişti. Kararnamenin birinci maddesinde Ergani vilayetinin bir kısmında devletin kolluk kuvvetlerine karşı silahlı olarak girişilen isyanın Diyarbakır, Elâzığ ve Genç vilayetlerine de sirayet ettiği ve daha da genişlemeye müsait görüldüğü belirtilerek Genç, Muş, Ergani, Elâzığ, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilayetleri ile Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle sıkıyönetim ilan etme kararı alındı. İkinci maddede ise bu vilayetlerde Harp Divanları kurulmasına ve isyan hareketiyle alakadar olan tüm suçların davalarına Harp Divanlarında bakılmasına karar verildi¹⁷⁴. Hükûmetin sıkıyönetim kararının aynı gün Meclis'te okunmasından sonra bazı mebuslar Başvekilin kararla ilgili izahatta bulunmasını istediler. Ancak Başvekil o an Meclis'te olmadığından kararın izahı bir sonraki toplantıya kaldı¹⁷⁵. Ertesi gün yayımlanan gazetelerde sıkıyönetim kararı

¹⁷¹ İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 69-70.

¹⁷² Cemal, s. 40.

¹⁷³ Cemal, s. 42.

¹⁷⁴ **BCA**, 30/18-1-12-76-17. Bu sıkıyönetim kararıyla kurulan Divân-ı Harp Mahkemelerinden Diyarbakır Divân-ı Harbi, 24 Mart 1925 tarihinde Şeyh Said'i gıyaben yargılayacak ve idama mahkûm edecekti. **TBMM Arşivi**, İM/T12/K014/D069-18/G258/0006.

¹⁷⁵ **TBMMZC**, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, s. 288.

kamuoyuna duyuruldu¹⁷⁶. 24 Şubat'ta, 23 Şubat 1925 tarih ve 1547 sayılı kararnameye ek olarak çıkarılan 1551 sayılı kararname ile Malatya vilayeti de sıkıyönetim ilan edilen şehirlerin arasına dâhil edildi¹⁷⁷.

25 Şubat tarihli Meclis oturumuna katılan Başvekil Fethi Bey, Meclis'e isyan hareketi hakkında geniş bir izahatta bulundu. İsyanın sebeplerini, nasıl başladığını ve genişlediğini anlatan Fethi Bey, hadisenin hilafet ve şariat perdesi altında gizlenmiş bir Kürtçülük hareketi olduğunu ifade etti. Fethi Bey, hükûmetin aldığı tedbirleri sıraladıktan sonra isyancıların dini kullanarak halkı Cumhuriyet aleyhine kışkırttıklarını ve bunu önlemek için hükûmetin bir takım kanuni düzenlemeler yapmaya karar verdiğini belirtti¹⁷⁸. Fethi Bey'in isyan konusundaki açıklamaları, isyana karşı olan tutumunun da değiştiğini göstermekteydi. Bazı kaynaklarda isyanın ilk günlerinde hadiseyi bir eşkıyalık hareketi olarak tanımlayan Başvekil Fethi Bey'in görüşlerindeki bu değişimin İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelmesinden ve Fethi Bey'in siyasi pozisyonunun tehlikeye girmesinden kaynaklandığı belirtilmektedir¹⁷⁹. Oysa bu konuşmanın yapıldığı 25 Şubat'ta isyanın geldiği nokta, Fethi Bey'in isyanın mahiyeti konusundaki fikirlerini değiştirmekte İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelişinden çok daha etkili olmuştur. Fethi Bey Başvekil olması hasebiyle isyanın bütün seyrine hâkimdi. 25 Şubat itibarıyla Darahini, Hani, Lice, Palu, Elâzığ, Ergani ve Çapakçur asilerce işgal edilmişti. Asilerin Malatya, Erzurum ve Diyarbakır istikametlerinde ilerlediği istihbaratı alınıyordu. Bu duruma vakıf olan Fethi Bey'in isyan hakkındaki düşüncelerinin değişmesinden daha doğal bir şey olamazdı. Zaten o günlerde dönemin basınında da başlangıçta basit bir eşkıyalık hareketi olarak gösterilen ve bastırıldığı belirtilen bu hadisenin son derece dikkate değer bir isyana dönüştüğü yönünde haberler yer almaya başlamıştı¹⁸⁰. Fethi Bey'in Meclis konuşmasının ardından söz alan muhalefetteki TpcF reisi Kazım Karabekir Paşa, hükûmetin beyanına göre sıkıyönetim kararının gerekli olduğunu ve yapılacak kanuni değişikliğe destek

¹⁷⁶ *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1925, s. 1; *İkdam*, 24 Şubat 1925, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 24 Şubat 1925, s. 1; *Vatan*, 24 Şubat 1925, s. 1; *Vakit*, 24 Şubat 1925, s. 1.

¹⁷⁷ *BCA*, 30/18-1-12-77-1.

¹⁷⁸ *TBMMZC*, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, s. 306-309.

¹⁷⁹ Resul Köse, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hükûmet Politikaları (Asayiş, Adli, İdari, Eğitim) (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2022, s. 60.

¹⁸⁰ *Vakit*, 25 Şubat 1925, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1925, s. 1.

vereceklerini ifade etti. Konuşmaların son bulmasının ardından yapılan oylamada sıkıyönetim kararı oylandı ve oy birliğiyle kabul edildi¹⁸¹.

Sıkıyönetim kararının kabulünden sonra Fethi Bey'in konuşmasında bahsettiği dinin siyasete alet edilmesini önlemek için gerekli görülen kanuni tedbirin görüşülmesine geçildi. Fethi Bey'in bahsettiği bu tedbir Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin değiştirilmesini öngören bir kanun teklifiydi. Maddenin teklif ve kabul edilen hâli aşağıda verilmiştir:

“Dini veya mukaddesatı diniyeyi (dinin kutsallarını) siyasî gayelere esas veya âlet ittihazı (kabul etme) maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur (yasaktır). Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dâhil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek, şekli devleti tebdil (değiştirme) ve tağyir (bozma) veya emniyeti devleti ihlâl veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası (yerleştirme) için gerek münferiden ve gerek müctemian (toplu) kavli (sözlü) veya tahriri (yazılı) veyahut fiilî bir şekilde veya nutuk iradı (söyleme) veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur.”

Bu kanun değişikliği ile dini siyasete alet etme suçu Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamına alınıyor, dini siyasete alet edenlerin vatan haini sayılacakları belirtiliyordu. Müzakereler sırasında kanun aleyhinde herhangi bir görüş bildirilmedi. Sadece Karesi Mebusu Vehbi Bey, “*mukaddesat-ı diniyyeden*” kastın neler olduğunun açıklanmasını ve zapta geçilmesini istedi. Vehbi Bey'in sorusu üzerine söz alan Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, mukaddesat-ı diniyyeden kastın sancağı şerif, sakalı şerif, mushafı şerif gibi Müslümanlarca kutsal kabul edilen simgeler olduğunu belirtti. Adliye Vekilinin konuşmasından sonra söz alan Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey de “*Şer'in tespiti ettiği*

¹⁸¹ **TBMMZC**, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, s. 309; **Resmî Ceride**, 26 Şubat 1341. Bir ay süreyle ilan edilen sıkıyönetim, 22 Mart'ta bir ay daha uzatılmıştır. 20 Nisan'da yedi ay, yedinci ayın dolmak üzere olduğu 21 Kasım 1925 tarihinde bir yıl ve 22 Kasım 1926 tarihinde ise son kez olmak üzere bir yıl daha uzatılmıştır. Böylece 23 Şubat 1925 tarihinde ilan edilen sıkıyönetim kararı 23 Kasım 1927 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz. **BCA**, 30/18-1-1-13-15-10; **Resmî Ceride**, 24 Mart 1341; **TBMMZC**, Cilt 18, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 243; **Resmî Ceride**, 23 Nisan 1341; **TBMMZC**, Cilt 19, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara, 1977, s. 173; **Resmî Ceride**, 26 Teşrin-i sâni 1341; **TBMMZC**, Cilt 27, Devre II, İçtima Senesi IV, TBMM Matbaası, Ankara, ty., s. 96; **Resmî Ceride**, 26 Teşrin-i sâni 1926.

ne ise, kanunun kastettiği mukaddesatı diniye de bunların heyeti umumiyesidir.” cevabını verdi. Bu açıklamaların ardından kanun teklifi oya sunuldu ve oy birliğiyle kabul edildi¹⁸².

Dâhiliye Vekâleti 25 Şubat 1925 tarihinde bütün vilayetlere “*I Numaralı Tebliğ*” başlığını taşıyan bir tebliğ göndererek isyanın mahiyeti ve alınacak tedbirlerle ilgili gerekli duyuruyu yaptı. Üç maddeden oluşan tebliğin ilk maddesinde Şeyh Said İsyanı’nın başlangıç ve yayılış safhaları hakkında bilgiler verildikten sonra ikinci maddede hükûmetin aldığı sıkıyönetim kararından ve isyanı bastırmak üzere aldığı askerî tedbirlerden bahsedilmekteydi. Üçüncü maddede ise sınırlarda ve sahillerde fevkalade teyakkuz hâlinde olunması, hükûmet aleyhinde eylemler içinde bulunanların tevkif edilerek halkı kışkırtmalarına müsaade edilmemesi ve halkın isyan konusunda bilgilendirilerek yıkıcı tahriklerin önüne geçilmesi istendi¹⁸³.

2. Ali Fethi Bey Hükûmeti’nin İstifası ve İsmet (İnönü) Paşa Hükûmetinin Kurulması

İsyanın mahiyetinin hükûmet tarafından daha iyi kavrandığı ve bir dizi tedbirlerin alınmaya başlandığı Şubat ayının son günlerinde bazı gazetelerde yayımlanan gerçek dışı haberler, hükûmetin ve Meclis’in tepkilerine neden oldu. 26 Şubat 1925 tarihli Cumhuriyet gazetesinde “*Diyarbakır, Malatya ve Ergani’nin İşgali*” başlığı altında “*Dün saat 3:00’te Diyarbakır, Malatya ve Ergani asilerin eline geçmiştir. Yalnız Malatya valisi geriye çekilmeye muvaffak olabilmıştır. Diyarbakır ve Ergani valileri usatın (asilerin) eline düşmüştür.*”¹⁸⁴ şeklinde gerçeği yansıtmayan bir haber yer almıştı. 28 Şubat 1925 tarihli Meclis oturumunda söz alan Ergani Mebusu İhsan Hamit Bey, Cumhuriyet gazetesinde yer alan bu haberi Meclis gündemine taşıdı ve hükûmetin, halkı infiale sürükleyebilecek bu gibi haberlere karşı ne gibi bir tedbir almayı düşündüğünü sordu. İhsan Hamit Bey’in sorusunu cevaplamak üzere söz alan Dâhiliye Vekili Cemil Bey, durumdan haberdar olunur olunmaz derhal ajanslar ve Matbuat Müdüriyeti vasıtasıyla haberin tekzip ettirildiğini ve bu gibi yayınlar yapan basın organları için kanuni takibat teşebbüsünde

¹⁸² TBMMZC, Cilt 14, Devre II, İctima Senesi II, s. 309-311; TBMM Arşivi, İM/T3/K154/D339/G006/0001; Resmî Ceride, 26 Şubat 1341; T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 3, Devre: II, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s. 67.

¹⁸³ Yaşar Kalafat, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Said*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, s. 138-139.

¹⁸⁴ Cumhuriyet, 26 Şubat 1925, s. 1.

bulunulduğunu belirtti¹⁸⁵. Cemil Bey'in bu cevabı, hükûmetin basını denetim altına almasını sağlayan Takrir-i Sükûn Kanunu'na gidişin de ilk işaretiydi.

1925 yılı Şubat ayının son günlerinde hükûmeti rahatsız edecek bu gibi haberlerin sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Şüphesiz ki bu tür haberlerin en başında, bir hükûmet krizi yaşandığı ve Fethi Bey hükûmetinin düşeceği yönündeki haberler gelmekteydi. İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelişi, bir hükûmet krizi yaşandığı ve hükûmette değişikliğe gidileceği şayialarını iyice yaygınlaştırmıştı. Hükûmete yakın gazeteler İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelişinin hem biraz gezmiş olmak hem de hükûmet, Meclis ve parti arkadaşlarıyla görüşmek maksatlı olduğunu yazıyordu¹⁸⁶. Ancak özellikle İstanbul basını, İsmet Paşa'nın Ankara'ya gidişini hükûmette bir değişiklik yaşanacağı şeklinde yorumlamıştı¹⁸⁷. İsmet Paşa her ne kadar 21 Kasım 1924 tarihinde hükûmetten çekilmiş olsa da CHF Genel Başkan Vekilliği görevini devam ettirdiğinden parti içindeki siyasi nüfuzu oldukça yüksekti¹⁸⁸. Ayrıca bu dönemde hükûmete karşı bir güven problemi de ortaya çıkmıştı. 24 Şubat 1925 tarihine kadar hükûmetin alacağı tedbirler konusunda Meclis'e herhangi bir bilgi verilmemesi mebuslar üzerinde olumsuz bir etki yaratmış, mebusların hükûmete olan güvenini sarsmıştı. Kısa bir süre sonra kurulacak olan Şark İstiklâl Mahkemesi'nde savcı olarak görev yapacak olan Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey ne Fethi Bey Hükûmeti'nin ne de muhalefetteki TPCF reisi ve mebuslarının isyan hadisesini gerektiği şekilde takdir edemediklerini aktarmakta, isyan büyüyüp genişledikçe bazı vekillerin durumun ciddiyetini kavradıklarını ve hükûmet başkanı Fethi Bey ile görüş ayrılıklarına düştüklerini belirtmektedir¹⁸⁹.

Bu süreçte Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın Başvekil Fethi Bey'e olan güvenini sarsan bazı hadiseler de yaşanmıştır. Bunlardan ilki, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile Falih Rıfkı Atay'ın anılarında ve Metin Toker'in "*Şeyh Sait ve İsyanı*" başlıklı kitabında aktarılan bir olaydır. Fethi Bey'in henüz hükûmetten çekilmediği günlerde Çankaya Köşkü'nde verilen geniş katılımlı bir yemeğin ardından üç dört oyun masası kurulur ve oyuna geçilir. Mustafa Kemal Paşa, Yakup Kadri Bey ve Falih Rıfkı

¹⁸⁵ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 12-13.

¹⁸⁶ Toker, s. 19-20.

¹⁸⁷ İstiklâl, 22 Şubat 1925, s. 1; Tevhid-i Efkâr, 23 Şubat 1925, s. 1.

¹⁸⁸ İhsan Sabri Balkaya, Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 227.

¹⁸⁹ Örgüvren, s. 47-48.

Bey bir masada, Fethi Bey ve İsmet Paşa ise ayrı ayrı masalarda oyun oynarlar. Gecenin ilerleyen saatlerinde bir yaver gelerek Mustafa Kemal Paşa'ya bir haber iletir. Yazıyı okuyan Paşa'nın yüzü düşer ve yavere bu yazıyı Başvekil Fethi Bey'e iletmesini söyledikten sonra masasında bulunanların yaşanacaklara dikkat kesilmesini ister. Fethi Bey yazıyı okuduktan sonra yavere geri verir ve oyuna devam eder. Yaveri tekrar yanına çağıran Paşa, kısık bir sesle yazıyı şimdi de İsmet Paşa'ya götürmesini ister. Hükûmette hiçbir vazifesi olmayan İsmet Paşa, yazıyı alınca dikkatle okur, bir sigara yakar ve oyunu terk ederek derin düşüncelere dalar. Her iki sahneyi de takip eden Mustafa Kemal Paşa, masadakilere “*işte fark*” der. Yaşananları ana hatlarıyla aktardığımız bu olayın şahidi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Falih Rıfkı Atay'ın hatıralarında birbirini tutmayan bazı detaylar da mevcuttur. Karaosmanoğlu, Fethi Bey'in yazıyı okuduktan sonra hiçbir şey söylemeden yavere geri verdiğini ve oyuna devam ettiğini aktarmaktadır. Atay ise rahatsız edilmesi nedeniyle yavere “*Ne var?*” diye soran Fethi Bey'in yazıya göz attıktan sonra “sonra bakarız” diye iade ettiğini yazmaktadır. Yine aynı şekilde yazıyı okuyan İsmet Paşa'nın tepkileri de her iki yazar tarafından farklı şekillerde tasvir edilmiştir. Yakup Kadri Bey'in aktardığına göre yazıyı uzun uzun okuyan İsmet Paşa birden ayağa fırlamış, telaşlı telaşlı etrafına bakınmış, eline bir sigara alarak kibrit aramış, sonra vazgeçerek kendini toparlamış ve yerine oturmuştur. Atay'ın anlatımında ise yazıyı önce bir göz atan İsmet Paşa sandalyesini geri çekerek bir sigara yakmış ve uzun uzun okuduktan sonra derin bir düşünceye dalmıştır. Olayın yaşandığı sırada olaya şahitlik etmesi bir yana henüz bir yaşında olan ve sonraki yıllarda İsmet Paşa'nın damadı olacak olan Metin Toker ise İsmet Paşa'nın notu okuduktan sonra masadaki arkadaşlarına bir şeyler söyleyerek kalktığını, Mustafa Kemal Paşa'nın yanından geçerken Paşa'nın İsmet Paşa'ya “*Nereye?*” diye sorduğunu, İsmet Paşa'nın ise “*Raporu sen okuyup göndermedin mi?*” dedikten sonra “*Tedbir almak lazım*” diye eklediğini aktarmaktadır¹⁹⁰. Olayı aktaran kaynaklardaki bu farklılıklar, olayın gerçekliğini sorgulamaya açmaktadır. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Şeyh Said İsyanı'nın bastırılması sırasında Fethi Bey Hükûmeti yerine İsmet Paşa Hükûmeti'ni tercih ettiği de tarihsel bir gerçektir. Bu nedenle olayın

¹⁹⁰ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, Sena Matbaası, İstanbul, 1980, s. 461-462; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 92-93; Toker, s. 62-63.

anlatıldığı biçimiyle yaşanmış olduğu konusundaki şüphelerimizi korumakla birlikte dönemin kaynaklarında yer alan bu anlatıya yer vermeden geçemedik. Mustafa Kemal Paşa'nın Fethi Bey'e olan güvenini sarsan ve isyanı bastırmak konusunda iki isim arasındaki görüş ayrılığını ortaya koyan bir başka olaya ise dönemin TBMM Reisi Kazım (Özalp) Paşa'nın anılarında rastlamak mümkündür. Kazım Paşa olayı şu cümleleriyle aktarmaktadır:

“Bir gün, [Mustafa Kemal Paşa] Büyük Millet Meclisi'nde benim odamda Başvekil Fethi Bey'e, 'İsyan edenler ve onları teşvik edenler hakkında neler yapılacağını' sordu. Fethi Bey 'Asiler ve tahrikçiler Divanı Harbe yollanacaklar ve suçlarının derecesine göre cezalandırılacaklardır' diye cevaplandırdı. Bu cevap Kemal Paşa'yı tatmin etmemişti, 'Bu fesat yalnız Şeyh Sait ve onun gafil taraftarlarının işi değildir, asıl tahrikçiler memleketin değişik yerlerinde saklanmışlardır, buna göre tahkikatı genişletmek lazım gelmez mi?' dedi. Fethi Bey 'Fevkalade tedbirlere lüzum görmüyorum, müsaade ederseniz istifa edeyim' diyordu. Bu cevaba Kemal Paşa'nın canı çok sıkılmıştı. Eski arkadaşını kırmak istemiyordu, ancak konuya Fethi Bey'den daha fazla önem veriyordu. 'Bu şekilde istifa olmaz, içerde ve dışarda değişik şekilde manalandırılabilir. Fırka grubuna gidiniz, fikirlerinizi söyleyiniz, karşı görüşte olanlar da fikirlerini söylesinler, tartışınız. Grup ekseriyeti ne karar verirse o uygulanır' dedi.¹⁹¹”

O yıllarda hükûmetinin aldığı tedbirler ilk önce CHF grubunda görüşülüp sonra Meclis'e getiriliyordu. Fethi Bey, isyanı sıkıyönetim tedbirleri ile kolayca bastırılacak irticai bir hareket olarak görmekte ve alınacak tedbirlerde aşırılığa kaçılmaması gerektiğini düşünmekteydi. Partideki sertlik yanlısı mebuslar ise hükûmetin isyan hareketi karşısında takip ettiği siyaseti beğenmeyerek tenkit etmekte, daha sert tedbirler alınmasını istemektedir. İsmet Paşa taraftarı olan bu grup, İstiklâl Mahkemeleri kurulması, inkılâp prensiplerine aykırı yayın yapan gazete ve dergilerin kapatılması, sahiplerinin ve yazarlarının cezalandırılması gibi sert tedbirler öneriyorlar, diğer taraftan bu isyanla bağlantılı olduğunu düşündükleri TpCF'nin de kapatılması gerektiğini ileri sürüyorlardı¹⁹². Fethi Bey TpCF'nin kapatılması yönündeki önerilere her ne kadar karşı

¹⁹¹ Kâzım Özalp - Teoman Özalp, **Atatürk'ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994, s. 37-38.

¹⁹² Kalafat, s. 142; Balkaya, s. 231-232.

olsa da 25 Şubat 1925 tarihinde TpCF liderleriyle bu konuyu görüşmek zorunda kaldı. TpCF liderleriyle yaptığı bu görüşmede, partilerini kendi kendilerine dağıtmaları teklifinde bulunmakla görevlendirildiğini belirtti. TpCF liderleri ise teklifi tereddütsüz reddettiler. İhsan Sabri Balkaya'ya göre Fethi Bey'i bu işe razı eden ve bu işle görevlendiren kişi, makam gereği de ona bu görevi verilebilecek konumdaki tek kişi olan Mustafa Kemal Paşa'ydı¹⁹³.

Mart ayına girildiğinde Ankara'daki siyasi hava son derece ağırlaşmıştı. 2 Mart'ta CHF grubu isyan meselesini görüşmek üzere toplandı. Sabah saat 10:00'da başlayan toplantı akşam 22:00'a kadar devam etti ve bu süre zarfında sadece yemek için ara verildi. Fethi Bey, isyan karşısında alınan tedbirlerin yeterli olduğunu savunan bir konuşma yaptı. Bu konuşmaya karşın iki ay önce Dâhiliye Vekilliğinden ayrılmış bulunan Recep (Peker) Bey başta olmak üzere Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, Bahriye Vekili İhsan Bey ve Dâhiliye Vekili Cemil Bey gibi hükûmet üyelerinin de içinde bulunduğu bir grup mebus ise tedbirlerin yetersiz olduğunu dile getirerek Fethi Bey'i tenkit ettiler. Toplantının uzaması ve gerginliğin artması üzerine Reis-i Cumhur olmasının yanı sıra CHF Genel Başkanlığı görevini de yürüten Mustafa Kemal Paşa'nın toplantıya davet edilmesi kararlaştırıldı. Toplantıya katılan Mustafa Kemal Paşa'nın da çok kapsamlı tedbirler gerektiğini dile getirmesi, Paşa'nın sertlik yanlılarının tarafında ve Fethi Bey'in karşısında yer aldığı bir işaretiydi. Bu arada sertlik yanlıları tarafından hazırlanan ayaklanmaya karşı şiddetli tedbirlerin alınmasına dair önerge oylamaya sunuldu ve 94'e karşı 60 oyla kabul edildi. Bu durumu kendisine ve hükûmetine karşı güvensizlik olarak kabul eden Fethi Bey, Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya istifasını sundu. İstifayı kabul eden Mustafa Kemal Paşa, yeni hükûmet kuruluncaya kadar Fethi Bey hükûmetinin vazifeye devam etmesini istedi¹⁹⁴. Mahmut Goloğlu birkaç gün öncesine kadar Fethi Bey'e desteklerini bildiren CHF grubundaki sertlik yanlısı grubun Fethi Bey'e karşı olan bu tavır değişikliğini iki nedene bağlamaktadır. Birincisi ayaklanma daha fazla büyümeden bir an önce şiddetle bastırılmasını sağlamak, ikincisi ise ayaklanmanın başarıyla bastırılması hâlinde iyice güçlenecek ve iktidardan

¹⁹³ Balkaya, s. 232; Zürcher, s. 118.

¹⁹⁴ **Cumhuriyet**, 3 Mart 1925, s. 1; **Hâkimiyet-i Milliye**, 3 Mart 1925, s. 1; **Son Telgraf**, 3 Mart 1341, s. 1; **Tanin**, 3 Mart 1925, s. 1; **Vakit**, 3 Mart 1925, s. 1; M. Abdülhalik Renda, **Hatırat**, Yayına Hazırlayanlar: Aytaç Demirci Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 285; Balkaya, s. 232.

uzaklaştırması zorlaşacak olan Fethi Bey'i daha fazla güçlenmeden iktidardan düşürmektir¹⁹⁵.

3 Mart 1925 tarihli TBMM toplantısında istifasına dair bir beyanat veren Fethi Bey, CHF'nin bir gün önceki grup toplantısında iç politika konusunda cereyan eden tartışmalar neticesinde hükûmetinin azınlıkta kaldığını ve Reis-i Cumhur'a istifasını sunduğunu bildirdikten sonra teşekkürlerini arz eden kısa bir konuşma yaptı. Fethi Bey'in beyanatının ardından söz alan Rauf Bey, Fethi Bey'in istifa gerekçesini yeteri kadar açıklamadığını belirterek daha detaylı bir açıklama yapmasını istedi. Tekrar söz alan Fethi Bey ise başka açıklamasının olmadığını söyledikten sonra hükûmetinin parti içinde azınlıkta kaldığını yineledi ve bu durumda vazifeye devam etme imkânı görmediğinden Reis-i Cumhur'a istifasını verdiğini söyleyerek konuşmasını sonlandırdı¹⁹⁶. Başvekillikten istifa eden Fethi Bey, birkaç gün sonra mebusluk vazifesinden de istifa etti ve 8 Mart'ta Paris'e büyükelçi olarak atandı¹⁹⁷.

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa yeni hükûmeti kurma görevini Malatya Mebusu İsmet Paşa'ya verdi. İsmet Paşa görevi aldıktan sonra bakanlıklar için kendisine yakın olan mebuslarla görüşmeye başladı. Paşa'nın görüştüğü mebuslar arasında eski hükûmette bulunan bazı isimler de vardı¹⁹⁸. 4 Mart'ta toplanan TBMM'de Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'ye gönderdiği iki tezkere okundu. Bunlardan ilki Fethi Bey Hükûmeti'nin istifasını, ikincisi ise Reis-i Cumhur tarafından yeni hükûmeti kurma görevinin İsmet Paşa'ya verildiğini bildiren tezkerelerdi. Tezkerelerin ardından İsmet Paşa Hükûmeti'nde yer alan vekillerin listesi okundu. Yeni hükûmette, Dâhiliye Vekilliğini Tekirdağ Mebusu Cemil Bey, Hariciye Vekilliğini İzmir Mebusu Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Müdafaa-i Milliye Vekilliğini Kütahya Mebusu Recep Bey, Adliye Vekilliğini İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, Nafia Vekilliğini İstanbul Mebusu Sırrı (Aral) Bey, Maliye Vekilliğini Trabzon Mebusu Hasan (Saka) Bey, Ticaret Vekilliğini Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey, Sıhhiye ve Muavenet-i İhtimaiye Vekilliğini İstanbul

¹⁹⁵ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - I Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 122.

¹⁹⁶ **TBMMZC**, Cilt 15, Devre II, İctima Senesi II, s. 110-111.

¹⁹⁷ **BCA**, 30/18-1-1-13-12-17; Osman Okyar - Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 41.

¹⁹⁸ **Akşam**, 4 Mart 1925, s. 1; **Hâkimiyet-i Milliye**, 4 Mart 1925, s. 1; **Vakit**, 4 Mart 1925, s. 1; **Tanin**, 4 Mart 1925, s. 1.

Mebusu Dr. Refik (Saydam) Bey, Bahriye Vekilliğini Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, Maarif Vekilliğini İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Ziraat Vekilliğini Saruhan Mebusu Sabri (Toprak) Bey üstlenmişlerdi.

Hükûmette yer alan isimlerin okunmasından sonra söz alan Başvekil İsmet Paşa, hükûmet programı olarak da değerlendirilebilecek kısa bir konuşma yaptı. Hükûmetinin politikasını, dış politikada yabancı devletlerle kurulan iyi ilişkilerin devamını sağlamak ve çözüme kavuşmamış konuların ülke lehine çözümlemek olarak ifade eden Paşa, iç politikada ise her şeyden evvel isyanın bastırılacağını ve genel huzur ve sükûnun sağlanması için gerekli her türlü tedbirin seri ve etkili bir şekilde alınacağını belirtti. Hükûmetin mesaisinde başarılı olabilmesi için TBMM'nin güvenine muhtaç olduğunu belirttikten sonra hükûmeti için güvenoyu istedi. Muhalefet partisi mebuslarından Ali Fuat (Cebesoy) Paşa söz alarak daha birkaç gün evvel Meclis'in güvenini alan ve talep ettiği kanuni düzenlemeler onaylanan Fethi Bey Hükûmeti'nin neden istifa ettiğini anlamadıklarını ve istifanın gerçek sebepleri açıklanmadığı müddetçe de İsmet Paşa hükûmetine güvenoyu vermeyeceklerini ifade etti. İsyanların ve irticai hareketlerinin bastırılıp, asilerin ve mürtecilerin cezalarının verileceğini belirten Ali Fuat Paşa, bunları yaparken idare mekanizmasının, milletin hukuk ve hürriyetini sınırlayacak ve baskı altına alacak tedbirlere başvurmamasını rica etti. Ali Fuat Paşa'nın bu açıklaması üzerine söz alan İsmet Paşa, önceki hükûmetin istifa sebebinin açıkça söylendiğini belirttikten sonra memleketin fesattan kurtarılacak huzur ve sükûnun sağlanması için seri ve tesirli tedbirler alınması gerektiğini, bu tedbirlerin sadece isyan bölgesini kapsayan tedbirler olmayıp bütün memleketi kapsayacak tedbirler olacağını söyledi. Ali Fuat Paşa'nın Fethi Bey hükûmetinin aldığı tedbirlerin yeterli olup olmadığı yönündeki sorusu üzerine tekrar söz alan İsmet Paşa, bunun bir tuzak soru olduğunu anlayarak Fethi Bey ile kendisini burada münakaşaya sevk etmelerinin hiçbir siyasi faydası olmayacağını belirtti. Bu konuşmalardan sonra İsmet Paşa Hükûmeti'nin güven oylamasına geçildi. 180 mebusun katıldığı oylamada 154 güvenoyu, 23 güvensizlik oyu, 2 çekimser ve 1 geçersiz oy kullanıldı. Meclis'ten güvenoyu alan İsmet Paşa, hükûmeti adına bir teşekkür konuşması

yaptı ve konuşmasının sonunda hemen bir kanun teklifi sunulacağını ve teklifin o gece müzakere edilerek sonuca bağlanmasını istedi¹⁹⁹.

3. İsmet Paşa Hükûmeti'nin İsyanı Bastırmak İçin Aldığı Tedbirler

Fethi Bey'in istifasından sonra kurulan İsmet Paşa hükûmeti, Fethi Bey hükûmetinin isyan karşısında aldığı tedbirlerden çok daha sert ve radikal tedbirler alma niyetindeydi. Çünkü İsmet Paşa'ya göre isyan Cumhuriyet'i ve Cumhuriyet'in kazanımlarını hedef alan bir karşı devrim hareketiydi. Bu yüzden isyanı sadece hadisenin cereyan ettiği bölgeyle sınırlamak yanlıştı. Alınacak tedbirlerin de sadece bu bölgeyi kapsayan mahalli tedbirlerle kalmayıp bütün memleketi kapsayacak mahiyette tedbirler olması kaçınılmazdı²⁰⁰. Bu düşünceyle hareket eden İsmet Paşa, hükûmeti güven oyu alır almaz tasavvur ettiği tedbirleri uygulamaya koydu. Bunlardan ilki 1929 yılına kadar yürürlükte kalacak olan Takrir-i Sükûn Kanunu'ydu.

a. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Kabulü

4 Mart 1925 tarihinde yeni hükûmeti kuran ve Meclis'ten güvenoyu alan İsmet Paşa, oturumun birinci celsesinin bitmesine yakın yaptığı teşekkür konuşmasının hemen ardından Meclis'e bir kanun tasarısı sundu. "*Takrir-i Sükûn Hakkında Kanun Tasarısı*" adıyla sunulan bu tasarı, TBMM Riyasetince Adliye Encümeni'ne sevk edildi. Saat 18:35'te son bulan birinci celseden sonra hızlı bir şekilde tasarıyı görüşen Adliye Encümeni, saat 19:30'da açılan ikinci celsede kanunu müzakereye sundu. Adliye Encümeni'nden gelen Takrir-i Sükûn hakkındaki 1/638 numaralı kanun tasarısı ve Adliye Encümeni'nin mazbatası okunduktan sonra kanun teklifinin müzakeresine geçildi. Müzakere edilen Takrir-i Sükûn Kanunu tasarısının maddeleri aşağıdaki gibidir:

"Madde 1. İrtica ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâlê bâis bilumum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı Hükûmet, Reisicumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur.

¹⁹⁹ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 127-129. Yeni harflere transkribe edilmiş Meclis zaptında güven oylamasına katılan mebusların ve verilen oyların sayılarının birbirini tutmaması üzerine zaptın Osmanlı Türkçesi ile tutulmuş nüshasına da bakılmış ve sayıların transkripsiyonu sırasında hata yapıldığı tespit edilmiştir. Bu sebeple güven oylaması ile ilgili sayılar Osmanlı Türkçesi ile yazılmış zabıttan alınmıştır. Bkz. TBMMZC, İkinci İntihap Devresi, On Beşinci Cilt, İkinci İçtima Senesi, 4 Mart 1341, s. 135.

²⁰⁰ İsmet İnönü Hatıralar, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s. 462-463.

İşbu efal erbabının Hükûmet İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir.

Madde 2. İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle meriyü'l icradır.

Madde 3. İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.”

Adliye Encümeni'nin mazbatasında, olağanüstü hallerin gösterdiği lüzum üzerine hükûmetin verdiği kanun tasarısının aynen kabulünün uygun görüldüğü ve vatanın menfaati için acilen müzakeresine geçilmesi gerektiği ifade edilmişti. Kanun tasarısının ve Adliye Encümeni'nin mazbatasının okunmasından sonra tasarının genel kuruldaki müzakeresine geçildi. Kanun tasarısı hakkındaki ilk sözü alan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, tasarının usulen Teşkilat-ı Esasi'ye (Anayasaya) aykırı olduğunu, Teşkilat-ı Esasi'nin bazı maddelerinde değişiklik yapılmadan bu kanun tasarısının müzakeresine geçilemeyeceğini ileri sürdü. Daha sonra söz alan TpCF'nin hukukçu mebusu Feridun Fikri Bey ise tasarının Teşkilat-ı Esasi'nin 70. maddesinde güvence altına alınan şahsi dokunulmazlık, vicdan, düşünce, ifade, seyahat, neşriyat, toplanma ve cemiyet kurma gibi kişisel hürriyetleri kısıtlayacağını savundu. “*Huzur ve sükûn*” kavramlarının son derece sınırları geniş kavramlar olduğunu belirttikten sonra nereden başlayıp nerede bittiği malum olmayan bu kavramlar üzerinden işleyecek bu kanunun hükûmete sonsuz bir yetki tanıyacağını ifade etti. Adeta bir “şüphe kanunu” olarak gördüğü bu kanunun sıkıyönetim kanunlarını bile hafif bırakacak bir mahiyette olduğunu söyledikten sonra kanunun bu hâliyle Teşkilat-ı Esasiye, Cumhuriyet ve Hâkimiyet-i Milliye ruhuna aykırı olduğunu belirtti. Söz alan TpCF Reisi Kazım Karabekir Paşa ise sözlerine daha önce de ifade ettiği surette hükûmetin isyanı bastırmak için isyan bölgesinde alacağı her türlü kanuni icraatı destekleyeceklerini açıklayarak başladı. Fakat bu kanun tasarısının her tarafa çekmeye müsait derecede esnek olduğunu belirterek bu tasarının kanunlaşması hâlinde Meclis'teki mebusların bile seslerinin bu kubbe altından dışarıya çıkamayacağını belirtti. Konuşmasında İstiklâl Mahkemelerine de değinen Karabekir Paşa, İstiklâl Mahkemelerinin İstiklâl Harbi yıllarında kurulması gerekli olan mahkemeler olduğunu söyleyerek bunların tarihe kavuşturulmalarının Meclis için tarihi bir şeref olduğunu ifade etti ve “*İsmet Paşa Hazretleri eğer İstiklâl Mahkemelerini ıslâhat âleti zannediyorlarsa pek ziyade yanılıyorlar.*” diyerek konuşmasına son verdi. Söz alan Rauf Bey de Cumhuriyetin bir takım mütegalibe (zorba takımı, derebeyi) tarafından yıkılabileceğine ihtimal

vermenin mümkün olmadığını ve Cumhuriyeti tehlikede görmediğini belirterek Takrir-i Sükûn Kanunu'na ve İstiklâl Mahkemelerine karşı çıktı. Sivas Mebusu Halis Turgut Bey de söz alarak hadisenin bir takım zavallının giriştiği bir Kürtçülük hareketi olduğunu, vatanın diğer kesimlerine yayılmasına ihtimal vermenin Türk milletinden şüphe etmek olacağını söyleyerek kanunun ikinci maddesinde kanunun iki yıl süreyle yürürlükte olacağını belirtildiğini, bunun isyanın iki yıl daha mı süreceği anlamına geldiğini sorarak kanun teklifini eleştirdi.

Bu eleştirilere karşı CHF mebusları kanun teklifini savunuyor, özellikle kanunun neden gerekli olduğu konusu üzerinde durarak etkili tedbirler alınmadığı takdirde isyanın bütün memleketi saran ve Cumhuriyetin kazanımlarını tehlikeye atan bir hâl alacağını ifade ediyorlardı. Karşılıklı atışmalarla uzayıp giden müzakereler adeta bir söz düellosu hâlini aldı. Kanun lehine söz alan mebuslar kanunun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olmadığını, vatandaşların haklarını ve memleketin bütünlüğünü korumaya yönelik bir kanun olduğunu ifade ediyorlardı. Birkaç gün sonra kurulacak olan Şark İstiklâl Mahkemesi'ne üye olarak seçilecek olan Bozok Mebusu Avni Bey, *“Bazı arkadaşlarımız kanunun Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzla bir muhalefet, bir tezat teşkil ettiğini söyliyerek izharı endişe ediyorlar ve bu kanun kabul edildiği takdirde Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun hukuku âmme faslının kapanacağını söylüyorlar. Hukuku âmme denilen şey isyan çıkarmak mıdır? İhtilâl midir? Yoksa memleketin huzur ve sükûnunu ve nizamını ihlâl midir ki, bu kanun çıkarıldığı takdirde bu haklar ihlâl olunsun, kanun sakıt olsun?”* diye sorarak kanunun adı üstünde Takrir-i Sükûn Kanunu olduğunu, milleti huzura ve sükûna götürmek için yapıldığını ifade etti. Konya Mebusu Refik (Koraltan) Bey ise *“Erbabı namus için değildir bu kanun!”* diyerek kanunu eleştiren muhalif vekillerine cevap veriyor, *“Biz burada kanunların kelimeleri üzerinde münakaşaya devam ederken, hukukunu siyanet etmek (korumak) istediğimiz aziz kardeşlerimizden bir çoğunun kanı akmaktadır.”* diyerek kanunun aciliyetini hatırlatıyordu. Yine kanunu savunur nitelikte bir konuşma yapan Muş Mebusu İlyas Sami Bey, *“Efendiler! Genç isyanının rehberini hepiniz işittiniz. Şeyh Sait deniliyor. Şeyh Sait böyle bir sergüzeşte atılmayacak ve bir fikri siyasiye alet olmayacak kadar refaha malik bir adamdır. Bin türlü tahrikatı siyasiye ile ancak yerinden hareket edebilecek bir adamdır.”* cümlelerini kurduktan sonra isyandan *“Genç İsyanı”* olarak bahseden mebusların olayı mahalli bir isyan addederek memleketin afakında beliren asıl tehlikeyi görmediklerini belirtiyordu.

Kanun lehine en uzun konuşmayı yapan Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey olmuştu. Recep Bey, özellikle İstanbul basınına hedefine alıyor ve İstanbul basınına yalan haberlerle ve tahriflerle sürekli olarak devlet kurumlarına ve otoritesine hücum ettiğini söylüyordu. Birkaç gün sonra kurulacak Şark İstiklâl Mahkemesi'nin üyeliğine seçilecek olan Urfa Mebusu Ali Saip (Ursavaş) Bey de Recep Bey'in bu konuşmasını *"Allah belalarını versin, kahrolsunlar"* diyerek kesiyordu. Konuşmasının devamında İstanbul basınına yüklenmeye devam eden Recep Bey mebuslara hitapla *"Aşarı kaldırdınız. Bazıları iki satırlık havadis olarak yazmışlardır. Bunun üzerinde meselâ üç beş gün tevakkuf eden, lehinde aleyhinde esaslı münakaşa yapan olmamıştır. Memlekette iktisadî ve içtimâî bir inkilâp vücuda getiren, köylüyü saadete götüren bu büyük hadiseyi, bir münasebetle bir İstanbul gazetecisine söylediğim gibi, Cumhuriyetin ilânında yüzbir pare top atıldı ise, bu aşarın ilgasında binbir pare top atarak teside lâîk bulurum. Meselâ bunu ehemmiyetle bahsetmeye lâîk bir mesele dahi addetmemişlerdir."* diyerek İstanbul basınına olan eleştirilerini sürdürüyor, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun hükûmete vereceği yetkilerle zehirli yılan yuvalarını kanun vasıtasıyla tahrip edeceklerini söylüyordu. Takrir-i Sükûnu savunurken sıkıyönetim kanunlarıyla karşılaştıran Recep Bey, sıkıyönetimin bütün memleketi baskı altına alan ve haberleşmeden iktisadi hayata kadar birçok alanda memleketi felce uğratan bir uygulama olduğunu oysa Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sadece memleketteki şer odaklarının etkileneceğini ifade ediyordu. Bir hafta önce kabul edilen sıkıyönetim kararlarını yetersiz bularak daha sert tedbirler alınması için Fethi Bey hükûmetini eleştiren isimlerden biri olan Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey, bu defa Takrir-i Sükûn Kanunu'nun sıkıyönetim kararlarından daha hafif bir tedbir olduğunu savunuyor ama daha hafif bulunduğu bu tedbirin zaruri bir tedbir olduğunu belirtiyordu. Adliye Vekili Mahmut Esat Bey ise Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda kişilere tanınan özgürlüklerin sınırsız özgürlükler olmadığını, bu özgürlüklerin de çeşitli kanunlara bağlı olduğunu ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun da bu kanunlardan biri olacağını ifade ediyordu.

Müzakereler sırasında söz alan Başvekîl İsmet Paşa da kanunun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na uygun olduğunu, emniyet ve asayişin sağlanması ve huzur ve sükûnetin korunması için çıkarıldığını belirterek, *"İslahatı istiklâl mahâkimine istinaden mi yapacaksınız"* diye soran Kazım Karabekir Paşa'ya *"İslahatı emniyet ve asayiş temeline istinat ederek yapabiliriz."* cevabını, Cumhuriyeti tehlikede görmediğini belirten Rauf Bey'e ise

“... vaziyeti, mütalâa eden ve vaziyete göre tedbir bulan bir Cumhuriyet hiç tehlikede olur mu?” cevabını verdi.

Kanun tasarısı hakkındaki tartışmaların ardından kanun maddelerinin tek tek müzakeresine geçildi. Müzakerelerin ardından kanun teklifi oya sunuldu. 144 mebusun katıldığı oylamada 122 kabul oyuna karşı 22 ret oyu verildi ve kanun kabul edildi²⁰¹. 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu aynı gün Resmî Gazete’de yayımlandı²⁰². İki yıl süreyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu’nun süresi 2 Mart 1927 tarihinde iki yıl daha uzatıldı²⁰³. Bu sürenin bittiği 1929 yılı Mart ayında ise bir daha uzatılmadı ve Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükten kalkmış oldu²⁰⁴.

Takrir-i Sükûn Kanunu; irticaya, isyana, memleketin sosyal düzenini, huzur ve emniyetini ihlale yeltenen kişi ve gruplara karşı hükûmete son derece geniş yetkiler tanıdı. Takrir-i Sükûn Kanunu’nu çıkarmakta olduğu gibi uygulamakta da vakit kaybetmeyen hükûmet, 5 Mart 1925 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla İstanbul’da yayınlanan Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf ve İstiklâl gazetelerinin, Adana’da yayınlanan Sayhâ gazetesinin, İstanbul’da neşredilen Sebîlürreşad Mecmuası ile Aydınlık ve Orak-Çekiç gazetelerinin yayınlarına yasak getirdi. 8 Mart’ta Trabzon’da yayınlanan Kahkaha ve İstikbâl ile İstanbul’da yayınlanan Pres dö Suvar ve İzmir’de yayınlanan Sadâ-yı Hak gazeteleri de yayın yasağına dâhil edildi. 15 Nisan 1925 tarihinde Tanin gazetesi de Takrir-i Sükûn Kanunu gereğince kapatıldı²⁰⁵. TBMM’nin 9 Mart tarihli oturumunda Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl ve Sayhâ gazeteleri ile dört mecmuanın süresiz kapatılmalarının sebeplerini sordu ve sorusu TBMM Riyasetince Dâhiliye Vekâletine havale edildi²⁰⁶. 11 Mart’ta Rüştü Paşa’nın sorusunu cevaplayan Dâhiliye Vekili Cemil Bey, kapatılan yayın organlarının Takrir-i Sükûn Kanunu’nun birinci maddesine aykırı yayın yapmalarından dolayı kapatıldıklarını ifade etti. Bu cevap üzerine söz alan Rüştü Paşa, kanunların geriye doğru işletilemeyeceğini belirterek

²⁰¹ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 129-149.

²⁰² Resmî Ceride, 4 Mart 1341; T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 3, s. 98.

²⁰³ Resmî Ceride, 3 Mart 1927; T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 5, Devre: II, TBMM Matbaası, Ankara 1939, s. 71.

²⁰⁴ BCA, 490/1-1-2-21; TBMMZC, Cilt 9, Devre 3, İçtima Senesi 2, TBMM Matbaası, Ankara ty., s. 19-21.

²⁰⁵ BCA, 30/18-1-1-13-12-12; BCA, 30/18-1-1-13-13-5; BCA, 30/18-1-1-13-22-15.

²⁰⁶ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 279.

memlekette çıkan yayın organlarının hükûmetin doğru ve yanlışlarını yazmaya haklarının olduğunu ve hükûmetin kendine muhalif gördüğü yayın organlarını kapattığını ifade etti. Sinop Mebusu Recep Zühtü Bey'in muhalif olmayanlardan da kapatılanlar olduğunu söylemesi üzerine tekrar söz alan Rüştü Paşa, hükûmetin kapattığı her gazeteyi neden kapattığını açıklaması gerektiğini aksi takdirde zan ile hareket edildiği kanaatinin uyanacağını ve hükûmetin basın özgürlüğünü çiğnemiş olacağını dile getirdi. Tekrar söz alan Dâhiliye Vekili Cemil Bey, Rüştü Paşa'nın kapatılan gazetelerin hükûmeti eleştirdikleri için kapatıldıkları iddiasını reddetti ve bu kapatılan gazeteler dışında da hükûmeti eleştiren birçok gazete olduğunu bunların yayın hayatına devam ettiklerini belirtti. Kapatılan gazetelerin hükûmeti eleştirdikleri için değil Takrir-i Sükûn Kanunu'nun birinci maddesine aykırı yayın yaparak memleketteki içtimai huzuru ve düzeni bozdukları için kapatıldıklarını yineledi²⁰⁷. Kısa süre içinde uygulamaya konan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarıldığı Meclis oturumunda alınan önemli kararlardan biri de İstiklâl Mahkemelerinin kurulması kararı olmuştur.

b. İstiklâl Mahkemelerinin Kurulması

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra hükûmetin, biri isyan bölgesinde diğeri ise Ankara'da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulmasını teklif eden tezkeresi okundu. Başvekil İsmet Paşa'nın imzasıyla TBMM'ye verilen tezkere metni aşağıda verilmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

31 Temmuz 1338 (1922) tarihli İstiklâl Mahâkimi (Mahkemeleri) Kanununun birinci maddesinin bahsettiği salâhiyete (yetkiye) binaen hükûmetimiz harekâtı askeriye mıntıkasında usulü dairesinde derhal bir İstiklâl mahkemesinin teşkil ve faaliyete iptidar (başlama) eylemesini tahtı vücupda (zorunlu) görmekte ve işbu mahkemece verilecek idam kararlarının dahi aynı kanunun beşinci maddesi mucibince (gereğince) ve vaziyetin müstaceliyet (aciliyet) ve istisnaiyete binaen Meclisi Âlice tasdik edilmeksizin infazına müsaade talep eder. Bundan başka ahvali fevkalâdeye binaen ilân olunan seferberliğin milletin ve Cumhuriyetin emniyetini muhil (bozan) ve irticai propogandaların, teşebbüsat ve harekâtın kavanini mahsusuna tebaan (uyarak) men'i (engellenmesi) ve tecziyesi (cezalandırılması)

²⁰⁷ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 349-350.

esbabının (sebeplerinin) da serian istikmali (tamamlanması) maksadıyle ve aynı tarihli İstiklâl Mahâkimi Kanununun birinci maddesi mucibince idam kararları Meclisi Âlice tasvip edilmek ve merkezi Ankara'da olmak ve dairei kazası harekâtı askeriye mıntıkası haricindeki vilâyata (vilayetlere) şamil bulunmak üzere derhal ikinci bir İstiklâl Mahkemesinin teşkiline müsaade buyurulmasını teklif ve rica ederim efendim.

Başvekil İsmet"

Tezkerenin okunmasından sonra söz alan ve kısa bir açıklamada bulunana TBMM Reisi Kazım Paşa, mahkemelerin teşkilinin ayrı meseleler olduğunu ancak Başvekilin mahkemelerin kurulması işinin o gece görüşülmesini istediğini ve kabul edilirse müzakerelere geçileceğini belirtti. Meclis sıralarından kabul seslerinin yükselmesi üzerine görüşmelere geçildi. Müzakereler sırasında ilk sözü alan Feridun Fikri Bey, hükûmetin teklifindeki idam kararlarında dikkati çeken bir nokta olduğunu belirterek Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 26. maddesinin son fırcası mucibince kesinleşmiş idam kararlarının TBMM'nin onayıyla infaz edilebileceğini söyledi. Konuşmasında "*Teşkilâtı Esasiye Kanununun hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tadil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilâtı Esasiye Kanununa münafi (aykırı) olamaz*" şeklindeki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 103. maddesini de okuyan Feridun Fikri Bey, çıkarılmak istenen kanunun, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 103. maddesine aykırı olduğunu ifade ederek hükûmetin böyle yanlış bir yola girmemesini istedi.

Feridun Fikri Bey'den sonra söz alan ve birkaç gün sonra kurulacak olan Şark İstiklâl Mahkemesi'ne savcı olarak seçilecek olan Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey, Feridun Fikri Bey'in esas hakkında mütalaada bulunduğunu söyleyerek sözlerine esas hakkındaki mütalaası ile başladı. İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun halen yürürlükte olduğunu ve İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun beşinci maddesinde açık bir şekilde belirtildiği üzere idam kararlarının Meclis'in tasdikine muhtaç olmadığını söyleyen Ahmet Süreyya Bey, bu sebeple teklifin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hiçbir maddesine aykırı olmadığını belirtti²⁰⁸.

Ahmet Süreyya Bey'in de belirttiği gibi İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun beşinci maddesinde "*İstiklâl mahkemelerinin idamdan gayri hükümleri katî olup infazına, bilûmum*

²⁰⁸ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 149-150.

Kuvayi müselleha (silahlı kuvvetler) ve *gayri müsellehai devlet memurdur. İdam hükümleri Büyük Millet Meclisince bilûmum mesaile tercihan tetkik ve tasdik olunduktan sonra infaz olunur. Şu kadar ki müstacel (acil) ve müstesna hal ve zamanda idam hükümlerinin dahi Meclisçe tasdik edilmeksizin infazına Meclis kararıyla mezuniyet verilebilir.*²⁰⁹” hükmü yer almaktaydı. Bu maddenin son cümlesi acil ve olağanüstü durumlarda İstiklâl Mahkemelerine Meclis’in onayına tabi olmadan idam hükümlerini infaz etme yetkisi tanıyordu. İstiklâl Mahkemelerinin kurulmasını isteyen hükûmet ile bu isteği destekleyen mebuslar için ise içinde bulunulan durumdan daha acil ve olağanüstü bir durum yoktu.

Konuşmasına İstiklâl Mahkemeleri Kanunu ile Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerinden devam eden Ahmet Süreyya Bey, Feridun Fikri Bey’in Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda 1924 yılında yapılan değişikliğin İstiklâl Mahkemeleri Kanunu’nu devre dışı bıraktığı yönünde bir yorumda bulunduğunu belirterek bu yorumun yanlış olduğunu ifade etmiştir. İstiklâl Mahkemeleri ilk kurulduğu zaman da bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olduğunu, İstiklâl Mahkemeleri Kanunu’ndaki bu maddenin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na aykırı olmadığını ve bu durumun halen değişmediğini söylüyordu. Bu konuşmaların ardından söz alan TBMM Reisi Kazım Paşa, hükûmetin tezkeresinin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na aykırı olup olmadığını oya sundu ve verilen tezkere Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na aykırı bulunmayarak müzakeresine devam edildi. Müzakerelerin devamında Feridun Fikri Bey ile Ahmet Süreyya Bey arasındaki Teşkilat-ı Esasiye’ye uygunluk tartışması devam etti. Bir aralık Meclis Riyasetine on beş muhalif mebusun imzasını taşıyan ve oylamanın açık oy ile yapılmasını teklif eden bir takrir verildi. Ancak imza sahiplerinin tamamı Meclis’te bulunmadığından Meclis’in dâhili nizamnamesine aykırı olan bu takrir kabul edilmedi. Neticede tezkerenin oya sunulmasına geçilerek müzakerelere son verildi. Yapılan oylamada hükûmetin biri isyan bölgesinde diğeri ise Ankara’da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulmasını teklif ettiği tezkere, Meclis’teki büyük çoğunluğun oyuyla 4 Mart 1925 tarihinde kabul edildi. Karar, aynı gün Resmî Gazete’de yayımlandı²¹⁰.

Şubat ayının 25’inde yapılan sıkıyönetim ilanı ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu’ndaki değişiklik görüşmelerinde gerek CHF gerekse TpCF mebusları arasında

²⁰⁹ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 1, s. 295.

²¹⁰ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 150-154; Resmî Ceride, 4 Mart 1341.

fikir ve hareket birliğı sağlanmış ve h k metin her iki talebi de oy birliğıyle kabul edilmişti. Oysa Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulü ve iki yeni  stikl l Mahkemesi kurulması için yapılan görüşmeler son derece hararetli tartışmalara neden olmuş, muhalif mebusların ret oyu kullanmaları nedeniyle oy çokluğuyla kabul edilmiştir. Bu noktadan bakıldığında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun geçmesi ve  stikl l Mahkemeleri'nin kurulması kararı  smet Paşa Hükûmeti'nin izleyeceği yol haritasını da gözler önüne sermekteydi. CHF grubundaki sertlik yanlılarının Fethi Bey Hükûmeti'ni düşürmeleri sonucunda kurulan  smet Paşa Hükûmeti ne muhalif basından ne de muhalefet partisinden gelen eleştirileri dikkate almayacak, isyanı bastırmak için tasavvur ettiği tedbirleri kararlılıkla uygulayacaktı.

H.  syanın Dönüm Noktası: Asilerin Diyarbakır'a Taarruzu

 syanın başladığı 13 şubat'tan Mart'ın ilk haftasına kadar geçen süreçte birçok şehir asilerin kontrolüne geçmiş, asilerle temasa geçen askerî birlikler bozguna uğratılarak birçok asker ve subay esir edilmişti. Bu zaferler asileri iyiden iyiye cesaretlendirmiş, hedeflerini b y tm şti. Asilerin yeni hedefi, surlarla çevrili müstahkem bir şehir olan Diyarbakır'dı. Diyarbakır, 3' nc  Ordu Müfettişliği kararg hının bulunduğu bir garnizon şehriydi. Ayrıca 3' nc  Ordu bünyesindeki 7'nci Kolordu'nun konuş merkezi de Diyarbakır'dı. şeyh Said'in böyle müstahkem bir şehre saldırma cesareti göstermesi ve bu saldırıdaki amacı şark  stikl l Mahkemesi'nin cevabını öğrenmek istediği sorulardan biri olmuş, bu konu mahkeme sırasında bir ak kez gündeme gelerek şeyh Said'e sorulmuştu. Merak edilen bir diğer konu da Diyarbakır içinde ortak hareket ettiği bağlantılarının olup olmadığıydı. şeyh Said Diyarbakır'a taarruz fikrinin Hanili Salih Bey başta olmak üzere ağa ve beylerden çıktığını, Diyarbakır içinden kimseyle bağlantıları olmadığını, yalnız ahalinin şeriat taraftarı olduğunu duyduklarını ifade etmişti. Diyarbakır'a girdikten sonra birtakım ulemayı toplayarak h k meti şeriatı uygulamaya zorlamayı planlamıřtı²¹¹. Diyarbakır'a saldırı fikrinin sahibi Hanili Salih Bey ise şeyh Said'in adamlarının Diyarbakır'a hücum taraftarı olduğunu çünkü dağlarda iaşe sıkıntısı yaşadıklarını, Diyarbakır'dan gelen istihbaratın da Diyarbakır'da asker olmadığı ve şehrin kolayca zapt edilebileceği yönünde olduğunu

²¹¹ ř. .M.M.Z. (Karar 69), s. 6-7.

söylemişti. Salih Bey de Diyarbakır alındıktan sonra hükûmete birtakım talepler iletileceğini ve anlaşılacağını belirtmişti. Hükûmetin bu talepleri kabul etmemesi durumunda takip edecekleri hâl tarzı sorulduğunda ise son derece hesapsız kitapsız cevaplar vermişlerdi²¹². Diyarbakır'ı hükûmete karşı bir koz olarak kullanmak istedikleri anlaşılan asilerin Diyarbakır'a saldırmalarının asıl sebebi, Salih Bey'in de belirttiği gibi ikmal teminiydi. Zaten Şeyh Said de Savcı Ahmet Süreyya Bey'e verdiği ilk ifadesinde Diyarbakır'a saldırmalarındaki amaçlarından birinin buradan cephaneye temin etmek olduğunu söylemişti²¹³. Diyarbakır bir garnizon şehri olduğundan asilerin ihtiyaç duyacağı pek çok şey bu şehirden temin edilerek isyanın başarı şansını arttırılacaktı.

7 Mart'ta Çermik'i işgal eden asiler, Diyarbakır-Siverek hattını kontrol altına aldılar²¹⁴. 7/8 Mart 1925 gecesi Diyarbakır önlerine gelen asiler surlarla çevrili olan şehrin dört kapısından birden saldırıya geçtiler. Sabaha kadar süren çatışmalardan bir sonuç alınamaması üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. 3'üncü Ordu Müfettişliğinin askerî raporuna göre Diyarbakır'a saldıran asilerin sayısı 5500-6000 kişi civarıydı. Diyarbakır içinde de 1400-1600 kişilik bir teşkilatlanma olduğu istihbaratı alındıysa da saldırı gecesi içeriden bir saldırı yapılmadığı bilinmektedir²¹⁵. Hanili Mustafa Bey'in mahkemede verdiği bilgilere göre ise Diyarbakır'a hücum eden asilerin sayısı 3.000-4.000 kişi civarındaydı. Buna karşılık Diyarbakır'da ancak 300-500 civarı asker vardı²¹⁶. Şeyh Said ise Diyarbakır'a taarruz eden adamlarının sayısının 4.500-5000 civarı olduğunu tahmin etmekteydi²¹⁷. Sabaha kadar devam eden şiddetli çatışmalarda bazı asiler surda açılan bir gedikten ve kanalizasyonlardan şehre girmiş, Mardin Kapısı'nı savunan 63'üncü Alay ve Makineli Tüfek Bölüğü ile bu birlikleri takviye için gönderilmiş olan ihtiyat kıtaatı iki ateş arasında kalmıştı. Çatışmaların boğaz boğaza geçtiği bu sıralarda Alıpınar'dan Mardin Kapısı'na gönderilen süvari alayı, yandan yaptığı şiddetli ateşle kapı önündeki asileri dağıttı. Şehre giren asiler de etkisiz hale getirildi. Sabah güneşiyle birlikte asiler dağılmaya başladı. Asileri takibe girişmeyen ordu birlikleri yalnızca asilerin arkasından top atışı yapmakla yetindi. Bu taarruzda asiler 50 ölü, 60 esir

²¹² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 220-222.

²¹³ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0007.

²¹⁴ CA, 01010680.

²¹⁵ CA, 01010698.

²¹⁶ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 217.

²¹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0006.

verdiler. Askerî birliklerden ise bir binbaşı, yedi subay ve beş er şehit düştü. On beş er yaralandı. On hayvan da kayboldu²¹⁸.

Bu taarruz asilerin ilk büyük yenilgisi, ordu birliklerinin ise ilk ciddi zaferiydi. Taarruzun başarısız olması asilerin maneviyatını büyük oranda bozdu. Diyarbakır taarruzunun başarısızlığından sonra adamlarına altı gün izin veren Şeyh Said, kendisi de Karaz bölgesine çekilerek beş-altı gün orada kaldı. İzin verdiği adamları sekizinci gün yanına döndüler²¹⁹. İsyanın güney cephesinde durum asiler aleyhine dönmüşken kuzey cephesinde işler hala asiler lehineydi. Asilerin Şeyh Abdullah komutasındaki kolu, Muş ve Varto'yu işgal ederek Erzurum'a doğru ilerleme emri almıştı. Şeyh Ali Rıza ve Hasenanlı Halit de Şeyh Abdullah'ın yanındaki isimlerdi. Bölge Cibranlı Aşireti'nin etkisinin büyük olduğu bir bölgeydi. Ancak bölgedeki Hormekli ve Lolanlı Aşiretleri asilere karşı tavır takınmışlar, Reis-i Cumhur'a çektikleri bir telgrafla bağlılıklarını bildirerek devlet güçlerinin yanında yer almışlardı. Hormekliler bütün kuvvetlerini Varto'ya çekerek burada bir savunma hattı kurdular. Bu arada Şeyh Abdullah'ın emriyle Cibranlı Kâmil ve Baba Beyler, 350 kişilik bir asi kuvvetiyle 21 Şubat'ta Hormeklilerin yerleştiği bir köy olan Kasman'a saldırdı. Bunun haber alınması üzerine 22 Şubat'ta Muş Vali Vekili Sırrı Bey, Hormekli milislere hareket emri verdi. Kasman köyünü kuşatan Hormekliler asileri köyü boşaltarak geri çekilmeye zorladı. Geri çekilen asiler Baskan köyündeki Şeyh Abdullah'ın kuvvetleriyle birleştiler²²⁰. Şeyh Ali Rıza'nın babası Şeyh Said'e yazdığı tarihsiz bir mektubun içeriğinden mektubun bu günlerde yazıldığı anlaşılmaktadır. Mektupta; Cibranlı Kasım, Cibranlı İsmail Beyler ve Hormekliler yüzünden Cibranlı Kâmil Bey'in Varto'yu alamadığı bildirilmektedir²²¹. O sırada Varto'da bulunan M. Şerif Fırat ise hem Cibranlı Halit Bey'in hem de Şeyh Said'in akrabaları olan Cibranlı Kasım ve İsmail Beylerin asilerle anlaştığını ve kaymakamı yanlış yönlendirerek Varto'nun işgaline sebebiyet verdiklerini belirtmektedir. Kaymakam, Şeyh Abdullah'ın Hormek köyleri üzerinden geleceğini söyleyen bu iki ismin tavsiyesine uyarak Hormekli milisleri bu yolu tutmaya göndermiştir. Kaymakamı

²¹⁸ Hallı, s. 118-119.

²¹⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 22.

²²⁰ Fırat, s. 139. 9'uncu Kolordunun 26/27 Şubat 1925 tarihli bir şifresinde ise bu müsademenin 24 Şubat'ta olduğu belirtilmiştir. Bkz. CA, 01010670.

²²¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G032/0009; TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G032/0010.

bu şekilde yönlendiren Cibranlı Kasım ve İsmail Beyler, Şeyh Abdullah'a ise Şerafettin Dağı eteklerinden Varto'ya saldırmasını bildirmişlerdir. Hormekli milislerin gönderilmesinden sonra Varto merkezi savunacak kuvvet 120 jandarmadan ibaret kalmıştı. Bunların da çoğu Şeyh Said'in müritlerinden olan yerel askerlerden oluşmaktaydı. Şeyh Abdullah, 700 kişilik bir kuvvetle 11 Mart gecesi saat 21:00 sıralarında Varto'ya hücum etti. Asiler üç buçuk saat süren çatışma sonucunda Varto'ya girdiler. Ester-Suvar Müfrezesi'nden 14, jandarmadan 10 kişi olmak üzere toplam 24 askerle bir makineli tüfek kurtarılabildi. Geri kalan askerlerle bir subay asilere esir düştü. Çatışmaya iştirak eden Hormek ve Lolan Aşiretleri köylerine çekildiler. Asilerin bir kısmı geri çekilen askerlerle hükûmet memurlarını, diğer kısmı da Hormek ve Lolan Aşiretlerini takibe düştüler. Böylece 12 Mart gecesinden itibaren Varto'nun kontrolü asilerin eline geçmiş oldu²²².

Asilerin Mart ayı içinde işgal ettiği yerlerden bir diğeri de Silvan'dır. 23 Mart 1925 sabahı alaturka saat 4:00 sularında Silvan'ın kuzeyindeki kayalıklardan, kasideler söyleyerek inen isyancılar, şehrin iki kilometre yakınına kadar geldiler. Silvan ahalisi ellerine beyaz bayraklar alarak asileri karşılamaya gittiler. Asileri gören halkın bir kısmı hükûmet konağına saldırdı. Bu sırada sonradan asilere katılan ancak isyanın ilk günlerinde hükûmete bağlılığını bildirerek Şeyh Said aleyhinde vaazlar veren Şeyh Şemsettin başta olmak üzere şehri korumaya söz vermiş olan ağaların bir kısmı kenara çekildiler. Hükûmet yetkilileri teslim olmayı kabul etmediler. Hükûmete bağlılığını bildirmiş olan Sadık Ağa, isyancıların reislerini ikna için yanlarına gittiyse de dönüşünde kendi köylülerince vurularak şehit edildi. Sadık Ağa'nın şehit edilmesinden sonra isyancılar memurları esir aldılar. Hatta isyancıların öldürme girişiminde bulunduğu Silvan Kaymakamı Abdülvehhap ile iki arkadaşı, Silvan halkından bir hocanın buna mâni olması sayesinde kurtuldular. Böylece 23 Mart itibarıyla Silvan'ın kontrolü de asilerin eline geçmiş oldu²²³. Silvan'ın işgalinden bir gün sonra -24 Mart'ta- Malazgirt de asilerce işgal edildi²²⁴.

²²² CA, 01010690; Fırat, s. 139-140; Suat İlhan, s. 59.

²²³ TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G119/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G119/0004.

²²⁴ CA, 01010716.

Diyarbakır taarruzunun başarısızlığının ardından alınan bu şehirler, asiler adına moral kaynağı olmuştu. Ancak artık ordu hazırlıklarını tamamlamış, tenkil planını devreye koymuştu. Şubat ayının ortasında başlayan isyan, Mart ayının ortalarına kadar asiler lehine gelişti. Mart ayının ortalarından Şeyh Said ile beraberindekilerin yakalandığı Nisan ayının ortalarına kadar ise işler asilerin aleyhine dönecek askerî birlikler asilerin işgali altındaki şehirleri tek tek geri alacaktı.

İ. İsyanın Bastırılması ve Şeyh Said ile Beraberindekilerin Yakalanması

İsyan haberinin alınmasının hemen ardından bölgedeki 3'üncü Ordu Müfettişliği isyanı bastırmakla görevlendirilmişti. Bölgenin asayiş ve güvenliğinden sorumlu askerî birliğe isyanı bastırma görevini veren hükûmet, 19 Şubat 1925 tarihinde kısmi seferberlik ilan etti²²⁵. 24 Şubat'ta Müdafaa-i Milliye Vekâletine silah altındaki askerlerin terhislerini erteleme izni verildi²²⁶. 12 Mart'ta da seferber edilen subay ve erlere iki maaş nispetinde avans verilmesi kararlaştırıldı²²⁷.

İsyanın ilk günlerinde asilerin aldığı seri galibiyetler Ankara'yı huzursuz etmişti. 21 Şubat'ta 3'üncü Orduya hareket tarzını bildiren bir dizi emirler gönderen Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı), isyan bölgelerinde, askeri küçük düşücü başarısızlıklara meydan verilmemesinin çok önemli olduğunu belirtti. Bu yüzden asilerin takibine çıkarılan birliklerin alay hâlinde, hatta gerektiğinde tümen hâlinde çıkarılması emredildi. Böylece asiler devletin gücünü görecekt ve işin önemini kavrayacaktı. Ayrıca Avrupa'dan yeni gelen uçaklardan bir takımın da Diyarbakır'a gönderileceği haber verildi²²⁸. Asilerin elde edeceği başarıların, asilerin morallerini yükselteceği ve halen asilerden yana tavır almamış köylerin asilere meylini arttıracak şüphesizdi. Bu yüzden 3'üncü Ordu'dan istenen, asiler karşısında yenilgiye uğramaması ve asilerin karşısına güçlü birliklerle çıkmasıydı. Böylece hem bu birlikleri gören köyler asilerle arasına bir mesafe koyacak hem de bu güçlü birliklere karşı tutunamayacağını düşünen asiler çözülecekti.

24 Şubat'ta Çankaya'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Kazım (Orbay) Paşa ve İsmet Paşa ile bir araya gelen

²²⁵ BCA, 30/18-1-1-12-76-6.

²²⁶ BCA, 30/18-1-1-12-76-19.

²²⁷ BCA, 30/18-1-1-13-14-5.

²²⁸ Hallı, s. 99-100.

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa, ayaklanmanın tenkil planını hazırladı. İsyanın yaşandığı bölge, Mustafa Kemal Paşa'nın yakından tanıdığı bir bölgeydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır'da bulunan 16'ncı Kolordu'nun komutanlığını yaptığı sırada bu bölgede Ruslara karşı savaşmış, Bitlis ve Muş'u Rus işgalinden kurtarmıştı. Coğrafi ve askerî yönden yabancı olmadığı bu bölgedeki isyanı yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, isyan süresince bölgedeki askerî birliklerin gönderdiği raporları da günü gününe inceliyordu. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde isyan bölgesindeki askerî durum hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiş birçok askerî rapor yer almaktadır. Genelkurmay ATASE Arşivi'ne yaptığımız başvuruda Şeyh Said İsyanı'yla ilgili hiçbir arşiv evrakına ulaşamadığımız hâlde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bu askerî raporlar sayesinde harekatin askerî yönünü doğrudan bölgedeki 3'üncü Ordu'nun raporları üzerinden takip edebilme fırsatına eriştik. Bu raporların bazıları bölgedeki birlik komutanları tarafından doğrudan Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen raporlardır. Büyük çoğunluğu ise Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Kazım Paşa'nın imzasını taşıyan suretlerdir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Kazım Paşa, isyan bölgesindeki askerî birliklerin gönderdiği raporları kopya ettirerek raporların bir nüshasını Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiştir. Bunu Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine yaptığını tahmin etmenin güç olmadığını belirtmekte de fayda vardır.

Bölgeyi tanıyan ve gelişmeleri yakından takip eden Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde 24 Şubat'ta Çankaya'da hazırlanan tenkil planına göre isyan bölgesinin en kısa sürede büyük kuvvetlerle sarılmasına karar verilmiştir. Harekât, Erzurum, Erzincan, Sivas, Diyarbakır ve Mardin üzerinden gönderilecek birlikler tarafından yapılacak ve hava kuvvetleri derhal harekete geçirilecektir. Mardin üzerinden gönderilecek birlikler güney demiryolları ile nakledilecektir. Yığınak tamamlanıncaya kadar isyan bölgesindeki birlikler şiddetli mukavemet göstermekle beraber, ana kuvvetler yetişip mevziye girmeden geniş çapta bir taarruz ve takip harekâtına girişmeyecektir²²⁹.

Alınan en önemli önlemlerden biri isyan bölgesine birlik kaydırmaktır. Batıdan doğuya sevk edilecek askerî birliklerin güney demiryoluyla gönderilmesine karar

²²⁹ Hallı, s. 111.

verilmiştir. Ancak bu demiryolunun bir kısmı sınırın Suriye tarafından geçmekteydi. Suriye o yıllarda Fransa mandası altındaydı. Türkiye ile Fransa arasında 1921 yılında imzalanmış olan Ankara Antlaşması'na göre Türkiye, önceden Fransa Hükûmeti'ne bildirmek koşuluyla bu demiryolundan askerî sevkiyat yapma hakkına sahipti. Bu sebeple Türkiye, Paris Elçiliği aracılığı ile Fransa Hükûmeti'ne bir nota vererek Şeyh Said İsyanı nedeniyle demiryolundan asker sevki yapılacağını bildirdi. Fransa Hükûmeti İngiltere'nin muhalefetine rağmen bu isteği uygun buldu²³⁰. Serhan Ada'nın 4 Nisan 1925 tarihli bir Fransız arşiv belgesinden tespit ettiğine göre 6 ile 27 Mart tarihleri arasında Türk ordusunun emrine verilen dört trenle 605 subay, 22.324 er bu demiryolunu kullanarak isyan bölgesine sevk edilmiştir²³¹.

24 Şubat'ta Elâzığ'ın asilerce işgal edilmesi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ni yeni önlemler almaya sevk etti. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, kuzeydeki 6'ncı, 8'inci ve 9'uncu Kolorduların sevk ve idaresini doğrudan kendi üstüne aldı. İsyanın kuzey cephesi 8'inci Kolordu'nun, batı cephesi ise 6'ncı Kolordu'nun sorumluluğuna verildi. Doğu ve güney cephelerinin sevk ve idaresi ise 3'üncü Ordu'da kalacaktı. Bir gün sonra gönderilen yeni bir emirde ise birliklerin sorumluluk bölgeleri yeniden düzenlendi. Bu düzenleme ile Genç - Hınıs hattı (hariç) ile Erganimadeni - Fırat hattı (dâhil) arasındaki bölge 3'üncü Ordu Müfettişliği'nin; Genç - Hınıs (dâhil) ile Kiğı - Bayburt hattı (hariç) arasındaki bölge 9'uncu Kolordu'nun; Kiğı - Bayburt hattı (dâhil) ile Elâzığ - Çemişkezek - Karahisar (hariç) hattı arasındaki bölge 8'inci Kolordu'nun; Elâzığ - Çemişkezek - Karahisar hattı (dâhil) ile Erganimadeni (hariç) Malatya (dâhil) hattı arasındaki bölge 6'ncı Kolordu'nun; Ergani - Fırat hattı batısındaki bölge 5'nci Kolordu'nun sorumluluğuna verildi²³².

Alınan askerî önlemlerin kendini göstermesi uzun sürmemiş, isyanın ilk şoku atlatıldıktan sonra askerî birlikler toparlanmaya başlamıştı. 7/8 Mart gecesi Diyarbakır'a saldıran asilerin geri püskürtülmesi psikolojik üstünlüğü ordu lehine çevirdi. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti artık tenkil planını uygulamaya koyma kararı vermişti.

²³⁰ Cemal, s. 49-50; Fatih Selçuk, **Dengeler Değişirken Milli Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 288; Nuri Karakaş - Fatih Selçuk, "Fransız Basınında Şeyh Said İsyanı", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, (Aralık 2021), s. 896.

²³¹ Serhan Ada, **Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 68, dipnot 148.

²³² Hallı, s. 111-112.

Bunun için 9 Mart'ta yayımladığı bir beyannameyle isyan bölgesindeki tüm il ve ilçelere son uyarısını yaptı. Beyannamede askerî birliklerin tüm hazırlıklarını tamamladığı ve birkaç güne kadar asiler üzerine yürüneceği bildiriliyordu. Ayaklanmaya muhalif olan köylerin zarar görmemeleri için derhal en yakın sivil ve askerî idareye ayaklanmayla ilgileri olmadıklarını ve gönüllü hizmete hazır olduklarını bildirmeleri isteniyordu. Asilerin cereyanına kapılan köylere de son bir şans veriliyor ve asileri yakalayıp hükûmete teslim ettikleri takdirde bu köylerin de affedileceği bildiriliyordu²³³.

Askerî birlikler isyanı bastırmaya hazırlanırken asiler, 11 Mart'ta Diyarbakır'a bir kez daha taarruz ettiler. Şeyh Said, mahkeme sırasında bu ikinci taarruzun bir aldatma taarruzu olduğunu, Mardin yolunu tutarak gelecek olan askerî birlikleri önlemek ve şehri kuşatma altında tutmak amacıyla yapıldığını ifade edecekti²³⁴. Bu ikinci taarruzun da başarıyla püskürtülmesinden sonra 13 Mart 1925 tarihinde Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa, 3'üncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa'ya aşağıda yer alan tebrik telgrafını gönderdi:

“3'üncü Ordu Müfettişi Ferik Kazım Paşa Hazretlerine

Cumhuriyetimiz ve inkılâplarımız aleyhinde olan dâhili ve harici bilcümle unsurlar birleşmiştir. Bütün memlekette muhtelif propagandalarla bir irticai zemin ve anarşi vücuda getirilmiştir. Bu anarşiyi memleketin bazı aksamında fiilen ve silahla vücuda getirmek tertip dâhilindedir. Kürt isyanı bu plan icabındandır. Şeyh Said'in hususi vaziyeti tertipçilere fırsat teşkil etmiştir.

Aldığımız tedbirler silahlı isyan eden mıntıkada şiddetli askerî tedbirler tatbik etmekle beraber bütün memlekette irtica yuvalarını bulup imha etmek ve harice karşı dikkatli ve tedbirli bulunmaktır. Gözlerinizden öper, muvaffakiyetinizi temenni ederim.

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal²³⁵”

Bu arada 3'üncü Ordu birlikleri takviye edilmiş ve tenkil planı uygulamaya hazır hâle getirilmişti. İsyanın bastırılması için yürütülen askerî tenkil planını uygulamaya koymaya hazırlanan 3'üncü Ordu Müfettişliği, askerî harekâta başlamadan önce bir dizi beyannameler yayımladı. Bu beyannamelerden ilki asilere yardım ve yataklık eden

²³³ TİTE (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü) Arşivi, Kutu No: 23, Gömlek No: 60, Belge No: 60001; Urfa, 15 Mart 1341, s. 1. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın Beyannamesi için bkz. Ek-2.

²³⁴ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 31-34; Mustafa İslamoğlu, Şeyh Said Ayaklanması, Denge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 120.

²³⁵ CA, 01010701-2.

köylere son bir uyarı niteliğindeydi. İkinci beyannamede ise Şeyh Said'in başına ödül konulmuştu. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde tespit ettiğimiz her iki beyannamede de tarih yazmadığından beyannamelerin yayımlandığı tarihleri tespit edemedik. Matbu bir şekilde basılan bu beyannamelerin her ikisi de yırtık olduğundan bazı satırları kaybolmuştur. Okunma ihtimali ortadan kalkan yırtılmış satırlar atlanarak bu kısımlara soru işareti konulmuş, okunabilen kısımlar aşağıda verilmiştir:

“Beyanname

Eşkiyanın takibi ve tedibi sırasında haksızlık olmamak için Hükûmet-i Cumhuriyemize bağlı ve sadık köylerin bir an evvel hükûmete gelerek işbu sadakatlerini bildirmelerini Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisimiz Müşir Fevzi Paşa hazretleri emir ve ilan buyurmuşlardı.

İşbu emre binaen bende tekrar ediyorum ki hemen en yakın hükûmet merkezine veyahut üzerlerine ve civarlarına yürüyen ordu kıtaatımızın kumandanlarına müracaatla sadakatlerini söylemeyen (?) eşkiya ile birleşmiş kabul edilecek ve haklarında asi muamelesi yapılacaktır. Bunun için işitmedik, haberimiz yoktu gibi özürlerin artık kabul edilmeyeceğini ilan ediyorum.

Üçüncü Ordu Müfettişliği²³⁶”

3'üncü Ordu Müfettişliği'nin bu ilk beyannamesinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin 9 Mart 1925 tarihli beyannamesine atıfta bulunulmuştur. Bu bilgiden hareketle yayımlanma tarihinin 9 Mart 1925 tarihinden sonraki bir tarih olduğunu söylemek mümkündür. Tenkil hareketinin 24 Mart'ta başladığını göz önünde bulundurursak bu beyannamenin 9 Mart ile 24 Mart arasında bir tarihte yayımlanmış olması gerekir. Beyanname tam ortasından yırtıldığı için yaklaşık iki satırlık kısmı okunamasa da okunabildiği kadarından beyannamenin meramı anlaşılmaktadır. Beyannamede asilere yardım eden köylere son bir uyarıda bulunularak bu köylerin asilerle birleşmiş sayılacağı ve asilerle aynı muameleye tabi tutulacakları belirtilmiştir. 3'üncü Ordu Müfettişliği'nin tenkil harekâtı öncesi yayımladığı ikinci beyanname de aşağıda aynen verilmiştir:

²³⁶ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K024/D149/G020/0001. Belgenin aslı için Bkz. Ek-3.

“Beyanname

Masum ahaliyi iğfal ile İslam'ı yekdiğeri aleyhine tahrik eden Şeyh Said'in halkı ızrar ve perişan ederek kuvâ-yı tenkiliye önünden fırarla ötede beride saklandığı istihbar kılınmakla merkum Şeyh'i hayyen derdest edene bin madeni altın, meyyiten getirene yedi yüz madenî altın mükafaten verileceği gibi bunu hayyen ve meyyiten getirecek olanların Şeyh'in avane ve müştereklerinden olduğu takdirde mev'ud mükafat verilmekle beraber aynı zamanda (?) maddesi mucibince affolunacağı ilan olunur.

Üçüncü Ordu Müfettişliği²³⁷”

Bu beyannamede de Şeyh Said'i canlı olarak teslim edene 1000, ölü olarak teslim edene ise 700 madeni altın mükafat verileceği ve Şeyh Said'i teslim eden kişi isyancılardan dahi olsa aynı mükafatla ödüllendirileceği ve suçunun da affedileceği bildiriliyordu. Bu son uyarıların ardından tenkil harekâtını başlatan ordu birlikleri, hızla asilerin işgali altındaki şehirleri asilerden temizlemeye başlamıştır. 25 Mart'ta Varto, 1 Nisan'da Lice, 2 Nisan'da Hani, 8 Nisan'da Çapakçur, 9 Nisan'da Darahini, 18 Nisan'da Silvan ve 27 Nisan'da Palu asilerden temizlenerek hükûmet birliklerinin kontrolüne girdi²³⁸. Şehirleri boşaltan asiler dağlara çekilmekteydi. Bu çekiliş sırasında askerî birliklerle asiler arasında sıcak temaslar sağlanıyor ve çatışmalar yaşanıyordu. Asıl takip harekâtı, Şeyh Said'in bulunduğu Diyarbakır çevresinde başladı. Tenkil planının devreye konduğu 1925 yılı Mart ayı, bölgede kışın en şiddetli günlerinin yaşandığı dönemdi. Bölgenin her noktası karla kaplıydı. Murat Çayı, Göynük Çayı gibi bölgedeki tüm akarsu yataklarında su seviyeleri yüksekti. Sıcaklık, geceleri sıfırın altında 10-15 derecelere kadar düşüyordu. Bu durum hem askerî birlikleri hem de asileri zorlamaktaydı²³⁹. Şeyh Said mahkemedeki ifadesinde, Diyarbakır bozgunundan sonra ordu birliklerine taarruz etmek yönünde bir plan yaptılarsa da hava muhalefeti nedeniyle bunda başarılı olamadıklarını söyleyecekti²⁴⁰. Hava muhalefedinin etkileri, 3'üncü Ordu Müfettişliği'nin

²³⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K024/D149/D021/0001.

²³⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0028; TBMM Arşivi, İM/T12/K030/D216/G003/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G119/0004; CA, 01010716; CA, 01010731; Hallı, s. 132.

²³⁹ Halil Şimşek, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 144.

²⁴⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 22.

raporlarında da görülmekte, şiddetli yıldırım ve fırtınalardan dolayı birliklerden gelen raporların geciktiği belirtilmekteydi²⁴¹.

24 Mart'ta başlayan tenkil harekâtı, Şeyh Said'in yakalandığı 15 Nisan'a kadar olanca şiddetiyle devam etti²⁴². Diyarbakır taarruzundan sonra kuvvetlerine izin veren Şeyh Said, kendisi de Karaz mıntıkasına giderek beş-altı gün orada kaldı. İzin verdiği kuvvetleri sekizinci gün geri dönerek Tilham köyünde kendisine katıldı. Ancak hava muhalefeti nedeniyle askerî birliklerin üzerine yürüyemeyen adamlarının çoğu aynı sebepten dolayı köylerine dağıldı. Bu gelişme üzerine Şeyh Said de Karakilise'ye çekildi. O sırada yanında 300 kadar adamı olduğu hâlde bölgeyi tanımadıklarından ve ordu birliklerinin şiddetli taarruzlarına dayanacak güçleri olmadığından doğuya çekilmeye karar verdi. Adamlarını askerî birlikleri tutması için Tilham ve Şehaban köyleriyle Deveboyun gediğine yerleştirdi. Ancak buraya yerleştirdiği adamları ordu birlikleri karşısında tutunamayarak dağıldılar. Bunun üzerine Karaz mıntıkasına çekilen Şeyh Said, oradan Hani'ye yakın olan Kaban köyüne, Kaban köyünden de Hançok Dağlarına çekildi. Ordu birlikleri Şeyh Said'in bu çekilişini adım adım takip ederek geçtiği yerlerdeki kontrolü sağlıyor, buraları asilerden temizliyordu. Artık direnme şansının kalmadığını anlayan Şeyh Said, birkaç adamıyla beraber Solhan üzerinden Meneşkut'a geçti. Burada Şeyh Abdullah, Kasım Bey, İsmail Bey, Reşit Efendi, Kargapazarlı Mehmet Ağa, Hacı Halit, Hacı Halit'in oğlu Molla Emin, Kasım Bey'in kardeşleri Ali ve Selim ile isimlerini hatırlayamadığı bazı kimselerle buluştu. Aralarındaki müzakere sonucunda Varto istikametine çekilerek Muşlu Nuh Bey'e iltica etme kararı aldılar. Girvas, Ceban, Melhemlü, Mahmahik istikametini takip ettiler. Melhemlü'nün ilerisindeki tepede Nuh Bey'in yanına gitmekten vazgeçerek Varto'da Osman Nuri (Koptagel) Paşa'ya teslim olmaya karar verdiler. Ancak Çarbuhr'u geçince asker kalmayacağını ve kurtulacağını düşünen Şeyh Said, 15 Nisan sabahı geldikleri Abdurrahman Paşa köprüsünün önünde teslim olmaktan vazgeçerek firar etme kararı aldı. Atından inen Şeyh Said'in Abdurrahman Paşa köprüsünden geçeceği sırada kardeşi Reşit, akrabası Timur ve Ahmet, Kargapazarlı Mehmet ve Reşit ile Şerif oğlu Mehmet ve Halit'e ateş emri veren Binbaşı Kasım, Şeyh Said'in kaçmasına engel oldu. Sabahın alaca karanlığında yaşanan bu olayda

²⁴¹ CA, 01010738.

²⁴² Kalafat, s. 128.

ateş sesini duyan asilerin çoğu baskın yediklerini sanarak kaçtılar. Ateş sesi Şeyh Said'in atını da ürkütüp kaçırmıştı. Köprü'nün güney ayağında Şeyh Said'i esir alan Binbaşı Kasım, Osman Nuri Paşa'ya bir mektup yazarak küçük bir müfreze ile gelip Şeyh Said'i teslim almalarını bildirdi. Osman Nuri Paşa, yazdığı cevabi mektupla beraber Birinci Şube Müdürü Ata Efendi ile Teğmen Şemi Efendi'yi hemen yanlarına gönderdi. Aynı zamanda telefonla Çarbuhr'daki müfreze'ye de haber vererek takviye kuvvet sağladı. Abdurrahman Paşa Köprü'sü'ne ulaşan askerî birlik tarafından tutuklanan Şeyh Said ile beraberindekiler, toplam 25 asi ve bir kadından ibaretti. Önce Çarbuhr'a götürülen tutuklular dört saat sonra Varto'ya getirildiler²⁴³. Şeyh Said'i teslim alan 12'nci Tümen Komutanı Tuğgeneral Osman Nuri Paşa, aynı gün Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafla Paşa'yı durumdan haberdar etti²⁴⁴.

Görsel 1: Şeyh Said yakalandıktan sonra askeri birliklerle çekilen bir fotoğraf, ortada oturan Şeyh Said²⁴⁵

²⁴³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 22-23, 324-325; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0008; CA, 01010738.

²⁴⁴ CA, 01010742-1.

²⁴⁵ Vakıf, 17 Mayıs 1925, s. 1.

Bu haberin alınmasından sonra Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa, 3'üncü Ordu Müfettişliğine bir mesaj göndererek harekâta gösterilen sürat ve Şeyh Said'in yakalanması suretiyle elde edilen başarıdan dolayı ordu bünyesindeki bütün subay ve erleri tebrik etti. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa da 3'üncü Ordu Müfettişliğine gönderdiği mesajında bütün subay ve erlere takdirlerini bildirdikten sonra doğudan asker çekilir çekilmez, olması muhtemel yeni bir irtica hareketini önlemek için bastırma ve temizlik harekâtında çok ciddi ve dikkatli davranılmasını, fesat yuvaları ile elebaşlarının layık oldukları cezaya çarptırılmalarını, bu hareket dolayısıyla ordunun büyük bir vatan görevi yüklendiğini ve bu emirlerinin bütün subay ve ilgililere ulaştırılmasını istedi²⁴⁶. 31 Mayıs'ta isyan nedeniyle ilan edilen kısmi seferberlik emri kaldırılarak seferber edilen erlerin terhis işlemlerine başlandı. Aynı gün Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, komuta kademesinden erine kadar isyanda görev alan Türk ordusu mensuplarına teşekkür ve selamlarını ileten bir beyanname yayımlayarak bu kararı ve mevcut durumu tüm millete duyurdu²⁴⁷.

Şeyh Said yakalanmış, isyan büyük oranda bastırılmıştı. Ancak bölgedeki küçük çaplı isyanlar halen devam etmekteydi. Reşkotan ve Reman İsyancıları, Şemdinli İsyanı, Eruhlu Yakup Ağa ve oğullarının İsyanı, Pervari İsyanı, Güyan İsyanı ve Çölemerik Baskını, Haco İsyanı, Koçuşığı İsyanı, Hakkâri-Beytüşşebap İsyanı ve Ağrı İsyancıları gibi isyanlar, 1925 ve 1926 yıllarında bölgenin çeşitli yerlerinde çıkan isyanlar arasındadır. Türk ordusu tarafından bastırılan bu isyanların müsebbipleri ve katılımcıları da muhtelif zamanlarda Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanacaklardı²⁴⁸.

Şeyh Said İsyanı ve peşi sıra çıkan diğer ayaklanmalar, ülkenin idari teşkilatı ve mülki taksimatında da yeni gelişmelere neden oldu. Bu olaylar üzerine Osmanlı Devleti zamanından beri dönem dönem uygulanan umumi müfettişlik sistemine geçilerek yeni bir idari sistem kuruldu. 1924 Anayasa'sının 89. maddesine göre mülki idare taksimatı vilayet, kaza ve nahiyeden oluşan üç kademeli esas üzerine kurulmuştu. Ancak yaşanan son isyanlarda bazı vilayetlerin idari zaafı gösterdiği görülmüştü. Bu yüzden 20 Haziran 1927 tarihinde isyan sahasına öncelik verilerek isyan sahasındaki Elâzığ, Bitlis, Urfa,

²⁴⁶ Hallı, s. 140.

²⁴⁷ **BCA**, 30/18-1-1-13-31-14; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 572-573.

²⁴⁸ Şadillili Vedat, s. 113-133.

Diyarbakır, Van, Hakkâri, Siirt ve Mardin vilayetlerini içine alan Birinci Umumî Müfettişliği kuruldu. Hükûmet, bölgedeki ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıyı değiştirecek bir ıslahat planı hazırlığı içindeydi. Bu ıslahat planı, Birinci Umumi Müfettişliği tarafından yürütülecekti. Diyarbakır mebusu İbrahim Tali (Öngören) Bey, 11 Aralık 1927 tarihinde Birinci Umumî Müfettişi olarak atandı. Bölgedeki asayişten de sorumlu olan müfettişliğin iş başı yapmasından sonra bölgeden ilk aşamada 30.000'i mavzer olmak üzere toplam 160.000 silah toplandı²⁴⁹.

İsyanın en şiddetli günlerinde kurulan İsmet Paşa Hükûmeti'nin aldığı ilk tedbirlerden birinin de İstiklâl Mahkemeleri kurmak olduğunu belirtmiştik. Kurulan iki mahkemeden biri olan Şark İstiklâl Mahkemesi, doğrudan isyan sahasında görev yaparak isyana katılanları ve destekleyenleri yargılayacaktı. Asilerin Diyarbakır'a taarruz ettiği isyanın en şiddetli günlerinde TBMM'de İstiklâl Mahkemelerinin üyeleri seçilecek, üyeleri seçilen mahkeme, yardımcı personel kadrosunu da tamamlayarak yargılamalarını yapmak üzere isyan bölgesine hareket edecekti.

²⁴⁹ **Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 65-66; Cemil Koçak, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 91; Murat Burgaç, **Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 107-109; Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 316.

II. BÖLÜM: ŞARK (İSYAN BÖLGESİ) İSTİKLÂL MAHKEMESİ

A. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Üye Seçimi

Şeyh Said İsyanı sonrasında kurulan İsmet Paşa Hükûmeti'nin güvenoyu alır almaz Meclis'ten geçirdiği Takrir-i Sükûn Kanunu, hükûmete İstiklâl Mahkemeleri kurma yetkisini de veriyordu. Takrir-i Sükûn Kanunu'nu Meclis'ten geçiren hükûmet, vakit kaybetmeden İstiklâl Mahkemeleri konusunu da Meclis'in gündemine getirdi. TBMM'ye İstiklâl Mahkemeleri kurulması yönünde bir tezkere veren hükûmet, biri isyan bölgesinde diğeri ise Ankara'da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulmasını talep etti. Bu tezkerenin kabulüyle hükûmetin talebi doğrultusunda iki İstiklâl Mahkemesi kuruldu. Esasında İstiklâl Mahkemelerinin kurulması kararı isyanın bastırılmasına yönelik bir tedbir olmaktan ziyade isyanın bastırılmasından sonra isyana katılanları ve destekleyenleri yargılamak ve bölgedeki asayişin sağlamak üzere atılmış bir adımdı. Çünkü Millî Mücadele Dönemi'nde kurulan İstiklâl Mahkemelerinin asilerin psikolojileri üzerindeki etkileri bu kararı alanların belleklerindeki tazeliğini korumaktaydı. Bu yüzden isyan bölgesinde görev yapacak bir İstiklâl Mahkemesinin asilerin maneviyatını çökerteceği ve mukavemetini kıracağı şüphe götürmez bir gerçektir.

4 Mart 1925 tarihinde kurulan İstiklâl Mahkemelerinin üye seçimleri Meclis'in 7 Mart 1925 tarihli oturumunda gerçekleşti. Seçimler gizli oyla yapıldı. Her mahkeme için bir reis, bir savcı, iki asil ve bir yedek üye seçilecekti. TpCF adına söz alan Trabzon Mebusu Muhtar Bey, kurulan İstiklâl Mahkemeleri Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı yetkilerle donatıldığı için parti olarak seçime katılmayacaklarını belirtti²⁵⁰. Ankara İstiklâl Mahkemesi için yapılan seçime 146 mebus katıldı. 8 mebus salonda bulunduğu hâlde oy kullanmadı. 15 çekimser oy kullanıldı. 131 mebus ise geçerli oy attı. Seçim sonucunda reisliğe seçilen Karahisarı Sahib Mebusu Ali (Çetinkaya) Bey, savcı olarak seçilen İzmir Mebusu Mustafa Necati (Uğural) Bey²⁵¹, üye olarak seçilen Gaziantep Mebusu Kılıç Ali (Kılıç) Bey, üye olarak seçilen Aydın Mebusu Reşit Galip (Baymur) Bey ve üye olarak seçilen Rize Mebusu Ali (Zırh) Bey 124'er oy aldılar. Reislik için

²⁵⁰ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 198.

²⁵¹ İzmir mebusu Mustafa Necati Bey'in istifası üzerine 22 Mart 1925 tarihli Meclis oturumunda Denizli Mebusu Necip Ali (Küçük) Bey mahkeme savcılığına seçildi. Bkz. TBMMZC, Cilt 16, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 98.

Konya Mebusu Refik Bey 3 oy, Giresun Mebusu Hacim Muhittin Bey ise 4 oy; savcılık için Karesi Mebusu Ahmet Süreyya Bey 3 oy, üyelik için Kozan Mebusu Ali Saip Bey 3 oy, Kırşehir Mebusu Lütfi Müfit Bey 3 oy, Bozok Mebusu Avni Bey ise 2 oy aldılar.

İsyan bölgesinde görev yapacak olan Şark İstiklâl Mahkemesi için yapılan seçime de 146 mebus katıldı ve 8 mebus salonda bulunduğu hâlde oy kullanmadı. 13 çekimser oy kullanıldı. Mahkeme Riyasetine 126 oy alan Giresun Mebusu Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey, savcılık makamına 124 oy alan Karesi Mebusu Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey, üyeliklere ise 125 oy ile Bozok Mebusu Avni (Doğan) Bey, 123 oy ile Kozan Mebusu Ali Saip (Ursavaş) Bey ve 122 oy ile Kırşehir Mebusu Lütfi Müfit (Özdeş) Bey seçildiler. Bu oyların yanı sıra Şark İstiklâl Mahkemesi reisliğine, savcılığına ya da üyeliğine seçilemeyen Karahisarı Sahib Mebusu Ali Bey 6 oy, İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey 7 oy, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey 6 oy, Aydın Mebusu Reşit Galip Bey 6 oy, Cebelibereket Mebusu Avni Bey 1 oy ve Rize Mebusu Ali Bey de 6 oy aldılar²⁵². Her iki mahkeme seçimi için yapılan oylamada da Şark İstiklâl Mahkemesi'ne seçilen mebuslara Ankara İstiklâl Mahkemesi seçim sandığından, Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne seçilen mebuslara ise Şark İstiklâl Mahkemesi sandığından az sayıda oylar çıktığı göze çarpmaktadır. Bu durumun İstiklâl Mahkemeleri üye seçimi sırasında oy kullanan mebusların oylarını atacaklarını sandıkları karıştırmalarından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

TBMM Reisi Kazım Paşa, 8 Mart 1925 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi reisliğine seçilen Hacim Muhittin Bey'e durumu bildiren bir yazı gönderdi²⁵³. Hacim Muhittin Bey'in o sırada İzmir'de olduğunun anlaşılması üzerine TBMM Reisi Kazım Paşa, "*İzmir Vilayeti vasıtasıyla Giresun Mebusu Hacim Muhittin Bey Efendi'ye*" hitabıyla 9 Mart'ta İzmir vilayetine bir telgraf çekti. Telgrafta, Hacim Muhittin Bey'in isyan bölgesi İstiklâl Mahkemesi reisliğine seçildiği bildirilerek acilen Ankara'ya dönmesi isteniyordu²⁵⁴. Aynı gün Kazım Paşa'nın çağrısını cevaplayan Hacim Muhittin Bey, bir buçuk aydan beri ayakta geçirdiği gribin İzmir'de son bulduğunu, hastalığından dolayı

²⁵² TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 109, Belge No: 109-1001; TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 109, Belge No: 109-2001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G093/0003; TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 225-226.

²⁵³ TİTE Arşivi, Kutu No: 332, Gömlek No: 2, Belge No: 2001.

²⁵⁴ TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 54, Belge No: 54001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G093/0002.

yürümekte zorluk çektiğini ve sağlığının uzun seyahatlere elvermediğini bildirerek görevden azat edilmesi talebinde bulundu²⁵⁵. Sağlık sorunlarını sebep göstererek Şark İstiklâl Mahkemesi reisliği görevini kabul etmeyen Hacim Muhittin Bey'in cevabı 12 Mart'ta Meclis'te okundu²⁵⁶.

Hacim Muhittin Bey'in görevi kabul etmemesi üzerine boşalan Şark İstiklâl Mahkemesi reisliğinin seçimi 16 Mart 1925 tarihinde Meclis gündemine geldi. 106 mebusun katıldığı seçimde 87 oy Mazhar Müfit (Kansu) Bey'e, 1 oy Fuat Bey'e, 1 oy da Elâzığ Mebusu Naci Bey'e verildi ve 17 çekimser oy kullanıldı. Hiçbir adayın yeter sayıda oy alamaması üzerine seçim bir sonraki celseye bırakıldı. Ertesi gün tekrar edilen seçime 117 mebus katıldı. 16 çekimser oy kullanıldı. Mazhar Müfit Bey 97 oy, Ali Fuat Paşa 1 oy, Ali Şuuri Bey 1 oy, Naci Bey 1 oy ve Mustafa Şeref Bey 1 oy aldılar. Böylece Mazhar Müfit Bey 97 oyla Şark İstiklâl Mahkemesi reisliğine seçildi. Bu seçim öncesinde söz alan Trabzon mebusu Abdullah Bey, Meclis günlüğünde Şark Vilayetleri İstiklâl Mahkemesi yazdığını belirterek bunun İsyân Bölgesi İstiklâl Mahkemesi olarak düzeltilmesini istedi. Oturumu yöneten TBMM Reisi şifahi olarak mahkemenin adının Askerî Harekât İsyân Bölgesi İstiklâl Mahkemesi olduğunu söyledi²⁵⁷. Ancak Mahkeme üyeleri görev yaptıkları süre boyunca Şark İstiklâl Mahkemesi adını kullanmayı tercih ettiler.

Mahkeme reisliğine seçilen Mazhar Müfit Bey, 29 Ekim 1925 tarihinde yakalandığı nikris (gut) hastalığını gerekçe göstererek yaklaşık sekiz aydır yürüttüğü bu görevden istifa etti ve tedavi için Meclis'ten üç hafta izin istedi²⁵⁸. Mazhar Müfit Bey'in istifasını bildiren telgraf, 2 Kasım 1925 tarihli Meclis oturumunda okundu ve gelecek celselerde yeni bir reis seçimi yapılmasına karar verildi. Bu arada mahkeme üyelerinden Ali Saip Bey ve Lütfi Müfit Bey, 3 Kasım'da Reis-i Cumhuriyet Mustafa Kemal Paşa'ya ve Başvekil İsmet Paşa'ya birer telgraf çekerek mahkemenin kuruluşundan o güne kadar

²⁵⁵ **TİTE Arşivi**, Kutu No: 330, Gömlek No: 54, Belge No: 54-1001; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G093/0001.

²⁵⁶ **TBMMZC**, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 397.

²⁵⁷ **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G092/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G092/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G092/0003; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G092/0004; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G092/0005; **TBMMZC**, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 511, 526; **TBMMZC**, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 561.

²⁵⁸ **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G040/0001.

mahkeme bünyesinde görev yapan ve işleyişe hâkim olan Ali Saip Bey'in boşalan mahkeme reisliğine seçilmesini sağlamalarını istediler. Ancak 12 Kasım'da yapılan seçimde Ali Saip Bey aday bile gösterilmedi. Oylamaya 119 mebus katıldı ve 4 çekimser oy kullanıldı. Hacim Muhittin Bey 114 oy, Mithat Bey ise 1 oy aldılar. Yeter çoğunluk sağlanamadığından seçimin bir sonraki celsede tekrar edilmesine karar verildi. 14 Kasım'da tekrar edilen seçimde 129 oy alan Hacim Muhittin Bey, Şark İstiklâl Mahkemesi reisliğine seçildi²⁵⁹. Böylece mahkeme kurulduğunda mahkeme reisliğine seçilen ancak sağlık sorunları nedeniyle bu görevi kabul etmeyen Hacim Muhittin Bey, tekrar Şark İstiklâl Mahkemesi Reisliğine seçilmiş oldu. O sırada İstanbul'da bulunan Hacim Muhittin Bey, 16 Kasım'da trenle Ankara'ya geçti. Ankara'dan mahkemenin bulunduğu Elâzığ'a hareket eden Hacim Muhittin Bey, 24 Kasım'da Elâzığ'a vararak görevine başladı²⁶⁰.

1926 yılı Mayıs ayına gelindiğinde Şark İstiklâl Mahkemesi'ne bir savcı yardımcılığı kadrosu tahsis edildi ve bu kadro için bir mebus seçildi. 15 Mayıs'ta yapılan seçime 161 mebus katıldı. 13 boş oy, 2 de çekimser oy kullanıldı. 145 oy alan Erzincan mebusu Abdülhak (Fırat) Bey, Şark İstiklâl Mahkemesi savcı yardımcılığına seçildi²⁶¹. TBMM Reisi Kazım Paşa, 16 Mayıs 1926 tarihinde çektiği bir telgrafla Şark İstiklâl Mahkemesi'ni seçimden ve seçimin sonucundan haberdar etti²⁶².

²⁵⁹ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0006; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-3/G090/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K083/D805-1/G022/0006; TBMMZC, Cilt 19, Devre II, İçtima Senesi III, s. 21; TBMMZC, Cilt 19, Devre II, İçtima Senesi III, s. 109-111; TBMMZC, Cilt 19, Devre II, İçtima Senesi III, s. 119.

²⁶⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G036/0022; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G036/0023; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G036/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G037/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G037/0002.

²⁶¹ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0005; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0006; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0007; TBMMZC, Cilt 25, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara ty., s. 147.

²⁶² TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G102/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0004.

Görsel 2: Şark İstiklâl Mahkemesi Heyeti, soldan sağa oturanlar: Lütü Müfit Özdeş, Mazhar Müfit Kansu, Ali Saip Ursavaş, soldan sağa ayakta: Ahmet Süreyya Örgüvren, Avni Doğan²⁶³

20 Kasım 1926'da sağlık durumunu ve bazı ailevi meselelerini gerekçe gösteren Hacim Muhittin Bey, bir seneden fazla bir süredir yürüttüğü Şark İstiklâl Mahkemesi reisliğinden istifa etti²⁶⁴. Hacim Muhittin Bey'in istifası 22 Kasım'da TBMM'de okundu²⁶⁵. Mahkemenin yeni reisinin seçimi 6 Aralık 1926 tarihli Meclis oturumunda yapıldı. 155 mebusun iştirak ettiği seçimde 21 mebus çekimser kaldı. 134 mebus ise Kozan mebusu Ali Saip Bey'e oy verdiler. Böylece Ali Saip Bey mahkeme reisi seçildi. Zaten mahkeme üyesi olan Ali Saip Bey'in reisliğe seçilmesiyle mahkeme heyetinde bir

²⁶³ **Vakit**, 15 Mayıs 1925, s. 1.

²⁶⁴ **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G026/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G026/0002.

²⁶⁵ **TBMMZC**, Cilt 27, Devre II, İçtima Senesi IV, s. 77.

üyelik boşaldı²⁶⁶. Boşalan üyeliğin seçimi de aynı oturumda yapıldı. 137 mebusun katıldığı seçimde Kocaeli Mebusu İbrahim (Tolon) Bey 123 oy aldı. Ancak çoğunluk sağlanamadığından seçim bir sonraki celseye bırakıldı²⁶⁷. 8 Aralık'ta tekrar edilen seçime 138 mebus katıldı. 12 çekimser oyun kullanıldığı seçimde Kocaeli Mebusu İbrahim Bey 125, Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey 1 oy aldılar. Seçim ikinci defa yapıldığından çoğunluk aranmadı ve İbrahim Bey, Şark İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilmiş oldu²⁶⁸. Böylece Şark İstiklâl Mahkemesi'nin faaliyette bulunduğu süre zarfında toplam sekiz mebus mahkemede görev almış oldu²⁶⁹.

B. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Kadrosu

Mahkemenin üye seçiminin tamamlanması ardından yardımcı personelin teminine başlandı. İstanbul polis müdüriyetinde görevli Faruk Efendi ve Abdürrahman Efendi adlarında iki sivil polis ile Tahir Efendi adında bir zabıta memuru savcılık emrinde görevlendirildiler. Şakir Bey adında bir polis komiseri de mahkeme reisi Mazhar Müfit Bey'in emrine verildi. Mahkeme başkâtipliği için İstanbul'da noterlik vazifesinde bulunan ve mahkeme kâtipliği tecrübesi bulunan Davut Efendi görevlendirildi. Savcı Ahmet Süreyya Bey'in talebi üzerine Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti özel kalem müdürü Lebip Bey ile TBMM zabıt kalemi memurlarından Muzaffer Bey savcılık kalemi emrine alındılar. İhtiyaç duyulan personel henüz tamamlanmadığı hâlde eksikleri yol üzerindeki şehirlerden tamamlama kararı alan Şark İstiklâl Mahkemesi, 4 Nisan 1925 tarihinde Ankara'dan ayrıldı. Mahkeme heyeti, Diyarbakır'a ulaşmak için geçtiği Adana'da, askerlik vazifesini tamamlamak üzere olan Selim Rauf (Sarper) Bey ve Adana Adliye Mahkemesi zabıt kâtiplerinden Ali Rıza Efendi Şark İstiklâl Mahkemesi'nde zabıt

²⁶⁶ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0005.

²⁶⁷ TBMMZC, Cilt 28, Devre II, İçtima Senesi IV, TBMM Matbaası, Ankara, ty., s. 26, 31. Yeni harflere transkribe edilmiş Meclis zaptında verilen oylar ile oylamaya katılan mebusların sayısının birbirini tutmadığı görülmektedir. Bu yüzden zaptın Osmanlı Türkçesi ile tutulmuş nüshasına da bakılmış ve seçime katılan mebus sayısının transkripsiyon metnine 155 yerine 115 olarak yazıldığı tespit edilmiştir. Bu sebeple oylamaya katılan mebusların ve alınan oyların sayısı Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan zabıttan alınmıştır. Bkz. TBMMZC, İkinci İntihap Devresi, Yirmi Sekizinci Cilt, Dördüncü İçtima Senesi, 6 Kanûn-î evvel 1926, s. 28.

²⁶⁸ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0005; TBMMZC, Cilt 28, Devre II, İçtima Senesi IV, s. 43.

²⁶⁹ Şark İstiklâl Mahkemesi'nde görev yapan mebusların biyografileri için bkz. Ek-4.

kâtipliği yapmak üzere görevlendirdi²⁷⁰. Ayrıca Adanalı Ahmet oğlu Nusrat da muhafız kıtasında istihdam edilmek üzere Şark İstiklâl Mahkemesi emrine alındı²⁷¹. Böylece mahkeme heyetinin yardımcı personel kadrosundaki eksiklik tamamlanmış oldu.

Görsel 3: En önde ortada Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey ve savcılık personeli²⁷²

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kadrosu görev bölgesine ulaşır vazifesine başladıktan sonra da genişlemeye devam etti. Yargılama sürecinin başlamasından sonra iş yükü artan mahkeme, özellikle bölgede görevli olan 3'üncü Ordu Müfettişliğinden büyük oranda personel desteği aldı. Heyetin faaliyet süresi boyunca 3'üncü Ordu Müfettişliğinden görevlendirilen personelin içinde en fazla desteği alınan kişi, Savcı Ahmet Süreyya Bey'in hatıratında “*Şark İstiklâl Mahkemesinin vazife ve faaliyetinin devam ettiği iki sene içinde mahkeme müddeiumumiliği (savcılık) işlerinde, büyük ve tesirli hizmet ve*

²⁷⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G087/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G087/0002; Örgüevren, s. 89-91.

²⁷¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G085/0002.

²⁷² Vakıf, 12 Ağustos 1925, s. 1.

*muavenetleri (yardımları) görülen aziz arkadaşım (Münir Ağa)ya (Korgeneral Münir Kocaçıtak) bu vesile ile minnet ve şükranlarımı arz etmek isterim.*²⁷³” cümleleriyle teşekkür ettiği Mustafa Münir (Kocaçıtak) Bey olmuştur. Ahmet Süreyya Bey ile Münir Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında Şam’da tanışmışlardır. 3’üncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa’nın yanına gelen Münir Bey’i hemen tanıyan Ahmet Süreyya Bey, Münir Bey’in Şark İstiklâl Mahkemesi’nde görevlendirilmesi için Kazım Paşa’dan ricacı olmuştur²⁷⁴. Kazım Paşa’nın olurunun ardından 3 Haziran 1925 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekâletine bir yazı gönderen Savcı Ahmet Süreyya Bey, esasen 5’inci Kolordu Adli Müşaviri olan ve sıkıyönetim süresi boyunca 3’üncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa’nın emrinde müşavir olarak görevlendirilen Münir Bey’in, Şark İstiklâl Mahkemesi’nin savcılık işlerinin fevkalade artmasından dolayı savcılık müşavirliğinde görevlendirilmesini istemiştir²⁷⁵. 10 Haziran 1925 tarihinde Savcı Ahmet Süreyya Bey imzasıyla Müdafaa-i Milliye Vekâletine ve 5’inci Kolordu Kumandanlığına gönderilen yazılardan anlaşıldığına göre Kazım Paşa’nın oluru alındıktan sonra Müdafaa-i Milliye Vekâleti’nin cevabı dahi beklenmeden Münir Bey, Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığındaki görevine başlamıştır. Zira Mayıs ayı ortalarında Şeyh Said ve beraberinde yakalananların ilk sorguları sırasında tutulan zabıtlarda 3’üncü Ordu Müşaviri unvanını kullanan Münir Bey’in de imzası bulunmaktadır²⁷⁶. 11 Haziran’da Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey imzasıyla Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey’e gönderilen yazıda Münir Bey’in görevlendirilmesinin Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından da uygun bulunduğu haber verilmiş, Münir Bey’in Şark İstiklâl Mahkemesi emrinde çalışması resmileşmiştir²⁷⁷. 5’inci Kolordu Kumandan Vekili Naci Paşa, 18 Mayıs 1926 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderdiği bir yazıda bir seneden beri Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığında görev yapan Münir Bey’in 5’inci Kolordu’daki görevine iade edilmesini talep etmiştir. 22 Mayıs’ta bu yazıyı cevaplayan Ahmet Süreyya Bey, işlerin yoğunluğunun devam ettiğini ve Münir Bey’in mahkemedeki görevinin birkaç ay daha devam etmesi gerektiğini belirtmiştir²⁷⁸. TBMM Arşivi’ndeki mahkeme evrakı içinde

²⁷³ Örgüevren, s. 148.

²⁷⁴ Örgüevren, s. 147-148.

²⁷⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0005.

²⁷⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0004.

²⁷⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0002.

²⁷⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0001.

Münir Bey'in Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığındaki görevinin ne zaman son bulduğunu gösteren bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak Münir Bey'in ordudaki vazifesine geri çağrıldığı 1926 yılı Mayıs ayında, Şark İstiklâl Mahkemesi savcısı Ahmet Süreyya Bey'in bir savcı yardımcısı görevlendirilmesi için TBMM Reisi Kazım Paşa ile yazıştığı ve 15 Mayıs 1926 tarihinde Erzincan mebusu Abdülhak Bey'in, Şark İstiklâl Mahkemesi savcı yardımcılığına seçildiği bilinmektedir. Abdülhak Bey'in, işbaşı yapmasından sonra Münir Bey'in ordudaki görevine geri dönmüş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

3'üncü Ordu'dan personel konusunda alınan bir diğer destek de mahkeme emrine verilen kolluk kuvveti desteği olmuştur. Görev bölgesine ulaşan mahkeme 3'üncü Ordu Müfettişliğine bağlı 7'nci Kolordu Kumandanlığına başvurarak genç ve faal bir subay komutası altında, Türk kökenli askerlerden oluşan otuz kişilik bir müfreze hazırlanmasını ve mahkemenin emrine verilmesini istemiştir. 13 Nisan'da gönderilen cevapta mahkemenin isteği doğrultusunda bir müfreze hazırlanarak mahkemenin emrine verildiği bildirilmiştir²⁷⁹. Ancak bu müfrezenin sık sık değiştirilmesi mahkeme heyetinin bazı sorunlarla karşılaşmasına neden olmuştur. 22 Haziran 1925 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey'e bir telgraf çeken Mazhar Müfit Bey, göreve başladıkları tarihten o güne kadar muhafız müfrezesinin üçüncü defa değiştirildiğini, her değişimden sonra gelen askerlere vazifelerini ayrı ayrı anlatma mecburiyetinde kaldıklarını bildirmiştir. 7'nci Kolordu'nun 63'üncü Alayı'nın 3'üncü Taburu'nun 3'üncü Bölüğü'nde görevli Teğmen Nazif Efendi'nin mahkeme görev yaptığı müddetçe mahkeme emrine verilmesini, mahkeme başka şehirlere gittiğinde de muhafız müfrezesinin onlarla birlikte gitmesini ve bu durumun teğmenin bağlı olduğu 7'nci Kolordu'ya ve 3'üncü Ordu Müfettişliği'ne iletilmesini istemiştir²⁸⁰. Mazhar Müfit Bey'in bu talebini hemen cevaplayan Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey, isteklerinin yerine getirilmesi için 3'üncü Ordu Müfettişliğine ve 7'nci Kolordu'ya yazdığını, müfrezenin bundan sonra değiştirilmeyeceğini ve seyahatleri sırasında da bir sıkıntı yaşanmayacağını bildirdi. Recep Bey daha sonra bugüne kadar mahkemenin böyle bir muameleye maruz

²⁷⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G083/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G083/0002.

²⁸⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0010.

kaldığından haberdar olmadığını ve bu durumdan dolayı üzgün olduğunu da sözlerine ekledi²⁸¹.

Heyet henüz Ankara'da iken beş kişiden oluşan heyet üyeleri ve savcı için birer Ford marka otomobil tahsis edilmiş ayrıca mahkeme evrak ve eşyasının taşınması için küçük bir kamyonet tedarik edilmiştir²⁸². Bu altı araç için altı tane de şoför görevlendirilmiştir²⁸³. Abdülkadir Efendi adında bir kişi de yargılamaların başlamasından sonra Türkçe bilmeyen sanıklar ile iletişimi sağlayabilmek için tercüman olarak istihdam edilmiştir²⁸⁴. Mahkeme başkâtipliğine atanan Davut Bey, 1925 yılı Eylül ayı başlarında sağlık problemleri nedeniyle İstanbul'a dönmek zorunda kalmış, bu ayrılık üzerine Sarıkışla'da görevli bir memur olan Mustafa Abdullah Efendi, 3 Eylül 1925 tarihinde mahkeme başkâtipliğine atanmıştır²⁸⁵.

C. Mahkemenin İsyan Bölgesine Hareketi ve Faaliyete Geçmesi

Üye seçimi yapılan mahkemenin hazırlıklarını tamamlayarak isyan bölgesine hareket etmesi yaklaşık bir ay sürdü. Mevsim gereği hava şartları ve yolların durumu da hemen hareket etmeye uygun değildi. Kaldı ki doğudaki isyan da hâlâ olanca şiddetiyle devam etmekteydi. Bu süre içinde mahkemenin yardımcı personel kadrosu oluşturulmaya çalışıldı ve seyyar olarak çalışacak olan mahkemenin seyahatlerinde kullanacağı otomobiller alındı. 26 Mart 1925'te Şark İstiklâl Mahkemesi'ne bir yazı gönderen Başvekil İsmet Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden mahkemenin bir an önce isyan bölgesine hareket etmesini isteyen tezkereler alındığını belirterek mahkemenin en kısa sürede görev bölgesine hareket etmesini istedi²⁸⁶. Başvekil'den bir an önce isyan bölgesine hareket edilmesi yönünde bir yazı alan mahkeme heyeti, yardımcı personel kadrosu henüz tamamlanmadığı hâlde 4 Nisan 1925 tarihinde Ankara'dan ayrıldı. Haydarpaşa Garı'ndan gönderilen özel bir trenle Adana'ya doğru yol alan heyetin yardımcı personel kadrosundaki eksiklerin yanı

²⁸¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0008.

²⁸² TBMM Arşivi, İM/T12/K085/D805-8/G249/0007; Örgüven, s. 89.

²⁸³ TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55001; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-2001.

²⁸⁴ TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 56, Belge No: 56-1001.

²⁸⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G046/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G046/0010; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-1001; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-2001.

²⁸⁶ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G091/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G091/0002.

sıra Ankara'dan hareket edildiği sırada hâkim kadrosu da eksikti. Mahkeme üyelerinden Avni Bey Konya'da, Ali Saip Bey ise Adana'da kafilere katıldılar. 6 Nisan'da vardığı Adana'da üç gün kalan heyet, bu sırada personel eksikliğini de tamamladı. Mahkeme heyeti, yargı sahası içindeki en merkezî şehir olan Diyarbakır'ı çalışmalarını yürüteceği şehir olarak seçmişti. Diyarbakır 3'üncü Ordu Müfettişliğinin merkezi olup bu orduya bağlı 7'nci Kolordu Diyarbakır'da bulunmaktaydı. Bu yüzden isyanın henüz devam ettiği ve liderlerinin yakalanmadığı o günlerde yargılama yapmak üzere seçilebilecek en güvenli şehir iki defa asilerin saldırısına maruz kaldığı hâlde düşmeyen Diyarbakır'dı. Adana'dan ayrılan heyet, otomobillerle gideceği Diyarbakır'a ulaşmak için Güller (Fevzi Paşa), Gaziantep, Birecik, Urfa ve Siverek güzergâhını takip etti²⁸⁷.

Adana'da personel eksikliğini tamamlayan ve gideceği güzergâhı belirleyen Şark İstiklâl Mahkemesi, 7 Nisan'da Diyarbakır Valiliğine bir yazı göndererek mahkemenin çalışmaları için hükûmet konağında altı oda tahsis edilmesini, eğer bu miktarda boş oda yoksa bu şartlara sahip müstakil bir bina tahsis edilmesini, mahkeme salonu için mükemmel bir kürsü yaptırılmasını ve mahkeme heyeti, savcılık ve diğer personel odaları için masa, sandalye, koltuk gibi eşyaların sağlanmasını istedi. Yazıda, Alibardak mevkiinde en az üç odalı olmak üzere, mahkeme üyeleri ve personeli için üç hanenin kiralanması talep edilmekte, bu ihtiyaçlar için harcanacak meblağın mahkeme tarafından derhal ödeneceği bildirilerek iki güne kadar Diyarbakır'a doğru yola çıkılacağı haber verilmekteydi²⁸⁸.

9 Nisan'da Gaziantep Valiliğine bir yazı gönderen mahkeme heyeti, 10 Nisan akşamı Antep'te olacağını bildirerek mahkeme heyeti için yedi, diğer maiyet için ise 13 yatak hazırlanmasını istedi²⁸⁹. 10 Nisan sabahı Antep'e hareket eden heyet, geceyi Antep'te geçirdi. 11 Nisan'da iki kola ayrılarak hareket eden heyet, 11 Nisan gecesi Urfa'ya ulaştı. 12 Nisan sabahı saat 10:15'te tek kol hâlinde Urfa'dan ayrılan heyet, öğleden sonra 14:00 sularında Siverek'e vardı. Siverek'te Vali'yi ziyaret eden mahkeme heyeti, burada bir saat kadar vakit geçirdikten sonra yeniden yola koyularak Diyarbakır'a doğru hareketlendi. Heyetin Siverek'ten hareketinden önce Diyarbakır Valiliğine ve 7'nci

²⁸⁷ Örgüevren, s. 89-91; Avni Doğan, **Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964, s. 170.

²⁸⁸ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K090/D829/G039/0010.

²⁸⁹ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K090/D826-2/G085/0003.

Kolordu Komutanlığına yazılarak heyetin yola çıktığı bildirildi. Diyarbakır'a gönderilen yazıda mahkeme heyetinde beş kâtip, dört güvenlik personeli ve yedi şoför yer aldığı bildirilmekteydi²⁹⁰. 12 Nisan akşamı saat 19:00 sularında Diyarbakır'a varan heyeti, Vali Mithat Bey ve 7'nci Kolordu Komutanı Mürsel Paşa karşıladılar. Diyarbakır'a gelir gelmez Başvekil İsmet Paşa'ya ve TBMM'ye bir telgraf çeken mahkeme heyeti, yarından (13 Nisan) itibaren göreve başlayacağını bildirdi²⁹¹.

13 Nisan sabahı, Vali Mithat Bey eşliğinde Şark İstiklâl Mahkemesinin yargılamalarını yapması için adliye binasında hazırlanan yeri görmeye giden mahkeme heyeti, kendilerine tahsis edilen bu yeri yargılamalar için uygun bulmadılar. Oradan hükûmet konağına giden heyet, hükûmet konağının bütün odalarını gezerek gözden geçirdi. Bu binada mahkeme salonu olmaya müsait büyükçe bir salon mevcuttu. Reis ve azalar için bir, savcılık için bir, mahkeme ve savcılık kalemleri için de birer oda ayrılarak hükûmet konağındaki toplam dört oda ve bir salon mahkemeye tahsis edildi²⁹². 13 Nisan 1925 tarihinde iş başı yapan mahkeme ilk olarak yargı sahasındaki halka hitaben “*Temsil Ettiğim Millete*” başlıklı bir beyanname yayımladı. Basın yoluyla halka duyurulan bu beyanname aşağıda verilmiştir:

“Türk inkılâb-ı meşkûrundan doğan Türk devlet-i Cumhuriyetinin en alî müessesesi olan Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilat-ı Esasiye kanunuyla haiz olduğu mutlak salahiyet-i kazaiye ile Ergani, Elâzığ, Diyarbakır, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Dersim, Siverek, Mardin, Malatya, Muş, Genç, Van vilayetleri ile Erzurum vilayetinin Kığı ve Hınıs kazalarını ihtiva eden vasi' muntıkada vazife görecek Şark İstiklâl Mahkemesi, kendi daire-i kazası dâhilinde bulunan halka bervech-i atı hususatı beyan ve tebliğ eder: İstiklâl Mahkemesi devletin kavânin-i esasiyesi ahkâm-ı umumiyesiyle Türk Cumhuriyetinin ve Türk milletinin mutlak emniyet ve refahını ihlal edecek veya cumhuriyet ve inkılâbın ruhuna zafiyet (?) edecek en küçük fiil ve hareketi ve bu kabil ef'al ve harekata her ne suretle olursa olsun iştiraki vatan ve millet mefhum-ı kutsiyesi muvacehesinde âzam ve eşna'-i cinayet ad eder. İnkılap ve cumhuriyetin ruh ve gayesini rencide rencide eyleyenlerle bu kabil ef'al-i

²⁹⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K085/D805-8/G249/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G085/0002.

²⁹¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G106/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G051/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G088/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G085/0001; Örgüevren, s. 94-97.

²⁹² Örgüevren, s. 102.

reddiyei ihbarda bir beis görmeyenler İstiklâl Mahkemesinin kanun ve zat-ı adaletinden kuvvet aldığı kahhar pençesinden tahlis-i girîban edemez. Şark İstiklâl mahkemesi şedit fakat çok adil olan inkılâp ve cumhuriyet kanunlarını tatbik ederken ruh-ı madeleti ve masum halka karşı adaletin en mülayim desâtirini bir an için olsun nazardan dur tutmaz. Yukarıda yazılan on dört vilayet ve iki kaza dâhilinde bulunan bu muntika haricinde bulunup veya bundan sonra bu muntika haricine çıkıp da Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşayan bütün Türk vatandaşları emin olmalıdırlar ki kendi ruhunda vatan ve millete karşı ihanet ve mücrimiyet hissi duymadığı ve herhangi bir cürme mürettip ve amil veya şerik olmadığı hâlde cebir ve ikrah veya desâis ile hâhnâhâh bazı cereyanlara kapılmış ve bilahare izhar-ı nedamet etmiş mağfil insanlar mahkemenin kanununa müstenit ve ondan müstahrec olan adalet ve merhametine mazhar olacaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Şark İstiklâl Mahkemesinin sahâ-i semaisini aydınlatan şems-i adalet, Cumhuriyet kanunlarının sarîh ve berhayat-ı ahkâmıdır²⁹³”

Yayımlanan bu beyanname ile Şark İstiklâl Mahkemesinin göreve başladığı halka duyuruldu. Bu beyannamenin yanı sıra yargı sahasındaki Divân-ı Harplere, Adliye Mahkemelerine ve valilere bir genelge gönderen Ahmet Süreyya Bey, Şark İstiklâl Mahkemesinin bakacağı davaların ne gibi suçları kapsadığını bildirerek bu suçlardan dolayı tutuklu ve sanık bulunan şahısların evraklarıyla birlikte derhal Diyarbakır’da göreve başlayan Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderilmelerini istedi. 14 Nisan’da Diyarbakır’daki Divân-ı Harp Mahkemesinden ilk dosyalar geldi. Böylece Şark İstiklâl Mahkemesinin yargılamaları başladı²⁹⁴.

D. Şeyh Said ve Diğer Liderlerin Yargılamalarına Kadar Yapılan Önemli Yargılamalar

12 Nisan’da Diyarbakır’a gelen mahkeme, 13 Nisan’da yargı sahası içindeki resmî makamlara bakmakla yetkili olduğu suçları bildirerek bu suçlardan tutuklu ve sanık bulunanların Şark İstiklâl Mahkemesine sevk edilmelerini istemişti. Kısa bir süre içinde yüzlerce kişi Şark İstiklâl Mahkemesinde yargılanmak üzere Diyarbakır’a sevk edildiler. 16 Nisan 1925 tarihinden itibaren Şark İstiklâl Mahkemesi yargılamalara başladı.

²⁹³ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G082/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G082/0006; Son Saat, 14 Nisan 1925, s. 2; Vakit, 14 Nisan 1925, s. 1.

²⁹⁴ Örgüven, s. 103.

Çalışmamızda, Şark İstiklâl Mahkemesinin yaptığı yargılamalar, yargılamalar sırasında tutulan muhakeme zabıtnameleri üzerinden takip edilmiştir. Mahkeme evrakının içinde muhakeme zabıtnamelerinin yanı sıra zabıt müsveddeleri de yer almaktadır. Zabıt müsveddeleri yargılamalar sırasında hazır bulunan kâtipler tarafından tutulup sonrasında muhakeme zabıtnamesine temize çekilmekteydi. Zabıt müsveddeleri tutulurken mahkeme heyetinin soruları ayrı kâtipler, sanıkların cevapları ayrı kâtipler tarafından not tutulmuştur. İlk başlarda temize çekilen muhakeme zabıtnamelerinde mahkeme heyetinin sorularına yer verilmeyip nesir (düz yazı) bir yazım biçimi tercih edildiği göze çarpmaktadır. Şeyh Said'in davası olan 69 numaralı karara ait muhakeme zabıtnamesine kadar olan zabıtlar nesir şeklindedir. Şeyh Said'in davası ise zabıt müsveddelerinden, soru ve cevaplara da yer verilerek diyalog şeklinde temize çekilmiştir. Şeyh Said davasından sonraki davaların muhakeme zabıtnamelerinin büyük çoğunluğu yine nesir biçiminde yazılmış, ancak Gazeteciler Davası gibi bazı önemli davalar mahkeme zabıtnamesine diyalog şeklinde geçirilmiştir. Bazı davaların muhakeme zabıtnameleri kayıp olduğundan bu davalar mahkeme zabıt taslakları üzerinden takip edilmiştir. Örneğin Şark İstiklâl Mahkemesinin baktığı en önemli ikinci dava olan Seyyid Abdülkadir davasının muhakeme zabıtnamesi kayıp olduğundan dava zabıt taslakları üzerinden takip edilmiştir. Bu noktada davaları zabıt taslakları üzerinden takip etmenin güçlüğüne de belirtmekte fayda vardır. Çünkü soru ve cevaplar aynı sayfada tutulmadığından konunun bütünlüğünü yakalamakta oldukça güçlük çektik. Ayrıca yargılama sırasında kâtipler tarafından tutulan zabıt taslakları hızlı bir şekilde ve Osmanlıca alfabeyle yazıldıklarından okunmaları da bir hayli zordur. Bu yüzden mecbur kalınmadığı müddetçe zabıt taslaklarına başvurulmamış, sadece muhakeme zabıtnamesi üzerinden okumakta ya da anlamakta güçlük çekilen durumlarda zabıt taslaklarına başvurulmuştur.

Şark İstiklâl Mahkemesinin baktığı en önemli dava şüphesiz ki isyanın liderinin yargılandığı Şeyh Said davasıdır. Ancak mahkemenin 69 numaralı kararı olan Şeyh Said davasına kadar 68 dava karara bağlanmıştır. Bu davalar içinde Şeyh Eyüp, Dr. Fuat Efendi, TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey ve Seyyid Abdülkadir'in davaları karara bağlanan en önemli davalardır. Bu yüzden Şeyh Said davasına kadar geçen süreçte görülen bu önemli davalar kronolojik sıra takip edilerek detaylarıyla incelenmiştir.

1. Şeyh Eyüp'ün Yargılanması

Şark İstiklâl Mahkemesinin baktığı ve karara bağladığı ilk dava, Şeyh Eyüp'ün davasıdır. Siverek'in Karacadağ nahiyesinden olan 41 yaşındaki Halit oğlu Şeyh Mehmet Eyüp, Nakşibendi tarikatına mensup, bölgede etkinliği ve tanınırlığı olan bir kişidir. Siverek Belediye Reisi Mehmet Emin (Odabaşı) Bey, 2 Mart 1925 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği bir yazıda Şeyh Eyüp'ün asilere katıldığını bildirmiş ve isyanı bastırmak üzere Siverek'ten Diyarbakır'a gönderilen takviye kuvvetler Karabahçe'den geçerken kurulan pusuda Şeyh Eyüp'ün de yer aldığını ve mitralyöz bölüğünden bir çavuşu şehit ettiğini belirtmiştir²⁹⁵. İsyanı bilfiil katıldığı ihbar edilen Şeyh Eyüp, 6 Nisan 1925 tarihinde Diyarbakır'da tutuklanmıştır²⁹⁶. Şeyh Eyüp tutuklandığı sırada üzerinden biri parabellum ve diğeri büyük çaplı browning olmak üzere iki adet tabanca ve dört adet muhtelif mühür, İzoli Aşireti'nden Bedir Ağazâde Timur imzalı Şeyh Eyüp Efendi'ye yazılmış bir pusula, Fuad Efendi'den Şeyh Eyüp Efendi'ye yazılmış bir pusula, asilere erzak gönderildiğine dair 18-19 Mart 1925 tarihli beş kıta pusula, biri Türkçe diğeri Arapça iki mektup ve 295 madeni altın çıkmıştır. Şeyh Eyüp, üzerindeki mektupları teslim etmeyerek şalvarı arasına -bir belgede geçen ifadeyle uçkurluğuna- saklamış ancak yapılan üst araması sırasında belgeler ele geçirilmiştir. Mektupların ele geçmesini istemeyen Şeyh Eyüp mektupları yırtma girişiminde bulunmuşsa da tam olarak başarılı olamamış, bazı mektuplar yırtık bazı mektuplar ise sağlam olarak ele geçirilmiştir²⁹⁷.

6 Nisan'da tutuklanan Şeyh Eyüp'ün ilk sorgusu 14 Nisan 1925 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey tarafından yapılmıştır. Sorgulamayı içerik bakımından üç kısma ayırmak mümkündür. İlk kısımda Şeyh Said ile haberleşmesi, isyan hazırlığı ve civardaki aşiretlerin ve şeyhlerin isyan konusundaki fikirleri gibi konularda sorular sorulmuştur. Şeyh Said ile haberleşmesinin olmadığını ifade eden Şeyh Eyüp, isyanın hazırlık sürecinden hiçbir surette haberdar olmadığını, yalnız isyan başladığı vakit Siverek Mevkii Kumandanı Ethem Bey'in emriyle Timur, Zülfikar oğlu Bozan ve Mehmet Emin Beylerden isyanla ilgili malumat aldığını ve bu malumatı

²⁹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0012.

²⁹⁶ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 1), s. 6.

²⁹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0009. Şeyh Eyüp'ün üst aramasında yırtık olarak ele geçirilen mektuplar için bkz. Ek-5.

kumandan Ethem Bey'e bildirerek Cumhuriyet'e hizmet ettiğini belirtmiştir. Ayrıca aşiretlerin ve şeyhlerin isyana katılma arzusunda olduklarını ifade etmiştir. Asilerin Siverek'e bir saatlik bir mesafeye kadar geldikleri hâlde sayıları asilerden çok daha fazla olan Siverekli aşiret ve şeyhlerin kuvvetleriyle asilere karşı koymamalarını ise buna delil olarak göstermiştir. Sorgulamanın ikinci kısmında TpCF'nin Siverek şubesini kurmak için Siverek'e gelen Fethi Bey ile ilgili sorular yer almıştır. Savcı Ahmet Süreyya Bey, Fethi Bey'in Siverek'teki faaliyetleri ve özellikle dinî konulardaki söylemleri hakkında sorular sormuştur. Bu soruları cevaplayan Şeyh Eyüp; Fethi Bey'i evinde misafir ettiğini, Fethi Bey'in, TpCF'nin Mustafa Kemal Paşa'nın izniyle kurulduğunu ve Mustafa Kemal Paşa'nın tarafsız olduğunu söylediğini, bu sebeple TpCF'ye üye olduğunu, durumun böyle olmadığını anladıktan sonra da Fethi Bey'e mesafeli davranmaya başladığını ve bu yüzden Fethi Bey'in evinden gitmek zorunda kaldığını, kendisinin de TpCF ile olan bağını kestiğini ifade etmiştir. Fethi Bey'in, TpCF'nin dine karşı çok hürmetkâr olduğunu, CHF'nin ise din ile alakası olmadığını belirten konuşmalar yaptığını söylemiştir. Sorgulamanın üçüncü kısmında ise isyana karşı nasıl bir tavır takındığı sorulmuştur. Sekiz adamı ile asilere karşı gelerek silahlı çatışmaya girdiğini belirten Şeyh Eyüp, asilerce tutuklandığını ancak ellerinden kaçmayı başardığını, Ethem Bey'in emri ile Diyarbakır'a geldiğini, Mürsel ve Kazım Paşalar ile görüştüğünü ve paşaların onu serbest bırakarak ailesini getirmesi için vesika verdiklerini, tutuklanma sebebini bilmediğini ve tutukluluğundan dolayı müteessir olduğunu ifade etmiştir. Üzerinden çıkan mektupları neden yırttığı sorusuna ise mektuplarda fena bir şey olmadığını, mektupların içinde kadın isimleri yazılı olduğundan yırttığını söylemiştir²⁹⁸.

14 Nisan'da Şeyh Eyüp'ün ilk sorgusunu yapan Savcı Ahmet Süreyya Bey, 15 Nisan'da Şeyh Eyüp hakkındaki iddianamesini hazırlamıştır²⁹⁹. Mahkemeye sevk edilmek üzere hakkında iddianame hazırlanan Şeyh Eyüp, 16 Nisan'da Osman Paşazâde Kemalettin Şekip Efendi'yi ve Hazifzâde Hüseyin Hasip Efendi'yi avukatları olarak tayin etmiştir³⁰⁰.

²⁹⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0005.

²⁹⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0004.

³⁰⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0014.

Şeyh Eyüp'ün yargılanmasına 16 Nisan 1925 Perşembe günü saat 14:00'da başlanmıştır. 25-30 kişilik salona doluşan 100'den fazla izleyici yargılamayı yerinden takip etmiştir. Komiser Şakir Efendi'nin nezaretindeki bir muhafız birliği eşliğinde Diyarbakır Hapishanesi'nden mahkeme salonuna getirilen Şeyh Eyüp sanık sandalyesine oturtulmuş, sanığın ardından mahkeme heyeti ve savcı da salona gelerek yerlerini almışlardır. Yargılamayı yapacak mahkeme heyetinde Mazhar Müfit, Ali Saip ve Avni Beyler bulunmaktadır. Davanın savcısı ise Ahmet Süreyya Bey'dir. Şeyh Eyüp'ün avukatları olan Kemalettin Şekip Efendi ve Hüseyin Hasip Efendi de yargılama sırasında mahkeme salonundaki yerlerini almışlardır.

Şeyh Eyüp'ün kimlik tespiti yapıldıktan sonra savcının iddianamesi okundu. İddianamede, Kürdistan istiklâlini temin etmek ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni parçalamak üzere girişilen isyanda Şeyh Said ile birlikte hareket etmiş olan Şeyh Eyüp'ün hıyanet-ı vataniye suçunu işlediği belirtilmiştir. İddianamenin okunmasının ardından sorgusuna başlanan Şeyh Eyüp, iddianamede kendisine isnat edilen suçları reddederek isyan başlamadan önce isyandan haberdar olmadığını ve isyan başladıktan sonra da isyanın içinde yer almadığını, isyan süresince kumandan Ethem Bey'in emriyle hareket ederek Timur, Bozan ve Mehmet Ali Beylerden isyan hakkında malumat aldığını ve bu malumatı devletin yetkili mercileri ile paylaştığını söyledi. Siverekli aşiret ve şeyhlerin isyana meyyal olduklarını belirterek asiler Siverek'e bir saat uzaklıkta bir mesafeye geldiği hâlde 800 kadar silahlı adamı olan aşiretlerin şehri müdafaa eden milli kuvvetlere yardımcı olmadığını, kendisinin sekiz atlı ile millî kuvvetlere katılarak Karabahçe'ye gittiğini ve o akşam asilerce tutuklandığını, tutuklandığı sırada asilerin kumandanı Şeyh İsmail ile görüştüğünü ve Şeyh İsmail'e kaçmayacağına dair teminat verdikten sonra serbest bırakıldığını ve bu durumdan istifade ederek asilerin elinden kaçtığını ifade etti. Kaç köyü olduğu ve ne kadar silahlı adam çıkarabileceği sorularına altı köyü olduğu ve yüz kadar silahlı adam çıkarabileceği cevaplarını veren Şeyh Eyüp, asilere karşı koymak için kaç kişi ile hareket ettiği ve diğerlerinin neden asilerin eline geçmediği sorularına ise sekiz kişiyle hareket ettiği ve diğerleri kaçtıklarından asilerin eline geçemedikleri cevaplarını verdi. Asilerin elinden kaçtıktan sonra kumandan Ethem Bey'in emriyle Diyarbakır'a gittiğini ifade eden Şeyh Eyüp, Kazım ve Mürsel Paşalar ile görüştüğünü, bir müddet nezarete tutulduğu hâlde serbest bırakıldığını ve ailesini de Diyarbakır'a

getirmesi için kendisine vesika verildiğini belirtti. Siverek'te çok fazla düşmanı olduğunu ifade eden Şeyh Eyüp, onların oyununa geldiğini, Belediye Reisi Mehmet Emin Bey ile arasının açık olduğunu ve bu durumun Siverek ahalisince de bilindiğini, kendisinin çok defa Mehmet Emin Bey'in iftiralarına maruz kaldığını, millî kuvvetler karşısında yer almadığını ve mitralyöz çavuşunun şehit edilmesiyle de hiçbir alakası olmadığını dile getirdi.

Şeyh Eyüp'ün mahkemesi sırasında üzerinde durulan önemli konulardan biri de TpCF'nin Siverek şubesinin kurulması meselesi oldu. Şeyh Eyüp'ün mahkemede verdiği ifadelere göre TpCF Siverek şubesini kurmak üzere Siverek'e gelen Fethi Bey, on beş gün Şeyh Eyüp'ün evinde misafir olarak kalmıştı. TpCF'yi Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey gibi muteber isimlerin kurduğunu söyleyen Fethi Bey, halka TpCF'nin dine riayetkâr olduğu ve CHF'nin dine kayıtsızlık gösterdiği yönünde nutuklar atmıştı. Fethi Bey'in gelişinin beşinci günü Mustafa Kemal Paşa'nın TpCF'ye karşı olduğunu öğrendiğini belirten Şeyh Eyüp, bunu öğrendikten sonra Siverek şubesinin kurucu başkanı olduğu TpCF'den hemen istifa ettiğini, Fethi Bey'in ise istifasına rağmen evinde kalmaya devam ettiğini, örf ve adetler gereği evinden kovamadığını ancak mesafeli davrandığını ve nihayet on beşinci gün evinden gittiğini ifade etmekteydi. Şeyh Eyüp'ün TpCF ile ilgili ifadelerinde dikkati çeken husus, TpCF'nin Siverek şubesini kurmak üzere Siverek'e gelen Fethi Bey'i suçlayıcı tarzda ifadeler vermesiydi. Bu ifadeler ilerleyen günlerde sanık olarak Şark İstiklâl Mahkemesinin karşısına çıkacak olan Fethi Bey'i zora sokacak ifadelere sahipti. Hatta Mustafa Kemal Paşa'yı dahi işin içine katmaktan geri durmayan Şeyh Eyüp'ün bu davranışını, tamamı CHF mebuslarından oluşan mahkeme heyetini etkileyerek cezasını hafifletmeye yönelik bir çaba olarak değerlendirmek mümkündür.

Şeyh Eyüp'ün hakkındaki tüm iddiaları reddetmesi üzerine İzoli Aşireti'nden Timur'un, Şeyh Eyüp'ü, Şeyh Said'in yanına gitmek üzere davet ettiği mektubu ile Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Abdürrahim ile Şeyh İsmail'e gönderdiği ve Şeyh Eyüp'ten de bahsettiği mektubu okundu. Şeyh Said'in bu mektubu, Şeyh Eyüp ve Bozan Ağa'nın kendisiyle görüşme arzusunda olduklarını bildiren bir mektuba cevap olarak yazılmıştır. Mektupta bulunduğu bölgedeki düzeni sağladıktan sonra Siverek'e gelebileceğini belirten Şeyh Said, ancak o zaman Bozan Ağa ve Şeyh Eyüp ile görüşebileceğini ifade

etmektedir. Şeyh Said'in mektubundan sonra Şeyh Eyüp'ün üstünden çıkan ve asilere gönderildiği iddia edilen beş kıta erzak pusulası, Şeyh Eyüp'ün tutuklandığı sırada üzerindeki evrakı telaşla yırttığını bildiren zabıt varakası ve Belediye Reisi Mehmet Emin Bey'in Müdafaa-i Milliye Vekâletine yazdığı ihbar mektubu okundu.

Timur'un mektubundaki çağrısına uymadığını belirten Şeyh Eyüp, Şeyh Said ile hiçbir irtibatı olmadığını ve böyle bir mektuptan haberdar dahi olmadığını belirtti. Şeyh Said'in yakalanmış olduğunu ve irtibatlarını doğrularsa her türlü cezaya razı olduğunu, ayrıca Belediye Reisi ile on seneden beri araları açık olması nedeniyle iftiraya maruz kaldığını ifade etti. Tutuklandığı sırada yırttığı evraklarda ise aile efradından ve akrabasından kadınların isimlerinin yazılı olduğunu, ele geçirilen erzak pusulalarının eski pusulalar olduğunu ve asilere gönderilmediğini, bunların kendi mal varlığını gösteren pusulalar olduğunu ifade etti. Bu esnada söz alan Avukat Kemaleddin Şekip Efendi, Belediye Reisi Mehmet Emin Bey'in ve Kumandan Ethem Bey'in şahit olarak dinlenmek üzere mahkemeye davet edilmelerini istedi. Bu isteğe karşı çıkan Savcı Ahmet Süreyya Bey, her iki ismin de muteber isimler olduğunu belirterek sözlerine itibar edildiğini belirtti. Ayrıca Timur ile Kumandan Ethem Bey'in bilgisi dâhilinde görüşüğünü söyleyen Şeyh Eyüp'ün, Timur'dan aldığı mektubu derhal kumandanlığa teslim etmesi gerekirken yakalanana kadar üzerinde taşıdığını belirterek kumandanlığı bu haberleşmeden haberdar etmemesinin, savunmasını hükümsüz kıldığını da ilave etti. Savcı Ahmet Süreyya Bey, hükûmete karşı daha önce de isyan etmiş bulunan Şeyh Eyüp'ün önceki isyanında 300-500 civarı adam toplarken hâlâ aynı imkâna sahip olduğu hâlde asilere karşı duracak kuvvet toplamadığı ve asilerle yapılan çatışmada milli kuvvetlerin geri çekildiğini gördüğü hâlde kendisi geri çekilmeyerek asilerin eline esir düştüğünü ve bu sırada asilerin lideri Şeyh İsmail ile görüşerek Şeyh Said ile olan yazışmalardan da haberdar olduğunu belirtti.

Savcının ardından tekrar söz alan sanık avukatları, müvekkilleri aleyhindeki delillerin yetersiz olduğunu belirterek müvekkillerinin beraatini isteyen konuşmalar yaptılar. Tarafların dinlenmesinden sonra müzakere odasına çekilen mahkeme heyeti bir karara varmak üzere yargılamaya ara verdi. Heyetin tekrar salona dönmesinden sonra

alınan karar, zabıt kâtibi tarafından usulen ve alenen okundu³⁰¹. Hıyanet-i vataniye suçundan dolayı yargılanan ve Şeyh Said ile adamlarının müstakil bir Kürdistan teşkil etmek ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni parçalamak üzere başlattıkları isyana fiilen katıldığı ve isyanın ileri gelenleriyle irtibat hâlinde olduğu delillerle sabit olan Şeyh Eyüp'ün, Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin birinci bölümünün birinci faslına ilave kanun maddesi uyarınca idam cezasına çarptırılmasına oy birliğiyle karar verildi³⁰².

İstiklâl Mahkemeleri cezalarının infazında âdet olduğu üzere yargılamanın yapıldığı şehirdeki yerel savcılık olan Diyarbakır Asliye Mahkemesi Savcılığı, idam cezasını infazla görevlendirildi. İdam 20 Nisan 1925 sabahı alaturka saat ile 9:00'da gerçekleşti. Askerî hapishaneden idam edileceği meydana getirilen Şeyh Eyüp'e mahkemenin vermiş olduğu hüküm tekrar okundu ve bir diyeceği olup olmadığı soruldu. *“Amentübillahi” okuyan ve kelime-i şahadet getirerek kaderinin böyle olduğunu ve başka bir diyeceği olmadığını* ifade eden Şeyh Eyüp'e beyaz idam gömleği giydirilip yaftası asıldıktan sonra idam gerçekleştirildi. İdamın ardından Şeyh Eyüp, Tabip Yüzbaşı Suad Bey tarafından muayene edildi ve hükmün tamamen infaz edildiğini bildiren zabıt varakası hazırlandı³⁰³. 13 Nisan'da faaliyete başlayan Şark İstiklâl Mahkemesi, faaliyete geçtiği günü takip eden üçüncü gün yargılamalarına başlamış ve ilk kararını almıştı. Karara bağlanan ilk dava olan Şeyh Eyüp'ün davasını aynı gün yargılanan Dr. Fuat Efendi'nin davası izledi.

2. Dr. Fuat'ın Yargılanması

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı ikinci dava, 16 Nisan 1925 Perşembe günü Şeyh Eyüp'ün davasından hemen sonra görülen 37 yaşındaki Diyarbakırlı Dr. Fuat'ın davasıdır. Dr. Fuat'ın mahkeme zaptı ve evrakı Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde bulunmadığından davası yargılamalar sırasında bölgeye özel bir muhabirini gönderen Vakit gazetesi üzerinden takip edilmiştir. Vakit gazetesi muhabiri Naşit Hakkı (Uluğ) Bey, yargılamaların büyük çoğunluğunu yerinden takip etmiş ve mahkemede konuşulanları adeta mahkeme zabıt kâtipleri gibi kayda almıştır. TBMM Arşivi'ndeki

³⁰¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 1), s. 1-15; Vakit, 4 Mayıs 1925, s. 1-3; Vakit, 6 Mayıs 1925, s. 1-3.

³⁰² Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2016, s. 16-17.

³⁰³ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G001/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G001/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G001/0003.

Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde mahkeme zaptı ve evrakı bulunmayan Dr. Fuat Efendi'nin yargılamasını takip edebilmek de bu sayede mümkün olmuştur.

Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey'in hatıratında aktardığına göre asilerin Diyarbakır'a taarruz ettiği 7/8 Mart gecesi Kürt millî kıyafetleriyle çarşıda ve sokaklarda dolaşan Dr. Fuat, aynı gece tutuklanmıştır³⁰⁴. Sanığın ilk sorgusu 14 Nisan 1925 tarihinde Savcı Ahmet Süreyya Bey tarafından yapılmıştır. Sorgu sırasında ele geçirilen özel evrakı içinde isyanın ne zaman çıkacağı ile ilgili malumatlar bulunan Dr. Fuat Efendi'ye bu bilgilere nereden vâkıf olduğu sorulmuştur. İsyan çıkacağından haberdar olmadığını belirten Dr. Fuat Efendi, isyandan hükûmetin resmî tebliğinden sonra haberdar olduğunu, sağda solda isyanın planlanan tarihten daha erken başladığı yönünde söylentiler dolaştığını, bunu kendisinin de söylemesinin suç sayılamayacağını ifade etmiştir. Müstakil bir Kürdistan yaşayabilir mi sorusuna ise Kürt Teavün Kulübü'nün kapatılmasından sonra böyle kapsamlı bir suale cevap verebilmek için değişik bilgilere ihtiyaç olduğunu, henüz kültürünü ve alfabesini bilmeyen ve büyüklerini tanımayan iptidai bir kavmin İngiliz ve Fransızlarla sınırı olan bir sahada siyasi varlık teşkil edebilmesinin ancak ilahi bir kuvvetle mümkün olabileceğini yoksa mümkünatının olmadığını belirtmiştir. Dr. Fuat Efendi'ye Kürt Teavün Kulübü'ne üye olup olmadığı sorulduktan ve kendisinden ara sıra kulübe gittiği cevabı alındıktan sonra kulüp idare heyetinde kimlerin yer aldığı sorusu yöneltiştir. Cemilpaşazâde Kasım Bey'in (reis vazifesinde), Cemilpaşazâde Ekrem Bey'in, tüccardan Fikri Efendi'nin, Dr. Cevdet Osman Bey'in, Çerçişzâde Abdülkerim Efendi'nin, Hüseyin Sıtkı Efendizâde Reşat Efendi'nin isimleriyle birlikte kendi ismini de telaffuz eden Dr. Fuat Efendi, kulüp idare heyetinin bu isimlerden oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca kulübün üye sayısının 300'e yakın olduğunu, 4-5 ay kadar faaliyet gösterdiğini ve bir ihbar üzerine valilikçe kapatıldığını belirtmiştir³⁰⁵. Dr. Fuat Efendi'nin ilk sorgusunu yapan Savcı Ahmet Süreyya Bey, 15 Nisan'da iddianamesini hazırlamıştır. İddianamede, müstakil bir Kürdistan teşkilini kendisine hayat gayesi ve siyaset meşgalesi edinmiş olan Dr. Fuat Efendi'nin Türk siyasi camiasına ve Türk hükûmetine karşı silahlı bir isyan vücuda getirenlerle ortak hareket ederek hıyanet-i vataniye suçunu işlediği aleyhindeki deliller

³⁰⁴ Örgüevren, s. 106.

³⁰⁵ **Vakit**, 7 Mayıs 1925, s. 3.

ve şahitlerin ifadeleriyle de sabit olduğu belirtilerek Şark İstiklâl Mahkemesince yargılanması talep edilmiştir³⁰⁶.

16 Nisan'da Dr. Fuat Efendi'nin yargılanmasına başlanmıştır. Şeyh Eyüp'ün avukatlığını yapmış olan Kemalettin Şekip Efendi ile Hüseyin Hasip Efendi, Dr. Fuat Efendi'nin de avukatlığını üstlenmişlerdir. Dr. Fuat'ın kimlik tespiti yapıldıktan sonra savcının iddianamesi okundu. İddianamenin ardından Başkâtip Davut Bey, Dr. Fuat'ın 21 Şubat 1925 tarihinde İstanbul Göztepe'de oturan Harbiye eski nazırı Ferit Paşa'ya yazdığı ancak karışıklıklardan dolayı göndermeye fırsat bulamadığı ve yakalandığında üzerinden çıkan mektubu okudu³⁰⁷. Mektubun en ilgi çekici noktası, Dr. Fuat'ın Şeyh Said'in aylardan beri ciddiyetle faaliyet gösteren Bağdat ve Musul'daki Kürt istiklâl komitelerinin emir ve işaretiyle harekete geçtiğini ve Diyarbakır'a sekiz dokuz saatlik bir mesafeye kadar geldiğini bildirdiği ve başarılı olmasını temenni ettiği kısımdı. Mektupta, Halep'teki Kürt cemiyetinin de aynı maksatla sınırın güneyindeki Kürtleri ayaklandırmak üzere olduğu ve Muş'un o bölgedeki aşiretlerin eline düştüğü, şimdiye kadar hafife alınan Kürdistan hükûmeti fikrinin ciddi surette düşündürmeye başladığı yazmaktaydı. Okunan ikinci mektup ise Sivas Posta ve Telgraf muhasebecisi olarak çalışan kayınpederinin 21 Şubat 1925 tarihinde Dr. Fuat Efendi'ye gönderdiği mektuptu. *"Ahval-i siyasiye mahumdur. Ondan bahsetmiyorum. Varsın birbirlerini yesinler. Bu bahar gebedir. Bakalım ne doğuracaktır."* cümleleri mektubun dikkat çeken cümleleriydi.

Mektupların okunmasından sonra sorguya başlayan mahkeme reisi Mazhar Müfit Bey, Dr. Fuat Efendi'ye kayınpederinin mektubundaki *"doğacak günler"* ibaresiyle neyin kastedildiğini sordu. Soruyu cevaplayan Dr. Fuat Efendi, kayınpederinin kendine önem atfetmek için böyle bir şey yazdığını söyledi. Savcı Ahmet Süreyya Bey ise Ferit Paşa'ya gönderdiği mektupta Şeyh Said'in harekete geçmesi ve sınır ötesindeki Kürt komitelerinin faaliyetleriyle ilgili yazdıklarını nereden bildiğini sordu. Bu bilgileri Vatan gazetesinden öğrendiğini belirtmesi üzerine söz alan mahkeme üyesi Avni Bey'in, İstanbul'dan Diyarbakır'a gelen postaların 12 günde şehre ulaştığını ve gitmesinin de 12 gün sürdüğünü dolayısıyla gazeteden öğrendiğini iddia ettiği ve muhatabına ulaştığında 25 günlük olan eski bir haberi neden tekrar İstanbul'a yazdığını sorması üzerine ise

³⁰⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K095/D838/G001/0002.

³⁰⁷ Vakıf, 21 Mayıs 1925, s. 1.

bunlardan (Şeyh Said'i kastederek) başımıza bir bela gelmesinden korktuğumdan yazdım cevabını verdi.

Mahkeme heyetinin Dr. Fuat Efendi'ye yönelttiği sorulardan biri de isyana katılan isimlerden olan Şeyh Eyüp, Şeyh Tahir ve Şeyh İsmail gibi isimlerle isyandan önce olan irtibatıydı. Fuat Efendi, asilerin Diyarbakır'a hücumundan önce Şeyh Tahir'i beş gün evinde misafir etmişti. Bu durumu doğrulayan şahitler de vardı³⁰⁸. Yargılamaya şahitlerin ifadelerinin dinlenmesiyle devam edildi. Şahitlerden Hafız Ali Efendi, Şarabi köyünde Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Tahir ile görüştüğünü, Şeyh Tahir'in kendisine Diyarbakır'a hücum ederek şehri zapt edeceklerini ve kendilerine içeriden de yardım edileceğini söylediğini belirtti. Şeyh Tahir'in zemheriden (22 Aralık'tan 31 Ocak'a kadar geçen karakış) iki gün önce Diyarbakır'a gittiğini ve Dr. Fuat Efendi'nin evinde beş gün misafir kaldığını ve birlikte hareket edecekleri isimlerin listesini yaparak Şeyh Said'e gönderdiklerini söylediğini ifade etti. Şahitlerden Dr. Raşit Ahmet Efendi ise Dr. Fuat Efendi'nin Kürtlerin Türk devletine bağlılığına karşı olduğunu, bir Kürdistan devleti teşkili emelinde olduğunu ve en ufak bir vesileyle bile Türklüğü tahkire cüret edeceğini, isyandan evvel Viranşehir ile isyan konusunda haberleşmesinin olduğundan bahsettiğini belirtti. Şahitlerden bir diğeri olan Dr. Burhanettin Efendi ise Dr. Fuat'ın Türk camiasının acziyetine ve idare kabiliyetinin yokluğuna kani olan bir kimse olduğunu ve bu kanaatini kendisine bizzat söylediğini, bağımsız olmasa bile İngiliz idaresinde bir Kürdistan kurulması isteğinde olduğunu beyan ettiğini aktardı. Bunlardan başka Dr. Fuat'ın Kürtçülük propagandası için Cizre'de dolaştığını bu isyan bastırılrsa bile yer yer başka taraflarda isyanlar çıkacağını belirttiğini ve bu vesileyle hem para kazanacağını hem de fikirlerini telkin edeceğini söylediğini vurguladı. Ayrıca Bağdat'ta bir Kürt kongresi olursa oraya da gitmeyi planladığını söylediğini ilave etti.

Şahitlerin bu ifadelerini reddeden Dr. Fuat Efendi ne Şeyh Tahir ile görüştüğünü ne de Bağdat'ta bir Kürt kongresinin mevzu bahis olduğunu söyledikten sonra bir ara Süleymaniye'ye doktorluk yapmak için gitme ihtimalinin belirttiğini, bunun Bağdat kongresi olarak anlatıldığını söyledi. Bu sırada söz alan Avni Bey'in, "*Şimdi bu Bağdat meselesiyle mektubunuzdaki Bağdat kelimesi arasındaki iltibasa nazar-ı dikkatinizi celbederim*

³⁰⁸ **Vakit**, 7 Mayıs 1925, s. 1-3.

bunu nasıl izah buyurursunuz?” diye sorması üzerine kendisinin Kürtler üzerinde bir nüfuzu olmadığını ve böyle bir maceraya girmeyeceğini belirtti.

Dr. Fuat Efendi, Şeyh Tahir ile olan irtibatını reddetmekteydi. Ancak Hani nahiye Müdürü Hüsnü Bey’in sonraki günlerde verdiği yazılı ifadesi de Dr. Fuat Efendi’nin Şeyh Tahir ile olan irtibatını gözler önüne sermektedir. Savcı Ahmet Süreyya Bey, 19/20 Nisan 1925 tarihinde, uzun süre asilerin elinde esir bulunan Hani Nahiye Müdürü Hüsnü Bey’e ve Lice Kaymakamı Asım Bey’e cevaplandırmalarını istediği 13 sorudan oluşan bir liste göndererek isyan hakkındaki bilgilerine başvurmuştu³⁰⁹. Hani Nahiye Müdürü Hüsnü Bey, 5 Mayıs 1925 tarihinde gönderdiği yazılı ifadesinin 4. maddesinde, Şeyh Said’in kardeşi Şeyh Tahir’in, asilerin elinde esir tutulduğu bir sırada kendisine, “*Dinsiz Türkler bizi yalnız zannetmeyiniz. Bizim her yerde adamlarımız vardır. İki tanesini söyleyeyim. Liceli Fehmi, Diyarbakırlı Doktor Fuad. Bunları Halep’e gönderiyoruz. Biz top, tüfek, asker de buluruz.*” dediğini aktarmaktaydı³¹⁰.

Dr. Fuat Efendi’den sonra söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, mahkeme huzurunda okunan delillerin ve dinlenen şahitlerin de güçlendirdiği iddianamesini tekrar ederek mahkemeden Dr. Fuat Efendi’nin cezalandırılmasını talep etti. Savcının konuşmasından sonra savunmasını yapan Dr. Fuat, Kürtçülük yapmadığını belirterek savunmasına “*Eğer benim amelim Kürtçülük olsaydı Kürtlerin kalabalık olduğu yere giderdim. Benim fiili bir teşebbüsüne ait ne gibi deliller vardır? Diyarbakır’da Kürt cemiyeti yoktur. Benim harekât-ı isyaniye-i ahireye fiilen iştirakim tahakkuk ederse hakikaten idamıma razıyım. Eğer Şeyh Tahir’e yakınlık etmiş isem ihanet etmiş olurum!*” cümleleriyle devam etti. Dr. Fuat Efendi’den sonra söz alan avukatı Kemaleddin Efendi ise şahitlerin aktardıklarının isyanın zaman ve mekânıyla uyuşmadığını, mektuptaki isyan haberlerinin ise gazeteden alındığı için müvekkilinin isyanda herhangi bir dahli olmadığını belirterek beraatini istedi.

Savunmaların ardından duruşmayı sonlandıran hâkim heyeti alacağı kararı müzakere etmek üzere salonu terk etti. On beş dakikalık bir aranın ardından karar açıklandı³¹¹. Müstakil bir Kürdistan teşkilini kendisine hayat gayesi ve siyaset meşgalesi

³⁰⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0004.

³¹⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G034/0002.

³¹¹ Vakıf, 9 Mayıs 1925, s. 1-3.

edinmiş olan Dr. Fuat Efendi'nin Türk siyasi camiasına ve Türk hükûmetine karşı silahlı bir isyan vücuda getirenlerle ortak hareket ederek hıyanet-i vataniye suçunu işlediği aleyhindeki deliller ve şahitlerin ifadeleriyle sabit olduğundan idam cezasına çarptırılmasına oy birliğiyle karar verildi³¹².

Verilen idam cezası Diyarbakır Asliye Mahkemesi Savcılığınca 20 Nisan 1925 tarihinde alaturka saat ile 9:00'da infaz edildi. Askerî hapishaneden idam edileceği meydana getirilen Dr. Fuat Efendi'ye mahkemenin vermiş olduğu hüküm okunduktan sonra son sözleri ve bir vasiyeti olup olmadığı soruldu. *“Allah şahid-i âlidir ki; şu isyan meselesinde hiçbir su-i medhalim yoktur. Tabii zamanla yani Şeyh Tahir tutulduktan sonra hakikat tavzih edecektir. Eğer benim Şeyh Tahir’le bir alakam bir münasebetim ve iddia olunduğu vechle kendisini evimde misafir ettiğim tahakkuk etmezse bana bu idam hükmünü veren heyette eğer his, vicdan ve insaniyet varsa hayat-ı siyasiyeden ve belki de insanlıktan istifa edeceklerini ümit ederim. Aksi sübut bulursa (ki bir mütehakkıldır) demenizi rica ederim.”* dedikten sonra beyaz gömleği giydirilip yaftası asıldı. İdam gerçekleşikten sonra Tabip Yüzbaşı Suat Bey tarafından muayenesi yapılarak idamını bildiren zabıt varakası düzenlendi³¹³.

3. TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in Yargılanması

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin faaliyete başladığı ilk günlerde baktığı önemli davalardan biri de bir bakıma muhalefet partisinin de yargılandığı TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in davasıydı. TpCF'nin İstanbul merkez şubesine kayıtlı olan 48 yaşındaki Mehmet Fethi Bey, yarbay rütbesinden emekli bir subaydı. Geçmiş yıllarda Urfa Mutasarrıflığı görevinde bulunduğundan fırkanın Urfa, Siverek ve Mardin teşkilatlarını kurmakla görevlendirilmişti³¹⁴. Urfa ve Siverek'te TpCF'nin şubelerini açmak için çalışmalar yapan Fethi Bey, Siverek şubesinin kuruluşu sırasında Şeyh Eyüp'ün evinde misafir kalmış ve yardımlarını almıştı. Siverek Belediye Reisi Mehmet Emin Bey'in Şeyh Eyüp'ün asilerle beraber hareket ettiği yönündeki 2 Mart 1925 tarihli yazısı Fethi Bey'i de şüpheli konuma düşürmüştü. Fethi Bey'in Adana'da olduğunun anlaşılmasından sonra 13 Nisan'da Dâhiliye Vekâleti'nden Adana vilayetine bir yazı gönderilmiş ve Fethi

³¹² Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 16-17.

³¹³ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G002/0002.

³¹⁴ Ahmet Yeşil, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılmasında Sondan Bir Önceki Gelişme: Tpcf Urfa Siverek Şube Kâtibi Mehmet Fethi Bey'in Şark İstiklal Mahkemesinde Yargılanması”, **Adıyaman Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 20, (Ağustos 2015), s. 714.

Bey'in yakalanarak şahsi evrakıyla birlikte Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderilmesi istenmişti³¹⁵. Fethi Bey'in Diyarbakır'a getirilmesi için yazışmalar yapıldığı bu günlerde yargılanan Şeyh Eyüp de Fethi Bey aleyhinde ifadeler vermişti. Bu durum üzerine harekete geçen Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey, 26 Nisan 1925 tarihinde Siverek vilayetine bir yazı göndererek Şeyh Eyüp'ün yargılaması sırasında TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in "*TpCF'nin dine riayetkâr olduğu ve dini yücelteceği, hükûmetin ise dine o derece riayet etmediği*" yönünde telkinlerde bulunduğunu öğrendiklerini belirterek bu hususta etraflı bir tahkikat yapılmasını ve bir fezleke hazırlanarak acil olarak gönderilmesini istedi³¹⁶.

Mahkemenin isteği üzerine derhal harekete geçen Siverek Valiliği dört gün süren tahkikat neticesinde bir fezleke ve 24 sayfalık bir tahkikat evrakı hazırladı. Siverek ile Diyarbakır arasında çalışan posta olmadığından hazırlanan evraklar 30 Nisan'da jandarma vasıtasıyla elden gönderildi³¹⁷. Tahkikat evrakının 1-9. sayfaları arasında ifadeleri olan Siverekli Odabaşı Bekir oğlu Mahmut, Ramazan oğlu Şeyh Mehmet Ali ve Cemekanlı Eyüp oğlu Cemil, fırkaya katılmak için davet edildiklerinde Fethi Bey ile cemiyet idare heyeti üyelerinin fırkanın dine riayetkâr olmak ve medreseleri tekrar açmak için çalışacaklarını söylediklerini ifade etmekteydiler. 15-16. sayfada ifadesi bulunan fırka idare heyeti üyelerinden Hacı Boz Ağazâde Mehmet Ali Efendi, Fethi Bey'in "*itikat-ı diniyeye hürmetkâr bulunmak*" lüzumundan bahsettiğini ifade etmişti. Fırka üyesi olan kişiler ise dine ait sözler söylenmediği yönünde ifadeler vermişlerdi. Fezlekenin netice kısmında Fethi Bey'in halkın dinî hislerini tahrik edecek beyanatlarda bulunduğu belirtilmişti³¹⁸. Tahkikat sorgulamaları incelendiğinde TpCF'ye üye olmayan kişilerin fırkanın programında da yer alan "*TpCF'nin dine karşı riayetkâr olduğu*" yönündeki söylemi Fethi Bey'den duyduklarını, TpCF'ye üye olan kişilerin ise böyle bir söylemi katiyen duymadıklarını ifade ettikleri görülmektedir³¹⁹. Kanaatimizce bu durum, fırkaya üye olan kişilerin fırka üyesi olan Şeyh Eyüp'ün başına gelenleri hesaba katarak başlarına

³¹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G039/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G039/0008.

³¹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0006.

³¹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G004/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G047/0008.

³¹⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0025.

³¹⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0016; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0017.

bir iş gelmesinden korkmalarından kaynaklanmıştır. Tahkikatın yapıldığı sırada Fethi Bey'in tutuklandığı ve yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderildiği de bilinmektedir. Önce TpCF'li Şeyh Eyüp'ü yargılayan, sonrasında ise Fethi Bey'i yargılamaya hazırlanan mahkemenin kendilerini de yargılamasından korktuklarını düşündüğümüz üyelerin, Fethi Bey'in dine dair bir söylemde bulunmadığı yönünde ifadeler vermiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Savcı Ahmet Süreyya Bey, Siverek'e Fethi Bey hakkında tahkikat yaptırırken bir yandan da Fethi Bey hakkındaki iddianamesini hazırlamaktaydı. Şeyh Eyüp'ün mahkemesi sırasında TpCF ile ilgili söylemleri Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin de dikkatini çekmişti. Zaten Ankara İstiklâl Mahkemesi de o günlerde TpCF'nin İstanbul şubelerinde aramalar yaptırmaktaydı³²⁰. 16 Nisan'da Şark İstiklâl Mahkemesi Riyasetine bir yazı gönderen Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Bey, TpCF ile ilgili mahkemeyi takip ettiklerini ve her gün malumat verilmesini istedi. 19 Nisan'da Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey'i telgraf başına çağıran Ankara İstiklâl Mahkemesi Savcısı Necip Ali Bey ise müstehcendir ibaresiyle gönderdiği yazısında Şeyh Eyüp'ün ifadesindeki TpCF ile ilgili beyanları gazetelerde gördüğünü, Şeyh Eyüp'ün TpCF ile ilgili ifadelerinin şifre ile gönderilmesini rica etti. Savcı Ahmet Süreyya Bey, mevkidaşının bu ricasını aynı gün yerine getirdi. 22 Nisan'da da Başvekâlete, zata mahsustur şifresiyle bir telgraf gönderen Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Eyüp'ün TpCF ile ilgili ifadelerini Başvekil İsmet Paşa'ya da ilettili³²¹.

Fethi Bey'in davası üç celsede görüldü. Yargılamanın ilk celsesi 30 Nisan 1925 Perşembe günü başladı. Mazhar Müfit Bey, Lütfi Müfit Bey ve Ali Saip Bey yargılamayı yapan hâkimlerdi. Fethi Bey'in kimlik tespiti yapıldıktan sonra savcının iddianamesi okundu. 27 Nisan'da hazırlanan iddianamede, mensup olduğu siyasi partinin şubelerini açmakla görevlendirildiği sırada dini ve kutsal olan duyguları kullanarak halk arasında nifak ve ihtilaf çıkarmaya teşebbüs eden Fethi Bey'in hıyanet-i vataniye suçundan yargılanması talep edilmekteydi³²².

³²⁰ **İkdam**, 14 Nisan 1925, s. 1; **Tanin**, 14 Nisan 1925, s. 1; **Yeni Türk**, 14 Nisan 1341 [1925], s. 1.

³²¹ **TBMM Arşivi**, İM/T3/K183/D442/G003/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T3/K183/D442/G003/0006; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G049/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G049/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G049/0003; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G049/0004.

³²² **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30)**, s. 1.

Yargılamanın ilk safhasında bölgeye geliş amacını anlatan Fethi Bey, isyanın başlamasından 3-4 hafta önce Urfa'ya geldiğini, Siverek'e gittiği sırada da asilere karşı koyacak milis kuvvetlerin henüz kurulmamış olduğunu belirtti. Mahkemenin dikkatini çeken konulardan biri de Fethi Bey'in askerî meselelerle ilgili yazışmalarıydı³²³. Fethi Bey'in, Urfa'dan Siverek'teki Güranizâdelerden bir zata ve Şeyh Eyüp'e gönderdiği telgraflar, Urfa Mevki Kumandanlığının dikkatini çekmişti. Urfa Mevkii Kumandanı Alparslan Hüsnü imzasıyla 24 Mart 1925 tarihinde Fethi Bey'e gönderilen bir yazıda bu isimleri nereden ve ne zamandır tanıdığı ile millî ve askerî hiçbir kıtayla alakası olmadığı hâlde neden Siverek'teki şubeye süvari ve piyade mevcudunu sorduğu sorulmuş ve bu soruların etraflıca cevaplanması istenmişti³²⁴. 25 Mart'ta Urfa Mevki Kumandanının sorularını cevaplayan Fethi Bey, ilk soruya yalnız Urfa şubesinde değil Siverek şubesinde de sorumlu olduğunu belirterek başlamış, şube kurucusu olduğundan bu adamlarla haberleştiğini ifade etmişti. Kendi şubelerince oluşturulan ve isyancılarla çarpışan müfrezelerin mevcudunu ve mevkiini bilmek ve fırka merkezini durumdan haberdar etmenin görevi olduğunu belirtmişti. Ayrıca kendisi de eski bir subay olduğundan icabında bu kuvvelere katılıp onları sevk ve idare edebileceğini ve geçmiş tecrübelerinin ve hizmetlerinin bunun için fazlasıyla yeterli olduğunu da eklemişti. İkinci sorunun cevabında ise Siverek'te bulunduğu sırada çıkan isyan hareketi nedeniyle Fırka Reisi Kazım Karabekir Paşa'dan isyanı lanetleyen ve bastırılması için hükûmete yardımcı olunmasını belirten bir emir aldığını belirterek başlamıştı. TpCF Siverek şubesinde asilere karşı koymak için takriben 300 kadar atlı ve piyadeden oluşan bir Kuva-yı Milliye birliği teşkil edildiğini, bu kuvvetin asilere karşı koymak üzere Karabahçe'ye gönderildiğini ve resmî kumandanla da uyum içinde çalıştığını öğrendiğini ifade etmişti. Zamanla milis birliklerin sayısının azalması ve yakın zamanda Urfa'dan Siverek'e giden müfrezenin kumandanı Vehbi ve Kaymakam Recep Beylerin de Siverek şubesinde kendilerine yardım edilmesi için Siverek'e kadar bizzat gelmesini rica etmeleri üzerine mevcut durumu öğrenmek için süvari ve piyade mevcudunu sorduğunu belirtmişti³²⁵. Urfa Mevkii Kumandanı Alparslan Hüsnü Bey'in Fethi Bey'in cevabı üzerine yazdığı 28 Mart

³²³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30), s. 1-2.

³²⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0004.

³²⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0003.

1925 tarihli yazıda ise öncelikle maksadın Fethi Bey'in şahsı ya da TpCF aleyhinde bir tahkikat yapmak olmadığı belirtilmişti. Devamında eski bir asker olan Fethi Bey'e sıkıyönetim zamanlarında millî kuvvetler hakkında açık telgrafla malumat talep etmenin hükûmetin askerî sırlarını açık etmek olup olmayacağı sorulmuştu. Ayrıca bu bilgileri TpCF merkezinin mi talep ettiği yoksa kendi merakından mı sorduğu da eklemişti³²⁶. Fethi Bey'in mahkeme evrakı içinde bu ikinci mektuba verilmiş cevabi bir mektuba rastlanmadığından bu ikinci mektubun cevaplanmadığı düşünülmektedir. Yargılama sırasında bu konu üzerine yapılan konuşmalar da bu düşüncayı desteklemektedir.

Mahkeme sırasında gündeme gelen bu yazışmalar üzerine bu husustaki düşüncelerini tekrar izah eden Fethi Bey, kendi partisinin teşkil ettiği bir kuvvetin - TpCF'li milislerin- miktarını öğrenmekte hâlâ hiçbir mahzur görmediğini, seferberlik zamanında bile bunda hiçbir askerî mahzur bulunmadığını belirtti. Ancak bu hareketinin bir casusluk maksadı taşıyıp taşımadığı konusunda şüpheler oluştuysa o şüpheleri gidermek için eğer böyle bir ihanet içinde olsa bu bilgileri şube merkezinden değil cephede yer alan birilerinden öğrenmeye çalışması gerektiğini, böyle bir maksadı olsa suallerini resmî makamlara değil onlara soracağını ima etti. Yargılamanın ilerleyen sürecinde konu Şeyh Eyüp'ün yargılaması sırasında Fethi Bey'in aleyhinde söylediklerine geldi. Şeyh Eyüp'ün iddia ettiği söylemlerde bulunmadığını belirten Fethi Bey, "*TpCF'nin dine karşı hürmetkâr olduğu*" ifadesinin parti programlarında yer alan bir maddeden ibaret olduğunu söyledi. Gerçekten de TpCF programının altıncı maddesinde "*Fırka, efkâr ve itikâdât-ı diniyeye hürmetkârdır.*"³²⁷ ibaresi yer almaktaydı. Mahkemede bu ifadelerin hıyanet-i vataniye kapsamına giren ifadeler olduğunun söylenmesi üzerine parti programının Takrir-i Sükûn Kanunu'nda yapılan değişiklikten önce yazıldığını ve bu madde hakkında herhangi bir değişiklik yapıldığına dair genel merkezden bir talimat gelmediğini belirtti. Kendisinin dini siyasete alet edecek propaganda yapmadığını ifade ettikten sonra şubenin resmî açılışı sırasında hazır bulunanlara da bu konuda bir izahat vermediğini, asıl propagandaların partilerini kötülemek isteyenler tarafından yapılarak bu parti din partisiymiş demek suretiyle

³²⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0005.

³²⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Beyanname ve Program, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1924.

partilerinin lekelenmeye çalışıldığını söyledi. Hatta Siverek’te partiye yazılmak için gelen ve bu konuda son derece ısrarlı davranan gayet fakir bir adama ısrarının sebebinin sorduğunda “*Belediye reisinin adamları memleketi soyuyorlar. Siz din fırkası imişsiniz, onun için geldim*” cevabını aldığını ve programdaki bu maddeden istifade etmek bir yana mümkün olduğu kadar bu söylemden uzak durmaya çalıştığını ifade etti. Çünkü CHF’lilerin kendilerini hükûmet nazarında zor duruma düşürmek için bu maddeyi kullandıklarını, bu propagandanın menşeinin Siverek Belediye Reisi Mehmet Emin Bey olduğunu ve bundan emin olduktan sonra valiyi de durumdan haberdar ettiğini belirtti. Parti programında yer alan bu maddenin suistimale açık bir madde olduğunu anladıktan sonra genel merkezi bu madde konusunda uyarıp uyarmadığı konusundaki soruya ise programların genel kongrelerde değiştirilebileceğini, bu yüzden genel merkeze bu konuyla ilgili herhangi bir uyarıda bulunmadığını söyledi.

Yargılama sırasında mahkeme heyetinin eline geçen Fethi Bey’e ait bir not defterindeki bazı ifadeler de mahkemenin gündemine geldi. Fethi Bey bu notların kişisel notlardan ibaret olduğunu, okuduğu bir metinde hoşuna giden ya da daha sonra okumayı planladığı bazı gazete yazılarını defterine kaydettiğini, hatta notları içinde sağlığa yararlı olduğunu öğrendiği yemek tariflerinin dahi bulunduğunu ve bunların herhangi bir siyasi manası olmayan notlar olduğunu ifade etti. Fethi Bey’in ifadeleri üzerine söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Eyüp’ün ifadesinin okunup, din ve şariat namına propaganda yapılıp yapılmadığının araştırılması için mahkemenin ileri bir tarihe ertelenmesini talep etti. Savcının talebini kabul eden mahkeme heyeti, mahkemeyi 12 Mayıs 1925 Salı gününe erteledi³²⁸.

12 Mayıs Salı günü başlayan ikinci celsede Siverek Polis Müdürlüğünce yapılan tahkikat evrakı ve fezleke de mahkemenin gündemine dâhil edildi. Önceki satırlarda içeriğine değindiğimiz fezleke mahkeme huzurunda okundu. Fezlekede, tahkikat sırasında Fethi Bey’in hem “*TpCF’nin dine karşı riayetkâr olduğu*” yönünde nutuklar attığını belirten kişilerle hem de böyle bir söylemi kesinlikle duymadıklarını ifade eden kişilerle de görüşüldüğü belirtilmekteydi. Fezlekenin sonucunda ise Fethi Bey’in halkın dinî hislerini tahkir edecek beyanatlarda bulunduğu vurgulanmaktaydı. Fezlekeden sonra

³²⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30), s. 2-5.

Şeyh Eyüp'ün mahkeme zaptından Fethi Bey ile ilgili ifadelerin geçtiği kısımlar okundu. “Şeyh Eyüp'ün Yargılanması” başlığı altında da belirtildiği gibi, Şeyh Eyüp ifadelerinde Fethi Bey, TpCF şubesini kurmak üzere Siverek'e gittiğinde Şeyh Eyüp'ün evinde on beş gün misafir olarak kalmıştı. Siverek şubesini kurarak üye sayısını arttırmak için çalışan Fethi Bey, CHF'nin dine kayıtsızlık göstermesine karşı TpCF'nin dine son derece hürmetkâr bulunduğunu ve dine hürmetin fırkanın programında da yer aldığını, Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin dahi TpCF'ye mensup olduğunu söyleyerek halkı partiye kayıt için teşvike ve parti teşkilatını tesise çalıştığını söylemişti³²⁹.

Bu ifadelerin okunmasının ardından ne diyeceği sorulan Fethi Bey, Şeyh Eyüp'ün iddia ettiği gibi beyanlar vermediğini, bahsettiği dine riayetkârlığın parti programında yer alan bir maddeden ibaret olduğunu ve ayrıca propaganda için paşalar, mebuslar vesair kişilerden bahsetmediğini belirtti³³⁰. Önceki satırlarda içeriğine değindiğimiz Siverek Polis Müdürlüğü'nün yürüttüğü tahkikat neticesinde hazırlanan fezlekedeki ifadeler ile tahkikat sırasında aleyhinde verilen ifadeleri de reddeden Fethi Bey, şahitlerin mahkeme huzuruna getirilmelerini ve söylediğini iddia ettikleri şeyleri ispat etmelerini istedi. Bu talebi reddeden mahkeme heyeti, yargılamaya 18 Mayıs Pazartesi günü devam etme kararı olarak celseye son verdi³³¹.

18 Mayıs'ta yapılan üçüncü celse, savcının mütalaasıyla başladı. Savcı Ahmet Süreyya Bey, hıyanet-i vataniye suçu kapsamına giren TpCF programının altıncı maddesinin hazırlanmasında Fethi Bey'in bir dahli olmadığını belirtti. Ancak parti teşkilatını kurma çalışmaları sırasında bu maddeyi kullandığının muhakkak olduğunu ve bunun bir suç teşkil ettiğini, bununla birlikte cezası kararlaştırılırken parti programında yer alan altıncı maddenin hazırlanmasında dahli olmadığı için bu hafifletici durumun da göz önünde alınmasını talep etti. Savcının mütalaasından sonra savunmasını yapan Fethi Bey, önceki ifadelerini tekrarlayarak kendisinin bu zamana kadar gerek asker gerek amir gerekse birçok sabit makamları işgal ederek vatan ve milletine canını feda edercesine nâmuskârane birçok hizmetlerde bulunduğunu ve hakkında verilecek cezanın bu

³²⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30), s. 6.

³³⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30), s. 7.

³³¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30), s. 7-10.

hizmetlerinin dikkate alınarak merhametle verilmesini istedi. Fethi Bey'in savunmasının ardından heyet müzakere odasına çekildi.

Müzakerenin ardından kararını açıklayan mahkeme, Fethi Bey'in TpCF'nin Siverek şubesini kurma çalışmaları esnasında TpCF'nin dine riayet edeceği ve dini yücelteceği, CHF'nin ise dini ihmal ettiği, TpCF'nin medreseleri tekrar açacağı yönünde nutuklar attığını, buna mukabil halkın dinî hislerini tahkir ederek halk arasında nifak ve ihtilaf çıkarmaya teşebbüs ettiğini belirtti. Yargılama sırasındaki sorgusu, resmî makamlarca hazırlanan raporlar ve çeşitli evrak da buna delalet etmekteydi. Ayrıca TpCF programında yer alan altıncı madde, hükûmetçe ilan edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine aykırıydı. TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey bu maddeden sorumlu tutulamayacak olsa da parti teşkilatını genişletme çalışmalarında bu maddeyi kullandığından suç işlediğine oy birliğiyle karar verildi³³². Verilen ceza Fethi Bey'i olduğu kadar TpCF'yi de doğrudan etkilendiğinden mahkemenin almış olduğu karar aşağıda verilmiştir:

“Cihet-i cezaiyesi hakkında dahi müzakere-i keyfiyet olundukta: Mücrim-i mumaileyh Fethi Bey bin Hıfzı'nın hareket-i vakıasına temas eden Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine müzeyyel 21 Şubat 341 tarihli kanunun birinci ve fer'an zî-medhaliyetine mebni mezkur Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ikinci maddeleri delaletiyle Kanun-ı Ceza'nın kırk beşinci maddesi mucibince takdir edilen beş sene kürek cezasının mumaileyhin müddet-i medide mülki ve askerî hidemât-ı resmîyede müstahdem ve hayat-ı maziyesi bu misillü şevâibden münezzehtir bulunmuş olması keyfiyâtı esbab-ı muhaffîfe-i takdirdiyeden görülmekle kanun-ı mezburun kırk yedinci maddesi mantukunca salîfü'zzikr mahkûmun bih kürek cezasının kale-bendliğe bi't-tahvil müddet-i cezaiyesini Sinob'da ikmal etmek üzere ibtidayı tevkiî olan: 19 Nisan 1341 tarihinden itibaren üç sene müddetle kale-bendliğine ve inde'l-muhakeme taayyün eden ahvâle göre: 21 Şubat 341 tarihli kanunun neşrini müteakib programlarının altıncı maddesi kayıt ve sarahatine nazaran devam-ı bekası hıyanet-i vataniye cürmünü teşkil eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şuubâtının anifü'l-beyan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun muaddel birinci maddesine müzeyyel 21 Şubat 341 tarihli kanunun birinci fıkrası ve Cemiyetler Kanunu'nun üçüncü maddesi ahkamına tevfikan mahkememizin daire-i

³³² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30), s. 9-12.

kazası dâhilinde mevcut şubelerinin ber-vechi meşruh memnuiyet-i kanuniyeye binaen seddine keزالık vicahen ve müttefikan karar verildi.

24 Şevval 1343 ve 18 Mayıs 341³³³.”

Karar incelendiğinde Fethi Bey’e beş yıl kürek³³⁴ cezası verildiği ancak geçmiş yıllardaki hizmetleri göz önünde bulundurularak cezasının üç yıla düşürüldüğü ve Sinop’ta kalebentliğe³³⁵ çevrildiği görülmektedir. Karardaki asıl dikkati çeken nokta ise TpCF parti programında yer alan altıncı maddenin 21 Şubat 1925 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun birinci maddesine aykırı olduğunun belirtilerek Şark İstiklâl Mahkemesi’nin görev sahası içindeki on dört vilayet ve iki kazadaki bütün TpCF şubelerinin kapatılmasına karar verilmesiydi. Bu karar Cumhuriyet Dönemi’ndeki ilk çok partili siyasi hayat sürecinin de bitişinin ilk adımıydı. Ankara İstiklâl Mahkemesi de TpCF’nin programında yer alan “*efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmekar*” ibaresi nedeniyle, partinin gericiliği kışkırttığını ileri sürdü ve hükûmetin gerekenleri yapmasını istedi. Bunun üzerine hükûmet, Takrir-i Sükûn Kanunu’na dayanarak, 3 Haziran 1925 tarihinde TpCF’yi kapattı³³⁶.

19 Nisan 1925 tarihinden başlayarak üç yıl Sinop’ta kalebentlik cezasına çarptırılan Fethi Bey’in Sinop’a gidecek parasının olmadığına anlaşılmaması üzerine Savcılık tarafından verilen para ile kendisinin ve beraberindeki muhafızın kiralık bir vasıtasıyla Sinop’a gitmeleri sağlandı³³⁷. Zekeriya Sertel’in anılarından edindiğimiz

³³³ **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/1, s. 42-45.

³³⁴ Kürek cezası, 1858 tarihli Ceza Kanunu’nun 19-21. maddelerinde yer alan bir cezadır. Kürek mahkûmları, ülkenin uygun bir yerindeki bir hapisanede ayaklarına demir vurularak çalıştırılmaktaydı. Bir çeşit nitelikli hapis cezası olan kürek cezasının İstiklâl Mahkemeleri tarafından da verildiğini belirten Mehmet İpşirli, İstiklâl Mahkemelerinin verdiği kürek cezalarının sadece ismen verilen şekilsel bir ceza olduğunu belirtmektedir. Yani İstiklâl Mahkemelerinin verdiği kürek cezaları da aslında hapis cezalarıdır. Bkz. **Türk Hukuk Lûgatı**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991, s. 209; Mehmet İpşirli, “Kürek Cezası”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurek-cezasi> (15.05.2023)

³³⁵ Kalebentlik cezası, hapis ile sürgün cezasını birleştiren ve siyasi ağırlıklı suçlara verilen bir cezaydı. 1848 tarihli ceza kanununda müebbet ve geçici olmak üzere iki tür kalebentlik cezası mevcuttu. Müebbet kalebentlik, mahkûmun tayin edileceği bir kalede ölünceye kadar, geçici kalebentlik ise tayin olunacak bir kalede üç ile on beş yıl arasında değişen hapis müddetini dolduruncaya kadar mahpus tutulmasıydı. Cumhuriyet’in ilk yıllarında da uygulanan bu ceza, 1926 tarihli yeni ceza kanunu ile yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz. **Türk Hukuk Lûgatı**, s. 183; Ömer İşbilir, “Kalebent”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalebend> (15.05.2023)

³³⁶ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 117.

³³⁷ Örgüevren, s. 131.

bilgilere göre Fethi Bey, mahkûmiyeti sonrasında üç yıl ikamete mecbur edildiği Sinop’a ailesini de getirdi³³⁸.

4. Seyyid Abdülkadir ve Beraberindekilerin Yargılanmaları

Şark İstiklâl Mahkemesi’nin baktığı davalar içinde Şeyh Said’in davasından sonraki en önemli dava şüphesiz ki eski Şura-yı Devlet (Danıştay) Reisi ve Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyyid Abdülkadir’in davasıdır. Seyyid Abdülkadir ve beraberindekilerin davası, 6/13/17/19/20/23 Mayıs 1925 tarihlerinde gerçekleşen altı celse sonunda karara bağlanmıştır³³⁹. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içerisinde Seyyid Abdülkadir’e ait belgeler ve mahkeme zabıt taslakları mevcut iken zabıt taslaklarının temize çekildiği muhakeme zabıtnamesi mevcut değildir. Bu nedenle davayı yargılamalar sırasında tutulan mahkeme zabıt taslakları üzerinden takip ettik.

Şark İstiklâl Mahkemesi’nin karşısına çıkarıldığı sırada 75 yaşında olan Seyyid Abdülkadir, aslen 1936 yılına kadar Van vilayetine bağlı olan, 1936 yılında ise Hakkâri vilayetine bağlanan Şemdinan (Şemdinli) kazasındandır. Abdülkadir Geylani soyundan geldiği kabul edilen ve soy ağacı Hz. Hüseyin vasıtasıyla Hz. Muhammed’e kadar dayandırılan Şeyh Ubeydullah’ın oğlu olan Seyyid Abdülkadir, Nakşibendi geleneğine göre eğitim gördü. 1880 yılında İran’a karşı isyan eden babası, başarısız olduğu bu isyan sonrasında 1881 yılında Hicaz’a sürüldü. Seyyid Abdülkadir de babasıyla beraber Hicaz’a gitti. İsyan başarısızlıkla sonuçlandığı hâlde Şeyh Ubeydullah’ın Kürtler üzerindeki nüfuzu devam etti ve sonraki yıllarda Seyyid Abdülkadir de Kürtler üzerinde güçlü bir nüfuza sahip oldu. 1890’lı yılların ortalarında İstanbul’a dönen Seyyid

³³⁸ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 135-136.

³³⁹ Seyyid Abdülkadir’in davasını süreli yayınları referans alarak inceleyen önceki çalışmalarda yargılama tarihleriyle ilgili bazı hatalar yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum yargılamaları yerinden takip eden muhabirlerin yargılama sırasında tuttukları ve genellikle “bugün” ibaresiyle başladıkları notları gazeteyle bildirim tarihlerinden kaynaklanmaktadır. Yargılamalar erken saatte son bulduğunda muhabirler notlarını aynı gün içinde gazetelerine iletebilmişlerdir. Ancak yargılamalar geç saatlerde bittiğinde muhabirlerin notlarını gazeteyle iletmeleri genellikle bir gün sonraki tarihlerde gerçekleşmiştir. Bu durum, muhabirlerin yargılama tarihlerini yanlış vermelerine neden olmuştur. Örneğin, Seyyid Abdülkadir ve beraberindekiler mahkeme önüne ilk kez 13 Mayıs 1925 tarihinde çıkarılmışlardır. Yargılamayı takip eden muhabirler 13 Mayıs’ta “bugün” ibaresiyle başlayarak tuttukları notlarını 14 Mayıs’ta bağlı oldukları gazetelere göndermişlerdir. 15 Mayıs’ta gazetelerde yayımlanan bu haberlerin ilk satırındaki “14 Mayıs-Muhabir-i Mahsusumuzdan” ibaresini, “bugün” ibaresiyle başlayan cümleler takip etmiştir. Bu sebeple muhabirin yazısını gönderdiği tarihten sonra gelen “bugün” ibaresini yargılamanın yapıldığı gün olarak değerlendiren bazı araştırmacılar, yargılama tarihleri konusunda bir hataya düşmüşler ve bazı yargılama tarihlerini bir gün sonraki tarih olarak vermişlerdir.

Abdülkadir, o sıralar gizli bir örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil oldu. 1896 yılında Sultan Abdülhamit'e düzenlenen bir suikast girişimiyle ilgili görülerek Mekke'ye sürüldü. Seyyid Abdülkadir'in İstanbul'a tekrar dönüşü, 1908 yılında meşrutiyet idarenin tekrar tesis edilmesiyle oldu. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan çeşitli Kürt cemiyetlerinin kurucu kadrosu içinde yer alan Seyyid Abdülkadir, 1910 yılında Meclis-i Ayan'a atandı. Bu görevi, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın kapandığı 1920 yılına kadar devam etti. Mütareke döneminde kurulan Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinden birinde Şura-yı Devlet Reisliği yaptı.

Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinin işgal edildiği bu dönemde Osmanlı Devleti bakiyesi üzerinde yeni bir devlet kurma çabası içine giren etnik gruplardan biri de Kürtler oldu. Seyyid Abdülkadir'in bu dönemde Doğu Anadolu'da bir Kürt devleti kurmak için yürüttüğü çalışmalar son derece dikkat çekicidir. Seyyid Abdülkadir çevresinde birleşen Kürtler, bu hedefi yerine getirebilmek için Kürdistan Teali Cemiyeti adını taşıyan siyasi bir cemiyet kurdular. Cemiyetin kuruluş tarihi hakkında çeşitli kaynaklarda farklı tarihlere işaret edilmektedir. Kürdistan Teali Cemiyeti üzerine bir doktora tezi hazırlayan Bilal Altan, bu kaynaklarda verilen bilgileri irdeledikten sonra cemiyetin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ya da Mütareke Dönemi'nin başlarında illegal olarak kurulduğunu ve kuruluş bildirisini 17 Aralık 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne verdiğini, Dâhiliye Nezareti'nin 19 Şubat 1919 tarihindeki onayıyla da cemiyetin resmen kurulduğunu ve yasal statü kazandığını belirtmektedir³⁴⁰. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde tespit ettiğimiz Kürdistan Teali Cemiyeti üyelerini gösterir isim kayıt defterinde "1" numaralı üye olarak görünen Seyyid Abdülkadir'in cemiyete kayıt tarihi 2 Kasım 1918 olarak verilmiştir³⁴¹. Cemiyetin başkanlığını da yapan bu ilk üyenin kayıt tarihi, cemiyetin resmî olmayan kuruluş tarihi olarak da kabul edilebilir.

Bir siyasi parti olmadığını açıklayarak işe başlayan cemiyetin yürüttüğü faaliyetler bu söylem ile taban tabana zıtlık göstermiştir³⁴². Seyyid Abdülkadir'in oğlu Seyyid Mehmet'in Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgusu sırasında verdiği ifadelere göre cemiyetin içinde iki farklı görüş mevcuttu. Bir kısım üyeler özerk bir Kürt devleti,

³⁴⁰ Altan, s. 56-59.

³⁴¹ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K005/D032-9/G124/0003.

³⁴² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt II Mütareke Dönemi 1918-1922, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 189.

diğer kısım üyeler ise bağımsız bir Kürt devleti kurmayı hedefliyorlardı. Seyyid Abdülkadir özerklik taraftarı olan grubun başını çekiyordu. Bedirhani Emin Ali, Bedirhani Halil Rami, Bedirhani Kamran, Mevlanzâde Rıfat ve Bitlisli yazar Kemal Fevzi gibi isimler ise bağımsız bir Kürt devleti kurma taraftarı olan isimlerdi³⁴³.

Mütareke Dönemi boyunca İtilaf Devletleri ile sıkı ilişkiler kuran cemiyet özellikle İngiltere ile temas hâlindeydi. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral John de Robeck, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 2 Mart 1920 tarihli bir yazısında “*Kürt lider Seyyid Abdülkadir, 21 Şubat'ta beni görmeye geldi. Kürtlerin Ermeni hâkimiyeti altına sokulmamasını istedi. Abdülkadir Halîfeliğe kalben bağlı olduğundan, Türk bayrağı altında bir Kürt özerkliğini onaylıyor.*” yazmıştı³⁴⁴. İstanbul'da kurulan bu cemiyet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da şubeler açarak örgütlenmesini genişletmiştir. Diyarbakır, Erzurum, Elâzığ, Bitlis, Arapgir (Malatya), Hozat (Dersim), Van gibi yerler cemiyetin şubelerinin açıldığı şehirlerdir³⁴⁵. Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Millî Mücadele hareketi başarıyla neticelendikten sonra Seyyid Abdülkadir köşesine çekilmiş ve aktif siyasetten uzaklaşmıştır³⁴⁶. Kürdistan Teali Cemiyeti de açıktan faaliyetlerine son vermiştir. Ancak Şark İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamalar sırasında verilen ifadelerden anlaşıldığına göre cemiyet bu tarihten sonra da faaliyetlerine gizli olarak devam etmiştir.

Seyyid Abdülkadir'i Şark İstiklâl Mahkemesi'nin önüne çıkaran süreç, Seyyid Abdülkadir'in adamı olan Abdullah Sadi'nin İngiliz ajanı sandığı bir Türk polisiyle temasa geçmesiyle başlamıştır. Kör lakabıyla tanınan Abdullah Sadi, 1889/1890 yılında Palu'da doğmuştur³⁴⁷. 1910 yılında İstanbul Darülfünunu (Üniversitesi) Osmanlı Hukuk Şubesine 7044 numaralı öğrenci olarak kaydolmuş Sadi, 1910-1911 ve 1911-1912 yıllarında üniversiteye devam etmiştir³⁴⁸. Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Kürt muhtariyeti için faaliyette bulunduğundan Taif'e sürgün edilmiş ve

³⁴³ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0006.

³⁴⁴ Bilâl N. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 312-316.

³⁴⁵ Tunaya, s. 189.

³⁴⁶ Hakan Özoğlu, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 114-116.

³⁴⁷ Abdullah Sadi'nin “kör” lakabının hiç görmemesinden değil sağ gözünün göz kapağının düşük olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Sağ göz kapağındaki bu düşüklüğü Sadi'nin fotoğraflarında da görmek mümkündür.

³⁴⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-6/G084/0009; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-6/G084/0010.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İskenderiye’de Seydibeşir Esir Kampı’nda bulunmuştur. Esareti sırasında daha sonraları general rütbesine terfi edecek olan İngiliz subayı Wyndham Deedes’e Kürdistan hakkında bir proje vermiş, esaretinin son bulmasının ardından İstanbul’a dönmüştür. 1919 yılı Kasım ayı başında Kürdistan Teali Cemiyeti’ne 29 numaralı üye olarak kaydolmuştur³⁴⁹. 1924 yılı sonbaharında Mısır’da bulunduğu sırada tanıdığı ve İngilizler adına çalıştığını sandığı polis memuru Celal Bey ile İstanbul’da bir kahvehanede karşılaşan Sadi, İngilizlerle temas kurabilmek için Celal’den yardım istemiştir. Sadi, mahkemede verdiği ifadelerinde Mısır’da iken tanıdığı Celal’in 20 İngiliz lirası maaşla İngilizler hesabına çalıştığını sandığını ve Celal’in Mısır’da Almanlara ait 135 telsiz istasyonunu İngilizlere ihbar ettiğini duyduğunu, bu yüzden Celal’e güvendiğini belirtmiştir. Hatta İstanbul’da karşılaşmalarına şaşırdığından hâlâ İngilizler hesabına çalışıp çalışmadığını sormuş, aldığı evet cevabından sonra İngilizlerle temas kurmak için Celal’in arabuluculuğuna başvurmuştur³⁵⁰.

Sadi ile bu ilk temasından sonra bağlantıyı koparmayarak görüşmeye devam eden Celal Bey, görüşmeler sonrasında raporlar düzenlemiş ve bu raporlar İstanbul Polis Müdürlüğü vasıtasıyla Dâhiliye Vekâletine gönderilmiştir. Celal Bey’in 27 Eylül 1924 tarihli raporunda aktardığı bilgilere göre Sadi büyük ölçekte bir işe girişmeye hazır olduğunu belirterek kendisinden İngiliz sefaretine nezdinde aracılık yapmasını istemiştir. Seyyid Abdülkadir ve Kürt reislerinin arkasında olduğunu ve bu kişilerin haberi dâhilinde iş yaptığını belirttikten sonra İngilizlerin maddi ve manevi desteğini alarak Dersim, Bitlis ve Palu mıntıkasında büyük çaplı bir isyan çıkarmak ve Gazi Paşa’ya suikast yapmak emelinde olduğunu belirtmiş, İngilizler mutlaka kendisiyle görüşmek isterlerse bu görüşmenin Kıbrıs’ta yapılmasını talep etmiştir. Görüşmeye lüzum görülmediği takdirde isyan çıkarmayı planladığı bölgeye geçebileceğini, Malatya’yı geçtikten sonra katiyen ele geçmeyeceğini ve derhal isyanı başlatabileceğini belirtmiştir. Bir yandan bir isyan çıkarmak için İngilizlerin desteğini sağlamaya çalışan Sadi, bir yandan da geçmişin intikamının peşine düşmüştür. Mütareke zamanında İstanbul’da neşrolunan Kürtçe Jin

³⁴⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-5/G053/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G124/0013; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-6/G070/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-6/G070/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G121/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G121/0002. Kör Sadi’nin Kürdistan Teali Cemiyeti Hüviyet Varakaları için bkz. Ek-6.

³⁵⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0020.

gazetesinin sahibi Kemal Fevzi ve Kürdistan geçici hükûmetinde Şeyhülislam olarak bulunan Molla Hamza ile beraber Van'a gittiklerini ifade eden Sadi, Kemal Fevzi'nin tutuklanarak Van'dan İstanbul'a getirildiğini, Kemal Fevzi'nin Polis müdürlüğünde tutuklu olduğunu ve kendisine yardımdan menedildiklerini ifade ederek bunu asla unutmayacağını ve “devletten/hükûmetten” bu yaşananların intikamını alacağını belirtmiştir³⁵¹.

Celal Bey ile Sadi arasındaki ikinci görüşme, 30 Eylül 1924 Salı günü gerçekleşmiştir. Sadi'ye planladığı isyan hareketi konusunda İngiliz sefaretinden bir yetkiliyle görüştüğünü ileten Celal Bey, isyan konusunu kabul ettirdiğini ancak silah ve mühimmat yardımı konusunun İngiltere'ye yazıldığını ve cevap beklendiğini söylemiş, bununla beraber çıkarılacak isyanın sınırlarını belirlemek için bir proje talep edildiğini de eklemiştir. Celal Bey'in anlattıklarını dinleyen Sadi, yarın Suadiye'de oturan Seyyid Abdülkadir'e giderek meseleyi görüşeceğini ve belki birkaç gün dönemeyeceğini ifade etmiştir. İngilizlerle maddi ve manevi destek konusundaki görüşmelere devam edilmesini isteyerek planlarını anlatmayı sürdürmüştür. Kimliğini değiştirerek Anadolu'ya geçmeyi planlayan Sadi, şimdilik Malatya, Palu, Dersim ve Diyarbakır'daki tanıdıklarına duruma dair mektuplar yazacağını söylemiştir. Kürdistan Teali Cemiyetine mensup ve nüfuz sahibi Palulu, Dersimli ve Diyarbakırlı on şahsın da kendilerine iştirak edeceğini ve silah ve cephanenin Dicle Nehri vasıtasıyla gönderilebileceğini belirtmiştir. Meşrutiyetin ilanından o güne kadar Kürt cemiyetlerin muhtariyet ve istiklâl konusundaki çalışmaları hakkında izahatta bulunduktan sonra gerek Kürt Neşri Maarif Cemiyeti'nin gerekse Kürdistan Teali Cemiyeti'nin doğu vilayetlerinde resmî teşkilatları mevcut değilse bile bu cemiyetlere ilgisi olan kişilerin bir kıvılcım beklediğini, bu ufak kıvılcımın büyük bir ateşe dönüşeceğini söylemiştir. İran'daki İsmail Simko ve Seyyid Taha'nın durumları hakkında da bilgi veren Sadi, Mustafa Kemal Paşa'ya suikastla ilgili ise bir çeteyi çevrilip işinin bitirileceğini ifade etmiştir³⁵².

Bu görüşmeden sonra Seyyid Abdülkadir ile görüşmek için Abdülkadir'in Suadiye'deki evine giden Sadi ile Celal Bey arasındaki üçüncü görüşme, 7 Ekim 1924

³⁵¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G053/0004.

³⁵² TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G053/0003.

Salı sabahı Beşiktaş'ta gerçekleşmiştir³⁵³. Seyyid Abdülkadir ile görüşen Kör Sadi, Celal Bey ile yaptığı 7 Ekim'deki görüşmeye Seyyid Abdülkadir'den yetki alarak gelmiştir. Görüşmeye İngiltere'den bekledikleri cevabın geldiğini ve İngilizlerin silah ve mühimmat konusundaki isteklerine olumlu cevap verdiğini belirterek başlayan Celal Bey, görüşme sonrasında hazırladığı raporunda Sadi'nin bu defa daha hazırlıklı olduğunu ve bu durumun Seyyid Abdülkadir'den aldığı talimatlardan kaynaklandığını düşündüğünü belirtmiştir. Sadi'nin istekleri dört maddeden ibarettir. Bunlar, Mısır veya Kıbrıs'ta İngiliz yetkililerle bir müzakere talebi, isyan hareketi başarıyla sonuçlandığı takdirde Kürdistan'ın bağımsızlığının tanınması, buna mukabil İngilizlere Kürdistan'da verilecek tavizlerin taahhüt altına alınması ve isyan süresi boyunca silah ve mühimmat desteği ile 200.000 lira kredi açılmasıydı. Sadi'nin taleplerini dinleyen Celal Bey, kendisine itimadı olduğundan İngilizlerle arasında aracılık etmeyi kabul ettiğini ancak İngilizlerin bu kadar büyük talepleri olan bir adamın mevki ve yetkilerini sorgulanacaklarını ve hangi kuvvete istinaden hareket ettiğini soracaklarını söylemiştir. Celal'in bu çıkışı üzerine kendisinin de bir aracı olduğunu belirten Sadi, yalnız başına olmadığını ve bir cemiyeti temsil ettiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine eğer temsil ettiğiniz cemiyet adına hareket etme yetkisine sahip bir kişi olduğunuzu kanıtlarsanız İngilizlerle temasınızı temin edebilirim diyen Celal Bey, bu gerçekleşmediği takdirde İngilizlerin kati surette doğrudan temastan kaçınacağını belirtmiştir. Bu konuda bireysel hareket etmediğini, büyük bir kuvvete dayandığını ve onun adına görüşmelere giriştiğini ispat edebileceğini belirten Kör Sadi, bu meselenin ancak yurt dışında görüşülebileceğini ifade etmiştir. İstanbul'daki İngiliz yetkililerin bu meseleyi görüşmeye yetkili olduklarını ve istenilen görüşme ortamını yaratabileceğini belirten Celal Bey ise neden yurt dışında görüşmek istediğini ve neden korktuğunu sorarak bu işlerin korkak adamların yapabileceği işler olmadığını, İngilizlerin

³⁵³ Konuyla ilgili kaleme alınan daha önceki çalışmalarda Kör Sadi ile Türk polisi arasında yapılan görüşmelerin tarihleri konusunda bazı hatalar yapıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, Behçet Cemal, 7 Ekim 1924 tarihli bu görüşmenin tarihini 1 Ekim 1924 Salı günü olarak vermiştir. Oysa 1 Ekim 1924 tarihi Çarşamba gününe denk gelmektedir. Bu hatanın 8 Ekim'de kaleme alınan görüşme raporundaki bir ibarenin yanlış yorumlanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. 8 Ekim'de kaleme alınan raporda "*Teşrin-i evvelin birinci Salı günü sabahı Beşiktaş'ta mülâki olduk.*" cümlesi yer almaktadır. Burada kastedilen Ekim ayının ilk Salı günü olan 7 Ekim tarihidir. Görüşmenin raporu da bir gün sonraki tarih olan 8 Ekim'de hazırlanmıştır. Benzer bir durum Kasım 1924'te yapılan görüşmede de görülmektedir. Hicri takvimde Teşrin-i sani olarak geçen ve Miladi takvimdeki karşılığı Kasım ayı olan Teşrin-i sani ayını, Hicri takvimde Teşrin-i evvel olarak geçen ve Miladi takvimdeki karşılığı Ekim ayı olan Teşrin-i evvel ayıyla karıştıran Behçet Cemal, 14 Kasım tarihli raporu da 14 Ekim tarihli rapor olarak vermiştir.

gerekirse kendisini himaye edeceğini söylemiştir. Takip altında olduğundan Türkiye’de görüşmek istemediğini söyleyen Sadi, 1913/1914 yılında Rusların himayesiyle giriştiği Kürdistan muhtariyeti hareketinin Mahmut Şevket Paşa’nın kendisini Taif’e sürmesiyle son bulduğunu hatırlatarak endişelerini tekrarlamıştır. Bu cevaptan sonra talepleri İngilizlere ileteceğini ve gelen cevabı kendisine bildireceğini söyleyen Celal Bey görüşmeyi sonlandırmıştır³⁵⁴.

Bu noktadan sonra Taksim Belediyesi zabıta memurlarından Nizamettin Bey’in de devreye girdiği gözlemlenmektedir. Nizamettin Bey, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu İşleri Müdürü Mr. Templen olarak Sadi’ye tanıtılmıştır. Sarışın ve uzun boylu bir kimse olduğu için dış görünüşü itibarıyla İngilizlere benzeyen Nizamettin Bey, gerçekte tek kelime İngilizce bilmemektedir. Ancak İngilizce bilmeyen kişileri İngilizce konuştuğuna inandıracak derecede bir taklit yeteneğine sahip olan Nizamettin Bey’i bir İngiliz ajanı zanneden Sadi, Türk polisinin bu oyununa gelerek İngiliz ajanı Mr. Templen sandığı Nizamettin Bey ile İngiliz destekli bir Kürt isyanı çıkarmak konusunda pazarlık görüşmelerine girişmiştir³⁵⁵. Mr. Templen ile Sadi arasındaki ilk görüşmenin tam tarihini tespit edemedik. Görüşmenin raporu 14 Kasım 1924 tarihinde düzenlenmiş ancak raporda görüşmenin tarihi belirtilmemiştir. Yalnız raporun bir yerinde Sadi’nin 13 Kasım’da Seyyid Abdülkadir’i görüşmenin neticesinden haberdar etmek için Seyyid’in evine gittiği belirtilmektedir. Bu bilgilerden hareketle Mr. Templen ile Sadi arasındaki ilk görüşmenin tarihi, bir önceki görüşmenin tarihi olan 7 Ekim ile 14 Kasım arasında bir tarih olarak sınırlandırılabilir ki görüşmelerden sonraki birkaç gün içinde görüşme raporlarının hazırlandığı da göz önünde bulundurulursa bu görüşmenin 1924 yılının Kasım ayının 14’üne yakın bir tarihte gerçekleşmiş olma ihtimali yüksektir.

Sadi ile Mr. Templen arasındaki ilk görüşme, Nizamettin Bey’in Şişli’deki evinde gerçekleşmiştir. Sadi, Mr. Templen’e müzakerelere yetkili olduğunu ispat eden Türkçe ve Fransızca belgeler ibraz etmiş, sonrasında İngiltere’den istedikleri maddi ve manevi yardımları bildiren bir nota vermiştir. Sadi’nin notası İngiltere Dışişleri Bakanlığına bildirilmek üzere Mr. Templen tarafından kabul edilmiştir. Bu görüşmeye şahit olan Celal

³⁵⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G049/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G049/0009.

³⁵⁵ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 80; Ekrem Baydar, *Atatürk’ün Emniyet Müdürü*, Hazırlayan: Orhan Erinc, Destek Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 64-65.

Bey'in aktardığına göre randevu günü ve saatinden iki gün evvel haberdar edilen Sadi, temas kurması gereken kişilerle görüşerek ve tamamen hazırlanarak gelmiştir. Taleplerini bir saniye bile duraksamadan okur gibi söylemiş ve yazdırmıştır. İngilizlerle Şerif Hüseyin'in yaptığı gibi bir ittifak yapmak, Kürt emirliğine komşu hükûmetler tarafından bir saldırıda bulunulursa İngiltere'nin fiilen müdahalede ve müdafaada bulunacağını taahhüdünü almak, kurulacak Kürt emirliğinin Mersin ya da İskenderun limanından denize açılmasını sağlamak, isyanı tatbik edilebilmek için 250.000 altın liralık kredi desteği ve Kürdistan emirliğine Seyyid Abdülkadir'in getirilmesi ile kabine teşkilinin Seyyid'e bırakılması Sadi'nin talepleridir³⁵⁶. Sadi, bu buluşmada bir önceki görüşmede talep ettiği maddi yardımın meblağını yükseltmiş, başında Seyyid Abdülkadir'in bulunacağı sınırları Akdeniz'e kadar uzanan bir Kürdistan talep etmiş ve komşu devletlerle yaşanacak sorunlarda İngiltere'nin garantörlüğünü istemişti.

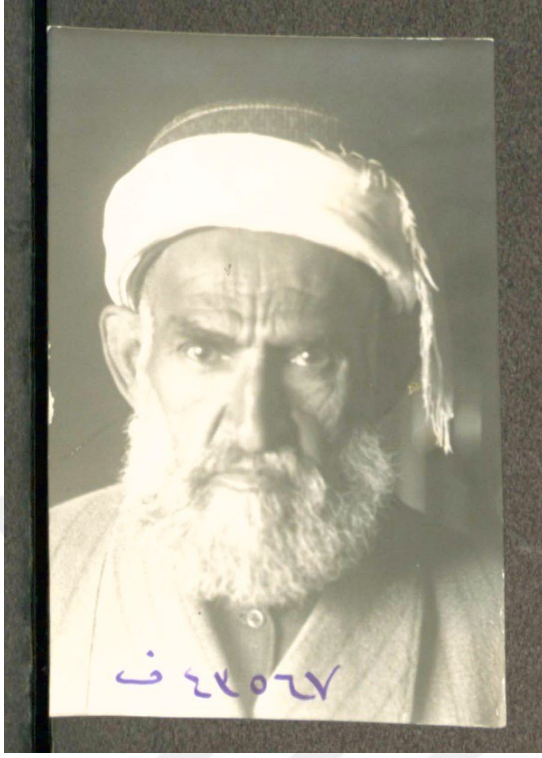
Sadi ile Mr. Templen arasındaki bu ilk görüşmeyi 26 Kasım Çarşamba gecesi saat 21:00'da başlayan ikinci görüşme takip etmiştir. Sadi, görüşmenin başında Seyyid Abdülkadir'in mutlak vekili olduğunu belirtmiştir. Bir önceki görüşmelerinde iletilen talepleri İngiltere Dışişleri Bakanı (Austen) Chamberlain'e gönderdiğini belirten Mr. Templen, Chamberlain'den gelen cevabı Sadi'ye açıklamıştır. Mr. Templen'in Sadi'ye aktardığına göre Chamberlain'in masasında iki teklif vardır. Bu tekliflerden birisi Kör Sadi'nin ilettiği tekliftir. Diğerisi ise Irak Komiserliğinden gelmiştir. Irak'tan gelen teklif, İngilizlere Zaho'dan iltisak eden bir subay, Kürt Hacı Musa, Hayderanlı Aşireti'nden Hüseyin Paşa, Bitlis vakasında asılan Şeyh Ali'nin oğlu Hizanlı Selahattin Bey ve Hacı Musa'nın oğlu İzzet Bey gibi isimlerin de içinde bulunduğu aşiret reislerinin teklifidir. Bu iki teklifi veren grupların ortak hareket edip etmedikleri sorulmuş, bununla beraber İngiltere'nin Seyyid Abdülkadir'i bütün hareketin başında görmeyi tercih edeceği ve Mr. Templen'in Londra'ya gönderdiği teklifin kabul edildiği belirtilmiştir. Mr. Templen konuşmasını bitirdikten sonra sözü alan Sadi, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin şubelerinin sayısının 135 olduğunu ve bunların hepsini tanıdıklarını ifade etmiştir. Seyyid Abdülkadir'in Kürdistan için çalışan herkesin üzerinde nüfuzu olduğunu belirttikten sonra da Irak'tan gelen teklifin ciddi ve uygulanabilir bir teklif olmadığını eğer öyle bir

³⁵⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G050/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G050/0003.

teklif olsa Hacı Musa Bey'in Seyyid'i haberdar etmesi gerektiğini çünkü Hacı Musa'nın Seyyid'in göz bebeği denecek derecede yakını olduğunu belirtmiştir. Irak'tan yapılan bu teklifi Ankara'nın Kürtler ile İngilizler arasında bir bağlantı olup olmadığını anlamak için yaptığı bir oyun olarak değerlendiren Sadi, bahsi geçen subayın da muhtemelen Ankara'nın adamı olduğunu ifade etmiştir. Seyyid Abdülkadir'in bu adamlara itimat etmeyeceğini ve bunların girişeceği bir hareketin peşinden gitmeyeceğini ancak kendi teklifleri kabul edilirse Kürdistan Teali Cemiyeti'ne mensup bütün isimlerin, cemiyetin reisi olan Seyyid Abdülkadir'i izleyeceklerini belirtmiştir. Sadi'ye göre Seyyid Abdülkadir Kürdistan'ın kalesi, kendisi ise anahtarıdır. Hayderanlı Hüseyin Paşa, birkaç ay evvel tedavi için İstanbul'a gelmiş, Seyyid Abdülkadir ile uzun uzadıya görüşmüştür. Fakat harekete geçmek konusunda bir anlaşma yapmamışlardır. Diyarbakır, cemiyetin en güçlü merkezidir. Oranın en nüfuzlu ailesi olan Cemilpaşazâdeler de başlatılacak olan harekete iştirak edeceklerdir. Kürtçülük hareketinin ileri gelen isimlerinden olan eski Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey de birkaç ay evvel Seyyid Abdülkadir'i ziyaret ederek Ankara'daki hükûmeti düşürmek için ikinci grup -Muhalefetteki TpCF grubu- namına teklifte bulunmuştur. Seyyid Abdülkadir, Kürt millî menfaatlerine yarayan bir durum görmediği için bu teklifi reddetmiştir.

Sadi'nin konuşması bittikten sonra her şeyin hazır ve tamam olduğunu söyleyen Mr. Templen, Sadi'den Seyyid Abdülkadir namına anlaşma imzalayacak yetkide olduğunu gösteren bir evrak ibraz etmesini istemiştir. Bizim mevkiimiz naziktir ve tehlike içindeyiz, üzerimizde hususi evrak taşıyamayız diyen Sadi, size yetkimi ispat edecek bir şey göstermeyi pek ehemmiyetsiz sayarım eğer kumandanlık yarın isterse Seyyid Abdülkadir huzurunda protokolleri imza ederiz cevabını vermiştir. Ayrıca talep edilen para konusunda Seyyid Abdülkadir ile anlaşamadıklarını, Seyyid'in isyan başladıktan sonra 100-150 bin silahlı adam çıkaracaklarını söylediğini ve talep edilen 250.000 liranın isyanı idare etmek için yetersiz kalacağını söylediğini eklemiştir. Kurulacak Kürdistan emirliğinin denize açılacak liman kapısı konusunda da Seyyid'in farklı bir isteği olduğunu ilave eden Sadi, Seyyid Abdülkadir'in Adana'nın Yumurtalık mevkiini istediğini ve bu iki hususun İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletilmesini talep etmiştir³⁵⁷.

³⁵⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0006.

Görsel 4: Seyyid Abdülkadir³⁵⁸

Görsel 5: Abdullah Sadi³⁵⁹

Bu görüşmeden sonra Sadi ile Mr. Templen arasındaki görüşmelerin kesintiye uğradığı gözlemlenmektedir. Ancak Sadi ile Celal'in görüşmeleri devam etmiştir. 14 Aralık 1924 tarihli raporda yer alan bilgilere göre Seyyid Abdülkadir her bir buçuk ayda bir doğu vilayetlerinden İstanbul'a gelen Kürtlerden doğudaki vaziyet hakkında malumat almaktadır. Bundan dolayı Seyyid Abdülkadir, birilerinin kendi malumatı haricinde İngilizlerle görüştüğüne veya görüşeceğine katıyen ihtimal vermemektedir. Birkaç gün önce Erzurum eşrafından İstanbul'a gelen iki tüccar, Seyyid Abdülkadir'in en büyük oğlu Zihni Bey ile temasa geçerek Bolşeviklerin Kürt meselesiyle ilgili bir teklifte bulunduğunu, Hüseyin Paşa ve Hacı Musa'nın da dâhil bulunduğu bir grubun bu teklife taraftar olduğunu haber vermişler ve bu bilgileri Seyyid Abdülkadir'e iletmesini istemişlerdir. Seyyid Abdülkadir'in Bolşeviklerce desteklenecek bu hareketin başına katıyen geçmemesini talep etmişler ve bir ay sonra muhakkak harekete geçmeye mecbur olacaklarını da ilave etmişlerdir³⁶⁰.

³⁵⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0007.

³⁵⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0005.

³⁶⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0016.

18 Aralık 1924 tarihli raporda Erzurum'dan İstanbul'a gelen iki tüccardan birinin Şeyh Said'in oğlu olduğu, diğerinin ise kim olduğunun tespit edilemediği bildirilmektedir. Raporda belirtildiğine göre Halep üzerinden İstanbul'a gelen bu şahıslar Seyyid Abdülkadir ile görüşerek Seyyid Abdülkadir'e Halep'teki Kürt millî teşkilatından kendilerine son derece müsait teklifte bulunulduğunu ve Muşlu Hacı Musa ile Halit Beylerin bu teklifin hararetleli taraftarları olduklarını iletmişlerdir. Seyyid Abdülkadir, bu zatlara, Hacı Musa Bey, Hayderanlı Hüseyin Paşa, Hızanlı Selahattin Bey, Hasenanlı Halit Bey ve Musa'nın oğlu İzzet Bey'in Kürt milleti namına İngilizlerle anlaşma yapmaya teşebbüs ettiklerini çok sağlam bir kaynaktan -Mr. Templen'in Irak'tan İngiltere'ye yapılan teklif olarak Sadi'ye aktardığı düzmece tekliften Seyyid Abdülkadir'in de haberi olduğu ve bu ifadeleriyle bu teklifi kastettiği görülmektedir- haber aldığını söylemiş ve *"Bu nasıl iştir?"* diye sormuştur. Seyyid Abdülkadir'in sorusunu cevaplayan içlerinde Şeyh Said'in oğlunun da bulunduğu bu kişiler, böyle bir meseleden katiyen haberdar olmadıklarını fakat Bolşeviklerden bir teklif geldiğini ve bu teklife en çok Hacı Musa ve Halit Beylerin taraftar olduklarını belirtmişlerdir. Halbuki Hacı Musa'dan şüphe ettiklerini çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum seyahati sırasında Paşa'yı karşılamak için Bitlis'ten Erzurum'a giden heyet içinde yer alan Hacı Musa'nın Paşa'dan bir defa 300 ve yine bir defa 200 altın bahşiş aldığını duyduklarını ifade etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın adamı olarak gördükleri Hacı Musa'nın bu işe girmesinde Ankara'nın parmağı olduğundan kuşkulandıklarını belirterek Seyyid Abdülkadir'in bizzat bu işin başına geçmesini istemişlerdir. Seyyid Abdülkadir, Hacı Musa ile Abdülhamit devrinde Medine'de sürgünde bulundukları sırada Hacı Musa'nın ölünceye kadar kendisinden ayrılmayacağına dair yemin ettiğini söylemiş ancak Ankara'ya alet olarak Kürt milleti namına İngilizler ile anlaşma yapmaya teşebbüs ettiğinden ihanetinin sabit olduğunu belirtmiştir. Bolşeviklerin din ve millet düşmanı olduklarını ve bunlarla müşterek bir hareketin kesinlikle başarılı olamayacağını belirten Seyyid Abdülkadir, Bolşeviklerle müşterek bir hareket gerçekleşirse bu hareketin karşısında olacağını ifade etmiştir. Ayrıca hayırlı bir işe teşebbüs ettiğini -Mr. Templen ile yürütülen görüşmeleri kastederek-, ilkbaharda Kürdistan'a geleceğini ve ilk işinin ise Hacı Musa'yı ortadan kaldırmak olacağını söylemiştir. Irak'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığına iletilen teklifi bertaraf ettiğini ifade eden Seyyid Abdülkadir, bu teklifi basına

sızdırarak Ankara'nın dikkatini o yöne çekmeye ve böylece kendi planlarını uygulamaya koymaya karar verdiğini ifade etmiştir³⁶¹.

22 Aralık 1924 tarihli raporda ise Halep'ten İstanbul'a gelen bu iki zatın - bunlardan biri Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ali Rıza- iki gece Seyyid Abdülkadir'in evinde misafir kaldıkları ve Sadi'nin ifadesine göre memleketlerine gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldıkları bilgileri yer almaktadır. Fakat bu raporu kaleme alan Celal Bey, Sadi'nin bu bilgiyi yarım ağızla söylediğini belirterek buna ihtimal verilmediği yorumunu da rapora eklemiştir. Ayrıca Seyyid Abdülkadir, Sadi'ye, görüştüğü İngilizlerin kendilerine güven konusundaki şüpheleri devam ederse eski İngiliz sefarethanesi memurlarından olan ve o sırada Suadiye'de ikamet eden Seyyid Abdülkadir'in komşusu Mösyö Niker'in de araya girmesi teklifinde bulunmasını söylemiştir. Mütareke Dönemi'nde İngiliz sefarethanesi memurlarından olan Mösyö Niker, Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyyid Abdülkadir ile İngiliz Baş Tercüman Mr. Ryan ve İngiliz Yüksek Komiseri General Harrington arasında temas ve müzakereyi sağlamıştır. Mr. Ryan, Seyyid Abdülkadir'in taleplerini kabul etmediğinden iş bozulmuş ve müzakereler neticesiz kalmıştır. Kör Sadi araya yabancı simsarların girmesinin uygun olmayacağı görüşünü savunmaktadır. Ancak yine de Mösyö Niker'in isminin Mr. Templen'e iletilmesini ve bu talebi Seyyid Abdülkadir namına yaptığını söylemiştir³⁶².

Aralık 1924 tarihli bu raporlardan sonraki ilk rapor 29 Mart 1925 tarihini taşımaktadır. Aradan geçen birkaç aylık süre zarfında Sadi ile Celal Bey ya da Mr. Templen arasında bir görüşme gerçekleşmemiştir. Bu süre zarfında Şeyh Said İsyanı başlamıştır. 1925 yılı Mart ayında Dâhiliye Vekâletinden İstanbul Polis Müdürlüğüne gönderilen bir yazıda Sadi ile Mr. Templen arasındaki görüşmelere süratle tekrar başlanması istenmiştir. Bu yazıdan sonraki görüşmenin içeriğini aktaran ilk rapor, 29 Mart 1925 tarihli rapordur. Rapordan edindiğimiz bilgilere göre isyanın başlamasından sonraki bu ilk görüşme Sadi ile Celal Bey arasında gerçekleşmiştir. Sadi, bu görüşmede isyanı Erzurum ve Van'a kadar yaymak için İstanbul'da bir hükûmet darbesi yapmayı teklif etmiştir. Raporda Sadi ile Celal Bey arasındaki görüşmede konuşulan noktalar sekiz madde hâlinde sıralanmıştır:

³⁶¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0020.

³⁶² TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0005.

1- Sadi hükûmet darbesi temini için Abdülkadir ile İngilizler arasında vasıta olacak.

2- Hükûmet darbesi teşebbüsünde İstanbul'daki Kürtler silahla hücum vaziyetine geçirilecek, ihtilal dini ve irticai bir şekilde olacağından umumi bir mahiyet alacak.

3- Silahlı Kürt kuvvetleri valilik, kolordu ve polis müdürlüğünü işgal edecek.

4- İstanbul'da mevcut bazı gizli gurupların yardımı temin olunacak.

5- İhtilali yapmaya ve vaziyeti tutmaya kâfi gördükleri Kürt kuvvetlerinde revolver ve kılıç gibi ateşli ve yaralayıcı silahlar mevcuttur.

6- Yalnız bu işin tamamıyla başarılabilmesi için İngilizlerin tüfek, bomba ve altın para ile yardımlarının temin edilmesi lazımdır.

7- İstanbul'da yapılacak bir hükûmet darbesi derhal Bursa, Konya ve İzmir'e sıçrayarak bu üç vilayette de ihtilal başlayacak ve Ankara iki ateş arasında kalacaktır.

8- Sadi İngilizlerin tüfek bomba ve altın para gibi maddi muavenetlerinden başka ihtilale müteakip hemen Vahdettin'in İstanbul'a getirilmesini de şart koşmuştur³⁶³.

Sadi ile Celal Bey arasındaki bu görüşmeden sonraki birkaç gün içinde Sadi'nin Mr. Templen ile de görüştüğü anlaşılmaktadır. Ancak görüşme sonrasında hazırlanan ve Şark İstiklâl Mahkemesi'ne de gönderilen raporun suretinde görüşme tarihi yanlış yazıldığından bu son görüşmenin tarihi tespit edilememiştir. Raporda Nisan'ın 28. Çarşamba gecesi görüşmenin yapıldığı yazılmıştır. Ancak 13/14 Nisan gecesi Sadi, Seyyid Abdülkadir ve beraberindekiler tutuklanmışlar ve Diyarbakır'a doğru yola çıkarılmışlardır. Siverek Valisi Fettah Bey'in Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderdiği bir yazıdan edindiğimiz bilgilere göre görüşmenin tarihi olarak verilen 28 Nisan'da, Seyyid Abdülkadir ve beraberindekiler Siverek'ten geçerek Diyarbakır'a doğru yol almaktadırlar³⁶⁴. Bu yüzden görüşmenin 28 Nisan'da yapılmış olma ihtimali bulunmamaktadır. Bu görüşmenin de Mart ayının son günlerinde ya da Nisan ayının ilk günlerinde yapıldığı ve görüşme raporu -muhtemelen 28 Nisan'da- kopya edilirken 28 Nisan tarihinin sehven yazıldığı düşünülmektedir. Celal Bey, Kör Sadi ve Mr. Templen arasındaki bu son görüşme, Şişli Dere Sokakta'ki Zafer Apartmanı'nın 8 numaralı dairesinde saat 23:45'te başlamıştır. Sadi, Mr. Templen'in teklifiyle dört ay sonra tekrar

³⁶³ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0009.

³⁶⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0001.

başlanılan müzakereler için Seyyid Abdülkadir namına teşekkür etmiştir. Seyyid Abdülkadir'in bilfiil başında bulunmadığı bir hareketin akamete mahkûm olduğunun İngiltere tarafından da anlaşılmış olduğu kanaatinde bulunduklarını belirten Sadi, Şeyh Said'in muhterem bir zat olduğunu ancak bu gibi işlerde tecrübesi olmadığını ve Kürdistan sahasında Seyyid Abdülkadir kadar nüfuzu olmadığını, bu yüzden isyanın akamete yüz tuttuğunu söylemiştir. Ona göre isyanın olumlu sonuçlanması Erzurum ve Van civarındaki kuvvetli aşiretlerin isyana katılmalarıyla mümkündür. Seyyid Abdülkadir'in babası Ubeydullah Efendi'nin zamanında İran'da giriştiği harekete 90 bin kişi katılmıştır. O vakit İran'ın başkentini tarumar edeceklerken zamanın padişahı Sultan Abdülhamit'in müdahalesiyle bu mesele bertaraf edilmiştir. Eğer bu isyanda da işin başına Seyyid Abdülkadir geçmiş olsa idi isyan mutlaka 500 bin kişi ile başlayacak ve ilk hamlede Diyarbakır, Harput, Malatya ve Sivas civarındaki silah ve mühimmat depoları ele geçirilerek Ankara mağlup edilecek ve mesele şimdiye kadar bitmiş olacaktı. Gerçi bu sonuç halen mümkün ise de hiç olmazsa bir buçuk ay kadar bir müddet lazımdı. Sadi'den sonra söz alan Mr. Templen, bunun çok uzun bir müddet olmadığını söylemiştir. Ancak öncelikle konuşulması gereken husus, dört ay önce İngiltere'den istedikleri taleplerin halen geçerli olup olmadığı hususudur. Sadi, bu hususta Seyyid Abdülkadir ile uzun uzadıya müzakerede bulunduklarını söyledikten sonra aldığı emirleri sıralamıştır:

1- Son günlerde İngiltere ile İtalya'nın bir ittifak yaptıklarını haber alıyoruz. Bu ittifak ihtimal ki Antalya ve İzmir havalisine bir çıkarma hareketiyle alakadardır. Eğer bu doğru ise Kürdistan hareketinin nihayete ermesinden sonraya ertelemek zaruridir. Çünkü böyle bir hareketin Yunanlılar İzmir'e çıktıklarında yaşanan millî galeyan gibi bir vaziyet yaratma ihtimali vardır. Bu ise isyan hareketini sekteye ve hatta akamete mahkûm eder. Bu itibarla İtalyan çıkartmasının ertelenmesi zaruridir.

2- Önceden takdir edilen 500.000 lira nakdin arttırılması zaruridir. Çünkü hâlihazırda bu kadar paranın yetmeyeceği anlaşılmıştır. İsyân devam ettiği müddetçe sarf edilecek paranın emre amade kılınması zaruridir.

3- Seyyid Abdülkadir'in isyanın başına geçmesi için İstanbul'dan hareketi lazımdır. İngilizler tarafından bir motor hazırlanarak belirlenen bir zamanda İngilizlerin himayesi altında Suriye yoluyla Kürdistan'a geçmesinin temini sağlanmalıdır. Bunun için de bir ay süre lazımdır. Çünkü Van'da Seyyid Abdülkadir'in bir oğlu vardır. Evvela

buradan bir haber gönderilecek, oğlu sınırın dışına çıktıktan sonra Seyyid Abdülkadir hareket edecektir. Zira oğlunu yakalarlar. Büyük eziyetlere maruz kılırlar.

Mr. Templen bu şartları uygun bulduktan sonra K r Sadi hemen uygulamaya konmak üzere aŗaēıdaki tekliflerde bulunmuŗtur:

1- Irak'ta İngilizlere karŗı harp etmiŗ olan Şeyh Mahmut kendi adamlarıdır ve harekâta Şeyh Mahmut'un da iŗtiraki mevzu bahis olduēundan kendisi affedilecektir. Buna mukabil icap ettiēi takdirde Şeyh Mahmut teslim edilecektir. Halen İngilizlerin elinde bulunup Şeyh Mahmut'un kayın biraderi olan ve İstanbul'da Musul m zakeratının icrasında Seyyid Abdülkadir'e müracaat ederek arzu edildiēi Şekilde hareket edeceēini temin hususunda teklifte bulunan ve iŗ bu teklifi Seyyid Abdülkadir'in komŗularından İngiliz Niker'in oēluyla eski Baŗ Tercüman Mr. Ryan'a bildirdiēi hâlde kabul edilmeyen Fettah Efendi'nin de hemen serbest bırakılmasının Irak Yüksek Komiserliēine iletilmesi

2- H len İstanbul'da Seyyid Abdülkadir'in misafiri olarak bulunan Hoŗnav Aŗireti Reisi Nafiz, gerekli talimatlarla Erbil'e gidecektir. Vize almak üzere İngiltere sefaretine müracaat etti. Ahvalini Irak Yüksek Komiserliēinden soracaēız cevabı verilmiŗtir. Bu adam, bizim hesabımıza verdiēimiz talimatlarla hareket edeceēinden hemen vizesinin temini.

Bu konuŗmaların ardından Sadi, vaziyeti Seyyid Abdülkadir'e bildirerek alacaēı emirleri ve talimatları Mr. Templen'e bildireceēini s ylemiŗ ve saat 01:15'te g r ŗmelere son verilmiŗtir³⁶⁵.

Yapılan bu son g r ŗmeden sonra Seyyid Abdülkadir ve Sadi'nin tutuklanmaları için harekete ge ilmiŗtir. Dâhiliye Vek letinin İstanbul Polis M d rl ē ne g nderdiēi 13 Nisan 1925 tarihli telgrafta isyan hareketi ile alakaları görülen Seyyid Abdülkadir ve K r Sadi'nin tutuklanmaları emredilmiŗtir. Gelen emre uyarak derhal harekete geçen İstanbul Polis M d rl ē , 14 Nisan 1925 gecesi saat 01:30 sularında Seyyid Abdülkadir'in Suadiye'deki yalıasına baskın yapmıŗtır. Seyyid Abdülkadir, oēlu Mehmet ve Musul vilayeti dâhilinde ikamet eden Hoŗnav Aŗiret Reisi Nafiz Bey tutuklanmıŗlardır. Yalıda geniŗ kapsamlı bir arama yapılmıŗ, Seyyid Abdülkadir ile oēluna ait dört çuval ve bir yatak  arŗafını dolduran evraka el konulmuŗtur. Evrakın dıŗında bir g m ŗ üzerine kurŗun

³⁶⁵ TBMM Arŗivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0013; TBMM Arŗivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0014.

nakışlı ve üzerinde Abdülkadir yazan bir gümüş hançer, bir fildişi saplı kını gümüş hançer, bir kabzası ve kını gümüşlü hançer, biri kınısuz biri kınlı olmak üzere iki kasatura, iki adet sarı kabzalı kılıç, bir gümüşlü pala sisteminde kılıç, ikisi İngiliz dördü Bulgar olmak üzere altı adet mavzer tüfeği, bir yandan kırma altı ateşli küçük kıtada revolver ve revolve ait yirmi beş adet fişek, bir sandık ile bir torba dolusu mavzer fişeği, on metre dinamit fitili, 327 lira 95 kuruş nakit ve on dört adet altın zapta geçirilmiştir³⁶⁶. Seyyid Abdülkadir'in yatak odasında kıyafetini değiştirdiği esnada başka bir odaya geçerek kendisine ait yazıhanedeki kağıtları karıştırdığı görülmüştür. Dışarı çıkarken üzerinin aranacağı ihtarinin yapılması üzerine ceketinin cebinden çıkan tahminen on kadar mektup ve özel evrakı yırtma teşebbüsünde bulunmuştur. Derhal elinden alınan evraklar okunamayacak dereceye gelmeden kurtarılmış ve bir zarf içine koyularak evrakın yırtık olma sebebini bildiren bir zabıt varakası tutulmuştur³⁶⁷. Aynı gece baskın verilen bir diğer adres de Aksaray Sofular Mahallesi, Şeftali Sokak Numara 16 olmuştur. Kör Sadi'nin evi olan bu adrese gece saat 03:30'da baskın yapılmış ve Sadi tutuklanmıştır. Evde geniş kapsamlı bir arama yapılmış ve bir adet Filinta tüfek, 24 adet fişek ile bir fişeklik ve çeşitli evraklar ile kitaplar, bir sandık, bir bavul ve bir çuval içine konularak zabıt varakası tutulmuştur³⁶⁸.

İstanbul Valisi Süleyman Bey, 21 Nisan'da Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığını bu tutuklamalardan haberdar etmiştir. Yargılanmak üzere Diyarbakır'a sevk edilen tutuklular, 22 Nisan'da İstanbul Polis Müdürlüğü Birinci Şube baş memurlarından Ziya Bey'in nezaretinde Osmaniye'ye kadar gidecekleri trene bindirilerek İstanbul'dan ayrılmışlardır³⁶⁹. Dâhiliye Vekâleti, güzergâh üzerindeki vilayetlere tutukluların firar etmelerinin önüne geçecek mahiyette tedbirler almaları hususunda yazılar göndermiştir³⁷⁰. 22 Nisan'da trenle İstanbul'dan ayrılan tutuklular trenden sonra beş otomobil ile yola devam etmişlerdir. 27 Nisan'da Urfa'ya, 28 Nisan'da da Siverek'e varmışlardır. 28 Nisan'da Siverek'ten ayrılan tutuklular aynı gün Diyarbakır'a

³⁶⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G054/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G054/0002.

³⁶⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G053/0006.

³⁶⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0015.

³⁶⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D32-2/G021/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0004; Yeni Türk, 23 Nisan 1341, s. 1.

³⁷⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0003.

ulaşmışlardır³⁷¹. Seyyid Abdülkadir ve beraberindeki tutukluları İstanbul'dan Diyarbakır'a getiren polis memuru Ziya Bey'in Savcı Ahmet Süreyya Bey'e aktardığına göre Seyyid Abdülkadir yol boyunca "Eğer beni idam ederlerse hükûmet milletin başına büyük gaile açar. Kürtler hep kıyam eder." gibi sözlerle korku yaratmaya çalışmıştır³⁷².

28 Nisan'da Diyarbakır'a ulaşan tutuklular hakkında bir talepname hazırlayan Savcı Ahmet Süreyya Bey, Seyyid Abdülkadir ve beraberindekilerin davalarının hâlen görülmekte olan Kemal Fevzi'nin davasıyla birleştirilmesini istemiştir³⁷³. Bu talebi mahkeme heyetince kabul edilen Savcı Ahmet Süreyya Bey, 5 Mayıs 1925 tarihinde Seyyid Abdülkadir, Seyyid Mehmet, Erbilli Nafiz ve Abdullah Sadi hakkındaki iddianamesini hazırlayarak mahkemeye sunmuştur. İddianamede, Kürt asillerle ve isyanıyla alakadar görülen ve asileri harekete geçirmekle suçlanan Seyyid Abdülkadir, Seyyid Mehmet, Erbilli Nafiz ve Kör Sadi'nin Şark İstiklâl Mahkemesince yargılanmaları istenmiştir³⁷⁴.

6 Mayıs'ta ilk kez mahkeme karşısına çıkarılan sanıkların kimlik tespitleri yapılmış, avukat talepleri sorulmuştur. Sanıkların hiçbiri avukat talep etmemiştir³⁷⁵. Diyarbakır sinema salonunda yapılan Seyyid Abdülkadir ve adamlarının yargılanması, 13 Mayıs Çarşamba günü saat 14:00'da başladı. Hâkimler için yeşil örtülü bir kürsü hazırlanmış, arkalarına Türk bayrağı asılmıştı. Salonun üst katı hanımlara alt katı ise erkeklere ayrılmış, yargılamayı yüzlerce izleyici takip etmişti³⁷⁶. Reis Mazhar Müfit Bey, Ali Saip Bey ve Lütfi Müfit Bey yargılamayı yapan hâkimlerdi. Sanıkların kimlik tespitleri yapıldıktan sonra iddianame okundu. İddianamenin okunmasından sonra söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, yaptığı konuşmasında sanıkların işledikleri suçu dört devreye ayırdı. Bu dört devre; hayal kurma, tertip, karar ve uygulama devreleriydi. Kemal Fevzi'nin hayal kurma devresine dâhil olduğu senelerden beri yürüttüğü faaliyetlerle sabitti. Seyyid Abdülkadir ve adamları tertip devresinin faal aktörleriydi. Evinden çok az çıkan Seyyid Abdülkadir tertip devresindeki hazırlıkları oğlu Seyyid Mehmet ve adamı Kör Sadi ile icra etmekteydi. Yabancı devletlerle temas arayışı bu hazırlıkların somut

³⁷¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0002.

³⁷² Örgüç, s. 153.

³⁷³ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0004.

³⁷⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K095/D838/G005/0001.

³⁷⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0005.

³⁷⁶ Vakıf, 15 Mayıs 1925, s. 1; Cumhuriyet, 15 Mayıs 1925, s. 1.

adımlarıydı. Hoşnav Aşireti reislerinden Nafiz Efendi de bir ay evvel İstanbul'a gelmiş ve bu efendilerle teşrik-i mesai etmişti. Seyyid Abdülkadir Efendi geçimini temin için evini eşyasını satmak mecburiyetinde kaldığı zamanlarda bile Nafiz Efendi'yi günlerce evinde misafir etmişti. Karar devresine ise Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza İstanbul'a geldiğinde girilmişti. Ali Rıza, Seyyid Abdülkadir'in evinde misafir olarak kalmış ve isyanın kararı verilmişti. İddianamenin okunmasının ardından bu açıklamaları yapan Savcı Ahmet Süreyya Bey, sanıkların suçlarını belirleyen belgelerin okunmasını istedi³⁷⁷. Bu belgeler, İstanbul Polis Müdürlüğü'nün hazırladığı ve yukarıda ayrıntılarıyla verdiğimiz Kör Sadi'nin Celal Bey ve Mr. Templen ile yaptığı görüşmelerin raporlarıydı³⁷⁸.

Raporların okunmasının ardından sorgulamalara geçildi. İlk sorgulanan Seyyid Abdülkadir idi. Savcının kendilerine çok ağır suçlar isnat ettiğini ifade eden Seyyid Abdülkadir, konuşmasına kendini savunarak başladı. Kürdistan Teali Cemiyeti'ne istemeyerek ve zorla reis yapıldığını söyleyen Seyyid Abdülkadir, Damat Ferit Paşa, doğu vilayetlerinde bir Ermenistan kurulacağını söylediği zaman Kürdistan'ı Ermenilere veremezsiniz diyerek Ferit Paşa ile boğaz boğaza geldiğini, Mütareke Dönemi'ndeki hedefinin Kürdistan'a bağımsızlık kazandırmak değil, Osmanlı halifesine bağlı bir muhtariyet statüsü kazandırmak olduğunu, bunu da bölgenin Ermenilere verilmesinin önüne geçmek için istediğini söyledi. Mahkemenin gündeme getirdiği konulardan biri de Seyyid Abdülkadir'in evrakı içinden çıkan ve Kürdistan Emirliği kurulması için Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Kürdistan Teali Cemiyeti arasında imzalanan bir mukaveleydi. Mukavelede, Seyyid Abdülkadir'in yanı sıra Bedirhani Mehmet Ali, Molla Said, Hürriyet ve İtilaf Fırkasından Vasfi, Zeynelabidin ve Mustafa Sabri'nin de imzaları yer almaktaydı. İmzaladığı bu mukaveleyi reddetmeyen Seyyid Abdülkadir, böyle bir mukaveleyi Damat Ferit Paşa'nın Ermenistan emelini kırmak için yaptıklarını iddia etti. Size seyyidlik nereden geliyor sorusunu Abdülkadir Geylani soyundan geldiği cevabını veren Seyyid Abdülkadir, aslının Kürt olmadığını ifade etti³⁷⁹.

³⁷⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0002.

³⁷⁸ Vakıf, 15 Mayıs 1925, s. 1; Cumhuriyet, 15 Mayıs 1925, s. 1.

³⁷⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0009.

Mahkemenin gündeme getirdiği konulardan biri de Seyyid Abdülkadir'in evinin arandığı sırada İstanbul polisinin eline geçen şiirleriydi. İstanbul Valisi Süleyman Bey, bu şiirlerin bir kopyasını 18 Nisan'da Dâhiliye Vekâletine de göndermişti. Mahkeme evrakının içinde yer alan bu şiirlerde “İsmet Allah'ın emriyle ismetsizlikten sağır oldu / Gavur İzmirli Necati'yi Adliye Nazırı etti / Yezid oğlu Yezid Vasıf da Maarif Nazırı oldu / O Selanikli din çekirgesi geldi, Mustafa tesmiye (adlandırılır) olunur / Hepiniz kalkınız bu yola / Silahla din gününe hazır olun / Bütün Türkler utanmaz / Biz onlardan ayırız / Türk askeri bizden değildir / Düşman askerleriyle birleşmişlerdir / Dinsizlere hücum ediniz / O dinsizlere karşı ayaklanınız / Silahlanınız ve hazır olunuz / Bizim düşmanımız bütün Türklerdir / Bütün aslanlar hücum ediniz / Bugün Kürtlerin halâs (kurtuluş) günüdür / Ey Kürtler aslanlar / Bu Türkler düşmandırlar” gibi mısralar yer almaktaydı³⁸⁰. Mahkemede bu şiirlerin kendisine ait olduğunu inkâr etmeyen Seyyid Abdülkadir, bazen bir galeyana gelip yazdığını fakat kimseye göstermediğini ve yayınlamadığını söyledi³⁸¹.

Seyyid Abdülkadir'e yöneltilen soruların bir kısmı da Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza ile ilgiliydi. Ali Rıza'yı ilk kez, zaman zaman ziyaretine gittiği Abdülmecit Efendi adında bir tüccarın yanında gördüğünü belirten Seyyid Abdülkadir, kendisine Şeyh Said'in oğlu olduğu söylenen Ali Rıza'nın kalkıp elini öptüğünü ve bir çay içip kalktığını ifade etti. Ali Rıza'nın ertesi gün ziyaret için evine geldiğini ve bir iki saat oturup kalktığını, ikinci defa geldiğinde ise bir gece kaldığını, sabah kalkıp gittiğini, o vakte kadar Şeyh Said'in kim olduğunu bilmediğini ve isyan hazırlığından haberi olmadığını, haberi olsaydı hemen hükûmeti haberdar edeceğini belirtti³⁸². Savunmasına devam eden Seyyid Abdülkadir, gizli bir cemiyetle ve Şeyh Said ile alakadar olmakla itham edildiğini ancak bunların doğru olmadığını, Şeyh Said'in Diyarbakır'da bulunduğunu, yüzleştirilmeleri hâlinde gerçeğin ortaya çıkacağını söyledi. Müslüman olduğunu ve vatan aleyhinde nasıl çalışabileceğini ifade ettikten sonra Damat Ferit Paşa'nın kendisine Kuva-yı Milliye aleyhinde çalışması için silah ve para teklif ettiğini ancak nefretle reddettiğini, Kürtleri Kuva-yı Milliye aleyhinde çalıştırması için Fransızların ve Ermenilerin defalarca teklifte

³⁸⁰ TTK Arşivi, SS/9/30/30; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G068/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G068/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0010; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0008.

³⁸¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0010.

³⁸² TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0005.

bulunduklarını ancak hepsini reddettiğini ifade etti. Urfa'daki durumu kontrol altına alamayan Fransızlar kendisinden yardım istemek için geldiğinde “*Urfa Arabistan değildir. Bendeniz Türk veya Kürt değilim. Siz buralara tecavüz ettiniz. Sizinle hiçbir Müslüman beraber olamaz.*” dediğini söyledi³⁸³. Kürdistan Teali Cemiyeti hüviyet varakalarındaki yeşil zemin üzerinde güneş amblemi yer alan bayrağın³⁸⁴ Kürdistan bayrağı mı olduğu sorusuna ise Kürdistan için bir bayrak yapılmadığı cevabını verdi. Yargılamanın ilerleyen safahatında aynı soru Seyyid Mehmet ve Abdullah Sadi'ye de yöneltildi. Seyyid Mehmet, böyle bir bayraktan haberi olmadığını çünkü idare heyetinin böyle bir karar almadığını, bu bayrağı genel sekreter Zeynelabidin'in yaptığını söyledi. Zeynelabiden'e bu bayrağı sorduğunda ise hüviyet varakalarının üstünde yer alan bu bayraktaki güneşin bir gün parlayacak olan Kürdistan'ı temsil ettiği cevabını almıştı. Abdullah Sadi ise bu soruyu, “*Yeşil olduğunu bilmiyorum. Fakat güneş işareti var bir bayraktır. Olsa olsa Kürdistan muhtariyetine delalet eder öyle anlıyorum.*” diyerek cevapladı³⁸⁵.

Yargılamaya beş dakikalık ara verilmiş, aranın ardından Kör Sadi'nin sorgusuna geçilmişti. Sadi'nin sorgusu sırasında gündeme gelen konulardan biri de Mr. Templen ile yaptığı görüşmelerdi. Sadi, 13 Mayıs'ta başlayan yargılamanın ilk duruşmasında Celal ile başlayan ve Mr. Templen ile devam eden pazarlık görüşmeleriyle ilgili aşağıdaki bilgileri verdi:

“Celal Mısır'da iken 20 İngiliz lirasıyla İngilizlerin hizmetinde idi. Jandarma mülazımı Şerif Efendi eniştesiydi. O bendenize söyledi. Binaenaleyh Şerif Efendinin ifadesine nazaran Mısır'da Almanların 135 telsiz istasyonu varmış. Celal Efendi bunları bulmuş ve İngilizlere ihbar etmiş. Bir de Sami isminde arkadaşı varmış. Miralay Sadık Bey bunların reisi imiş. Bendeniz Celal'in bu hareketini duyduğum için – kahvehanesinde otururken Celal'i gördüm. O Celal olduğunu anladım. O vakit bende bir vicdani mecburiyet hasıl oldu. Türkiye'de bulunmasına hayret ettim. Kendisine bir soru sordum. Şimdi de İngilizlerden aynı muaveneti görüyor musun dedim. Evet dedi. Ben de İngiliz nüfuzunu sağlayabilmek için müzakerat kapısı rica ettim. Beni biriyle görüştüreceğini söyledi. Bir gün evine

³⁸³ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0013; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0014.

³⁸⁴ Bahsi geçen bayrak için bkz. EK-6.

³⁸⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0011; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0018; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0008.

gittik. Gece saat 22:00'da karanlık birtakım yerlerden bendenizi götürdü. Karanlık yerlerden bir apartmana girdik. 'İngiliz Umur-u Şarkiye Müdürü' diye bir adamla görüştük. Mükemmel Arapça konuşuyordu. Celal tercüme ediyordu. Görüştük bu zat birden vesika istedi. Yanımda bir vesika var dedim bunu gösterdim. Bu vesikayı gösterince uzatmayalım dedi. Musul Meselesi halledilmemiştir. Türkiye Musul'u istiyor biz de vermek istemiyoruz. Bir şeref meselesidir dedi³⁸⁶.

13 Mayıs'taki duruşmaya Seyyid Abdülkadir ve Kör Sadi'nin sorgularının tamamlanmasının ardından son verildi. Yargılamanın ikinci duruşması 17 Mayıs Pazar günü gerçekleşti. 17 Mayıs'taki bu duruşmaya Seyyid Abdülkadir'in oğlu Seyyid Mehmet'in sorgusuyla başlandı. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın Seyyid Abdülkadir'i ziyaretiyle ilgili sorular yöneltilen Seyyid Mehmet, Ali Rıza'nın iki defa Suadiye'deki evlerini ziyaret ettiğini, ilk ziyareti sırasında evde olmadığını ve Ali Rıza'nın o gün kalmayarak gittiğini, ikinci ziyaretinde ise bir gece kaldığını ve ertesi sabah erkenden gittiğini söyledi. Seyyid Mehmet, mahkeme heyetinin Kör Sadi ile tanışıklıkları konusundaki sorularına ise Sadi'yi Kürdistan Teali Cemiyeti'nden tanıdığını, Sadi'nin bir aralık veznedarlık görevini üstlendiği ancak siyasi düşüncelerinin ne olduğunu bilmediği cevaplarını vermişti. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması tehlikesini bertaraf etmek üzere kurulduğunu söyleyen Seyyid Mehmet, böyle bir tehlikenin ortadan kalkmasından sonra cemiyeti lağvettiklerini belirtti. Babası Seyyid Abdülkadir'in Damat Ferit Paşa kabinesinde yer almasının da Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasını önlemek için olduğunu ilave etti. Kürdistan Teali Cemiyeti'nde biri Kürdistan'ın muhtariyetini diğeri ise Kürdistan'ın istiklâlini isteyen iki grup olduğunu söyledikten sonra Emin Ali, Halil Rami, Kamran, Mevlanzâde Rıfat ve Kemal Fevzi gibi isimlerin Kürdistan'ın istiklâlini istediklerini belirtti³⁸⁷.

Mahkeme heyetinin gündeme getirdiği meselelerden biri de gizli haberleşmeler için hazırlanmış olan şifrelerdi. Seyyid Abdülkadir'in evine yapılan baskın sırasında gizli haberleşmeler için hazırlanmış olan şifreler ele geçirilmişti. Ele geçirilen şifrelerde yer alan kelimeler ve bu kelimelerin kastettiği anlamlar Tablo-1'de verilmiştir:

³⁸⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0020; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0021.

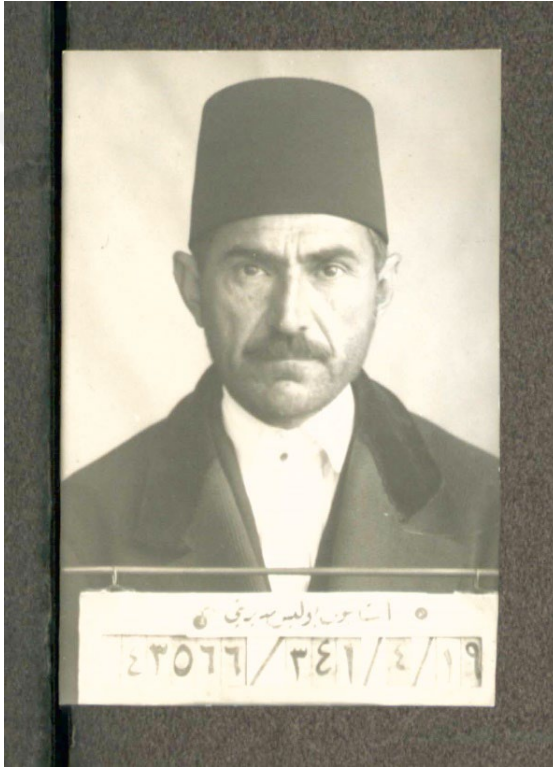
³⁸⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0006.

Tablo-1: Kürdistan Teali Cemiyeti'nin gizli yazışmalar için şifre olarak belirlediği kelimeler ve kastedilen anlamları

Kullanılan Kelime	Kastedilen Anlam
Şeker	Türk - Ahmet Han
Arpa	Ermeni - İsmail Ağa
Tütün	İngiliz - Hamza Ağa
Yağ	İran - Hamid Han
Yapağı	Rus - Abdullah Bey
Darı	Nesturî - Yunus Ağa
Pirinç	Kürt - Hacı Salih
Üzüm	Seyyid Taha - Seyyid Muin
İncir, Badem	Mustafa Kemal Paşa - Seyyid Fehim
Nar	Karabekir Paşa - Seyyid Salih
Kitap	Peder
Satmak	Öldürmek
Satın Almak	Esir etmek
Tecavüz etmek - Yükselmek	Sefer etmek
Kâr Etmek	Zapt etmek
Mecidiye	Tüfek
Altın	Top
Muhtelif Olmak	Harp etmek

Bu şifreler kullanılarak yapılan yazışmalarda kullanılan “*muhtelif olmak*” kelimesi “*harp etmek*” anlamını taşıyor, “*incir ve badem*” kelimeleriyle ise “*Mustafa Kemal Paşa*” kastediliyordu. Ele geçirilen evrak içindeki bir başka listede ise bazı cümlelerin şifrelendiği görülmekteydi. Örneğin “*Tahsilinizi ikmal için geliniz*” cümlesiyle “*Kürtlük lehine hükûmete karşı nümayiş için*” cümlesi, “*Elbiseniz gösterilecektir*” cümlesiyle “*Her tarafta hükûmeti ele almak için*” cümlesi, “*Harput tarikiyle memlekete gitmek için hareket eyledim*” cümlesiyle ise “*Kürdistan müdafaası için hareket ediliyorsa*” cümlesi

kastediliyordu³⁸⁸. Bu şifrelerle ilgili bilgisine başvurulmuş Seyyid Mehmet, bu şifrelerin hükûmetin -burada kastedilen Damat Ferit Paşa Hükûmetidir- gizli bir surette Kürdistan’a fenalık yapma ihtimaline karşı Kürdistan Teali Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Anadolu’daki şubelerle haberleşmek için hazırlandığını, bu şifreleri babası Seyyid Abdülkadir’e götürüp arz ettiğini ancak Seyyid Abdülkadir’in bunu uygun bulmadığını söyledi³⁸⁹. Sadi ise sonraki duruşmalarda bu şifrelerin İngilizlerle haberleşmek için hazırlanmış şifreler olduğunu iddia edecekti³⁹⁰.

Görsel 6: Seyyid Mehmet³⁹¹

Görsel 7: Hoşnav Aşireti Reisi Nafiz³⁹²

Mahkemenin 17 Mayıs’taki bu duruşmada sorguladığı isimlerden biri de Hoşnav Aşireti Reisi Erbilli Nafiz olmuştu. Tedavi olmak için İstanbul’a geldiğini belirten Nafiz, bir müddet tanıdıklarının evlerinde misafir olarak kaldığını, sonrasında bir pansiyona yerleştiğini ancak parası tükendiğinden Seyyid Abdülkadir’in misafiri olduğunu belirtti.

³⁸⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-7/G086/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-7/G086/0006.

³⁸⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0009.

³⁹⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0008.

³⁹¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0011.

³⁹² TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0009.

Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza ile Seyyid Abdülkadir'in evine gidişlerinin tamamen tesadüf olduğunu, tramvaydan inince Ali Rıza'nın kendisine Seyyid Abdülkadir'in evinin adresini sorduğunu ve kendisi adresi bildiği için beraber gittiklerini söyledi. Ali Rıza'nın kim olduğunu bilmediğini, Kürdistan Teali Cemiyeti ile bir alakasının olmadığını ve böyle bir cemiyetin varlığından dahi haberdar olmadığını ifade etti³⁹³. Yargılamanın ilerleyen safahatında bu meseleyle ilgili bilgisine başvurulmuş Seyyid Abdülkadir'in söyledikleri de Nafiz'in ifadelerini doğrular nitelikteydi³⁹⁴.

Duruşma sırasında hazır bulunan sanıklardan Kemal Fevzi ise kendisini Kürdistan Teali Cemiyeti'ndeki istiklâl taraftarlarından gösteren Seyyid Mehmet'i yalanladı ve bu cemiyette yer almadığını iddia etti. Kemal Fevzi'nin bu çıkışı üzerine söz alan Seyyid Mehmet ise Kemal Fevzi'nin aylarca cemiyet binasında yatıp kalktığını, kendisine bir oda tahsis edildiğini ve Kürdistan Teali Cemiyeti'nin muhasebeciliğini yaptığı dönemlerde Kemal Fevzi'ye para verdiğini söyledi. Seyyid Mehmet'in bu ifadeleri üzerine cemiyette bir görev almadığını belirten Kemal Fevzi, cemiyetten beş kuruş para da almadığını ifade etti. Ancak söz alan Seyyid Abdülkadir de Kemal Fevzi'nin cemiyete dâhil olduğunu ve kâtiplik yaptığını, kendisine acıdiklarını ve bu yüzden yardım ettiklerini söyledi. Türklerden ayrılmak istemediği için Kemal Fevzi'nin kendisine cephe aldığını belirten Seyyid Abdülkadir, Kemal Fevzi'nin Kürdistan istiklâline taraftar olduğunu ve gazetelerdeki yazılarının bunun delili olduğunu ifade etti³⁹⁵.

Seyyid Mehmet, Kemal Fevzi, Seyyid Abdülkadir ve Erbilli Nafiz'in sorgularından sonra Kör Sadi'nin İngilizlerin desteğini almak için Türk polisiyle giriştiği müzakerelere dair evrak okundu. Sadi ile Celal Bey arasında gerçekleşen ilk iki görüşmede Sadi'nin dile getirdiği Mustafa Kemal Paşa'ya suikast meselesini mahkemede reddeden Sadi bu ifadelerin ekleme olduğunu iddia etti³⁹⁶. Sadi'nin itirazından sonra Celal Bey'in raporlarının okunmasına devam edildi ve raporların okunmasından sonra duruşmaya son verildi.

19 Mayıs Salı günü başlayan üçüncü duruşmada, Cemilpaşazâde Mustafa oğlu Ahmet Bey, Dirikli İlyas, Hacı Ahti namıyla bilinen Mehmet Tevfik Efendi,

³⁹³ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0015; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0017.

³⁹⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0026.

³⁹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0020; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0021.

³⁹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0028.

Cemilpaşazâde Ekrem, Resul oğlu Sino, Kado namıyla bilinen Şeyhmus oğlu Abdülkadir, Abdülkadir oğlu Rıfat ve Hoca Askerî Efendiler de davaya dâhil edildiler. Duruşmaya Cemilpaşazâde Ekrem'in sorgusuyla başlandı. Hiçbir vakit Kürtçülük propagandasıyla meşgul olmadığını belirten Cemilpaşazâde Ekrem, 1918'de Diyarbakır'da bir Kürt Teali Cemiyeti kurduklarını ve bu cemiyete kendisinin reislik ettiğini, bu cemiyetin 1919 yılı Mayıs ayı sonlarında kapatıldığını ve cemiyetin kapatılmasından sonra hiçbir gizli faaliyet içinde bulunmadığını söyledi. Diyarbakır'da açılan bu cemiyetin İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti ile alakası olmadığını belirten Ekrem Bey, cemiyeti açma sebeplerini, *"Maksadımız müstakil bir Kürdistan değildi efendim. Genç yaşımızda böyle bir fikir yoktu. İspat ederim. Evet itiraf ediyorum Kürt yani Müslüman ekseriyeti olduğunu göstermek için idi. Avrupalılar din ekseriyeti kabul etmiyorlar millet ekseriyeti kabul ediyorlardı."* cümleleriyle ifade etti. Ferit Paşa kabinesinde yer alan Seyyid Abdülkadir'in Doğu Anadolu'yu Ermenilere vermek istediğini ve kurduğu Kürdistan Teali Cemiyeti'nin de Bagos Nubar Paşa ile bir anlaşma yapmak istediğini belirttikten sonra Diyarbakır'da kurdukları cemiyetin buna engel olmak için kurulduğunu söyledi. Cemiyet faaliyette bulunduğu zamanlarda Mustafa Kemal Paşa'nın henüz İstanbul'da olduğunu ve Erzurum Kongresi'nin de henüz toplanmadığını ayrıca hatırlattı³⁹⁷.

Ekrem Bey'in sorgulamasında gündeme gelen konulardan biri de Mütareke Dönemi'nde Anadolu'da bir Kürdistan kurmak için faaliyette bulunan İngiliz Binbaşı Edward William Charles Noel ile olan irtibatıydı. 1919 yılı Haziran ayı başında Diyarbakır'a gelen Noel'i ziyaret eden Cemilpaşazâde Ekrem Bey, Noel'e Kürtlerin İngiltere'nin mandasını istediklerini bildirmişti³⁹⁸. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta verdiği bilgilere göre müstakil bir Kürdistan kurmak için çalışmalarda bulunan Binbaşı Noel ile birlikte hareket eden Ekrem Bey, Damat Ferit Paşa tarafından Sivas Kongresi'ni dağıtmak ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamakla görevlendirilen Elâzığ Valisi Ali Galip Bey ile birlikte Malatya'ya gelenlerin de içindeydi³⁹⁹. Mahkemede bu olayın

³⁹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0003.

³⁹⁸ Oktay Bozan, "Mütareke Döneminde İngiliz İstihbarat Subayı Edward William Charles Noel'in Diyarbakır ve Çevresindeki Propaganda Faaliyetleri", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayınları, Ankara, 2019, s. 463.

³⁹⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, s. 665-666.

hatırlatılması üzerine Galip Bey'in tesadüfen orada olduğunu belirten Ekrem Bey, İngiliz Binbaşı Noel ile birlikte hareket etmekteki maksadının orada Ermeni olup olmadığını tetkik etmek olduğunu söyledi. Binbaşı Noel'in Hariciye Nezareti'nden verilen bir belgeyle geldiğini, bu tetkikata katılması için kendisine çok ısrar ettiğini ve kendisinin de bu yüzden gittiğini, bu hareketinden dolayı da 1922 yılında Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandığını ifade etti⁴⁰⁰.

Ekrem Bey'den sonra Hacı Ahti lakaplı Mehmet Tevfik Efendi'nin sorgusuna geçildi. Diyarbakır'da kurulan Kürt Teali Cemiyeti'ne 1919 yılı Mart ayında dâhil olduğunu belirten Hacı Ahti, cemiyetin üç ay sonra kapandığını ve isyan hakkında katiyen malumatı olmadığını söyledi. İsyanla ilgili ise *"Böyle hocaların yapacağı iş böyle olur işte efendim başka bir şey değildir."* dedi. Şark İstiklâl Mahkemesince idama mahkûm edilen Dr. Fuat Efendi ile teması sorulduğunda ise Diyarbakırlı olduğundan ister istemez teması olduğunu ancak Dr. Fuat Efendi'nin kimseyle görüşmediğini ve *"dönek bir adam"* olduğunu ifade etti⁴⁰¹.

Hacı Ahti'nin sorgusundan sonra söz alan Kör Sadi, adeta ifşaata başlamıştı. Mahkemenin ilk iki duruşmasında son derece yüzeysel bilgiler paylaşan Kör Sadi'nin bu tavır değişikliği, bir gece önce hapishanedeki odalarında Seyyid Abdülkadir ile arasında çıkan kavgadan kaynaklanmaktaydı. Seyyid Abdülkadir'in kendisine baskı yaptığını belirten Sadi, gece kendisini öldürmek istediğini ifade ettikten sonra âlemi yakıp kendilerini kurtarmak istediklerini ancak her şeyi ifşa edeceğini söylemekteydi⁴⁰². Sadi'nin mahkemedeki bu çıkışı karşısında Savcı Ahmet Süreyya Bey, bir sanığın başkaları aleyhine yapacağı beyan ve iddiaların o sanığı işlediği suçlardan kurtarmayacağı açıklamasını yapma gereğini duydu. Sadi ise ne başkalarına iftira attığını ne de kendini kurtarmaya çalıştığını sadece doğruları söylediğini ifade etti. Bu ana kadar Seyyid Abdülkadir Efendi ve diğerleri aleyhinde bir şey söylemediğini belirten Sadi o anki tavır değişikliğini *"Bunun sebebi şudur: Uzun zamandan beri Şeyyid Abdülkadir Efendi beni iyi kötü besler, korurdu ben de kendilerine hizmetler ederdim. Tevkif edilip buraya geldikten sonra da bana bir müddet baktı. Fakat son günlerde beni tamamen terketti. İnsanlar felaket*

⁴⁰⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0003.

⁴⁰¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0004.

⁴⁰² Vakıf, 22 Mayıs 1925, s. 1; Cumhuriyet, 22 Mayıs 1925, s. 1.

*günlerinde belli oluyor. Kendisine bu kadar hizmet ettim. Son günlerimde beni aç bıraktı ondan çok müteessir oldum ve zaten anlaşılan durumu bütün hakikatleriyle adalet huzurunda beyan ediyorum.*⁴⁰³” cümleleriyle açıkladı.

Bu duruşmaya kadar gerek Celal Bey ile gerekse Mr. Templen ile yaptığı görüşmeleri kendi inisiyatifiyle yaptığını ifade eden Sadi, bu görüşmelerin tamamını Seyyid Abdülkadir’in bilgisi ve talimatları çerçevesinde yaptığını itiraf etti. Seyyid Abdülkadir’in Mr. Templen ile görüşmeleri ayarlayan Celal’in milliyetini sorduğunu ve Türk olduğunu öğrendikten sonra Türklere güvenilmez, aldanmayalım dediğini, Sadi’nin talep ettiği 200.000 liralık meblağı ise az bularak kızdığını, halbuki önceki konuşmalarında Seyyid Abdülkadir’in bu meblağın daha altında bir meblağ talep ettiğini aktardı. O sırada gazetelerde İngilizlerden silah satın alındığı yönünde haberler çıktığını belirten Sadi, bu haberleri görünce ifşa olmalarından korkmuş hatta Seyyid Abdülkadir’in ihbar etmiş olabileceğinden dahi şüphelenmişti. Ancak Seyyid Abdülkadir kendisini kurtarırsa bizi de kurtarır diyerek cesaretini toplamıştı. Sadi’nin anlatımına göre Beyazıt’ta olduğu bir gün Seyyid Mehmet, babası Seyyid Abdülkadir’in mesajlarını iletme için Sadi’nin yanına gelmişti. Seyyid Mehmet, kendisine Erzurum şubelerinden iki temsilcinin geldiğini ve Bolşeviklerin tekliflerinden bahsettiklerini söylemiş, kendisi Nisan sonuna kadar İngilizlerle anlaşamazsa takibata uğrayan Erzurum şubesinin Bolşeviklerin tekliflerini kabul edeceklerini ifade etmişti.

Seyyid Mehmet’ten bu bilgileri aldıktan sonra akşam Celal ile görüşen Sadi, Mr. Templen ile yeni bir görüşme ayarlamasını istemiş ve bu görüşmede Bolşeviklerin teklifinden bahsettikten sonra Mr. Templen’in kendisine sakın böyle bir işe girmeyin dediğini ve yaptıkları görüşmelerin imza aşamasına gelindiğini söylediğini belirtmişti. Sadi’nin aktardığına göre İngilizler imza için Seyyid Abdülkadir ile masaya oturmak istiyorlardı. Bu isteği Seyyid Abdülkadir’e ileten Sadi, Seyyid’in bu işten geri durmak istediğini ve kendisine teması sonlandırması talimatını verdiğini belirtti⁴⁰⁴.

Sadi ile Türk polisi arasındaki görüşmelerin kesintilere uğradığı 1924 yılı Aralık ayı ile 1925 yılı Mart ayı arasındaki devre bu devredir. Şeyh Said İsyanı’nın başladığı bu

⁴⁰³ Örgüevren, s. 154.

⁴⁰⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0007.

devrede Sadi ile tekrar temasa geçilmiştir. Bir gece iftar yemeği vesilesiyle Seyyid Abdülkadir'in evine giden Sadi, Seyyid Abdülkadir'e bu temastan bahsederek tekrar görüşme iznini almıştı⁴⁰⁵. 1925 yılı Mart ayı sonunda giriştiği yeni görüşmelerin ardından 13 Nisan'da Sadi, Seyyid Abdülkadir, oğlu Seyyid Mehmet ve evinde misafir ettiği Hoşnav Aşireti Reisi Erbilli Nafiz tutuklanmışlardı. Sadi'nin mahkemedeki bu ifşaatı hem Seyyid Abdülkadir hem de Seyyid Mehmet tarafından yalanlanarak reddedildi⁴⁰⁶. Bu reddetmeler üzerine tekrar söz alan Sadi, ceza almaktan korkmadığını ve mahkeme heyetinin adaletinden emin olduğunu belirttikten sonra yaptığı görüşmelerin hepsini Seyyid Abdülkadir'in istek ve talimatlarıyla yaptığını tekrarladı⁴⁰⁷.

Sadi'nin söyledikleri üzerine söz alan Seyyid Mehmet, Sadi'nin iddia ettiği gibi önemli işlerde Sadi gibi bir adamın kullanılmayacağını dolayısıyla bütün iddialarının yalandan ibaret olduğunu belirtti. Seyyid Abdülkadir ise kendisini müdafaa etmiyor sadece bize hücum ediyor dedi⁴⁰⁸. Sanıkların birbirlerini suçlamaya başladıkları bu devrede söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, evvelce Mr. Temple ile kendi hesabına görüştüğünü belirten Sadi'nin bu duruşmada görüşmeleri Seyyid Abdülkadir'in bilgisi ve talimatıyla yaptığını itiraf ettiğini belirten toparlayıcı bir konuşma yaptı⁴⁰⁹ ve duruşmaya son verildi.

20 Mayıs Çarşamba günü yapılan dördüncü duruşmada Nakib Bekir Sıtkı Bey de sanıkların arasına eklendi. Duruşma Cemilpaşazâde Ekrem Bey'in sorgusuyla başladı. Ekrem Bey, İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'ne üye olmadığı konusundaki ısrarını sürdürdü. Seyyid Abdülkadir ve Kör Sadi ise Ekrem Bey'in seyyar üye olduğunu belirttiler⁴¹⁰. Tespitlerimize göre Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti üyelerini gösterir isim kayıt defteri, Seyyid Abdülkadir ile Sadi'yi haklı çıkarmakta, Ekrem Bey'in ise yalan beyanat verdiğini ortaya koymaktadır. Cemiyete üye olan kişilerin isimlerinin kaydedildiği bu defterde Ekrem Bey "38" numaralı üye olarak görünmektedir. 6 Kasım 1919 tarihinde cemiyete kaydolduğu

⁴⁰⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0008.

⁴⁰⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0010.

⁴⁰⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0012.

⁴⁰⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0022.

⁴⁰⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0024.

⁴¹⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0003.

belirtilen Ekrem Bey'in ikamet mahali kısmında “*seyyar, Diyarbakır şubesi azasından*” ibaresi yer almaktadır⁴¹¹.

Ekrem Bey'in ardından bir önceki duruşmada Seyyid Abdülkadir ve Seyyid Mehmet aleyhinde ifşaatta bulunan Sadi'nin sorgusuna geçildi. Sadi bu duruşmada da Mr. Templen ile yaptığı görüşmeleri Seyyid Abdülkadir'in talimatlarıyla yaptığını belirtti. Ayrıca hapishanede Seyyid Abdülkadir ile arasında geçen kavganın detaylarını da anlattı. Diyarbakır Hapishanesi'nde tutulan Sadi'ye annesinden bir telgraf gelmiş, Sadi de bu telgrafa cevap yazmıştı. Kendilerine neden ailelerinden telgraf gelmediğini sorgulayarak bu duruma kızan Seyyid Abdülkadir, Sadi'nin yazdığı cevabı okumak istedi. Telgrafi okuduktan sonra Sadi'nin “*Hakkı bilenler, milletin, memleketin saadetine candan çalışanlar daima müsterih olurlar. Makamlara, mevkilere ihtiyaç yoktur. Mahkemenin adaletinden eminim. Müsterih olunuz.*” cümlelerine kızarak değiştirmek istemiş, telgrafi göndermeye parası yetmediğinden Seyyid Abdülkadir'den para isteyen Sadi'ye istediği parayı da vermemiştir. Bu duruma çok içerlediğini belirten Sadi, Seyyid Abdülkadir'in yargılamanın başından beri kendisini müdafaa etmediğini ve duruşmalarda söyledikleri ya da söylemedikleri için kendisine baskı yaptığını ifade etti⁴¹². Seyyid Abdülkadir'in Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza ile görüşmelerini kendisine anlattığını belirten Sadi, Ali Rıza'nın Seyyid Abdülkadir'e “*Reisler sıkıştırılıyor. Bu reisler de tutuklanırsa kiminle iş göreceğiz. Behemehâl ilk baharda hareket etmelidir.*” dediğini, Seyyid Abdülkadir'in ise Ali Rıza'ya “*İngilizler tarafından teklif olacak. Ağustos'a kadar meseleyi sallayınız.*” dediğini aktardı. Bu görüşmeden bir müddet sonra da isyanın başladığını ekledi⁴¹³.

Sadi'nin sorgusundan sonra sanıkların savunmalarına geçildi. İlk olarak Seyyid Abdülkadir'in savunması alındı. Savunmasına babası Şeyh Ubeydullah'ın 93 Harbinde Ruslara ve sonrasında da İran'a karşı verdiği mücadeleleri hatırlatarak başlayan Seyyid Abdülkadir, imanı üzerine yeminler ederek Şeyh Said İsyan ile bir alakası olmadığını belirtti. 31 Mart Vakası'nda İstanbul'daki Kürtlerin isyanının önüne geçen kişinin kendisi olduğunu, Balkan Muharebelerinde de hükûmetin kendisine teşekkür ettiğini ve devlet tarafından verilmiş nişanları olduğunu, ölüme razı olduğunu ancak ihanet suçlamasını

⁴¹¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G124/0014.

⁴¹² TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0011.

⁴¹³ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0009.

hiçbir surette kabul etmediğini ifade etti. İngilizlerle anlaşma yaparak bir isyan tertip etme teşebbüsü içinde olduğunu da reddederek böyle bir işe kalkışacak olsam bunu Sadi gibi düzenbaz bir adamla değil İngilizce bilen oğlum Seyyid Mehmet ile yapardım dedikten sonra Sadi ile Türk polisi arasındaki görüşmelerden ancak görüşme raporlarının mahkemede okunmasından sonra haberdar olduğunu ifade etti. Seyyid Abdülkadir'den sonra oğlu Seyyid Mehmet'in savunması istendi. Seyyid Mehmet de Meşrutiyet Dönemi'nden beri yaptıkları hizmetleri ön plana çıkaran içerikte bir konuşma yaptı. Oğlunun konuşmasından sonra tekrar söz alan Seyyid Abdülkadir, Sadi'nin anlattıklarına hayret ettiğini, bunların hepsini kendi hayalinde tertip edip gerçekmiş gibi anlattığını, Sadi gibi bir adamla asla teşrik-i mesai etmediğini, kendisine acıdıkları için veznedar vekili yaptıklarını ancak yanında bulunmayan biri olduğunu söyledi⁴¹⁴. Sadi ise Seyyid Abdülkadir'in kendisine Ali Rıza'nın gelişinden iki üç gün sonra bir isyan başlayacağından bahsettiğini ve Kürdistan'da ağaç yaprağı oynasa Seyyid Abdülkadir'in haberi olacağını vurguladı⁴¹⁵.

Duruşma, verilen aranın ardından Seyyid Abdülkadir'in savunmasıyla devam etti. Sadi'nin söylediklerini inkâr eden Seyyid Abdülkadir, kendisine Kürdistan Teali Cemiyeti'nin 135 şubesi olduğu gibi bir şey söylemediğini, kendi adına İngilizlerle altı ay görüşme yaptığını iddia ettiğini ancak bundan haberi olmadığını, İngilizlerle haberleşmek için olduğunu iddia ettiği şifrelerin de Ermeni tehdidinin olduğu zamanlarda şubelerle haberleşmek için yapıldığını ve bu şifreleri hiçbir zaman uygun görmediğini ifade etti. Seyyid Abdülkadir'in ardından söz alan oğlu Seyyid Mehmet de şifreleri Zeynelabidin Bey'in Anadolu'daki şubelerle haberleşmek için oluşturduğunu ancak babasının bu şifreleri kabul etmediğini söyledi. Kendilerine ait evrakın ele geçirildiğini ve bu evrakın içinde bu şifrelerin kullanıldığı herhangi bir belge olup olmadığını sorarak eğer durum Sadi'nin söylediği gibi olsa idi İngilizlerle görüşen Sadi, haberdar olduğu bu şifrelerden de istifade etmek isterdi dedi⁴¹⁶. Yargılamanın dördüncü duruşmasında da bir karar çıkmadı ve mahkeme 23 Mayıs Cumartesi gününe ertelendi.

⁴¹⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0009; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0010.

⁴¹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0012.

⁴¹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0013; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0014; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0015.

23 Mayıs 1925 Cumartesi günü başlayan duruşma, sanıklar hakkındaki kararın verildiği duruşma oldu. Söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, yargılanan sanıkların tamamının Türk vatanının doğu vilayetlerinde istiklâl gayesi taşıyan bu isyanın failleri olduğunu belirtti. İcra edilen mahkemeyeyle sabitti ki Seyyid Abdülkadir, Türkiye Cumhuriyeti'nin karşısında ve başına geçeceği bir Kürdistan kurma emelindeydi. Bu uğurda kurduğu Kürdistan Teali Cemiyeti'nin lağvından sonra da mücadelesine devam etmişti. Evinde ele geçirilen evrak bunu kanıtlar nitelikteydi. Seyyid Abdülkadir bu mücadelesini tek başına yürütmemiş, oğlu Seyyid Mehmet, adamı Abdullah Sadi, Kemal Fevzi, Hoşnav Aşireti Reisi Erbilli Nafiz gibi isimler de bu uğurdaki yakın mesai arkadaşları olmuşlardı. Seyyid Abdülkadir her ne kadar adamı Kör Sadi'nin İngilizlerle iş birliği yapmak için İngiliz sandığı Türk polisiyle yürüttüğü görüşmeleri kendi bilgisi ve talimatı dışında yaptığını ifade etse de mahkemenin elindeki evrak ve deliller Sadi'nin bu işi yalnız başına yapmadığını kanıtlar nitelikteydi. Zaten Sadi de işin böyle olduğunu mahkeme huzurunda itiraf etmişti⁴¹⁷. Savcının bu izahatından sonra duruşma Hoca Askerî, Dirikli İlyas, Cemilpaşazâde Ahmet Bey, Kado namıyla bilinen Şeyhmus oğlu Abdülkadir, Resul oğlu Sino ve Abdülkadir oğlu Rıfat'ın sorgularıyla devam etti ve duruşmanın sonunda mahkemenin kararı açıklandı.

Mahkeme heyeti, Cemilpaşazâde Ekrem ve Nakib Bekir Sıtkı Beylerin davalarının bu davadan ayrılarak görülmesine karar verdi. Öteden beri müstakil bir Kürdistan kurmayı hayat gayesi ve siyaset meşgalesi edinen Seyyid Abdülkadir'in, Seyyid Abdülkadir'in talimatlarıyla Mr. Templen olarak tanıdığı Nizamettin Bey ile müstakil bir Kürdistan teşekkülü için pazarlık görüşmelerinde bulunan Kör Sadi'nin, babası Seyyid Abdülkadir'in talimatlarıyla müstakil bir Kürdistan kurmak için teşebbüslerde bulunan Seyyid Mehmet'in, isyan zamanında isyan sahasını gezerek Kürt istiklâli hususunda propaganda yapan Kemal Fevzi'nin, gerek isyandan evvel gerekse isyandan sonra öteden beri taraftarı olduğu Kürt istiklâli hususunda Kürtlerle meskun sahayı gezerek teşvik ve telkinlerde bulunan Hacı Ahti lakaplı Mehmet Tevfik Efendi'nin ve Şeyh Said İsyanı'nı destekleyerek dini siyasete alet eden Hoca Askerî'nin bir araya gelerek Türk vatanının doğu vilayetlerini vatandan ayırma ve müstakil bir Kürdistan

⁴¹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0004.

kurma teşebbüs ve düşüncesiyle hıyanet-i vataniye suçunu işlediklerine; Cemilpaşazâde Ahmet, Hoşnav Aşireti Reisi Erbilli Nafiz, Dirikli İlyas, Kado namıyla bilinen Şeyhmus oğlu Abdülkadir, Resul oğlu Sino ve Abdülkadir oğlu Rıfat'ın haklarında verilmiş bir mahkûmiyet kararı yoksa beraatlerine karar verildi.

Seyyid Abdülkadir, Seyyid Mehmet, Kör Sadi, Bitlisli Kemal Fevzi, Hacı Ahti lakaplı Mehmet Tevfik, Ceza Kanunu'nun kırk beşinci maddesinin birinci bölümünün birinci faslına ilave kanun maddesi, Hoca Askerî Efendi ise Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ikinci maddesi uyarınca idam cezasına çarptırıldılar⁴¹⁸. Kararın açıklanmasından sonra Diyarbakır Hapishanesi'ne götürülen tutuklulardan haklarında beraat kararı verilenler aynı gün tahliye edildiler⁴¹⁹. İdam cezasına çarptırılan tutuklular ise idam cezasının infaz edileceği 27 Mayıs'a kadar Diyarbakır Hapishanesi'nde kaldılar. 26 Mayıs'ta Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği idam kararlarını Diyarbakır Asliye Mahkemesi Savcılığına bildirdi ve cezaların infazını istedi⁴²⁰.

İdamların infazına 27 Mayıs Çarşamba sabahı alafranga saat ile 04:00 sıralarında başlandı. Tutuklular hapishaneden alınarak muhafızlar eşliğinde idamların gerçekleştirileceği Ulu Camii'n önüne getirildiler. 7'nci Kolordu Hastanesi doktoru Emin Bey tarafından muayene edilen Seyyid Abdülkadir, Seyyid Mehmet, Kör Sadi, Kemal Fevzi, Mehmet Tevfik ve Hoca Askerî'ye son sözleri soruldu. Seyyid Abdülkadir, *"Bu babdaki vasiyetnamesini katib-i adlilikçe tasdik ettirmiş olduğundan münderecatı vechle muamele-i ifasını ve hükûmet bu hareketiyle Kürtlerle Arapların birleşmesine hizmet etmekte olduğunu"*, Seyyid Mehmet, *"evlad-ı Hüseyin şehit edilerek vak'a-i kerbelaya muntazır edildiğini"*, Abdullah Sadi, *"masum ise de Allah'ın takdirine ve mahkemenin kararına razı bulunduğunu ve hükûmet-i cumhuriye ile bütün millete arz-ı şükran eder olduğunu"* dile getirdiler. Kemal Fevzi, masumiyetten bahsederek helallik istemiş, Hacı Ahti lakaplı Mehmet Tevfik, *"Yaşasın Kürt mefkuresi yaşasın Kürdistan"* diye bağırarak, Hoca Askerî ise *"İstanbul müftülüğünde bulunduğu terekesinde bulunan bir senelik maaşının ailesine verilmesini ve masum olduğundan affını"* talep etmişti. Başka diyecekleri olmayan

⁴¹⁸ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 44-47.

⁴¹⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0001.

⁴²⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0003.

mahkûmlardan Kemal Fevzi, Hacı Ahti, Seyyid Abdülkadir, Seyyid Mehmet, Kör Sadi ve Hoca Askerî sırasıyla büyük bir kalabalığın önünde asılarak idam edildiler. İdamın ardından Dr. Emin Bey tarafından tekrar muayene edilen mahkûmların haklarındaki ölüm raporları ve idam zabıtları düzenlendi⁴²¹.

Seyyid Abdülkadir ve beraberindekileri idama götüren en kuvvetli delil Abdullah Sadi'nin İngiliz sandığı Türk polisiyle İngiliz destekli bir isyan çıkarmak ve bu isyan sonucunda müstakil bir Kürdistan kurmak üzere yürüttüğü pazarlık görüşmeleri ve Sadi'nin mahkemede bu görüşmeleri Seyyid Abdülkadir'in bilgisi ve talimatlarıyla yaptığını söylemesi olmuştur. Bu yüzden bazı yazarlar Seyyid Abdülkadir'in masum olduğunu ve Sadi'nin kumpasına kurban gittiğini ileri sürmektedirler. Ancak bu görüş sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir görüş değildir. Zira yalan beyanlarla Seyyid Abdülkadir'e suç yükleyen Sadi'nin bu işten bir çıkarı bulunmamaktadır. Çünkü Sadi de Seyyid Abdülkadir ile beraber idam edilenlerden biridir. Bunu idamdan kurtulmak için yaptığı düşünülebilir. Ancak savcının yaptığı ifşaatlara kendisini kurtarmayacağı yönündeki ikazına rağmen ifşaatlarına devam etmiş ve kendisini kurtarmak yönünde bir savunma da yapmamıştır. Sadi'nin hapishanede kaldıkları sırada Seyyid Abdülkadir ile yaşadığı kavgadan sonra böyle bir işe kalkıştığı da düşünülebilir. Öyleyse de kendisine bir mektubu gönderecek parayı vermediği için Seyyid Abdülkadir'e iftira atan Sadi'nin bu olaydan sonraki ifadelerinde bazı tutarsızlıklar olması gerekecektir. Oysa Sadi'nin Seyyid Abdülkadir ile kavga edene kadarki ifadeleri ile tutuklanmasına sebep olan eylemleri arasında tutarsızlıklar görünmektedir. Altı ayı aşkın bir süre Türk polisiyle görüşen Sadi, görüşmelerin başından beri görüştüğü kişilere Seyyid Abdülkadir ve Kürdistan Teali Cemiyeti adına görüştüğünü söylemiştir. Mahkemenin başlarında ise bu konu hakkında bilgi vermekten kaçınıp, meşrutiyet yıllarından itibaren yaptığı faaliyetlerini anlatan ifadelerde bulunmuştur. İngiliz sandığı Türk polisleriyle görüşmeleri öncesinde ve sonrasında Seyyid Abdülkadir'i ziyaret eden Sadi'nin bu ziyaretleri Sadi'yi takip eden Türk polisinin hazırladığı raporlarda da belirtilmiştir. Sadi'nin İngiliz ajanı sandığı Türk polisleriyle yaptığı görüşmeleri kendi namı hesabına

⁴²¹ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K091/D833-1/G018/0004; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K091/D833-1/G018/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K091/D833-1/G018/0006; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K091/D833-1/G018/0007; **Vakit**, 29 Mayıs 1925, s. 1.

yapıyor olma ihtimali de son derece düşüktür. Çünkü Sadi ne Kürtleri isyana kaldıracak kadar şöhreti olan birisi ne de tanınan, ileri gelen bir ailenin ferdidir. Otuzlu yaşlarının ortasındaki Sadi gibi bir kişinin tek başına böyle bir işe kalkışması akla mantığa pek yatmayan zayıf bir ihtimaldir. Mahkeme zabıtları baştan sona okunduğunda Sadi'nin başlangıçta Seyyid Abdülkadir'in adını bu işe karıştırmamaya özen gösterdiği ancak bu işten kurtulamayacağını ve Seyyid Abdülkadir'in de kendisini bu işten kurtaramayacağını anladıktan sonra itiraflarına başladığı gözlemlenmektedir. Seyyid Abdülkadir ile aralarındaki kavga da Sadi'nin nazarında bu davranışın bahanesi olmuştur. Neticede olağanüstü bir durum üzerine kurulan ve olağanüstü hâl mahkemesi olarak çalışan Şark İstiklâl Mahkemesi, İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından düzenlenen raporlar ve Sadi'nin mahkemedeki itirafları üzerinden sanıklar hakkındaki kararını vermiştir.

III. BÖLÜM: ŞEYH SAİD İSYANINA LİDERLİK EDENLERİN YARGILAMALARI

A. Şeyh Said'in İlk İfadeleri

15 Nisan 1925 tarihinde tutuklanan Şeyh Said ve beraberindekiler ilk olarak Çarbahur'a oradan Varto'ya götürüldüler. Şeyh Said'in yakalanması haberi üzerine toplanan İcra Vekilleri Heyeti, Şeyh Said ve adamlarının tutuklandıkları bölgede ilk sorgularının yapılması ve sonrasında ise Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere Diyarbakır'a sevk edilmeleri kararlarını aldı. Bu kararlar, 16 Nisan 1925 tarihinde Başvekil İsmet Paşa tarafından Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına bildirildi⁴²².

İcra Vekilleri Heyeti'nin kararı doğrultusunda Şeyh Said ve beraberindekilerin ilk ifadeleri, Varto Sorgu Hâkimliği (Müstantikliği) tarafından alındı. Şeyh Said dışındaki diğer tutukluların Varto Sorgu Hâkimliği tarafından alınan ilk ifadeleri Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde yer almaktadır. Ancak Şeyh Said'in Varto Sorgu Hâkimliği tarafından alınan ilk ifadesine mahkeme evrakı içinde rastlanmamıştır. Varto Sorgu Hâkimliği'nin aldığı bu ifadenin tutanağının Varto'dan Diyarbakır'a getirildiği muhakkaktır. Zira mahkemenin 26 Mayıs 1925 tarihli duruşmasında Savcı Ahmet Süreyya Bey'in talebi üzerine Şeyh Said'in Varto Sorgu Hâkimliği tarafından alınan 16 Nisan 1925 tarihli ilk ifadesi mahkeme huzurunda okunmuş ve harfiyen mahkeme zaptına da geçirilmiştir. Böylelikle mahkeme evrakı içinde tutanağı bulunmayan bu ilk ifadeyi mahkeme zaptı üzerinden takip edebilmek mümkündür olmuştur⁴²³.

⁴²² **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G051/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G052/0001.

⁴²³ Şeyh Said'in bu ilk ifadesi, yargılamayı basın üzerinden takip eden araştırmacıları büyük bir yanlışla düşürdüğünden mahkeme zaptı üzerinden de olsa bu ifadenin içeriğine erişmek son derece önemlidir. Şeyh Said'in Varto'da verdiği ilk ifadesi dönemin basınına da konu olmuştur. Basında yer alan haberlere göre Şeyh Said ilk ifadesinde, "*Burası çok uzak ve karla mesturdu [örtülüydü]. Binaenaleyh kuvvetlerin çabuk yetişeceğini hiç zannetmiyorduk. Krallık teşkili için fırsatın zuhur ettiğini zannederek harekete geçtik. Süratle kuvvetin yetişemeyeceğinden emindik. Fakat hiç ümit etmediğimiz hâlde büyük kuvvetin çabuk yetiştiler ve şiddetli harplerle bizi hırpaladılar. Bunu görünce Muş istikametinde kaçmak istedim. Biraz ilerleyince yollar bozulduğundan geçmek imkanını bulamayarak dönmeye mecbur oldum. İşte o sırada askerler tarafından muhasara olunarak yakalandım. Ne yapalım, takdir-i ilahi böyle imiş! Muş'a varsaydım, niyetim ya cenuba yahut İran'a kaçmaktı.*" demiştir. Ancak basında yer alan bu ifadelerin Şeyh Said'in Varto'da verdiği ifadelerle uzaktan yakından alakası yoktur. Mahkeme zaptı üzerinden tamamına erişebildiğimiz ilk ifadede, bu ifadelerin hiçbirisi yer almamaktadır. Bu haberi paylaşan gazeteler, haberin kaynağı olarak Ankara'da görevlendirdikleri özel muhabirlerini vermişlerdir. Tek bir elden çıkmış olduğu şüphe götürmeyen bu haberi, hükümetin propaganda amacıyla yaptırdığı düşünülmektedir. Bkz.

Şeyh Said, Varto Sorgu Hâkimliğine verdiği ilk ifadesinde isyanın başlangıcını aşağıdaki cümleleriyle izah etmiştir:

“... *hadise-i isyan 21 Recep 343*⁴²⁴ *tarihinde başlamış olup tarih-i mezkûrda (adı geçen tarihte) kendisi Ergani nam-ı diğeri Osmaniye kazasının Eğil nahiyesine merbut (bağlı) Piran karyesine (köyüne) gitmekte iken karye-i mezkûra (adı geçen köy) haricinde kendilerini istikbale (karşılamaya) gelenlerle birlikte karye dâhiline giderek orada mutavattın (yerleşmiş) bulunan biraderi Abdürrahim'in hanesine nazil olup misafir kaldıklarını ve öğle vakti mezkur hanede oturmakta oldukları bir sırada isim ve rütbesini bilmediği bir zabıt (subay), nezdlerine (yanlarına) gelerek 'Mehmed Ağa oğlu Bahri' namında bir mahkûmun hanesinde mahkûminden (mahkûmlardan) daha dokuz kişinin muhtefi (saklanmış) bulunduklarını bi'l-beyan bunların teslim-i nefis etmeleri için tavassutta (arabuluculukta) bulunmasını kendisinden rica etmesi üzerine kendisi de merkumuna (adı geçen kimselere) haber îsal ettiğini (ulaştırdığını) ve fakat mahkûmun-ı merkumun teslim olmayacaklarına dair talak-ı selase (üç defa yemin) üzerine yemin ettiklerinden tavassut-ı vâki (arabuluculuk) kar etmediğini ve bilâhare mesmûata (iştilene) göre merkumundan sekizinin serbest bırakılarak diğer iki mahkûm derdest edilmek (tutuklanmak) istenilmiş ve fakat serbest bırakılan sekiz mahkûm evvelce beynlerinde (aralarında) kararlaştırdıkları veçhile dışarıdan ve diğer iki mahkûm da hapishane dâhilinden iki taraflı ateş açarak bu suretle jandarmaların dağılmasından bi'l-istifâde cümlesi firar etmiş olduğunu ve karye-i mezkûrede (adı geçen köyde) iken hükûmetin şeriat-ı İslamiye'ye mugayir (aykırı) bazı icraatını tenkiden 'Medreseler kapatıldı. Meşihat ve evkaf (Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti) lağv olundu. Yani evkaf maârif (Milli Eğitime) rabt olundu (bağlandı). Gazetelerde bir takım dinsiz muharrirler (yazarlar) mukaddesat-ı diniyeyi tezyif (değersizleştirme) ve peygamberan-ı âzam hazeratına itâle-i lisan (dil uzatma) gibi seyyiata (kötülöklere) cüret ediyorlar. Ben bugün elimden gelse bi'l-nefs mücahade (mücadele) edip şeriatın î'lâsına hizmet ederim.' demek suretiyle ahaliye vaazda bulunduğunu ve isyan hakkında kendisine hiçbir taraftan telkînat vâki olmadığını ve bunu sırf kendi düşünce, kanaat ve mefkûresiyle*

Cumhuriyet, 28 Nisan 1925, s. 1; **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1925, s. 1; **İkdam**, 28 Nisan 1925, s. 1; **Vatan**, 28 Nisan 1925, s. 2.

⁴²⁴ Şeyh Said'in isyanın başlangıç tarihini yanlış hatırladığı düşünülmektedir. Zira isyanın başlangıç tarihi olarak verdiği Hicri 21 Recep 1343 tarihi Miladi takvimde 15 Şubat 1925 tarihine denk gelmektedir. Oysa isyanın başlangıç tarihi 13 Şubat 1925'tir.

(lk) *tasavvur* (tasarladığı) ve *tasmim etmiş* (kararlaştırdığı) ve *mutlak surette hayır husule getirmek için çalışarak Piran karyesindeki vaazını müteakip artık tasavvur ve düşünce mefkresini icraya karar vermiş olduğunu*⁴²⁵”.

şeyh Said’in ifadesine göre isyan plansız ve programsız bir şekilde hiçbir telkin altında kalmadan, Piran’da yaşanan bir asayiş olayı üzerine başlamıştır. Basında yer alan bazı haberlerin ve Cumhuriyet’in ilanından beri yaşanan bazı gelişmelerin kendisinde yarattığı rahatsızlıklar isyanın tetikleyici unsurları olmuşlardır. İfadesinin devamında isyanının din ve şariat için olduğunu belirten şeyh Said, takip ettiği güzergâh üzerindeki köylerde, Piran’da verdiği içerikte vaazlar verdiğini ve bu aşamada Botyan, Mıstan, Tavs ve Yahkik aşiretleri ile Silvan ahalisinin kendisine iltihak ettiğini belirtmiştir. Darahini istikametinde ilerleyen şeyh Said, beraberindekilere şayet bir çatışma çıkarsa kendilerinden maktul olanların şehit addedileceğini ve şeren kısas ve diyet lazım gelmediğini, esir alınanlara ise gerekli telkinler yapılarak şariat yoluna davet edilmelerini söylemiştir. Bu arada 40-50 kadar adamının Darahini’ye hücum ederek kasabayı işgal ettikleri haberini almıştır. Kendisi Kupar köyünde iken şeyh şerif de Çapakçur’un Yamaç ve Az aşiretleri ile kendisine katılmıştır. O gece Kupar köyünde kalan şeyh Said ertesı gün Darahini’ye gitmeye ve idareye el koymaya karar vermiştir. Darahini’de yağmanın başladığı bu süreci şu cümleleriyle aktarmıştır:

“.... o gece köyde kalıp ertesı Darahini’ye girmeyi ve orada hkmet-i ele alıp bir kadı ve bir mft ve bir inzibat memuru ve yirmi kadar jandarma tayinini kararlaştırdıklarını ve geceleyin Darahini’den gelen Valir karyeli Hüseyin Beyzâde Hacı Sadık Bey ve Modan karyeli Monla Hasan ve Hacı İsmail Ağazâde Yusuf Ağâ nam eşhas, Darahini’yi işgal eden aşâirin (aşiretlerin) mal sandığını ve saireyi talan ettiklerini ve kendisi hareket etmediği takdirde vaziyetin daha ziyade fenalaşacağını haber vermeleri üzerine hemen yüz kadar maiyetiyle birlikte hareketle Darahini’ye bi’l-muvasala (ulaşarak) Ziraat Bankasına girerek banka sandığını kaldırıp Yusuf Ağâ’nın hanesine nakil ettirerek talan etmemeleri için nasihat edip yattığını ve sabahleyin ahaliyi toplayarak tekrar vaaz ve nasihatte bulunduğunu ve Darahini’ye mft-i sabık Valir karyeli Hacı İlyas Efendi’yi mft ve Molla Hasan’ı inzibat memuru tayin ettiğini ve Darahini’ye muvasalatında Mft Hacı İlyas Efendi’nin nezdine gelerek tuttukları yolun doğru ve hak olduğunu temin etmesi mmaileyhi

⁴²⁵ ř.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 18.

müftü nasbetmekliğine bir sebep-i itminan (emin olma) teşkil ettiğini ve yirmi kadar da jandarma tayinini inzibat memuru Molla Hasan'a havale ettiğini ve orada mülazım rütbesinde iki jandarma zabiti mevcut olup bunlardan birinin ismi Mihri olduğu ve diğerinin ismini derhatır edemediğini ve bunları serbest bırakıp yalnız şube reisi ismini bilmediği bir binbaşı ile valiyi valinin odasında taht-ı nezarete alıp diğer memurini serbest ettiklerini ve esasen kendisinin nezdine iki jandarma zabitiyle bazı memurin gelmiş olduklarından harekatta muvaffak olmak kaydıyla bunlara memuriyet vaat ettiklerini....⁴²⁶

Darahini'de kontrolü ele geçiren ve atamalar yaparak memuriyet vaatlerinde bulunan Şeyh Said, bir yandan da Çan şeyhlerinden Şeyh İbrahim ile Şeyh Hasan'a ve Çapakçur beylerine Çapakçur'un işgalini emretmiştir. Çapakçur'un işgali haberinin gelmesinden sonra cephe kumandanlıkları kurarak atamalar yapmıştır. Şeyh Şerif'i Çapakçur'un Gazik cephesini, Melekanlı Şeyh Abdullah'ı Girvas ve Muş cephelerini, Göynük ağalarını Çapakçur boğazını ve Çan şeyhlerini de Kığı boğazını tutmak ve gelecek askerlere karşı müdafaa etmekle görevlendirmiştir. Kendisi de Lice'yi zapt etmek üzere harekete geçmiştir. Bu aşamada Hanili Mustafa Bey ve eski müftü Salih Efendilerin içeriden, Serdi köyü halkının ise dışarıdan müdahalesiyle Hani işgal edilmiş ve Şeyh Said durumdan haberdar edilmiştir. Lice'ye girmek üzere harekete geçen Şeyh Said, Tilek köyüne geldiğinde Lice ahalisi eşrafından otuz kadar kişinin yanına gelerek kendisinin o gece Lice'ye girmesinin gasp ve yağmaya neden olacağını söylemesi üzerine Lice'ye girmekten vazgeçmiştir. Bu arada Lice'nin Serdi köyünde ikamet eden kardeşi Şeyh Mehmet Mehdi'nin, Fis Ovası'na sevk edilen süvari alayına hücum ederek alayı Diyarbakır Ovası'na geri çekilmeye mecbur ettiği haberini almıştır. Civar köylerden kendisine katılanlarla beraber Karas, Mehmetyan, Tepecik, Havril ve Şaklat cephelerini tutmak ve geri çekilen alayı karşılayıp esir etmek maksadıyla hareket eden Şeyh Said, Lice'ye destek kuvvet olarak gönderilen askerler ile girdiği çatışmada elli kadar askeri esir almış, bir miktar cephanesini, top ve tüfek ele geçirmiştir. Şeyh Said, kuvvetleriyle Hani'ye yerleştiği sırada Hani'ye bir saat mesafedeki Kaban mıntıkasına geldiği haberini aldığı Cemil Bey'in alayına saldırmış, öğleden gecenin ikisine kadar süren çatışmalar sonucunda Cemil Bey ile beraber 300-400 kadar asker ve 10-15 kadar subayı esir alarak

⁴²⁶ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 19-20.

esirleri Darahini'ye sevk ettirmiştir. Bu arada Şeyh Mehdi ile çatışmaya giren süvari alayının Alibardak köyünde mevzilendiği haberinin alan Şeyh Said, kuvvetlerini Alibardak'a sevk etmiş, 80 kadar atlıdan ibaret kalmış olan süvari alayını daha geri bir hatta çekilmeye mecbur bırakmıştır. Bir yandan askerî harekâtı yürüten Şeyh Said, bir yandan da çevre aşiretlerinden olan Tirikan Aşireti beyleri ve Eğil beyleriyle görüşerek giriştikleri isyana katılımı arttırmaya çalışmıştır. Eğil beyleri ihtiyar olduklarını ve hiç harp görmediklerini belirterek isyana fiilen katılmayı reddetmişler ancak maksatlarının doğru olduğunu düşündüklerini ifade ederek fikri bir ittifak kurmuşlardır. Yalnız Eğil beylerinden Sadık Beyzâde Mire Bey, Hamit Beyzâde Mire Bey ve Faik Beyzâde Mehmet Bey ittifakı kabul ederek 80-90 kadar adamla birlikte kendilerine katılmışlardır. Kendisine katılanlarla beraber Osmaniye kazasına giden Şeyh Said, Diyarbakır'a yapılacak taarruzu idare etmek için Diyarbakır'ın batısında konuşlanan kuvvetlerin başına geçmiştir. Diyarbakır'a taarruz edecek olan kuvvetinin sayısının 3000'e yakın olduğunu belirten Şeyh Said, gece saat 02:00'da harekâta başladıklarını ancak sabah geri çekilmek zorunda kaldıklarını, Diyarbakır'a girmeyi başaran 120 kadar adamının akıbeti hakkında ise bilgi alamadığını ifade etmiştir. Bu başarısız taarruz sonucunda adamlarına evlerine gitmek üzere altı gün izin vermiş, kendisi de Karaz bölgesine gelerek beş-altı gün orada kalmıştır. İzin verdiği adamları sekizinci gün yanına dönmüşlerdir. Bu arada ordu birlikleri de Lice ve Siverek yollarını tutmuş, karşı taarruza başlamıştır. Ordu birliklerine taarruz etmek yönünde bir plan yapılsa da hava muhalefeti nedeniyle başarılı olamamışlardır. Kuvvetleri köylere dağılmaya başlayınca kendisi de Karakilise'ye çekilmiştir. O sırada yanında 300 kadar adamı olduğu hâlde bölgeyi tanımadıklarından ve ordu birliklerinin şiddetli taarruzlarına dayanacak güçleri olmadığından doğuya çekilmeye karar vermişlerdir. Solhan üzerinden Meneşkut'a geçen Şeyh Said, orada Şeyh Abdullah, Kasım Bey, İsmail Bey, Reşit Efendi, Kargapazarlı Mehmet Ağa, Hacı Halit, Hacı Halit'in oğlu Molla Emin, Kasım Bey'in kardeşleri Ali ve Selim ve isimlerini hatırlayamadığı bazı kimselerle buluşmuştur. Aralarındaki müzakere sonucunda Varto istikametine çekilerek Muşlu Nuh Bey'e iltica etme kararı almışlardır. Daha sonra Nuh Bey'e gitmekten vazgeçerek Varto'da Osman Nuri Paşa'ya teslim olmaya karar vermişlerdir. Abdurrahman Paşa Köprüsü'nün önüne geldiklerinde teslim olmaktan vazgeçerek firar etme kararı almıştır. Ancak Kasım Bey ile kardeşi Reşit bu

fikrine karşı çıkararak Osman Nuri Paşa'ya bir mektup yazıp teslim olacaklarını bildirmişlerdir. Neticede Abdurrahman Paşa Köprüsü'nde tutuklanarak Varto'ya getirilmişlerdir. İsyan sırasında yalnız Melekanlı Şeyh Abdullah, Palulu Şeyh Şerif, Çan Şeyhlerinden İbrahim ve Hasan'ın kendisinin emirleriyle hareket ettiğini, Silvanlı Şeyh Şemsettin, Siverekli Şeyh Eyüp, Şeyh Mehmet Reşit ve Şeyh İbrahim Hazin'in Karacadağ vesair bölgelerde kendi başlarına hareket ettiklerini söylemiştir. Haberleşme için teşkilatları olmadığını, haberleşmeyi gönderilen kişilerin taşıdıkları mektuplarla sağladıklarını belirtmiştir. Oğullarından Ali Rıza, Selahaddin ve Gıyasettin'in yakalanmalarından on beş gün önce harekâta katıldıklarını, diğer oğullarının ise masum olduklarını ifade etmiştir. Gıyasettin'in yanına gelirken ortadan kaybolduğunu ve bir daha haber alınamadığını, Ali Rıza ve Selahaddin'in ise Hasenanlı Halit ve Nuh Bey ile beraber Varto cephesinde olduklarını ve Ali Rıza'dan Varto'yu işgal ettiklerine dair bir mektup aldığını belirtmiştir.

Giriştikleri harekâtı din uğruna yaptıklarını belirten Şeyh Said, bu hususta hiçbir yabancı devletten yardım almadıklarını belirttikten sonra maksatlarının şeriatın kanunlarını uygulamak olduğunu ifade etmiştir. Diyarbakır'a taarruz da bu planın bir parçasıdır. Bu taarruzun amacını; *"Diyarbakır'ı zapt eder etmez icap ederse İngiliz Hükûmetine müracaat ederek Türk hükûmetinin maksatlarını temine davet ve icbar (zorlamak) edilmesini talep etmekten ibaret idiğini..."* cümleleriyle izah etmiştir. Yani Diyarbakır'ı aldıktan sonra isteklerini yaptırabilmek için İngiliz hükûmetini de devreye sokmayı ve İngiliz hükûmetini Türk hükûmeti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmayı planlamıştır. İfadesinin devamında haberleştiği kişilerin kimler oldukları ve bu kişilerin isyan hareketi sırasındaki tutumları hakkında bilgiler vermiştir. Siverek ve Karacağ civarında Şerif Ağazâde Zülfikar, Bozan Bey, İzol Aşireti'nden Timur Ağa ve Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanarak idam cezasına çarptırılan ilk isim olan Şeyh Eyüp'ün her ne kadar kendi başlarına hareket etseler de kendileriyle hemfikir olduklarını söylemiştir⁴²⁷.

Varto'daki ilk ifadesinin ardından Diyarbakır'a nakledilen Şeyh Said ve beraberindeki otuz sekiz kişi 6 Mayıs'ta Diyarbakır'a getirildiler. Kafileyi Kurmay

⁴²⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 20-28.

Yarbay Ali Rıza (Artunkal) Bey kumanda etti. Kafilenin en önünde bir müfreze asker, arkalarında tutuklular ve onların da arkalarında piyade ve süvarilerden kurulu birer müfreze yer almaktaydı. 9'uncu Alaya mensup olan bu askerlerin göğüslerinde ve tüfeklerinin namlularında geçtikleri yerlerdeki köylüler tarafından takılan çiçekler vardı. Mahkûmların çoğu ata bindirilmiş ve yanlarına bir muhafız verilmişti. O sırada yargılamaları takip etmek üzere Diyarbakır'da görevlendirilmiş olan Vakit gazetesi muhabiri Naşit Hakkı Bey'in ve Cumhuriyet gazetesi muhabiri Doğan Bey'in aktardıklarına göre Dağ Kapısı'ndan Diyarbakır'a giriş yapan kafiide yer alan muhafızlar, "*Ankara'nın Taşına Bak*" şarkısını söyleyerek caddelerde resmî geçit yapmışlardır. Hükûmet konağının önüne gelen kafiile 3'üncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa, 7'nci Kolordu Komutanı Mürsel Paşa, Diyarbakır Valisi Mithat Bey, İstiklâl Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit Bey, üyelerden Ali Saip ve Lütfi Müfit Beyler ile alanda hazır bulunan askerî ve mülki erkân tarafından karşılandılar. Burada muhafızlar tarafından bir resmî geçit töreni yapıldı ve bu anlar videoya alınarak fotoğraflar çekildi⁴²⁸.

Diyarbakır Hapishanesi'ne alınan tutuklulara ait evrak, 10 Mayıs 1925 tarihinde dokuz adet zarfa koyularak Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderildi⁴²⁹. Şeyh Said ve beraberindekilere ait evrakı teslim alan Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey, mahkeme işlerinde kendisine yardımcı olmak üzere görevlendirilen 3'üncü Ordu Adli Müşaviri Münir Bey ile birlikte 16 Mayıs'ta Binbaşı Kasım Bey ve Şeyh Abdullah'ın, 17 Mayıs'ta Şeyh İsmail ve Şeyh Abdüllatif'in, 18 Mayıs'ta Fakih Hasan ve Şeyh Şerif'in, 19 Mayıs'ta Hınıslı Kâmil Beyzâde Abdüllatif'in ilk sorgularını yaptı⁴³⁰. 21 Mayıs'ta ise isyanın lideri Şeyh Said'in ilk ifadesi alındı. Varto Sorgu Hâkimliği'nin aldığı ilk ifadeyi okuduğu anlaşılan Savcı Ahmet Süreyya Bey, isyanın başlangıcına dair safhayı atlayarak sorgulamaya doğrudan isyanın askerî yönüyle ilgili sorularla başlamıştır. Savcının 21 Mayıs'ta aldığı ilk ifadede sorduğu sorular ve aldığı cevaplar aşağıda aynen verilmiştir:

“Savcı: Şeyh Abdullah Efendi hangi cephenin kumandanı idi?”

⁴²⁸ Vakit, 7 Mayıs 1925, s. 1; Cumhuriyet, 8 Mayıs 1925, s. 2; Örgüevren, s. 147.

⁴²⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G038/0002.

⁴³⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G065/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G072/0031; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G076/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0010.

Şeyh Said: Muş'la Meneşkut'un arasında Girvas gediği vardır. Orada idi. O cephenin kumandanı idi.

Savcı: Maiyetinde ne kadar asker vardı?

Şeyh Said: Zannederim iki yüz iki yüz elli askeri vardı.

Savcı: Bu efradı kendisi mi toplamıştı?

Şeyh Said: Öz başına toplamıştı. Ben burada idim. Onların ahvaline çok muttali (vakıf) değilim. Çünkü ben Diyarbakır havalisinde idim.

Savcı: Size muhtelif rüesa (reisler) mektup ve sâîlerle (ulak) haber vermezler mi idi?

Şeyh Said: Kısmı âzamı verirlerdi. Ancak Şeyh Abdullah'ın bulunduğu mahal uzaktı.

Savcı: Harekatın idare-i umumiyesi kime ait idi? Bu bir şahsa yahut heyete mi ait idi?

Şeyh Said: Keyfe ma't-tafak nasıl rast gelirse öyle yapılırdı.

Savcı: Kasım Bey size ne vakit iltihak etti?

Şeyh Said: Onu ben bilmem. Şeyh Abdullah bilir.

Savcı: Siz kendisiyle nerede görüştiniz?

Şeyh Said: Ben Darahini'den Meneşkut'a gittim. Orada Şeyh Abdullah'ın yanında idi.

Savcı: Kaç gün bir arada kaldınız?

Şeyh Said: Beş gece bir arada kaldık⁴³¹.

Savcı: İlk görüştüğünüzde ne görüştiniz ve kimlerle görüştiniz?

Şeyh Said: Meneşkut'a gittiğimde Şeyh Abdullah, Kasım Bey, İsmail Ağa (Bey), Hatozâde Reşit ve Mehmet vardı.

Savcı: Diyarbakırlı Şeyh İsmail ile kardeşi Abdüllatif size nerede iltihak etti?

Şeyh Said: Ricatte. Kahkik karyesinde gelip iltihak ettiler.

Savcı: Ricatten evvel neredeydiler?

Şeyh Said: Ricatten evvel Diyarbakır havalisi hududuna geldiğimde kendileri de bize iltihak ettiler. Yalnız idiler.

Savcı: Kendilerine ne hizmet verdiniz?

Şeyh Said: Bazı yerlere teşvikat ve telkinat için giderlerdi. Bazı kereler de maiyetlerinde efrad ile iş görürlerdi.

⁴³¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0003.

Savcı: Hani'ye ilk defa ne vakit geldiniz?

Şeyh Said: Hınıs'tan Çapakçur'a geldim. Oradan Darahini'ye uğradım. Vali ile mülakat ettim. Lice'ye uğradım. Lice'ye uğramaya niyetim yoktu. Mukadderat oraya götürdü. Serdi'ye geldim. Serdi'den Palu'ya geçmek niyetinde idim. Hanili Salih Bey'in yirmi beş atlı ile beni ziyarete geldiğini haber verdiler. Bekledim, görüştüm. Daveti üzerine Hani'ye gittim. O gece orada kaldım. Sabahı Şeyh Fettah'ın tekkesinde Salih Bey'le amcazâdesi Hamdi Bey'i barıştırdım. O sırada Piran'dan on atlı geldi. Piyadeleri de yolda yorulmuş kalmışlar. Bunlar beni Piran'a davet ediyorlardı. Piran'da Rus muhaceretinde üç sene oturduğum için oralılar beni tanıyorlardı. Onun için Piran'a gittim ve vaka da orada oldu.

Savcı: Hani'de Hamdi ve Salih Beyler arasında müsâlaha (uzlaşma, barış) yaptınız. O sırada harekât-ı diniye ve saireden bahis olundu mu?

Şeyh Said: Hayır hiçbir şey konuşulmadı.

Savcı: Varto'ya ne vakit gittiniz?

Şeyh Said: Ben gitmedim. Orayı Şeyh Abdullah işgal etmiştir.

Savcı: Darahini'yi işgal eden kimdir?

Şeyh Said: Piran'dan ben Darahini civarına gittiğimde o civarda fitne zuhur etmişti. Ben giderken Kahkik'te bir gece kalmıştım. Ertesi gece de duydum ki ahali Darahini'ye baskın vermiş. Bu ahalinin başında Aliyanlı Mustafa ve Derviş Ağanın oğlu var imiş. Fakat köyün içine girmemişler. Ertesi günü baktım ki her taraftan Darahini'ye gidiyorlar. Sordum Darahini'ye gittiklerini öğrendim. Dönünüz dedim. Dinlemediler, biz de Kupar'a kadar gittik⁴³² orada iken Valirli Hacı Sadık ve Modanlı Molla Hasan geldiler ve bana sen gel yoksa ekrad (Kürtler) ve aşair (aşiretler) yağma ediyorlar yalnız banka sandığı kalmıştır, sen de gelmezsen onu da talan ederler. Gece yarısı kalkıp gittik ve memuru bulduk. Beraberce Yusuf Ağa'nın odasına götürdük. Molla Hasan emin bir adam olduğu için ona mühürlettim ve teslim ettim. Sabahı saydılar, zannımca dört bin lira kadar vardı. Hatta banka memuru kefalet akçesini kasaya koyduğunu iddia etti, müftüye şeriat ettirdim. Şahitler dinlenildi. Onu çıkartıp verdik, yine mühürletip Molla Hasan'a teslim ettik. Molla Hasan'a sen mütedeyyin bir adamsın buradaki memurlara ve işlere bakasın diye tenbihatta bulundum.

Savcı: Fakih Hasan'ın yanında kâtip kim vardı?

⁴³² TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0004.

Şeyh Said: Valinin kâtibi Liceli Tahir Efendi vardı.

Savcı: Fakih Hasan'ı sonra cepheye çağırdınız değil mi?

Şeyh Said: Ricat zamanı çağırmıştım. O da geldi. Fakat bizimle iki gece kaldı. Biz de ricat ediyorduk. Darahini'yi terk ettik. Biz savuştuk. Ona sen ne yapacaksın ben Meneşkut'a doğru gideceğim dedim. O da bana ben teslim olacağım dedi. Ben de ıslâh odur dedim idi.

Savcı: Siz Meneşkut'ta Şeyh Abdullah ve Kasım Bey'le ne konuştunuz?

Şeyh Said: Orada fikrimiz Suluk (Muş) köprüsünden savuşup Nuh Bey'in yanına gitmekti yahut Varto'dan Murad'ı geçip Hasenanlı Halit Bey'in yanına savuşmayı düşünüyorduk. Kasım Bey de zahirde öyle söylüyordu. Fakat bâtında Osman Nuri Paşa'ya kâğıt yazdığı ve ailesini gönderdiğini sonra kendisinden duymuştum.

Savcı: Bir defa da siz Muş tarafında gitmeye teşebbüs etmişsiniz, sonra ovadan dönmüşsünüz! Sonra nereye gittiniz?

Şeyh Said: Karabekân köyüne kadar gittik. Bize kılavuz bulacak olan Mehmet Bey gelmedi. Yağmur vardı. Vakit geçti. Gündüz de oldu. Girvas'a döndük. Yağmur çok yağdı. Çamur pek çok idi. O gece Girvas'ta kaldık. Sabahı Ceban'a gittik. Ancak ertesi sabah Ceban'a ulaştık. Oradan da gece yürüdük. Çarbuhur tarafına vardık. Asker vardı. Lolan tarafından da görüldük. Onlar Kızılbaşlar. Hükûmete çete yazılmışlardı. Bize arkadan silah sıktılar, biz ilerledik. Onlar da çok takip etmediler. O gece İspahiyan köyünde kaldık. Ahalisi kaçmıştı⁴³³. O gece tekrar kalktık, Melhemlü'ye gittik. Melhemlü Şeyh Ahmet Asmahi köyüdür. O köyün karşısındaki tepede gündüzü geçirdik. O tepede teslim olmak meselesi zuhur etti, Şeyh Abdullah ben teslim olurum ben yapamam dedi. Kasım Bey de teslim olmak fikrinde idi. Ben evvela teslim olmam dedim ve bilahare ben de teslim olurum dedim. Bu niyet üzerine kalktık. Mağrib namazını kılıp Varto üzerine yürüdük ki oradan altı saat uzaktır. Yolda karanlıkta birbirimizi kaybettik. Ben Abdurrahman Paşa köprüsüne geldim ki henüz şafak ağarmamıştı. Orada kalbime bir şey sünuh (şüphe) etti ki gidip teslim olmayayım. Vakia her taraf da askerle tutulmuştu. Orada Kasım Bey bana ulaştı. Bu fikrimi anlayınca bana 'Efendi olmaz, ben Osman Paşa'ya mektup yazdım ki müfreze göndersin gelip bizi teslim alsın.'. Ben ona 'Askerler beni öldürsün' diyordum. O bana 'Olmaz' diyordu ve beni teslime ikna ediyordu ve bana

⁴³³ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0005.

'Olur ki affederler, ya sürgün ederler, belki necat yolu bulunur, bu yolda ise beş dakika geçmeden telef olursun, Nerede ise telef olursun, müfreze gelir ateş eder.' diyordu. Beni kandırdı. Döndük müfrezeler geldi. Bizi ilk bulunlar Çarbuher askeri idi. Çarbuher'a döndürdüler. Bizi orada bir odaya indirdiler. O sırada bizi Paşa telefona istedi. Görüşüldü.

Savcı: Piran'daki Bahri ne oldu?⁴³⁴

Şeyh Said: Bilmiyorum.

Savcı: Nebi nerededir? Nerelidir?

Şeyh Said: Melhemli dağına varmadan evvel kaçtı, gitti. Hınıslıdır. Üç dört sene evvel Erzurum'da görmüştüm, bir defa da Madrak'ta Selim Bey'de görmüştüm. Ne iş yapar bilmem, ben gelirken Meneşkut'ta bana iltihak etti. Esası çiftçi ise de hırsızlık ve şekavet de yapar.

Savcı: Diyarbakır'a hücum ederken maiyetinde kaç bin kişi vardı?

Şeyh Said: Bilemem, Allah bilir, benim haberim yok, ben o gece Samahi'de idim. Dört bin, dört bin beş yüz belki beş bin asker olur. Allah bilir⁴³⁵.

Savcı: Bu askeri siz Samahi'de iken burada kim idare ediyordu?

Şeyh Said: Hanili Salih Bey umde idi. Mustafa Bey, Şeyh İsmail, Abdüllatif, Girnoslu Hacı Selim de varsa da muhakkak bilmiyorum. Çünkü Mehmetyan muharebesinde bulundu ise de sonra buraya gelip gelmediğini bilmiyorum.

Savcı: Sizin askerlerden kaç kişi o gece Diyarbakır'a girmiştir?

Şeyh Said: Seksen ile yüz kırk arasında söyleniyor.

Savcı: Diyarbakır etrafında kale ve içerisinde asker vardır, top, makineli tüfek de mevcuttur. Buranın yalnız tüfekte zabt edilebileceğine kanaatiniz nereden hasıl olmuştu? Topunuz falan var mı idi?

Şeyh Said: Elimizde top var idi ise de kullanan yoktu. Yoksa esasen tüfeğimiz de cephanemiz de noksan idi.

Savcı: Pek almaya ümit olunmayan bir yere nasıl hücum edilir!

Şeyh Said: Belki içeride bize taraftar çıkar ümidiyle bu aklı ileri sürüldü ve yürünüldü. Yoksa bence de muhal-i akli idi.

Savcı: İçeriden taraftar çıkacağını kim söyledi, bu taraftarlar kimler imiş?

⁴³⁴ Savcının burada sorduğu Bahri, Şeyh Said'in Piran'a geldiği gün jandarmalara teslim olmayı reddederek üzerlerine ateş açan ve isyanın başlamasına sebep olan Mehmed Ağa oğlu Bahri'dir.

⁴³⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0006.

Şeyh Said: Salih Bey söylemişti. Daha kim söyledi bilmiyorum. Ben Diyarbakır ahalisini tanımıyorum ancak aklımda kaldığına göre Salih Bey 'Cemilpaşazâdeler, Doktor Fuat' şeriatı taraftardır demmişti. Bir de Nakib Bekir Bey'in de şeriatı meyyal olduğunu söylemişti.

Savcı: Diyarbakır'ı aldıktan sonra ne yapacak nereye gidecektiniz?

Şeyh Said: Diyarbakır'ı aldıktan sonra hükûmetle muhabere edecek ve şeriat isteyecek ve kabulü hâlinde raiyesi (gözeteni) olacaktık.

Savcı: Bu kadar yerleri zapt etmişsiniz, neden onlardan muhabere etmediniz de Diyarbakır'ı intihab (seçim) ettiniz? Diyarbakır'a fazla ehemmiyet vermenin sebebi nedir?

Şeyh Said: Allah, kader-i ilahi bu tarafa düşürdü⁴³⁶.

Savcı: Oğlunuz Şeyh Ali Rıza Efendi İstanbul'da kimlerle görüşmüş?

Şeyh Said: Kürtlere misafir olmuş.

Savcı: Kimlere?

Şeyh Said: Reşit namında amele başı birisine.

Savcı: Otelde yatmamış mı?

Şeyh Said: Yok, hayır, söylemedi.

Savcı: Seyyid Abdülkadir'e misafir olmuş mu?

Şeyh Said: Misafir olmamış, yalnız görüşmüş. Ziyarete gittiğini söyledi.

Savcı: Seyyid Abdülkadir oğlunun kendisinde misafir kaldığını söylüyor!

Şeyh Said: Ben oğlumun bana söylediğini bilir söylerim, o bana yalnız ziyaret ettiğini söyledi.

Savcı: Etbâımız (tabi olanlarımız) arasında geçen bir söz vardır o da Diyarbakır'ı aldıktan sonra Şeyh Efendi Cizre üzerinden İngilizlerle temas edecek ve muavenet temin edecektir, bu nasıldır?

Şeyh Said: Böyle bir şeyden haberim yoktur. Bilsem söylerim, fakat kimseye iftira etmem ve yalan söylemem.

Savcı: Şeyh Şerif hangi cephenin kumandanı idi?

Şeyh Said: Evvela Gazik cephesi kumandanı yapmıştım. Sonra bazıları söylediler ki 'Gazik'le iş bitmez, bu işi tevsî (genişletmek) lazımdır' biz de emir verdik Palu'ya ve Allah yardım ederse Harput'a doğru gitmesini yazdık.

Savcı: Size bu teklifi yapanlar kimlerdir ve nerede yapmışlardır?

⁴³⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0007.

*Şeyh Said: Darahini’de söylediler, kimin ağzından çıktı bilmiyorum, o vakit Salih Bey içimizde değildi. Lakin Darahini’de olanlar maiyetimde idi. Lakin kimin ağzından çıktığını bilmiyorum*⁴³⁷.

Savcı: Kasım Bey’den sonra tepede teslim fikrini size telkin eden kimdir?

Şeyh Said: Şeyh Abdullah ve Kasım Bey teslim fikrini bize söylemiştir.

Savcı: Lice’den buraya mektup yazdırdınız mı?

Şeyh Said: Ben Lice’de esir süvari Kaymakamı Cemil Bey’e Mürsel Paşa’ya hitaben bir mektup yazdırdım ve bunda maksadım şeriat olduğunu, el birliğiyle bu dinin ihyasına çalışmaklığımızı yazdım. Fakat vardı mı varmadı mı bilmiyorum.

Savcı: Şeyh Şemsettin’i tanır mısınız, ona bir şey yazdınız mı ve ondan cevap aldınız mı?

Şeyh Said: Şeyh Şemsettin’i tanımam fakat bu mesele çıkınca ona da bir kâğıt yazdım ve onun da kıyamını istedim. Ondan da muvâfık cevap geldi.

Savcı: Diyarbakır’ı farz edelim ki işgal ettiniz tabi bir hükûmet kuracaksınız ve Ankara’ya yazacaksınız, Ankara farz edelim ki kabul etmedi, o zaman ne yapacaktınız?

Şeyh Said: Bazı şeyleri kabul edeceklerini ümit bazılarını bazılarını da bahanelerle kabul etmeyeceklerini tahmin ediyordum. Mesela medreseleri açmalarını ümit ediyordum.

Savcı: Suret-i mutlakede reddettikleri hâlde ne yapacaktınız?

Şeyh Said: Ya istiklâl yapardık veyahut hicret eder Şam’a, Halep’e bir yere çekilir giderdik.

Savcı: Cibranlı Halit, Hasenanlı Halit, Hacı Musa, Nuh ve Yusuf Ziya Beylerin eskiden beri bu hususta mesailerı mevcut idi, bunlar hakkında ne işitiyordunuz?

*Şeyh Said: Hınıs’ta idim. Bir gün işitim Halit Bey’i salb etmişler. Bir gün de Hacı Musa Bey’in hapsini duydum. Ondan evvel de Yusuf Ziya Bey’i hapsedmişlerdi. Hasenanlı Halit Bey’i de tutmaya gelmişlerdi. Başka bir şey bilmiyordum*⁴³⁸.

Savcı: Başka bir diyeceğin var mı?

Şeyh Said: Hayır, benim maksadım bu dine hizmet etmektir. Bu çeşit niyetim yoktu, Allah Teâlâ’nın kaderi beni bu çeşide düşürdü. Muvaffak da olmadık ve şimdi

⁴³⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0008.

⁴³⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0009. Sorgunun ilgili sayfası için bkz. Ek-7.

anladığıma göre muvaffak da olsa idik bu ahali ile bir şey olmazdı. Bu bir cinnetti.

*Çünkü bu ahaliden sıdkım sıyrıldı. Şeriatı razı olan ahali kalmamıştır*⁴³⁹.”

Şeyh Said, Varto Sorgu Hâkimliğine verdiği ilk ifadesinde Diyarbakır’a girmelerinden sonra hükûmete isteklerini kabul ettiremezlerse bunu sağlamak için İngiliz hükûmetine müracaat edeceklerini beyan etmişti. Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey’in Diyarbakır’ı aldıkları ve hükûmetin isteklerini kabul etmediği takdirde nasıl bir yol izlemeyi planladıkları yönündeki sorularına verdiği cevaplarda ise İngilizlerden hiçbir surette bahsetmemiş, başarabilirlerse bağımsızlık ilan edeceklerini başaramazlarsa da Suriye’de bir yere geçmeyi planladıklarını söylemiştir.

Şeyh Said’in sorgusu tamamlandıktan sonra görülen lüzum üzerine Şeyh Said’in 29/30 Şaban 1343 (25/26 Mart 1925) tarihinde Liceli Müftüzâde Said Efendi ile Hakkı Bey’e yazdığı mektupta kullandığı “*Türkler ve düşmanlar*” gibi tabirleri ne maksatla kullandığı sorulmuştur. İsyanı din ve şeriat adına yaptığını söylediği de hatırlatılarak öyleyse Türk ve Kürt diye ayrıştırmasının ve Türklerden düşman olarak bahsetmesinin manasının ne olduğunu açıklaması istenmiştir. Zira Savcı Ahmet Süreyya Bey’e göre bu söylem bu işin din adına yapılmadığını göstermektedir. Çünkü Şeyh Said’in bu ifadeleri açık bir etnik ayrımdır. Bu konuda verdiği cevapta mektubun altındaki imzanın kendisine ait olduğunu fakat mektubu yazanın Lice Kâtibi Bilal Efendi’nin oğlu Fehmi Efendi olduğunu ve bu ifadelerin ona ait olduğunu ifade etmiştir. Sorgu sırasında verdiği cevaplarda asilere herkesin rastgele emirler verdiğini ve komutanın bir şahsa veya bir heyete ait olmadığını söylemişti. Bu sözleri hatırlatıldıktan sonra bu mektupta bazı askerî tabir ve terimler kullanılarak emirler verildiği ve buna ne diyeceği sorulmuştur. Bu soruya da mektubu yazanın Kâtip Fehmi Efendi olduğu cevabını vermiştir⁴⁴⁰.

Daha sonra Şeyh Ali Rıza’nın babası Şeyh Said’e yazdığı Şubat 1925 tarihli bir mektubu okunmuştur. Mektupta, Varto’ya yapılan ilk baskının Kasım Bey ile İsmail Ağa’nın melanet ve muhalefetlerinden dolayı başarılı olamadığı yazmaktadır. Bu mektubun okunmasından sonra isyana muhalif olduğunu bildikleri Kasım Bey’i neden daha sonra aralarına aldıkları sorulmuştur. Verdiği cevapta Kasım Bey’e güvenmediğini

⁴³⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0010.

⁴⁴⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0010.

ve kendisiyle Kasım Bey arasında bir haberleşme olmadığını, Kasım Bey'i geri çekilme sırasında Şeyh Abdullah'ın yanında gördüğünü söylemiştir.

Şeyh Said'in bu sorulara verdiği cevaplardan sonra görülen lüzum üzerine Şeyh Said, Kasım Bey, Şeyh Abdullah, Şeyh İsmail ve Şeyh Şerif yüzleştirilmişlerdir. Şeyh Said, Kasım Bey hakkında daha önce de söylediği gibi ona itimadı olmadığını ve Kasım Bey'i geri çekilme sırasında Şeyh Abdullah'ın yanında Meneşkut'ta gördüğünü belirtmiştir. Teslim olma konusunu ilk olarak Kasım Bey teklif etmiş, Şeyh Abdullah da Kasım Bey'in bu fikrine katılmıştır. Ayrıca Şeyh Abdullah'ı Varto ve Muş'u almakla görevlendirdiğini ifade etmiştir. Şeyh Said'in bu ifadelerine karşı Şeyh Abdullah, bu hususta birçok kâğıt (emirler) almışsa da Varto ve Muş üzerine gitmek istemediğini ancak gitmeye mecbur kaldığını ve fırsatını bulunca da teslim olduğunu söylemiştir. Şeyh Şerif ise kendisinin Elâzığ cephesi kumandanı olmadığını, Şeyh Said'in zoru ile Şeyh Celal ve Ali'nin yanında bölgeye gittiğini ifade etmiştir. Buna karşılık Şeyh Said, Şeyh Şerif'e evvela Gazik, harekâtın genişletilmesi lüzumu üzerine ise Palu ve Elâzığ cephelerini verdiğini, Şeyh Celal ve Ali'ye bir emir vermediğini ve Şeyh Şerif, Rus Harbi sırasında alay komutanlığı yaptığından Şeyh Şerif'i bu cephelere kumandan tayin ettiğini söylemiştir. Bu cevaptan sonra Elâzığ cephesi kumandanı hitabıyla Şeyh Şerif'e yazılan mektuplar okunmuş ve Şeyh Şerif'in bu mektuplar hakkındaki diyecekleri sorulmuştur. Şeyh Şerif, kumandan olmadığını, isyana katılması için cebir ve zorlamalara maruz kaldığını ve korkusundan Şeyh Celal'in maiyetine girdiğini belirtmiştir.

Şeyh İsmail, isyana katılmadığını, koyunları asilerce gasp edilince koyunları için Şeyh Said'in yanına gittiğini söylemiştir. Şeyh İsmail'in ifadesine göre Şeyh Said, Şeyh İsmail'in kardeşi Şeyh Abdülatif'i cebren getirtmek için dört adam göndermiştir. Bu durum Şeyh Said'e sorulunca Şeyh İsmail ve kardeşi Şeyh Abdülatif'i zorla getirttiği iddiasını reddetmiştir. Şeyh İsmail'in Pirialıyan'da kendilerine katıldığını ve onlar adına çalıştığını, Diyarbakır baskınında da beraber bulunduklarını ifade etmiştir. Şeyh İsmail ise Pirialıyan'da değil İbkan'da buluştuklarını ve harekete katılmadığını söylemiştir.

Bu konuşmalardan sonra Kasım Bey, Şeyh Şerif'e niçin hakikati saklıyorsun, Şeyh Said size emir vermese bile siz bu isyana kendi başınıza ve kendi kuvvetlerinizle yine iştirak ederdiniz zannediyorum, sizi ilk defa görüyorum ancak bu fikirde olduğunuzu yedi sene evvel birisine yazdığınız mektuptan biliyorum, bu mektubu gözlerimle gördüm

ve okudum demiştir. Şeyh Şerif, “Ben size mi yazdım?” diye sormuş, Kasım Bey, “Hayır bana değil başkasına yazmıştınız, hatta altında ‘Birinci Alay Kumandanı Yarbay Mehmet Şerif’ imzasını atmıştınız ki alan adam bana gösterince ben kimdir diye sormuş, o da Şeyh Şerif’tir cevabını vermişti” dedikten sonra yüzleşme sonlandırılmıştır⁴⁴¹.

B. Şeyh Said ve Beraberindekilerin Yargılanmaları

21 Mayıs’ta Şeyh Said’in ilk ifadesini alan ve tutukluları yüzleştiren Savcı Ahmet Süreyya Bey, 23 Mayıs’ta sanıklar hakkındaki iddianamesini hazırladı. Savcının hazırladığı 70 numaralı iddianame metni aşağıda aynen verilmiştir:

“Güya dini ve şer’î ve fakat herhâlde müstakil bir Kürdistan hükûmeti teşkil ve tesis eylemek emel ve maksadıyla kıyam ve isyan eden Hınıslı Şeyh Said ve rüfekasından olan otuz yedi şahsın evrak-ı davaları merbuttur.

*Merkumların her biri isyan ve ihtilal hadisesinde ale’l-d-derecât âmil ve müessir olmakla maznundurlar. Haklarında mevkufen muhakeme icrasını talep ve inde’l-muhakeme sabit olacak cürümlerinin mahiyet-i kanuniyelerine göre tahdid-i cezalarını iddia ederim.*⁴⁴²”

İddianamede dikkati çeken husus, isyanın sadece dinî saikleri içinde barındıran bir hadise olarak değil aynı zamanda millî saikleri de içinde barındıran bir hadise olarak değerlendirilmesiydi. Şeyh Said ve beraberindekilere ait evrakı inceleyen ve ilk sorgularını yapan Savcı Ahmet Süreyya Bey, isyanı sadece dinî bir isyan olarak değil, müstakil bir Kürt devleti kurma emelini de içinde barındıran bir isyan olarak görmüş ve iddianamesini de bu yönde hazırlamıştı. Savcının iddianamesinin mahkeme heyetince kabul edilmesi üzerine sanıklar, Usûl-ı Muhâkemat-ı Cezaiye Kanunu’nun (Ceza Muhakemesi Kanunu) 248. ve 249. maddeleri uyarınca 25 Mayıs 1925 Pazartesi günü hapisneden getirilerek ilk kez mahkeme önüne çıkarıldılar.

Mahkeme heyetinde Reis Mazhar Müfit Bey, üyelerden Ali Saip Bey ve Lütfi Müfit Bey yer almaktaydılar. Sanıkların kimlik tespitleri yapıldıktan sonra yargılama sırasında savunmalarına yardımcı olacak avukat talep edip etmedikleri soruldu. Sanıkların hiçbiri avukat talep etmediler. Bu işlemler sırasında sanıkların kimliklerini ve

⁴⁴¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0011; TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0012.

⁴⁴² TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G042/0002.

avukat taleplerini belirten zabıtnameler hazırlanarak sanıklara imzalatıldı⁴⁴³. 25 Mayıs'taki bu işlemlerin ardından sanıklar hapishaneye geri götürüldüler.

1. 26 Mayıs 1925 Tarihli Duruşma

Şeyh Said ve beraberindeki otuz sekiz sanığın sorgulamalarına 26 Mayıs 1925 Salı günü başlandı. Diyarbakır Sinema Salonu'nda yapılan yargılama, salonu dolduran büyük bir kalabalık tarafından takip edildi⁴⁴⁴. 26 Mayıs'taki bu duruşmanın başında Hacı Mehmet Sadık Bey de davaya dâhil edildi ve sanıkların sayısı kırka yükseldi. Zabıt kâtibinin iddianameyi okumasıyla başlayan duruşma, iddianamenin okunmasından sonra söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey'in açıklamalarıyla devam etti. Savcı Ahmet Süreyya Bey'in iddianameye ek olarak yaptığı bu açıklamalara göre Türk ülkesinin doğu vilayetlerinin belirli bir kısmında bütün dünyanın haberdar olduğu bir isyan hadisesi meydana gelmişti. Hiç şüphe yoktu ki senelerdir içeriden ve dışarıdan yapılan telkinlerin ve planların sonucu olan bu isyan, dini kendisine siper ederek vatani parçalama hedefi güden gerici bir isyandı. İsyanın hedefi, Türk vatanının belirli bir kısmını ana yurttan ayırmak ve vatanın birlik ve dayanışmasını ortadan kaldırmaktı. Yargılanmak üzere hazır bulunan Hınıslı Şeyh Said Efendi, halkın ve binlerce askerin malını ve hayatını yok eden bu isyanı fiilen idare etmiş dik başlı ve inatçı bir vatan hainiydi. Diğer sanıklardan Şeyh Abdüllatif ve kardeşi Şeyh İsmail, Şeyh Said'in isyan hareketine fiilen katılmış ve Diyarbakır'a hücumun başarılı olması için telkinlerde bulunmuşlardı. Şeyh Mehmet Şerif, Elâzığ cephe kumandanı olarak vazifelendirilmiş ve orada harekâtı idare etmişti. Şeyh Said'in damadı olan Şeyh Abdullah, Genç ve Varto harekâtında bulunmuş ve kendisine Şeyh Mehmet Şerif gibi cephe kumandanı unvanı verilmişti. Emekli Binbaşı Kasım Bey, Şeyh Abdullah'ın Varto'yu işgalinden sonra Şeyh Abdullah'a katılmış ve uzun müddet onunla birlikte çalışmıştı. Şeyh Ali ve Şeyh Musa, birçok asiye kumandanlık etmişlerdi. Şeyh Said tarafından istihdam edilen Mehmet Mihri Efendi'nin isyanın tertibat evrelerine katıldığına dair savcılığın elinde esaslı deliller bulunmaktaydı. Baba Bey ve Kâmil Bey de asilerin içinde yer almışlardı. Diğer sanıklar da harekâta fiilen iştirak etmiş ve hepsi bir gaye için çalışmışlardı. İlk tahkikat evrakı ve haberleşme

⁴⁴³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 1-2; TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G044/0026; TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G051/0005.

⁴⁴⁴ Vakıf, 28 Mayıs 1925, s. 1; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1925, s. 1.

içerikleri incelenip sanıkların ifadeleri dinlendikten sonra davanın detaylarının anlaşılacağını belirten Savcı Ahmet Süreyya Bey, sanıkların bu esaslar üzerinden mahkemelerini talep ve iddia etti⁴⁴⁵.

Savcının bu açıklamalarından sonra Şeyh Said'in sorgusuna başlandı⁴⁴⁶. Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey'in ilk soruları Şeyh Said'in eğitim durumunu öğrenmeye yönelikti. Verdiği cevaplara göre Şeyh Said, Palu'da amcası Şeyh Hasan'ın, Muş'ta Fakı Mehmet Emin Efendi'nin, Malazgirt'te Abdülhâkim'in ve Hınıs'ta da Musa Efendi'nin yanında medrese eğitimi almıştı. Bu soruların ardından isyan hareketini nasıl tasarladığı ve nelerin/kimlerin onu isyana teşvik ettiği soruldu. Herhangi bir teşvik görmediğini belirten Şeyh Said, şeriatın ahkâmları uygulanmazsa kıyamın vacip olduğunu, kendisinin de bu sebeple ayaklandığını ve hükûmete şeriat meselesini anlatarak hiç olmazsa şeriatın bir kısmının uygulanmasını talep edeceklerini söyledi. Konuşmasını, “Allah-ü Teâlâ'nın kaderi beni bu işe düşürdü. İçine bir düştüm, bir daha çıkamadım.” diyerek sonlandırdı. İsyanın çıkış sebeplerini öğrenmek isteyen Mazhar Müfit Bey, sorgulamaya bu amaca yönelik sorularla devam etti. İsyanın çıkış sebepleri konusunda Mazhar Müfit Bey ile Şeyh Said arasında geçen diyalog aşağıdaki gibidir:

“Reis: Buyurdunuz ki kütüb-i fıkhiyede (fıkıh kitaplarında) imam şeriatın inhıraf ederse (ayrılırsa) kıyam vaciptir. Bunun hiçbir şurûtu (şartları) yok mu Şeyh Efendi?”

Şeyh Said: Bunun şurûtu nedir? Şurûtunu bilmiyorum. Şer'an vaciptir biliyorum.

Reis: Bu halin imamdan vukuunda bir Müslüman kıyam mı eder?

Şeyh Said: Benim de niyetim böyle değildi. Bi'l-mecburiyye oldu. Inhıraf yok. Ahval-i şer'iyyeyi icra etmezse dedim.

Reis: Siz gayenizin demek ki şeriatın vaki olduğuna hükmettiniz. Ondan kıyam ettiniz öyle mi? Şeyh Efendi kıyamınızın esbabı (sebepleri) ne idi?

Şeyh Said: Kitap kıyam vaciptir diyor. Şeriatı icra ettireceksin diyor. Ahkâm-ı şer'iyye katl, zina, müskirat (alkol) ilâh gibi ahvali menediyor. Hepimiz

⁴⁴⁵ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 2-3.

⁴⁴⁶ Şeyh Said ve beraberindekilerin yargılamalarına ait orijinali 366 sayfadan oluşan 69 numaralı Mahkeme Zabıtnamesi, Abdülhâkim Koçin ve Eyüp Ertüren tarafından transkribe edilerek Latin harflerine aktarılmıştır. Zabıtnameyi başından sonuna okumak isteyen araştırmacılar bu eserden faydalanabilirler. Bkz. Abdülhâkim Koçin - Eyüp Ertüren, **Şark İstiklal Mahkemesi Şeyh Said Davası Mahkeme Tutanakları**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020.

hamdolsun Müslüman'ız. Kürt, Türk yoktur. Bütün hatt-ı hareketimizi bizim Kur'an-ı azîmü's-şan'dan istihraç ediyoruz (çıkarıyoruz). Şeriat meselesi bir de Sebîlürreşad'ın yazdıkları haddimizi arttırıyor, bizi teşvik ediyordu.

Reis: Şeyh Efendi onları bırakınız. Yalnız kıyamınızın esbabını muhtasaran (kısa ve öz olarak) söyleyiniz.

Şeyh Said: Kıyamımızın esbabı: Piran'da bir vak'a oldu. Müsademe (çarşıma) oldu. Tarafeynden mecruhlar (yaralıları) oldu. Bu da bana atfolundu. Hâlbuki ben mülâzıma (teğmene) üç kere rica ettim. Herifler talâk-ı selâse ile yemin etmişler. Israr etmeyiniz dedim. Sonra sekiz tanesini bırakmış, iki tanesini tevkiif etmiş.

Reis: Şeyh Efendi Piran'a gelmezden evvel din meselesinden dolayı kıyamı (kalkışma) tasavvur ediyordunuz (tasarlıyordunuz) değil mi?

Şeyh Said: Kalbimde tasavvur ediyordum. Lakin muharebe suretiyle değil. Risale yazıp şeriat ahkâmını tasrih ederek (açıklayarak) kanunları da şeriatı mutâbık bir şekilde talep etmek istedik. Meclis-i Mebûsan'a [TBMM'yi kastediyor] göndermek istedim.

Reis: Ne için yapmadınız, böyle bir risale yazmadınız?

Şeyh Said: Evet, arz ettiğim gibi biz evvela bu fikri kitâbeten halletmek için gidip münakâşa-i ilmiye yapayım dedim ve bazı rüfeka (yoldaşlar) bulmak istiyordum. Fakat kader-i ilahi beni Piran'a sürükledi. Piran vak'ası çıktı. Önünü alamadım.

Reis: Şeriat-ı mutahharanın (mübarek şeriatın) ahkâmı icra edilmediğinden dolayı bu isyanı vücûda getirdiniz öyle mi?

Şeyh Said: İmam eğer şeriat ahkâmını icra etmezse dedim. Bu şer'an isyanın cevazına delildir. Vaktâki (Ne vakit ki) vuku buldu. İşte şeriat da vaciptir diyor. Hiç olmazsa günahkâr olmayız dedim.⁴⁴⁷

Şeyh Said ile Mazhar Müfit Bey arasındaki bu diyalogdan da anlaşılacağı üzere Şeyh Said ifadelerinde isyana tamamen dini bir motivasyonla kalkıştığını ifade etmekteydi. Takip ettiği süreli yayınlar onda şeriatın hükümlerinin uygulanmadığı kanaatini doğurmuş ve isyan konusundaki cüretini arttırmıştı. Fıkıh kitaplarına göre şeriat hükümleri terk edildiği takdirde isyanın vacip olduğunu iddia eden Şeyh Said,

⁴⁴⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 2-3.

isyana bu motivasyonla kalkıştığını belirtmekteydi. Yine kendi ifadelerine göre ilk olarak kalemi ile mücadele vermek ve bu uğurda kendisiyle aynı görüşü paylaşıp aynı mücadeleyi verecek yoldaşlar bulmak istemişti. Ancak Piran’da yaşanan olay onu doğrudan silahlı mücadelenin içine itmişti.

Yukarıda aktardığımız diyalogdan sonra Şeyh Sadi’in sorguna devam eden Mazhar Müfit Bey, bütün Müslümanların birbirinin kardeşi olduğunu belirterek Müslümanı Müslümana kırdırmak caiz midir diye sordu. Şeyh Said, Hz. Ali’nin mücadelesini hatırlatarak onun da muharebe ettiklerinin Müslüman olduğunu belirtti ve kardeşliğin bozulmayacağını ekledi. Mazhar Müfit Bey, bu cevap üzerine Yunanlılar bütün vatanı çiğnerken bu topladığınız 4.000 kişi ile neden Yunanlıların üzerine yürümediniz diye sordu. O zamanlar çok perişan ve muhacir olduklarını ifade eden Şeyh Said, Balkan Harbi sırasında emre amade oldukları hâlde çağırılmadıklarını ancak Yunan işgali sırasında savaşacak durumlarının olmadığını dile getirdi.

İsyanın çıkış sebebini öğrenmeye yönelik soruların ardından isyanın planlı olup olmadığını anlamaya yönelik sorulara geçildi. İsyanın önceden alınmış bir tertibatın eseri olmadığını belirten Şeyh Said ne içeriden ne de dışarıdan bir teşvikçisi olmadığını, hadisenin Piran vakasından sonra patlak verdiğini ve kendisinin de isyanın başına geçtiğini söyledi. Bu cevaptan sonra Mazhar Müfit Bey ile Şeyh Said arasında aşağıdaki diyalog yaşandı:

“Reis: Size ne idi? Jandarmalar vazife-i memuresini ifa ediyor diye bütün halkı kaldırıyorsunuz?”

Şeyh Said: Hayır, bence bir şey yoktu. Bir nizâ (anlaşmazlık) vuku bulur. Bunlar yemin etmiş. Siz ısrar ediyorsunuz yapmayınız dedim.

Reis: Sizin bu nasihatinizin üzerine oldu mu bir şey?

Şeyh Said: Ya, vuruştular.

Reis: Vurdular diye siz ne oldu da halkı kıyam ettiriyorsunuz?

Şeyh Said: Ben köyden çıktım, gittim. Kıyam koptu. Olunca ben de başına geçtim.⁴⁴⁸”

Şeyh Said, isyanın bir oldu bitti ile başladığını iddia etmekteydi. Ancak durumun böyle olmadığını gösteren bazı deliller de bulunmuştu. Bu delillerin başında Şeyh Said’in

⁴⁴⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 4-6.

kardeşi Şeyh Abdürrahim'in evinde bulunan bir beyanname yer almaktaydı. Belgenin başlığında beyanname yazmaktaydı. Ancak Savcı Ahmet Süreyya Bey'in de dediği gibi metnin içeriği bir beyannameden çok bir ahitnameyi andırıyordu. Beyanname isyanın başlangıcından birkaç gün sonra ele geçirilmişti. Beyannamenin mahkeme evrakı içinde yer alan sureti, Eğil Nahiye Müdürü Sabri ve Maden vilayeti Jandarma Kumandanı Ömer Lütfi Beylerin kontrolünde 20 Şubat 1925 tarihinde kopya edilmişti. Beyannamenin üzerinde tarih bilgisi yer alamadığından tam olarak ne zaman yazıldığı tespit edilememişti. Ancak isyanın başlamasından önce hazırlanmış olduğu muhakkaktı. Mehmet Bayrak'ın tespitine göre bu beyannamenin bir kopyası da ölü olarak ele geçirilen Muallim Fahri'nin üzerinde bulunmuştu⁴⁴⁹. Şeyh Abdürrahim'in evinde bulunan beyannamenin metni aşağıda aynen verilmiştir:

“Beyanname

Türk Cumhuriyetinin İslamiyete mugayir (aykırı) ahval ve harekât ve bilhassa muhibb-i İslamiyet (İslamiyet dostu) olan Kürt eşraf ve hanedanına reva görmekte olduğu mezalim ve hakaret ve kin ve nefret birkaç seneden beri gazete ve evrak-ı resmîyelerinde okunuyor. Bunlar Ermenilere yaptığı muamele gibi Kürt müteneffizanına (sözü geçen nüfuzlu kimselerine) da bir muamele yapmak fikrinde oldukları ve hatta geçen sene içtima eden Meclis-i Mebusan'da bu husus müzakere kılındığı ve karar verildiği de mevsuk (sağlam) menâbiden (kaynaklardan) istihbar kılınmış ve buna dair birçok alâim (alametler) mesbuk ve mevcut bulunmuştur. Salabet-i İslamiye (İslamdan alınan güç) ve asabiyet-i Kürdiyesi (Kürtlük soyu) galeyana gelen birçok zevat bir cemiyet-i İslamiye teşkil ederek müstakil bir İslam hükûmeti vücuda getirmek fikrindedirler. Allah muvaffakiyet versin. Amin. İşte İslamiyet'ten fersah fersah ırak olan ve adeta kadim putperestlik dini ihya ve ayin-i metrukelerini icraya hatve (adım) atan bu Türk laik hükûmetinin izmihlaline (yok olmasına) çalışanlara an-samimü'l-kalp muavenet-i maddiye ve bedeniyyede (maddi ve bedeni yardım) bulunacağımızı ve bu uğurda icap eden her türlü fedakârlığı ifada tereddüt ve rehavet göstermeyeceğimizi ve emin olduğumuz her ferdi her zatı bu hususa tahrik ve teşvik edeceğimizi taahhüt eylediğimizden işbu taahhütnamenin zirini bi't-tav' ve'r-rıza imza ve temhir eyleriz.

⁴⁴⁹ Örgüven, s. 31-32; Mehmet Bayrak, **Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri Üstüne**, Özge Yayınları, Ankara, ty., s. 402.

*Mustafa Zülfi Ağazâde, Molla Ömeranzâde, Kürdiyanzâde, Abdullahzâde, Mustafa bin Zülfi oğlu Mehmed, Mehmet Ağazâde Bahri, Fahri, Abdurrahim, Diranlı Sofi Ömerzâde Molla Bekir, Hacı Bedir Ağazâde Mehmed, Büyük Hacı Ağazâde Hasan, Zülfi Perzid Ağazâde, Hacı Ali Ağazâde, Melamiyanzâde Ahmed*⁴⁵⁰”

Beyannamede Kürtler ve Türkler arasında ayrıştırıcı bir dil kullanılarak Türklerin Kürt ileri gelenlerini yok etme hazırlığında olduğu ifade edilmektedir. Hükûmet dinsizlikle suçlanmıştır. Kürtlerin bir İslam devleti kurma fikrinde olduğunun belirtildiği beyannamede, Türk hükümetinin yıkılması için çalışma taahhüdünde de bulunulmuştur. Beyannamenin altında imzası bulunanlardan biri de Piran’da jandarmalara teslim olmayarak çatışmayı başlatan Bahri’dir. Beyannamenin içeriği göz önünde bulundurulursa Bahri’nin bu çatışmaya sadece yakalanmamak için girmediği yorumunu yapmak da mümkündür. Çünkü bu beyannameye imza koyarak Türk hükûmetini ortadan kaldırmak için çalışacağı yönünde bir taahhütte bulunmuştur. Bu beyanname sorgu sırasında Şeyh Said’e sorulmuş, Şeyh Said böyle bir beyannameden haberi olmadığını ve kimin yazdığını bilmediğini söylemiştir⁴⁵¹. Şeyh Said’in kardeşinin imzaladığı ve evinde sakladığı böyle bir beyannameden haberdar olmaması kanaatimizce çok düşük bir ihtimaldir. Ancak öyle bile olsa Piran’da Türk hükûmetine dair bir isyan hazırlığında olduğuna hiç şüphe yoktur.

Mazhar Müfit Bey’in üzerinde durduğu konulardan biri de Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza’nın İstanbul’a gittiğinde Seyyid Abdülkadir’i ziyaret etmesiydi. Ali Rıza’nın İstanbul’dan dönmesinden yaklaşık bir ay sonra isyanın başladığını belirten Şeyh Said, Ali Rıza’nın İstanbul’da isyan meselesiyle ilgili herhangi bir görüşme yapmadığını, İstanbul’a ticaret için gittiğini ve bu sırada Seyyid Abdülkadir’i de ziyaret ettiğini ifade etti. Mazhar Müfit Bey’in ifadelerinizde her şeyi kaza ve kadere bağlıyorsunuz, cüz’i iradeyi inkâr mı ediyorsunuz şeklindeki sorusuna ise “*Hayır, ihtiyar (tercih) da vardır. Ben de boş değilim. Benim de dahlim var tabii. İnkâr etmiyorum.*” cevabını veren Şeyh Said, dinin hükümleri uygulanmadığı için isyan etme fikrinde olduğunu, ancak silahıyla değil kalemiyle isyan etmeyi planladığını söyledi⁴⁵².

⁴⁵⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K013/D069-17/G254/0002. Belgenin orijinali için bkz. Ek-8.

⁴⁵¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 9.

⁴⁵² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 4-6.

Görsel 8: Şeyh Said Mahkeme edilmeyi beklerken, yanındaki Vakit gazetesi muhabiri Naşit Hakkı Uluğ⁴⁵³

⁴⁵³ **Vakit**, 26 Haziran 1925, s. 1.

Diyarbakır'ı zapt etme fikrinin nereden geldiği sorusuna rızkımız, nasibimiz bu tarafa düştü, Lice tarafına geldik daha nereye gideydim diyerek cevap verdi. Mazhar Müfit Bey'in Diyarbakır'a hücumla ilgili soruları genişletmesinden sonra ise aslında kendisinin Diyarbakır'a hücum etme taraftarı olmadığını, Hanili Salih Bey başta olmak üzere ağaların bu işe taraftar olmaları üzerine hücum ettiklerini, Diyarbakır'ın içinden kimseyle bağlantıları olmadığını yalnız ahalinin şeriat taraftarı olduğunu bildiklerini söyledi. Mazhar Müfit Bey'in *“Diyarbakır'a girdiniz farz edelim, girdikten sonra ne yapacaktınız, maksadınız ne idi?”* sorusuna ise *“Maksadımız Diyarbakır'a girdikten sonra birtakım adamları toplayıp ulema, fuzalâ ile içtima ederek hükûmetimizle muhabere edecektik. Men'-i müskiratı (içki yasağını) tatbik ettirecek, medreseleri açtıracaktık.”* cevabını verdi. Hükûmetin kabul etmemesi durumunda ise gınahtan kurtulmuş olacaklarını ve evlerinde oturacaklarını, isyan çıkmadan evvel hükûmete yazarak taleplerini iletme fırsatını yakalamış olsalardı da aynı şeyleri isteyeceklerini ve kabul edilmediği takdirde göç etme izni isteyeceklerini belirtti. Mazhar Müfit Bey'in *“Fetihten sonra müstakil bir Kürdistan kraliyeti yapacaktınız öyle mi?”* sorusuna ise *“Krallık falan bizim niyetimizde yoktu. Şeriat ahkâmını tatbik idi. Ben ne riyaset kabul ederdim ne de elimden gelirdi.”* cevabını verdi.

Şeyh Said'in verdiği cevaplardan Diyarbakır'ı dinin hükümlerinin yerine getirilmesini sağlamak için hükûmet nezdinde bir koz olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Sorgunun devamında Şeyh Said ile Mazhar Müfit Bey arasında aşağıdaki diyalog yaşanmıştır:

“Reis: Sizden ve benden daha ziyade mü'tekid (dinine bağlı) olan Müslüman askerine kurşun atılır mı?”

Şeyh Said: Evet, o da İslam askeridir. Kıyam fikrimizce cihattır. Hükûmete ahkâm-ı şer'iyenin icbar-ı tatbiki (uygulamaya zorlamak) için kıyam cihattır.

Reis: Siz yalnız reyinizle kıyam ediyorsunuz. Lazım gelirdi ki ulema (alimler), fuzalâ (ilim ve meziyetçe üstün) ile müşavere (danışmak) etmeliydiniz.

Şeyh Said: Hayır, ben müçtehid (içtihat eden) değilim fakat böyle anladım. Ahkâm-ı şer'iyemizin hepsi değil fakat çokları metruktür (terk edilmiştir).

Reis: Mademki müçtehid değilsiniz şeriat yoktur diye fırlamamalıydınız.

Şeyh Said: Sükût (sessiz kaldı)”

Mazhar Müfit Bey'in sorguladığı konulardan biri de isyana liderlik eden isimlerin kimlikleri ve aldıkları vazifelerdi. Şeyh Said'in verdiği ifadelerle göre Şeyh Şerif Elâziğ

ve Gazik cepheleri kumandanıydı. Palu'ya kadar gitme izni vardı. Melekanlı Şeyh Abdullah'a Girvas ve Muş cephelerini, Şeyh Hasan'a ise Kığı cephesini vermişti. Bunlar dışında kumandanlık yapanlar, ağalar ve muhtarlardı⁴⁵⁴.

Mazhar Müfit Bey'in ardından sorguyu Ali Saip Bey devraldı. Ali Saip Bey'in sorularından biri Şeyh Said'in Hani'ye gittiğinde Mustafa Bey ile Hamdi Bey'i barıştırması üzerineydi. Ali Saip Bey'e göre Şeyh Said, aklında bir isyan olduğundan gittiği yerlerdeki küsleri barıştırıp harekâtın birlik ve beraberlik içinde yapılmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Mustafa Bey ile Hamdi Bey senelerdir küstüler. Daha önceden bunları barıştırmak için bir girişimde bulunmayıp, küs olan bu iki ismi isyandan birkaç gün önce barıştırması da isyanın planlı bir isyan olduğunun göstergesiydi. Ali Saip Bey'in bu minvaldeki sorularını cevaplayan Şeyh Said, küs olan bu iki ismi din adına barıştırdığını ve zamanlamanın tesadüf olduğunu belirtti. İsyan ettiğinde karşısındaki Türk askerini Müslüman askeri mi yoksa kafir askeri olarak mı gördüğünü soran Ali Saip Bey, Müslüman askeri cevabını aldıktan sonra ikili arasında aşağıdaki diyalog yaşandı:

“Ali Saip: Bir Hadis var: ‘Men selle aleyne’s-seyfe feleyse minna’ böyle midir?

Şeyh Said: Orada diyor.

Ali Saip: Dava ettin mi? Bunun manasını söyle.

Şeyh Said: Belî, bu hadis-i şerif vardır. Fakat din için olursa diyor. Bu selle seyf ile bir hukuk müdafaa etmiyordum, din müdafaa ediyordum. Bize kim kılıç çekerse bizden değildir diyor.

Ali Saip: Şeriatı terk etmiş onu öldürmek caizdir diye bir hadis var mı?

Şeyh Said: İmam şeriatın ahkâmını icrâ etmez, kâfir olursa ona kıyam caizdir.

Ali Saip: Ahkâm nedir, ne gibi ahkâmdır terk edilen?

Şeyh Said: Şürbün haddi terk olunmuştur. Biz Ümmet-i Muhammediye'den değil miyiz, ister babamızdan terk olunmuş olsun yine biz mesul değil miyiz?

Ali Saip: Bu hadis-i şerifi tefsir et. İslam'a kılıç çeken Müslüman değildir. Öyle değil mi?

Şeyh Said: Ben peygambere mi kılıç çekiyorum. Ümmet-i Muhammed'in bir kısmını şeriata davet için yaptım.

⁴⁵⁴ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 6-9.

Ali Saip: Şeriat-ı İslamiye'yi hamdolsun tamamen ikmal ediyoruz. Yapılmayan ne var?

Şeyh Said: Kur'ân ahkâmından neyi icrâ ediyoruz. Riddet haddi bir, katlin haddi iki, diyet üç, kısas dört, harp haddi beş, bunların hangisini gördük?

Ali Saip: Bunların hepsi Ceza Kanunu'nda var. İslamlar içerisinde sizden âlim ve mütedeyyin kimseler yok mu? Varsa neden yalnız siz düşünüyorsunuz?

Şeyh Said: Çoktur. Benim aklımın hiffetinden mi bilmem. Benden âlim tabii çoktur.

Ali Saip: Bunlar hakikaten yapılmıyorsa onlar niçin talep etmiyorlar?

Şeyh Said: Ne kadar ehl-i şeriat varsa hep talep ediyorlar. Fakat canından, malından korkuyorlar.

Ali Saip: Bütün ulema içerisinde en âlim ve en cesuru sensin öyle mi?

Şeyh Said: En âlimi ben değil fakat tehlikeye atılan benim.”

Ali Saip Bey ile Şeyh Said arasında geçen bu diyalogdan da anlaşılacağı gibi isyanını dinî gerekçelere dayandıran Şeyh Said, bu isyanı haklı bir isyan olarak görmekteydi. Her ne kadar Müslüman askeriyle harp etse de şeriat hükümlerinin terk edildiği durumlarda bunun caiz olduğunu belirtmekteydi. Diğer din alimlerinin böyle bir işe kalkışmamasını korkaklığa, kendisinin bu işe girişmesini ise cesaretine bağlamaktaydı. Ali Saip Bey'in, hadislerle de başvurarak isyanın dinen caizliğini sorguladığı sorularından sonra sözü tekrar Mazhar Müfit Bey aldı. Mazhar Müfit Bey'in ilk sorusu, tesadüf eseri başladığını iddia ettiği bu isyandan üç ay evvel neden Hınıs'tan ayrıldığı sorusuydu. Şahitliğine başvurulmak için Bitlis Divân-ı Harbi'ne çağrıldığını belirten Şeyh Said, Şeyh Abdülbaki'ye yazarak ifadesinin Hınıs'ta alınmasını sağlamasını istediğini, bu izni aldıktan sonra da Hınıs'ta ifadesini verip kışı geçirmek için Palu'ya hareket ettiğini söyledi. Mazhar Müfit Bey, bu cevaptan sonra neden kışın en çetin zamanında yola çıktığını sordu. Şeyh Said ise yazın ticaret ve ziraatla meşgul olduklarını, bu yüzden kışın çıktıklarını ifade etti. Oğlu Ali Rıza'nın Halep'e ve İstanbul'a gittiğini, oralardan döndüğünde ise isyanın başladığını belirten Mazhar Müfit Bey, Ali Rıza'nın buralardan ne haberler getirdiğini sordu. Şeyh Said, oğlunun Halep ve İstanbul'a ticaret maksadıyla gittiğini, herhangi bir haber getirmediğini, oğlu döndüğünde Hınıs'tan çıkmış olduğundan Şuşar'da buluştuklarını ve yaklaşık kırk gün sonra da isyanın başladığını belirtti. Mazhar Müfit Bey bu cevaplardan sonra yine Diyarbakır'a hücumlarının nedenini

öğrenmeye yönelik sorular sordu. Daha önce sorulduğunda yolları Diyarbakır'a düştüğü için Diyarbakır'a hücum ettiklerini ve kendisinin bu hücumu taraftar olmadığını belirten Şeyh Said, bu defa kolordu merkezi olan Diyarbakır'da cephane bol olduğundan buraya hücum ettiklerini ifade etti⁴⁵⁵.

Şeyh Said'e yöneltilen sorulardan bir kısmı da Kürt Teali Cemiyeti ile ilgili sorulardı. Şeyh Said, Kürt Teali Cemiyeti'nden haberdar olmadığını söyledikten sonra Bitlisli Yusuf Ziya ile ne görüştükleri ve Yusuf Ziya'nın kendisine Kürt meselesiyle ilgili neler anlattığı soruldu. Şeyh Said'in aktardıklarına göre Yusuf Ziya, Şeyh'in Hınıs'taki köyüne gitmiş ve Şeyh'e biz Kürdistan hükûmeti teşkil etmek üzeriyiz demişti. Şeyh Said ise bunun imkânsız olduğunu söylemiş ve Yusuf Ziya'yı bu fikirden vazgeçirmişti. Sonra Yusuf Ziya kendisinden borç istemiş ancak parası Ali Rıza'da olduğundan bu istediğini yerine getirememişti⁴⁵⁶.

Bu konuşmaların ardından Şeyh Said'in ilk ifadesinin alındığı 21 Mayıs'ta yapılan yüzleştirme zaptı okundu. Sonrasında kısa bir açıklama yapan Savcı Ahmet Süreyya Bey, herhangi bir devletin herhangi bir yerinde hükûmeti devirmeye yönelik yapılan bir isyanın suç olduğunu, bunun herhangi bir gerekçe ile makul gösterilmesinin kabul edilemez bir durum olduğunu, bu isyan herhangi birinin nazarında meşru görülse bile Türkiye Cumhuriyeti Devleti nazarındaki karşılığının vatana ihanet olduğunu belirtti. Sanıkların bu bakış açısını göz önünde bulundurarak savunma yapmalarını istedikten sonra Şeyh Said'in ifadelerinde önceki ifadeleriyle tezat olan bazı hususlar olduğunu söyledi ve Varto Sorgu Hâkimliğinin aldığı 16 Nisan 1925 tarihli ifade ile kendisinin aldığı 21 Mayıs 1925 tarihli ifadenin okunmasını talep etti. Savcının bu talebi üzerine Şeyh Said'in Varto Sorgu Hâkimliği ve Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığı tarafından alınan ifadeleri okundu⁴⁵⁷. Şeyh Said'in mahkeme sırasında Diyarbakır'ın işgalinden sonra izleyecekleri yol haritası hakkında söyledikleri, Varto ve Diyarbakır'daki ilk sorgularında söyledikleriyle uyuşmamaktaydı. Şeyh Said, Varto'daki ilk sorgusunda Diyarbakır'ı aldıktan sonra hükûmete isteklerini yaptırabilmek için İngiliz hükûmetini devreye sokmayı ve İngiliz hükûmetini Türk hükûmeti üzerinde bir baskı unsuru olarak

⁴⁵⁵ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 10-13.

⁴⁵⁶ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 15-16.

⁴⁵⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 16-17.

kullanmayı planladıklarını söylemişti. Diyarbakır'da Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey'e verdiği ilk ifadesinde ise İngilizlerden hiç bahsetmeyerek ya bağımsızlık ilan eder ya da Suriye'de bir yere çekilirdik demişti. Mahkeme sırasında ise bağımsızlık ilan etme planlarından da bahsetmeyerek bağımsızlık gibi bir fikirleri olmadığını, Diyarbakır'ı aldıktan sonra birtakım ulemayı toplayarak hükûmete isteklerini ileteceklerini, hükûmet kabul etmezse de gınahtan kurtulmuş olacaklarını ve evlerinde oturacaklarını ifade etmişti. Şeyh Said'in aynı konu hakkındaki bu çelişkili ifadeleri Savcı Ahmet Süreyya Bey'in dikkatini çekmiş, bu çelişkili ifadeler üzerine Şeyh Said'in Varto ve Diyarbakır'daki sorgu tutanaklarının mahkeme huzurunda okunmasını istemişti.

İfadelerin okunmasından sonra sorgulama Savcı Ahmet Süreyya Bey'in sorularıyla devam etti. Ahmet Süreyya Bey'in başlangıçtaki soruları isyanın planlaması üzerineydi. Şeyh Said'in yargılama sırasında verdiği ifadelerine göre isyandan yaklaşık üç ay önce Hınıs'tan çıkmış, Piran'a gidene kadar da çeşitli yerlere uğramıştı. Bu gittiği yerlerin halkı nereye gideceği belli olmadığı hâlde bunu bilirmişçesine silahlı bir şekilde kendisini karşılamaya çıkıyor, köylerine davet ediyorlardı. Piran'daki hadise yaşanır yaşanmaz birtakım çevreler harekete geçmiş, Şeyh Said henüz o yönde bir emir vermediği hâlde Hani ve Darahini'yi işgal etmişlerdi. Bu nedenle isyanın planlı bir kalkışma olduğunu düşünen Ahmet Süreyya Bey, Piran'a gitmeden önce uğradığı yerlerde isyanla ilgili konuşmaların yapıldığını ve Piran hadisesi olur olmaz Şeyh Said taraftarlarının harekete geçerek Hani ve Darahini gibi yerleri işgal ettiklerini iddia etmekteydi. Şeyh Said ise planlı bir harekât olmadığında ısrar ediyor, isyanın Allah'ın emriyle her yerde patladığını ve kendisinin de kaçmayarak başına geçtiğini söylüyordu. Savcının gündeme getirdiği konulardan bir diğeri de Diyarbakır'a ikinci hücumdu. İlk hücum bile taraftar olmadığını söyleyen Şeyh Said'e neden ikinci defa Diyarbakır'a hücum edilmesi yönünde bir emir verdiği sorulduğunda, bu ikinci hücumun aldatma taarruzu olduğunu, Mardin yolunu tutmak ve şehri kuşatma altına almak için yaptıklarını ifade etti. Bir Kürt devleti kurmak için çalışmalar yapan ve her tarafa haberler gönderen Cibranlı Halit Bey ve Hasenanlı Halit Bey ile görüşüp görüşmediği konusundaki sorulara ise her ikisiyle de ayrı zamanlarda Erzurum'da görüştüğünü söyleyen Şeyh Said, onların kendisine böyle bir fikirden bahsetmediklerini söyledi. Şeyh Said'in ifadesine göre yalnız Yusuf Ziya Bey,

Şeyh Said'e bir Kürt devleti kurma çalışmalarından bahsetmiş, “*Kürdistan’da bütün ahali ittifak etmez*” diyen Şeyh Said, Yusuf Ziya Bey’e bu işin imkânsız olduğunu söylemişti.

Savcının bu sorularından sonra Şeyh Said’in sorgulamasına son verildi. Duruşmanın kapanmasından evvel Savcı Ahmet Süreyya Bey, hapishanede tutuklu bazı isimlerin davalarının da bu davayla birleştirilmesini talep etti. Bu talebi değerlendiren mahkeme, savcının isteği üzerine Nakib Bekir Sıtkı, Cemilpaşazâde Ekrem, Cevdet, Kadri, Memduh, Muhittin ve Şeyh Hasan’ın davalarını da Şeyh Said’in davasıyla birleştirme ve yakalanan Şeyh Şemsettin’in dava evrakını da Divân-ı Harbi Örfî Mahkemesi’nden isteme kararı aldı. Yargılamanın 30 Mayıs 1925 Cumartesi günü devam etmesi kararlaştırılarak duruşmaya son verildi⁴⁵⁸.

2. 30 Mayıs 1925 Tarihli Duruşma

Şeyh Said ve beraberindekilerin yargılamaları 30 Mayıs Cumartesi günü kaldığı yerden devam etti. Bu duruşmada Çapakçurlu Şeyh Halit oğlu İbrahim, Canlı Şeyh Halit oğlu Şeyh Ali, Çapakçurlu Şeyh Halit oğlu Şeyh Celalettin, Çapakçurlu Şeyh Ahmet oğlu Şeyh Hasan, Çapakçurlu Ömer oğlu Süleyman, Çapakçurlu Rüstem oğlu Arap Abdi, Çapakçurlu Ahmet oğlu Süleyman, Çapakçurlu Şerif oğlu Süleyman, Jandarma, Şerif oğlu Hamit, Nadir oğlu Halit, Mehmet oğlu Tahir, İsmail Selim oğlu Ahmet, Süleyman oğlu Rüştü, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey ve Cemilpaşazâde Ömer Bey’den oluşan on beş kişi daha davaya dâhil edildi.

İddianamenin okunmasından sonra Şeyh Said’in sorgusuna geçildi. Söze başlayan Ali Saip Bey, isyanın planlı bir isyan olmadığını iddia ettiğini ancak arkadaşlarından bazılarının bunun planlı bir isyan olduğunu söylediklerini ve Diyarbakır’ı aldıkları takdirde İngiliz himayesinin talep edileceğini ifade ettiklerini belirtti. Şeyh Said, asla öyle bir şey olmadığı cevabını verdi. Bunun üzerine Ali Saip Bey, Şeyh İsmail’in Diyarbakır’da Nakib Bekir Sıtkı, Refik ve Tevfik Efendilerin de üyeleri olduğu gizli bir Kürt cemiyeti olduğunu söylediğini ifade etti. Şeyh Said’in böyle bir şeyden haberdar olmadığını söylemesi üzerine Şeyh İsmail’e Diyarbakır’ın alınmasından sonra İngilizlerle birleşileceğini söyleyip söylemediği soruldu. Şeyh İsmail, bunu duyduğunu ve Şeyh Said’in de söylediğini ancak detaylarını bilmediğini ifade etti. Ali Saip Bey’in Şeyh

⁴⁵⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 31-34.

Said'e yönelttiği sorulardan biri de Şeyh Said'in Cemilpaşazâde Ekrem'den aldığı mektuptu. Şeyh Said'in hizmetçisi Nebi Ağa, Şeyh Abdüllatif'e, Şeyh Said'in Ekrem Bey'den mektup aldığını söylemişti. Böyle bir mektup almadığını belirten Şeyh Said, bunun bir iftira olduğunu iddia etti. İki sanığın da birbirini iftira atmakla suçlamaları üzerine Ali Saip Bey, “*Sen diyorsun ki hükûmetin idaresini beğenmedik. İyi bir idare tesis edeceğim. Bak siz üç günde birbirinize girdiniz. Böyle mi idare tesis edecektiniz?*” diye sordu⁴⁵⁹. Bu konuşmaların ardından dava dosyası içinde yer alan mektup, beyanname, telgraf ve raporlardan oluşan 105 adet evrak okundu⁴⁶⁰.

Bu evrakın okunmasından sonra yargılamaya Şeyh Said'in damadı Melekanlı Şeyh Abdullah'ın sorgusuyla devam edildi. Şeyh Abdullah, isyandan önce bir isyan çıkacağına dair malumatı olmadığını, Piran'daki hadiseden sonra Şeyh Said'den bazı şehirlerin alınarak şeriat istenmesini teklif eden ve isyana katılmasını isteyen bir mektup geldiğini ve kendisinin hiçbir kuvvete kumandanlık etmediğini hatta asilerin önüne geçmeye çalıştığını ifade etti. Şeyh Ali Rıza'nın bulunduğu bölgeye geldikten sonra yanındaki 150 kişiyi alarak Varto'yu işgal ettiğini, kendisi Varto'ya gittiğinde Varto'nun çoktan işgal edilmiş olduğunu söyledi. Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey'in, Şeyh Said'in kendisine Muş ve Varto gibi birtakım yerleri almalarını emreden mektuplar yazdığını hatırlatmasından sonra bu yönde mektuplar aldığını ancak mektuplardaki emirleri yerine getirmediğini ifade etti. Ali Rıza'nın kendisine isyana katılmasını teklif ettiğini söyleyen Şeyh Abdullah, hükûmete itirazı olduğunu ancak isyan taraftarı olmadığını iddia etmekteydi. Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey'in kendisinin imzası bulunan bir mektubu sorması üzerine ise Arapça okuyabildiğini ancak yazmayı bilmediğini söyledi. Bu cevaba karşılık madem okuma yazman yok o kocaman sarığı niye kafanda taşıyorsun diye soran Mazhar Müfit Bey'e sarığı âdetten taşıdığını söyleyen Şeyh Abdullah, mektubu yazanın da imzayı atanın da kendisi olmadığını ifade etti. Şeyh Abdullah'ın bu cevapları üzerine 4 Nisan 1925 tarihli mektup okundu. Mektupta Şeyh Abdullah'ın imzası yer almaktaydı. Ancak Şeyh Abdullah bu imzanın kendisine ait

⁴⁵⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 34-36.

⁴⁶⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 36-74. Bu evrak genellikle isyana liderlik edenlerin kendi aralarındaki yazışmaları içermekte ve çoğunluğu mektuplardan oluşmaktaydı. Mektupların yanı sıra devletin resmi görevlileri tarafından tutulan bazı raporlar ve ihbarnameler de yer almaktaydı. Bu evrakın içeriğini merak eden araştırmacılar için bkz. Koçin - Ertüren, s. 65-123.

olmadığı konusundaki ısrarını sürdürdü. Bu ısrardan sonra Kasım Bey ile ilgili sorulara geçildi. Şeyh Abdullah'ın ifadelerine göre kendisi Varto'ya gittiğinde Kasım Bey, Varto'daydı ve isyana iştirak etmemişti. Şeyh Abdullah'ın bu ifadeleri üzerine sorguya dâhil olan Ali Saip Bey, Şeyh Abdullah'ın bu isyanda en az Şeyh Said kadar başat bir rol oynadığını ve Kasım Bey'e mektup yazdığını söyledikten sonra Kasım Bey'e kumandanın kim olduğunu sordu. Kasım Bey, Şeyh Abdullah'ın imzasını taşıyan üç dört tane mektup aldım cevabını verdi. Ancak Kasım Bey bu mektuplardaki çağrıya uymamıştı. Şeyh Abdullah da bu yüzden Cıbranlı Aşiret reislerinden Kasım Bey'in köylerini yakıp yıkmıştı. Görüşükleri zaman Şeyh Abdullah, Kasım Bey'e neden iştirak etmediğini sormuştu. Kasım Bey, felaket yaptın cevabını verince Şeyh Abdullah, sen gelseydin bu felaket olmazdı karşılığını vermişti. 21 Mayıs'ta alınan ilk ifadesinde Şeyh Said de Kasım Bey'in başlangıçta isyanın karşısında yer aldığı belirtmişti. Hatta Şeyh Ali Rıza'ndan aldığı bir mektupta Varto'ya yapılan ilk baskının Kasım Bey ile İsmail Ağa'nın muhalefetlerinden dolayı başarılı olamadığı yazmaktaydı. Şeyh Abdullah ise Kasım Bey'i kendilerine katılması için değil olacakların önüne geçmekte kendisine yardımcı olması için çağırdığını iddia etmekteydi. Şeyh Abdullah'a, Girvas'tan Kasım Bey'e yazdığı mektubu neden inkâr ettiği sorulduğunda, kumandan unvanını kullanarak bir mektup yazmadığını, Kürtlerin kendi adına yazmış olabileceklerini söyledi. Bu ifadeler üzerine Şeyh Abdullah'ın asilere kumandanlık edip etmediği hususu Kasım Bey'e soruldu. Kasım Bey, Şeyh Abdullah'ın Varto'ya saldıran kuvvetlerin başında olduğunu ancak başında olduğu adamların kontrolden çıkmış olduklarını söyledi.

Şeyh Abdullah Varto'ya gittiğinde Şeyh Ali Rıza ile beraber Kasım Bey'in kapısına dayanmıştı. Şeyh Abdullah'ın ifadesine göre Kasım Bey'in evine gittiklerinde Şeyh Ali Rıza yanlarında değildi. Ancak Kasım Bey, Şeyh Ali Rıza'nın da orada olduğunu söyledikten sonra Şeyh Abdullah da bunu kabul etti. Şeyh Abdullah'ın anlattıklarına göre Kasım Bey korkusundan kapının önüne taş yığmıştı. Ancak sonra onlara itimat etmiş görünerek içeri almış ve Şeyh Abdullah'a, daha evvel gelsen böyle şeyler olmazdı demiştir. Reis Mazhar Müfit Bey'in soruları, Şeyh Abdullah'ın cepheye asker gönderdiğini bildirdiği 4 Nisan 1925 tarihli mektup ile devam etmiştir. Biraz önce sorulduğunda yazması olmadığını söyleyen ve mektubun altındaki imzayı reddeden Şeyh

Abdullah, bu defa “*Bu imza benimdir. Evet, bu benimdir. Bu mektubu inkâr etmiyorum. Ne yapayım beni de soktular içine.*” demiştir.

Sorgulamanın ilerleyen safhasında Şeyh Abdullah’ın Şeyh Ali’ye yazdığı Arapça bir mektup okunmuştur. Mektubu okumadan önce Şeyh Abdullah’a Arapça bilip bilmediğini soran Ali Saip Bey, Arapça bildiği cevabına aldıktan sonra mektubu tercümeyle başlamıştır. Mektupta Şeyh Ali’ye Muş ovasına gitmesini, aşiret reisleri ve adamlarını Murat Köprüsü’nde toplamasını, askerlerle muharebe etmesini söylemekteydi. Mektubun doğru tercüme edildiğini belirten Şeyh Abdullah, mektubun kendisine zorla yazdırıldığını iddia etti. Sorgunun devamında bu işe gönülsüz girdiğini ve bir aralık kaçmayı dahi düşündüğünü ancak Kızılbaşlardan korkusundan buna cesaret edemediğini söyledi. Şeyh Abdullah, isyanın başlamasından evvel böyle bir fikirden haberdar olmadığını ve bir Kürt hükûmeti kurma meselesini hiç duymadığını ifade etmekteydi⁴⁶¹.

Şeyh Abdullah’ın sorgusu dikkatle okunduğunda ilk ifadesinde de olduğu gibi isyana zorla katıldığı ve bu işte gönülsüz olduğu yönündeki ısrarını sürdürmüştür. Oysa aleyhinde delil teşkil eden mektuplardan Muş, Varto ve Girvas üçgenindeki asilere kumandanlık ettiği anlaşılmaktadır. Zaten Şeyh Said de gerek Varto ve Diyarbakır’da alınan ilk ifadelerinde gerekse mahkemenin 26 Mayıs 1925 tarihli duruşmasında bunu belirtmiştir. İlk başta bu mektuplardaki emirleri uygulamadığını ifade eden ve gönderdiği mektuplardaki imzasını da yazma bilmediğini belirterek inkâr eden Şeyh Abdullah, sorgusunun ilerleyen kısmında yazdığı bu mektupları kabul etmek zorunda kalmış ancak bunları da zorlamalar neticesinde yazdığını iddia etmiştir.

Şeyh Abdullah’ın sorgusunun ardından Kasım Bey’in sorgusuna geçilmiştir. Varto’nun Kolan köyünden olan Kasım Bey, Cibranlı Aşireti’ne mensuptur. Mahkeme önüne çıkarıldığı sırada kırk bir yaşında olan Kasım Bey, binbaşı rütbesinden emekli eski bir askerdir. Şeyh Said ile bacanak olan Kasım Bey, Kürt İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti Reisi Cibranlı Halit Bey’in de kız kardeşiyle evliydi⁴⁶². Sorgusuna başlanan Kasım Bey, isyandan önce Varto’da olduğunu, asiler Varto’ya ilk saldırdıklarında Varto’yu müdafaa ettiklerini ve asilerin şehre girmelerine mâni olduklarını, Varto’ya saldıran asilerin

⁴⁶¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 74-82.

⁴⁶² Akyürekli, *Binbaşı Kasım’ın Hatıraları*, s. 19-20.

başında Şeyh Abdullah'ın olduğunu belirtti. Şubat 1925'te Şeyh Said'e gönderdiği bir mektupta Kasım Bey'in muhalefetinden dolayı Varto'yu alamadıklarını bildiren Şeyh Ali Rıza'nın mektubu da Kasım Bey'in bu söylediklerini doğrulamaktaydı. Kasım Bey'in ifadelerine göre Varto'ya ikinci defa saldıran asiler 700 kişiydi. Varto'yu alan asi kuvvetlerinin başındaki Şeyh Abdullah, Varto'ya girdikten sonra kendisini esir etmişti. 11 Mart'ta işgal edilen Varto, askerî birliklerin geldiği 25 Mart'a kadar asilerin kontrolünde kalmıştı. Askerî birlikler Varto'yu kuşattığında asilerin kendisini zorla yanlarında götürdüğünü söyleyen Kasım Bey, Şeyh Said ile Arik köyünde bir araya geldiklerini ifade ettikten sonra mahkeme heyetinin müsaadesine başvurarak bölgenin isyandan önceki durumu hakkında bilgi vermek istedi.

Kasım Bey'in ifadelerine göre bölge, Seyyid Abdülkadir ile Bedirhanilerin yıllardır bir türlü paylaşamadığı bir bölgeydi. Mütareke Dönemi'ni fırsat bilen Seyyid Abdülkadir, İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyeti'ni kurmuş, burada bir Kürdistan devleti kurmak için mücadele vermişti. Bedirhani Abdurrezzak Bey ise Rusya'nın desteğinin peşindeydi. Şerif Paşa da Paris'te bir Kürdistan devleti kurulması için çalışmaktaydı. Ancak kendisi bu fikirlerin hiçbirine katılmayıp Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemekteydi. Paşa'nın Erzurum Kongresi'ne teşriflerinde Erzurum'da olduğunu belirten Kasım Bey, TBMM açıldığında tebrik edenlerden biri olduğunu ifade etti. Bir Kürt devleti kurulacağı konusunda ümide kapılan çevresindekiler kendisiyle alay etmekte ve sen Kürt olduğun hâlde neden bu adamları destekliyorsun demekteydi. Kendisi ise Kürtlerin arasında ezelden ebede bir ittifak olmayacağını ve Kürtlerin ancak kelime-i şahadette ittifak edebileceklerini düşünmekteydi. Çünkü Kürtlerin bir lisanları yoktu. Müstakil bir devlet olsalar bile İngilizce, Farsça ya da Arapça konuşacaklarını belirtmekteydi. Binaenaleyh Kürt hükûmeti değil Arap veya İran hükûmeti olacaklardı. Bu yüzden altı yüz yıldır beraber yaşanan Türklerden ayrılmak istemediğini ifade etti.

Birinci Meclis'in feshinden sonra bölgedeki seçim çalışmaları hakkında da bilgiler veren Kasım Bey, bu dönemde Yusuf Ziya Bey ile görüşüğünü, Yusuf Ziya'nın Mustafa Kemal Paşa'ya fena sözler söylediğini, Hacı İlyas Sami Bey'in seçilemeyip, Müftüzâde Reşit Bey'in seçilmesi için propaganda yaptığını, kendisinin ise ahalinin onların lokması olmadığını söyleyerek bulundukları mekânı terk ettiğini söyledi. Bu görüşmenin ertesi günü kendisini görmeye gelen Yusuf Ziya Bey, kimseye bir şey

söylemeyeceği yönünde bir söz aldıktan sonra Kürdistan İstihlas ve İstiklâl Cemiyeti'nin kurulmuş olduğunu haber vererek Kasım Bey'in de cemiyete dâhil olmasını istedi. Kasım Bey, cemiyeti küçümseyerek kabul etmediği hâlde Yusuf Ziya ısrarını sürdürmüş, bu ısrara dayanamayan Kasım Bey, Yusuf Ziya'yı evinden kovmuştu. Ancak sonra beraber bir gezintiye çıkmışlardı. Yusuf Ziya Bey gezinti sırasında da ısrarını sürdürerek *"Yardım edenler çoktur, bize para, silah ve cephaneyi bir devlet verecek."* dedi. Kasım Bey hangi devlet diye sorduğunda devletin adını söylemedi. Bunun üzerine Kasım Bey, *"Farz edelim İngiliz versin. İngiliz parasıyla Müslümanlar öldürülür mü?"* diyerek teklifi reddetti. Yusuf Ziya Bey'den cemiyetin varlığını öğrenen Kasım Bey, aradan bir süre geçtikten sonra evinde misafir ettiği Müftüzâde Reşit Bey'den de cemiyetin beşerli hücre sistemi ile kurulduğunu ve üyelerin sadece kendi hücreesindeki diğer dört kişiyi tanıdığını, diğer hücrelerde kimlerin olduğunu ise bilmediğini öğrenmişti.

Bu ifadelerinden sonra Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın isyandan önce İstanbul'a gidişinin bu isyanla alakalı olup olmadığı sorusunu, *"Ali Rıza, Halep'e, oradan İstanbul'a geçti. Sonra döndü. Seyyid Abdülkadir Efendi'yi gördüğünü söyledi. 'Bu düdüğ ötmez. Ömrümüz on beş gündür.' dedim. 'Merak etme olacak.' dedi"* diyerek cevapladı. *"Ali Rıza İstanbul'dan avdetten (dönmesinden) sonra Seyyid Abdülkadir'den bahsederek size İngiliz nüfuzuyla Kürdistan teşkil edileceğini söyledi mi?"* sorusuna ise *"Esasen Ali Rıza söylesin söylemesin, bu mesailin İngiliz parmağı ve parasıyla olduğunu biliyorum."* cevabını verdi. Mahkeme heyetinin Kasım Bey'e sorduğu konulardan biri de isyanın planlı bir hareket olup olmadığı konusuydu. Bu hususu Kasım Bey'e soran Mazhar Müfit Bey ile Kasım Bey arasında aşağıda yer alan diyalog yaşandı:

"Mazhar Müfit Bey: Şeyh Said Efendi isyandan evvel herhâlde bir tertibat yaptı. Bu tertibatta kimler vardı ve ne idi esbabı (sebepleri)?"

Kasım Bey: Tertibat: din meselesini ortaya attılar. Taklib (darbe) için dini alet ettiler. Güya dini tatbik etmek istiyorlardı.

Mazhar Müfit Bey: Dini alet ettiklerine kanisiniz. O hâlde esas maksatları ne idi?"

Kasım Bey: Esas maksatları istiklâl elde etmektir.

Mazhar Müfit Bey: İsyandan evvel Şeyh Said kimlerle görüştü?"

Kasım Bey: Hınıs'tan çıktı. Şuşar nahiyesinden (bucağından) Göynük'e geçti. Melekan'a gitti. Çan şeyhleriyle görüştü. Piran'da infilak etti. Yolda irşadâtta (vaazlar verdiğini) bulunduğunu duydum.

Mazhar Müfit Bey: Bu isyanı Şeyh Said kendi kendine mi yapmıştır?

Kasım Bey: Zaten herkesin silahı vardı. Efkâr-ı umumiye (bölge halkının kanaat ve düşünceleri) de bozuktur.

....

Mazhar Müfit Bey: Bu isyanda hariçten bir tesir olduğuna kani misiniz! Ve Şeyh Said yüzde sekseni yüzde yüze mi çıkarmıştır? Ve bu isyanı Şeyh Said başlı başına mı yaptı diyorsunuz?

Kasım Bey: Efkâr-ı umumiyedeki zihniyeti tamamen kazanmak için bekliyorlardı. Fakat Şeyh Said tesrî etti (hızlandırdı). Kendini Divân-ı Harb'e istediler. Kuşkulandı, gitmedi. Sonra patlak verdi. Birçok yerler de iştirak etmedi."

Bu diyalogda, Şeyh Said'in isyan etmekteki asıl amacının bağımsız bir Kürdistan kurmak olduğunu söyleyen Kasım Bey, dinî bu uğurda bir alet olarak kullandıklarını belirtmekteydi. Onun ifadelerine göre bölge halkı bu isyana meyyaldi. Şeyh Said de isyandan evvel dolaştığı yerlerdeki ahaliyi isyana sevk edecek vaazlar vermişti. Aslında bölge halkını isyan fikrine tamamen hazırlamak için beklemeydiler. Ancak Cibranlı Halit Bey ve Yusuf Ziya Bey'i yargılayan Bitlis'teki Divân-ı Harbi Örfî Mahkemesi'nin Şeyh Said'in şahitliğine başvurmak istemesi, Şeyh Said'i kuşkulandırmıştı. İfadesini mahkemeye gitmeden veren Şeyh Said, işi hızlandırarak isyanı erken başlatmıştı. Zaten bu yüzden birçok yer, henüz isyan fikrine hazır olmadığından isyana iştirak etmemişti.

Mahkeme heyetinin öğrenmek istediği konulardan bir diğeri de Şeyh Said ile buluşmalarından yakalanmalarına kadar geçen süreçte yaşananlardı. Varto'dan zorla çıkarıldığını söyleyen Kasım Bey, Şeyh Said ile Meneşkut'ta (Arik köyü) bir araya gelmişti. Yakalanmalarından önceki bir haftayı bir arada geçirdiklerini söyleyen Kasım Bey, Şeyh Said'in yaşananlar hakkında bir şeyler anlatmadığını, tek düşüncesinin İran'a geçmek olduğunu ifade etti. Bu arada Ali Saip Bey, Şeyh Abdullah'a bir soru yönelterek isyandan önce Şeyh Said ile görüşüp görüşmediğini sordu. Şeyh Abdullah, Piran'a geçerken kendisine uğradığını, Bitlis'e Divân-ı Harbe çağrıldığından korkmuş olduğunu, "Hükûmet bana vurmadıkça vurmuyorum. Bana vursun ben de vururum. Siz de vurunuz."

diyerek kendine taraftar aradığını söyledi. Bunun üzerine Şeyh Said ile Ali Saip Bey arasında aşağıdaki diyalog yaşandı:

“Ali Saip Bey: Şeyh Efendi: Sen bunun mürettip (tertipli, planlı) olmadığını söyledin. Bak damadın ne diyor?

Şeyh Said: Benim de hükûmete karşı isyanım mukarrer (karar verilmiş) değildi.

Ali Saip Bey: Demek mesele Bitlis Divân-ı Harbi'nin istemesinden zuhur ediyor. Gördün mü Şeyh Said Efendi damadın ne söylüyor. Yalan mı söylüyor damadın? Sen bir şey mi yapmıştın ki kaçacaktın?

Şeyh Said: Beni tutarlarsa kaçarım diyordum. Yusuf Ziya bir kere bizim eve gelmişti ve olmaz bu fikri terk ediniz dedim.

Ali Saip Bey: Şeyh Efendi sen daha evvel karar veriyorsun. Damadına da malumat veriyorsun. Hâlâ da dinden şeriattan bahsediyorsun?

Şeyh Said: Bizim dinden başka bir fikrimiz yoktu. Din içindi. Başka bir fikir yoktu.

Ali Saip Bey: Kasım Efendi sen anlat. Yollardan geçerken ne söyledi neler yaptı?

Kasım Bey: Mesmuatımız (duyduklarımız) o idi ki Şeyh Said din için kıyam farz oldu demişti. Bir Türk öldürmek yetmiş gavur öldürmekten efdaldır (faziletli, erdenli) demiş. Tedbirler için de görüştük. Onlar hakkında arz-ı malumat ettim efendim.

Ali Saip Bey: Şeyh Said Efendi sana din bunu mu emrediyor?

Şeyh Said: Sükût. [sessiz kalır]⁴⁶³”

Kasım Bey'in bu sözlerini reddetmeyen ve Ali Saip Bey'in sorusuna sessiz kalarak cevap vermeyen Şeyh Said'in bu sözlerinde, düşüncesindeki Türk düşmanlığının izlerini ve din adına yaptığını iddia ettiği bu isyanı bir Türk düşmanlığına çevirme çabasını görmek mümkündür. Şeyh Said, isyanının planlı bir isyan olmadığına ısrar etse de mahkemede sorgulanan diğer sanıkların ifadeleri bunun aksi yönündeydi. İsyandan evvel güzergâhı üzerindeki birçok yere uğrayan Şeyh Said, verdiği vaazlarla halkı isyana hazırlamaya çalışıyordu. Bu durumun sebebi ise Bitlis Divân-ı Harbi'nde bağımsız bir Kürt Devleti kurma teşebbüsünde bulunmaktan yargılanan Yusuf Ziya'nın davasına şahit

⁴⁶³ Zaptın ilgili sayfası için bkz. Ek-9.

olarak çağırılmasıydı. Ali Saip Bey'e göre Şeyh Said'in çekindiği bir şeyler olduğundan mahkemeye gitmemiş, isyana karar vererek bunun için çalışmıştı. Dini de isyanına perde olarak kullanmaktaydı.

Şeyh Abdullah'ın ve Kasım Bey'in bu ifadelerinden sonra söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey bir açıklamada bulundu. Sanıklardan Şeyh Abdullah ve Kasım Bey, Şeyh Said'in Hınıs'tan kalkıp Şuşar, Melekan, Çapakçur, Darahini, Lice, Hani'ye uğrayarak Piran'a gittiğinde “*Benimle beraber olunuz*” dediğini ifade ediyorlar. Şeyh Said de “*Din için iştirak edin*” dedim diyor. Ve aynı zamanda “*Hükûmet vurursa biz de vuralım*” dedim diyor. Şahitlik meselesinden kuşkulanan Kürt istiklâl taraftarı bir tanıdığının mahkemesine gitmemesi kendisinin de aynı örgütten olduğuna ve korkusundan gitmediğine delildir. Mahkemeye çağırılması ihtilali hızlandırmıştır. Gittiği yerlerdekilere kendisiyle birlikte hareket etmelerini istemesi, buralara sırf telkin ve plan için gittiğini göstermektedir diyen Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Said'e bu insanları şahsını kurtarmak için mi yoksa din için mi mücadeleye davet ettin diye sordu. Şeyh Said, Savcının bu sorusunu bu kıyam din içindi diyerek cevapladı.

Savcının bu konuşmasından sonra Şeyh İsmail'in sorgusuna geçildi. Şeyh İsmail, Şeyh Said'in Diyarbakır'ı almak istemesinin yabancı bir devlete katılmak için olduğunu söyledi. Şeyh Said'in hizmetçisi Nebi'den öğrendiğine göre bu devlet İngiltere'ydi. Diyarbakır alındıktan sonra İngiltere ile temas kurulacaktı. Nebi'nin Şeyh İsmail'e söylediğine göre Diyarbakır'da Cemilpaşazâdeler ve Nakib Bekir Sıtkı da bu düşüncededeydi. Şeyh İsmail'e yöneltilen sorulardan biri de isyan zamanında Siverek/Karacağ mevkiine gitmesiyle ilgiliydi. Şeyh İsmail, Şeyh Said'in zoruyla isyana katıldığını söylemekte, Karacadağ'a gittiğini ise reddetmekteydi. Şeyh Said ise Şeyh İsmail'i Karacadağ'a gönderdiğini ifade etmekteydi. Şeyh İsmail'e, Şeyh Said'in kendisine Karacadağ'da iken yazdığı bir mektup hatırlatıldığı hâlde mektubu hatırlamadığını belirterek inkârını sürdürdü. Oysa Şeyh İsmail'in Karacadağ'a gittiği şüphe götürmez bir gerçektir. Kaldı ki mahkeme tarafından idama mahkûm edilen ve cezası infaz edilen Şeyh Eyüp de yargılaması sırasında Şeyh İsmail'in Karacadağ'daki faaliyetlerini anlatmıştı. Karacadağ'da hükûmet taraftarı kuvvetleri yenilgiye uğratan ve Şeyh Eyüp'ü rehin alan asilerin başında olan Şeyh İsmail, Şeyh Eyüp'ün kaçmayacağı konusundaki teminatından sonra ona asilerin içinde serbest dolaşım izni verecek kadar

yetkiye sahip bir kişiydi. Şeyh İsmail'in ısrarlı reddinden sonra Şeyh Abdüllatif'in sorgusuna geçildi.

Şeyh Abdüllatif de Şeyh Said'in hizmetçisi Nebi'den duyduğuna göre Şeyh Said'in maksadının İngilizlerle birleşip bir Kürdistan Beyliği teşkil etmek olduğunu söyledi. Diyarbakır'a hücumun sebebinin de bu amaçla olduğunu, Doktor Fuat ve Cemilpaşazâde Ekrem'in de Şeyh Said ile aynı fikirde olduklarını duyduğunu ifade etti. Şeyh Abdüllatif de isyana zorla katıldığını, Şeyh Said'in adamlarının evine gelerek "Emirü'l-mücahidîn" imzalı bir mektup getirdiklerini, onlara katılmasaydı öldürüleceğini ifade etti. Hem Şeyh İsmail'in hem de Şeyh Abdüllatif'in ifadelerinde tüm suçu Şeyh Said'in üzerine atmaları sonrası söz alan Mahkeme Üyesi Ali Saip Bey, Şeyh Said'e bu iki kişiyi nerede görevlendirdiğini sordu. Şeyh Said, Diyarbakır'a hücum sırasında yanında olduklarını söyledi. Sonrasında Ali Saip Bey, Şeyh İsmail'e Şeyh Said ile mektuplaşmalarını neden inkâr ettiğini sordu. Şeyh İsmail yazma bilmediğini söyleyerek inkâra devam etti. Şeyh Said mektuplaştıkları, Şeyh İsmail ise mektuplaşmadıkları yönünde yeminler ettiler. Bunun üzerine söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Said'in yüzleşme sırasında söylediklerini hatırlattı. Şeyh Said, Şeyh İsmail ile Şeyh Abdüllatif'i propaganda işlerinde kullandığını söylemişti. Bu konuda tekrar ifadesine başvurulana Şeyh Said, yüzleşme sırasında söylediklerini tekrar ederek hem köylere gidip propaganda yaptıklarını hem de asker getirdiklerini ifade etti.

30 Mayıs tarihli bu duruşmada Hacı Halit Efendi, Abdülhamit Efendi, Kâmil Bey ve Kargapazarlı Reşit'in de sorguları yapıldı. Hacı Halit Bey isyan sırasında evinde olduğunu, isyana katılmadığını söyledi. Şeyh Said ve Şeyh Abdullah köyüne geldiklerinde peşlerindeki askerden korktuğundan onlarla beraber gittiğini ve üç gün yanlarında dolaştığını ifade etti. Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey, madem isyana katılmadıysan nereye gidiyordun diye sorduğunda ise "Sorunuz herkes bilir efendim" cevabını verdi. Bunun üzerine Şeyh Abdullah ve Kasım Bey'e Hacı Halit'in isyandaki rolü soruldu. Kasım Bey ve Şeyh Abdullah'ın anlattıklarına göre Hacı Halit'in köyüne Şeyh Said'in peşinde olan bir müfreze geldiği sırada Girvaslılar baskın vermiş, müfrezenin silahlarına el koymuşlardı. Kasım Bey ve Şeyh Abdullah'ın duyduğuna göre Hacı Halit de Girvaslılarla beraber hareket etmişti. Hacı Halit ise bunu inkâr etmekte,

jandarma komutanına sorabilirsiniz diyerek Girvaslıların kendisini de dövdüklerini iddia etmekteydi.

Hacı Halit'ten sonra sorgusuna geçilen Abdülhamit Efendi de isyan sırasında evinden çıkmadığını söyledi. Şeyh Abdullah da Abdülhamit Efendi'yi tanıdığını ve isyan sırasında evinden çıkmadığını, herkes kaçarken korktuğu için onun da kaçtığını ifade etti. Bunun üzerine Kâmil Bey'in sorgusuna geçildi. Kâmil Bey de evinden çıkmadığını üstelik hasta olduğunu söyledi. Hâkim heyeti ise isyana katılmadıysa neden isyanın liderleri kaçarlarken onlarla beraber kaçtığını sorduğunda korkudan onlarla beraber kaçtığını sonrasında onlardan ayrıldığını belirtti. 30 Mayıs'taki duruşmada son sorgulanan isim ise Kargapazarlı Reşit'ti. Reşit, Kasım Bey'in yeğeniydi. Asilerle dört gün dolaştığını ancak hiçbir çatışmaya girmediğini söyleyen Reşit, Kasım Bey'in emriyle Abdurrahman Paşa köprüsünde Şeyh Said'i derdest ettiklerini ifade etti. Kargapazarlı Reşit'in sorgusundan sonra saatin geç olmasından dolayı duruşmaya son verilerek yargılamaya 1 Haziran 1925 Pazartesi günü devam etme kararı alındı⁴⁶⁴.

3. 1 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

1 Haziran 1925 Pazartesi günü yapılan duruşmada, Aşiret süvari alaylarında görev almış olan emekli Binbaşı İsmail Efendi, Molla Emin, Şeyh Ali, Kargapazarlı Mehmet Ağa, Nadir oğlu Abdülhamit, Baba Bey, Kasım Bey'in kardeşi Ahmet oğlu Reşit, Esat oğlu Demir Ağa, Abdüllatif Bey, Mehmet Bey, İbrahim oğlu Süleyman Bey, Bahri Bey, Şeyh Said'in hizmetçilerinden Maksut, Çerkes ve Halit, Malazgirt Savcısı Abdülmecit Efendi, Şeyh Şerif, Jandarma Süleyman, Çapakçurlu Ali Badan, Çapakçurlu Yusuf, Çapakçurlu Hüseyin, Muallim Molla Cemil, Haydar oğlu Nimet, Birnekli Ahmet, Fakih Hasan Fehmi Efendi ve Teğmen Mehmet Mihri Efendi'nin sorguları yapıldı. Sorgusu yapılanların çoğu kendilerine ait mektuplar okunduğunda ya kendilerinin yazmadığını ya da yazmayı bilmediklerini söylemişlerdir. Bu tutuma kızan mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey, "*Efendiler hepiniz okuyup yazma bilmediğinizi söylüyorsunuz! Bu halinizle mi istiklâl ve hükûmet yapacaktınız?*" demiştir.

⁴⁶⁴ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 82-97. Mahkeme zaptında mahkemenin ertelendiği tarih 1 Haziran 1925 Salı günü olarak belirtilmiştir. Burada kâtibin günleri hesaplarken bir hata yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1 Haziran 1925 tarihi Pazartesi gününe denk gelmektedir. Bu yüzden bu konuda mahkeme zaptına bağlı kalmayarak doğru olan günü yazmayı tercih ettik.

Görsel 9: Çan Şeyhleri⁴⁶⁵

Sorgusu yapılan kişilerin içinde yer alan ve isyanın liderlerinden biri olan Şeyh Şerif, savcı tarafından alınan ilk ifadesinde olduğu gibi asilere kumandanlık etmediği konusundaki ısrarını sürdürmüştür. Çanlı Şeyh Mustafa, Şeyh Celalettin ve Şeyh Ali'nin yanlarında gezdiğini ancak kumandan olmadığını, aşireti ve maiyeti olmadığından isyana

⁴⁶⁵ Cumhuriyet, 10 Haziran 1925, s. 1.

kimseyi dâhil de etmediğini ifade etmiştir. Şeyh Şerif'in aktardığına göre Elâzığ'a gittiğinde burası zaten çoktan işgal edilmişti. Şeyh Şerif'in inkârı üzerine Şeyh Said'e Elâzığ cephesini tutması için Şeyh Şerif'e emir verip vermediği soruldu. Şeyh Said, Şeyh Şerif'i Gazik cephesini tutmakla görevlendirdiğini söyledi. Fakih Hasan da Şeyh Şerif'in Elâzığ cephesi kumandanı olduğunu iddia etti. Bu söylenenler üzerine diyecekleri sorulan Şeyh Şerif ise mecbur bırakıldığından ve korkusundan asilere katıldığını, emir komutanın muhtarlar da olduğunu, kendisinin ise asiler içinde bir nefer olduğunu ifade etti. Bu ifadeler üzerine Fakih Hasan da Şeyh Said de Şeyh Şerif'in yazdığı mektuplarda Elâzığ cephesi kumandanı unvanını kullandığını belirttiler. İsyan sırasında Şeyh Şerif'in yanında yer alan Şeyh Celal ve Şeyh Ali de komutanın Şeyh Şerif'te olduğunu ifade ettiler⁴⁶⁶.

Şeyh Şerif'in sorgusunun ardından Darahani'nin işgalinden sonra Şeyh Said tarafından Darahini inzibat memuru atanan Fakih Hasan Fehmi'nin sorgusuna geçildi. Hasan Fehmi, asilerce şehit edilen Çapakçur Başmuallimi Mehmet Zeki Efendi, eski mebus Hamdi Bey ve Çapakçurlu Rüştü Beylerin isyan konusundaki ihbarlarını Vali İsmail Hakkı Bey'in tekzip ettiğini ve Başmuallim Mehmet Zeki Bey'i azledip, Rüştü Bey'i tehdit ettiğini anlatmaktaydı. Hatta kendisinin de ihbarların doğru olduğu konusunda Vali'yi uyardığını ancak Vali'nin kendisini azarladığını ifade etti. Fakih Hasan Fehmi, isyanın planlı bir isyan olduğunu, planlı olmasa ansızın nasıl patlayacağını söyledi. Fakih Hasan Fehmi'nin aktardığı ilginç bilgilerden biri de Şeyh Said ile aralarındaki bir yazışmada yer alan ifadelerdi. Fakih Hasan Fehmi'nin iddiasına göre kendisi Şeyh Said'e “*Şeriat böyle İslam'ı İslam'a vurdurmak değildir.*” yazmış, Şeyh Said'in de kendisine “*Şaşarım aklına! Biz Kürtlüğü müdafaa edeceğiz.*” cevabını vermişti⁴⁶⁷.

Toplamda 26 kişinin sorgulandığı 1 Haziran 1925 tarihli duruşmanın sonunda savcının talebi üzerine Malazgirt kazası Mal Müdürü Şükrü Efendi, Teğmen Mehmet Mihri Efendi ve asilerden görev alan Yüzbaşı Ali Avni Efendi'nin de tutuklu olarak davaya dâhil edilmelerine karar verildi. Yargılamalar 7 Haziran Pazar günü kaldığı yerden devam edecekti⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 119-126.

⁴⁶⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 135-138.

⁴⁶⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 149.

4. 7 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

7 Haziran 1925 Pazar günü yapılan duruşmanın başında bir ara karar açıklandı. İsyanın ileri gelenlerinden ve tertip edenlerinden biri olduğu iddiasıyla sanık bulunan Hanili Hacı Ali oğlu Mustafa Bey'in beraberindeki eşi Kadriye Hanım ve hizmetçisi Hatice haklarında icra kılınan mahkeme neticesinde Kadriye Hanım ve Hatice'nin beraatlerine ve haklarında verilmiş başka bir hapis cezası yoksa tahliyelerine, Mustafa Bey'in kızı Hamide Hanım ve uşağı Yusuf oğlu Hasan hakkında ise Divân-ı Harp Mahkemesince yargılamaya lüzum olmadığı kararı verildiğinden tahliyelerine ve diğer sanıkların yargılamalarına devam edilmesine karar verildi⁴⁶⁹.

Bu kararın ardından sorgulamalara geçildi. 7 Haziran tarihli bu duruşmada Bitlisli Sıhhiye Kâtibi Niyazi Efendi, Jandarma Ali, Mehmet Salih, Hacı Sadık Bey, Müftü Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal ve Şeyh Hasan'ın sorguları yapıldı. Bu isimlerin yanı sıra ara ara Şeyh Said ile Kasım Bey'e de bazı sorular yöneltildi. Şeyh Said'e yöneltilen soruların bir kısmını takip ettiği süreli yayınlar oluşturmaktaydı. Çünkü Şeyh Said daha önceki duruşmalarda verdiği ifadelerinde basında okuduklarının onu cesaretlendirdiğini ve isyana teşvik ettiğini ifade etmişti. Basında okuduklarının tamamının doğru olduğuna inandığını belirten Şeyh Said, yalan olsa gazetelerin yazmaya cesaret edemeyeceğini ve hükûmetin de bu yayınları yasak edeceğini düşündüğünü belirtti. Şeyh Said'i en çok etkileyen yayın organları Sebilürreşad dergisi ve Tevhid-i Efkâr gazetesi idi. Şeyh Said'in 7 Haziran'daki sorgusunda gündeme gelen konulardan biri de Meclis'teki muhalefetti. Şeyh Said TpCF'yi duymuş ve Darahini Belediye Reisi vasıtasıyla TpCF'nin programını okumuştur. Programda alkolün ve fuhuşun yasaklanacağı ibarelerini okuduğunu ve bunların hoşuna gittiğini belirtti. Ancak bu programı isyana giriştikten sonra gördüğünden kendilerine başvurmadığını ifade etti⁴⁷⁰.

7 Haziran'da bilgilerine başvuru alanlardan biri de Kasım Bey'di. Kasım Bey ifadesine önceki ifadelerinde her şeyi söylemediğini, bazı şeylerin itiraf edilmesini beklediğini belirterek başladı. Geçen yıl Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a ziyarete geldiğinde karşılama için gittiğini belirten Kasım Bey, bu sırada Cibranlı Halit Bey'de misafir olarak kaldığını, Halit Bey'in kendisine Şeyh Said'in bu güz isyan için çıkacağını

⁴⁶⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 149-150.

⁴⁷⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 157-159.

söylediğini belirtti. Cibranlı Halit ile yaptıkları münakaşadan sonra Şeyh Said'in de yanlarına geldiğini ve benim üzerime vacip oldu kıyam edeceğim dediğini aktardı. Habeşi'de yapılan bu görüşme sırasında Şeyh Said, on beş gün sonra harekete geçmeyi planlıyordu. Ancak o günlerde Cibranlı Halit'in tutuklanması ve Şeyh Said'in şahitlik için ifadeye çağırılması gelişmeleri yaşanır. Şeyh Said, Hınıs'ta ifadesini verdikten sonra Şuşar yönüne doğru hareket ederek Hınıs'tan ayrılır. Şuşar'dan Çapakçur ve Melekan'a geçer. Buralarda görüştüğü aşiret reislerinden kendisine katılma sözü alır. Melekan'da damadı Şeyh Abdullah ile görüşür ve Şeyh Abdullah kendisine bu işte gönülsüz olduğunu bildirir. Çan Şeyhleriyle de görüşen Şeyh Said, Piran'a geçer ve hadise meydana gelir. Kasım Bey'in bu anlattıkları kendisine sorulan Şeyh Said de Kasım Bey'in söylediklerini kabul ederek şeriat meselesini görüştüklerini ifade etti.

İfadesine devam eden Kasım Bey, Şeyh Said İsyanı'nın asıl sebebinin Kürdistan istiklâli olduğunu belirtti. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Kürdistan İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti'ne dönüştüğünü söyleyen Kasım Bey, bu gizli cemiyetin üyelerinin ettiği yeminden dolayı kafalarını kesseler dahi bir şey söylemeyeceklerini ifade etti. Ona göre Kürtler, biri siyasi, diğeri ise dinî olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Siyasi grubun liderliğini Cibranlı Halit ve Zırcanlı Kerem Bey gibi isimler üstlenmişlerdi. Şeyh Said ise dinî gruptandı. Kasım Bey, Abdülkadir Kemali Bey'in Toksöz gazetesinin, Ebüzziyazâde Velid Bey'in Tevhid-i Efkâr gazetesinin, Sebillürreşad dergisinin ve Son Telgraf gazetesinin hükûmet aleyhinde yaptıkları yayınların bölgedeki halkı olumsuz etkilediğini belirtti. Kasım Bey'e göre Şeyh Said de harekete geçecek cesareti bu gazetelerden almıştı. Zaten önceki satırlarda da belirttiğimiz gibi Şeyh Said de gazetelerde okuduklarının kendisini etkilediğini söylemişti. Kasım Bey'e göre Bağdat'taki Kürt komiteleri İngilizlerle, Halep'teki Kürt komiteleri ise Fransızlarla görüşme hâlindeydiler. Görüşmeler henüz neticelenmediği hâlde Şeyh Said acele ederek harekete geçmişti. Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey'in içeride teşkilatlanan bu yapının yurt dışındaki bağlantılarını sorması üzerine ise aşağıdaki cevabı verdi:

“Kasım Bey: Beyefendi, daire-i mahremiyetlerine girmedim için çok şeyi bilmiyorum. Yalnız Halit Bey'den işittiklerimi arz edeyim. Süleymaniyeli Tevfik, Salih Efendi, İsmail Hakkı Efendi namında üç zabıt vardı. Mezunen (izinli olarak) İsmail Hakkı Diyarbakır'a sonra Urfa'ya ve Halep'e gidiyor. Yazdığı bir mektupta

'Halep'te Bozo Bekir Necmi Bey'e takdim ettim. Buradaki ticaret şubesini himaye etmesini rica ettim, vaat aldım.' yazıyordu. Zabitler okurken gülüşüyorlardı. Halit Bey, 'Bozo şifredir Kürttür. Necmi Fransızdır. Nihat Türktür.' diyordu. Bağdat'tan Ömer Kutbeddin imzalı bir mektup geliyor. Buradaki Suad Bey'e (İngilizler) söyledim. Ticaret şubeleriyle muhabere ettiler ve büyük ticarethaneye yazdılar (Londra). Şube müdürü sizi tanıyor memnun oluyor diyor."

Kasım Bey'in bu ifadelerinden Kürt İstiklâl ve İstihlas Cemiyeti Reisi Cibranlı Halit'in yabancı devletlerle temasta olduğu anlaşılıyordu. Hatta mektupların devlet tarafından şüpheli görülüp açılması ihtimaline karşı bir şifreli yazım da geliştirilmişti. Buna göre *"Bozo=Kürt, Necmi=Fransız, Nihat=Türk, Suad=İngiliz, ticaret şubesi=Bağdat ve Halep'teki Kürt komitelerinin şubeleri, büyük ticarethane=Londra (kuvvetle muhtemel Dışişleri Bakanlığı)"* olarak şifrelenmişti. Kasım Bey ifadesinin devamında bu örgütün yurt içindeki teşkilat yapısı hakkında da bazı bilgiler vermişti. Kasım Bey'in aktardıklarına göre örgüt beşerli hücre sistemi şeklinde yapılanmıştı. Kendisi örgüte dâhil olmadığından şubeleri hakkında malumatı yoktu. Ancak Yusuf Ziya Bey Bitlis'te olduğundan Bitlis'te bir şubesi olduğunu düşünmekteydi. Seyyid Abdülkadir'in ise bu yapılanmanın en tepesindeki isim olduğunu ifade etti.

İsyanın dinî amaçlı değil Kürt istiklâlini sağlamak amaçlı olduğunu belirten Kasım Bey, amaç dinî olsa idi Şeyh Said Darahini'yi işgal ettikleri zaman hırsızlık ve yağmacılık yapan adamlarının şeriat gereği ellerini keserdi dedi⁴⁷¹. Bir önceki duruşmada Fakih Hasan Fehmi de bu durumu gündeme getirmişti. Hasan Fehmi, Şeyh Said'e adamlarının sağda solda yağmacılık yaptığını, şeriat gereği bunların ellerini kesmesi gerektiğini söylemiş, Şeyh Said ise buna gücünün yetmediği cevabını vermişti⁴⁷².

7 Haziran'da sorgusu yapılanlardan biri de Şeyh Said'in eniştesi Çapakçur Müftüsü Şeyh İbrahim Efendi'ydi. Şeyh İbrahim Efendi, Çapakçur'u Şeyh Şerif'in işgal ettiğini ve kaymakamla kendisini hükûmet konağına getirterek esir aldığını ifade etti. Fakih Hasan Fehmi ile haberleştiği yönünde deliller olan Şeyh İbrahim mecbur olduğundan isyana iştirak ettiğini belirtmekteydi. Sorgusu yapılan Şeyh Ali ve Şeyh Celal

⁴⁷¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 159-162.

⁴⁷² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 143.

da Elâzığ ve civarını işgal edenin Şeyh Şerif olduğunu söylemekte, kendilerinin bu isyana zorla iştirak ettiklerini beyan etmekteydiler.

Sorguların ardından söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Said isyanının senelerdir yapılan bir hazırlığın neticesinde planlı bir isyan olduğu konusunda şüphe kalmadığını belirttikten sonra sanıkların ifadelerinde isyana girişmelerinin nedenlerinden biri olarak gösterdikleri basın mensuplarının da davaya dâhil edilmelerini talep etti. Bu konuyu değerlendiren mahkeme heyeti, Sebilürreşad, Tevhid-i Efkâr, Toksöz ve Son Telgraf'ın sahip ve başyazarları olan Eşref Edip, Velid Ebüzziyazâde, Abdülkadir Kemali, Fevzi Lütfi ve Sadri Ethem Beylerin tutuklanarak sanık sıfatıyla davaya dâhil edilmelerine, Sebilürreşad, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Vatan, İstiklâl, Tanin ve İleri gazeteleriyle Adana ve İstanbul'da yayınlanan Toksöz gazetelerinin 1924 yılı Ocak ayından itibaren o güne dek yayımlanan nüshalarının ise tetkik edilmesine karar verdi. Bu karardan sonra duruşmaya son verilerek mahkeme 8 Haziran Pazartesi gününe ertelendi⁴⁷³.

5. 8 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

8 Haziran Pazartesi günü yapılan yargılamada Demirci Süleyman, Arap Abdi, Ahmet oğlu Süleyman, Şerif oğlu Süleyman, Şerif oğlu Hamit, Nadir oğlu Halit, Mehmet oğlu Tahir, İsmail oğlu Ahmet, Rüştü oğlu Süleyman ve Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey'in sorguları yapıldı. Arap Abdi, asilerin sekiz kişi ile Çapakçur Hükûmet Konağı'nı işgal ettiklerini oysa Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey'in emrinde otuz beş jandarma olduğunu belirtti. Ona göre Kaymakam da asilerle iş birliği içindeydi. Yoksa sekiz kişi hükûmeti nasıl işgal edebilirdi? Kaymakam, Şeyh Ali Rıza ve Şeyh Şerif ile görüşmüş, isyanı daha önceden ihbar eden Başmuallim Mehmet Zeki Bey aleyhine zabıt varakası düzenleyerek Başmuallim'i azlettirmişti. Lice'ye kaçan Mehmet Zeki Bey orada asilerce şehit edilmişti. Bu ifadeler üzerine Kaymakam Hilmi Bey'e bir öğretmen bile durumu kavradığı hâlde bölgenin mülki idari amiri olarak isyan hazırlıklarından nasıl haberdar olmadığı soruldu. Mehmet Zeki Bey'in ihbarının isyan ile ilgili olmayıp Hacı Mehmet Bey'in Gazi Mustafa Kemal Paşa aleyhinde kalam etmesinden ibaret olduğunu belirten Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey, birçok kimsenin durumun Başmuallim Mehmet Zeki

⁴⁷³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 164-173.

Bey'in iddia ettiği gibi olmadığına şahitlik ettiğini, bu yzden bbyle bir karar alındığını belirtti.

8 Haziran'da gerçekleşen duruşmada sorgulananlardan biri olan Çapakçur Kaymakamı Huseyin Hilmi Bey, görevinin sorumluluklarını yerine getirmemek ve asilerle iş birliği yapmak suçlarından yargılanmaktaydı. Huseyin Hilmi, şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'ya bir mektup yazarak hürmetlerini sunmuş ve tertibat almak için Ali Rıza'yı Çapakçur'a davet etmişti. Mektubu “*ellerinizden operim*” cümlesiyle bitirmesi ise mahkeme heyetinin dikkatinden kaçmamıştı. Ali Rıza'yı neden çağırdığı sorulduğunda asilerin postane kasasındaki beş bin liraya el koyduğunu, bu parayı kurtarmak için önce Fakih Hasan'a yazdığını ancak onun şeyh Said'in emri olmadıkça veremem diyerek şeyh Ali Rıza'nın da bu izni vermeye yetkili olduğunu söylediğini belirtti. Bunun zerine şeyh Ali Rıza'ya başvurduğunu, mektubu “*ellerinizden operim*” cümlesiyle bitirmesini ise şeyh Ali Rıza'nın gelmesi için yazdığını ifade etti. Mahkeme heyetinin bir devlet memuru beş bin liralık bir meblağ için asilerle iletişime geçip ellerinden per mi sorusuna ise o an sağlam kafayla dşnemediğini, her gün ölüm tehlikesi altından olduğundan bbyle bir iş yaptığını söyledi. Duruşmanın sonunda bir izahatta bulunan Savcı Ahmet Süreyya Bey, isyanın ilk başladığı sahanın Çapakçur ve Genç civarı olduğunu belirttikten sonra nasıl ki Çapakçur kaymakamı görevinin sorumluluklarını yerine getirmemekten yargılanıyorsa Çapakçur'un bağlı olduğu Genç vilayetinin Valisi İsmail Hakkı Bey ile Çapakçur Kadısı Ali Rıza Efendi'nin de tutuklu olarak ve sanık sıfatıyla yargılanmalarını talep etti. Mahkeme heyeti bu talebi kabul ederek Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'i ve Çapakçur Kadısı Ali Rıza Efendi'yi de davaya dâhil etti. Bu kararın ardından mahkeme 9 Haziran Salı gününe ertelendi ve duruşmaya son verildi⁴⁷⁴.

6. 9 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

9 Haziran Salı günü gerçekleşen duruşmada Kaymakam Huseyin Hilmi Bey'in sorgusuna devam edildi. Huseyin Hilmi Bey'e sorulan sorular, Başmuallim Mehmet Zeki Bey'in ihbarını dikkate almaması ve Vali ile Dâhiliye Vekâletine de ihbarın asılsız olduğu yönünde fezleke yazması üzerineydi. Kaymakamın bu davranışı nedeniyle Başmuallim

⁴⁷⁴ ř.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 173-197.

Mehmet Zeki Bey görevden azledilmiş, bu azilden sonra Lice'ye kaçan Mehmet Zeki Bey orada asiler tarafından şehit edilmişti. Hüseyin Hilmi Bey, dinlediği şahitlerden ihbarın asılsız olduğunu anladığını ve yaptırdığı tahkikatta görev bölgesinde Kürtçülük faaliyetleri yapıldığına dair bir bulguya rastlamadığını belirtti.

Hüseyin Hilmi Bey'den sonra Liceli Tahir, İzzet oğlu Mehmet ve Hanili Mustafa Bey'in sorguları yapıldı. Fakih Hasan'ın kâtipliğini yapan Liceli Tahir, Şeyh Said'i ilk defa 1924 yılı Aralık ayında dedesinin mezarını ziyarete giderken uğradığı Çapakçur'da gördüğünü ve burada halka vaaz verdiğini belirtti. Liceli Tahir, Fakih Hasan'dan Şeyh Said'in İngilizler ile haberleşmesi olduğunu işittiğini söylemekte, Fakih Hasan ise böyle bir şey söylemediğini iddia etmekteydi. Şeyh Said'in Şeyh Şerif, Melekanlı Şeyh Abdullah ve Fakih Hasan ile yazıştığını aktaran Liceli Tahir, asiler adına yaptığı memuriyeti korkusundan kabul ettiğini söyledi. Hükûmet kuvvetlerinin bir iki güne yetiyeceğini ve böylelikle bu işten sağ salim kurtulacağını düşünmüştü. Bu yüzden asiler adına çalışmayı reddederek hayatını tehlikeye atmak istememişti. Şeyh Said bölgeye geldiğinde onu karşılamaya gidenlerden biri olduğu kendisine hatırlatılan Liceli Tahir, Şeyh Said'i karşılamaya Vali İsmail Hakkı Bey'in emriyle ve ne olduğunu anlamak için gittiğini ifade etti. Liceli Tahir'in sorgusu sırasında zaman zaman Şeyh Said ve Fakih Hasan'ın da ifadelerine başvuruldu. Asilere kâtiplik eden Liceli Tahir, bu işi zorla yaptığını söylüyordu. Fakih Hasan da önceki duruşmalardaki sorgusunda olduğu gibi bazı yazılardan haberdar olmadığını bunları Tahir'in yazıp göndermiş olabileceğini ifade ediyordu. Sanıkların sürekli inkârı ve suçu birbirlerine atmaları üzerine Mahkeme Üyesi Ali Saip Bey, Fakih Hasan'a aşağıdaki soruyu yöneltti:

“Fakih Hasan Efendi sana bir şey soracağım. Şeyh Said Efendinin kalbinde buğz (kin) ve adâvet (düşmanlık) vardı. Fakat tasavvur etmemişti. Nasılsa Piran hadisesi oluyor önüne geçemiyor. Şeyh İsmail ve Abdüllatif harbe fiilen iştirak eden adamlar oldukları hâlde koyunları çalınmış da onları takibe gitmişler. Kasım Bey öteden beri muhalif imiş, Gümgüm (Varto) işgal edilince aralarına girmiş. Şeyh Abdullah Efendi muhalif imiş cereyana kapılmış. Tahir Efendi senin cebrinle girmiş. Müftü-i sâbık (eski müftü) İbrahim Efendi bu muhitin en nüfuzlu adamı. O da bir şey yapmamış hükûmete iş görmüş. Kaymakam Hilmi Bey beş bin lirayı kurtarmak için Şeyh Ali Rıza'yı davet etmiş. Hiç kimse kabahati üzerine almıyor. Bu isyanı yapan kimdir?”

Ali Saip Bey'in bu sorusundan sonra ben iştirak etmedim demiyorum herkes hissesine düşen görevi yerine getirmiştir diyen Fakih Hasan, sebep olanın Şeyh Said olduğunu ancak bu işi yalnız yapmadığını belirtti. Sorgusu yapılanlardan Hanili Mustafa Bey de isyana isteyerek değil bir galeyana kapılarak iştirak ettiğini söylemekte, iştirak etmeyenlerin canlarının ve mallarının tehlikede olduğunu belirtmekteydi. Hiçbir kuvveti kumanda etmediğini ifade eden Mustafa Bey'e göre işler öyle çığırından çıkmıştı ki Diyarbakır taarruzu sırasında Şeyh Said bile harekâtı durdurmaya kalksa buna gücünün yetmeyeceğini söylüyordu. Verdiği bilgilere göre Diyarbakır'a 3.000-4.000 kişi civarı bir kuvvetle hücum etmişlerdi. Diyarbakır'da ise 300-500 civarı asker ancak vardı. 800 kişi Mardin Kapısı'ndan, bir kısmı da Dağ Kapısı'ndan saldırmıştı. İsyana katılan köylerin muhtarları bu kuvvetlere kumanda etmekteydi⁴⁷⁵.

Hanili Mustafa Bey'in 9 Haziran 1925 tarihli duruşmada başlayan sorgusuna 10 Haziran 1925 tarihli yeni bir duruşmada devam edildiği düşünülmektedir. Mahkeme zaptında Hanili Mustafa Bey'in sorgusu hiç ara verilmeden devam edilmiş gibi zapta geçilmiştir. Normalde bir dava o günkü duruşmada sonuçlanmamış ve ileri bir tarihe ertelenmişse mahkeme zabıtnamelerinde âdet olduğu üzere zaptın sonunda bir sonraki duruşmanın ne zaman yapılacağı bilgilerine yer verilmekteydi. Devam eden davaların yeni duruşmalarında da zaptın hemen başında mahkeme heyetinin kimlerden oluştuğu bilgisi -eğer hâkim heyetinde bir değişiklik olmamışsa “*heyet-i sabika*” ibaresi- yer almaktaydı. Bu bilgidan sonra ise “*mahkeme heyeti ve savcı hazır bulunduğu hâlde usulüne uygun bir şekilde hapishaneden getirilen sanıklardan ...*” şeklinde cümleler gelmekteydi. Şeyh Said ve beraberinde yargılananların mahkeme sırasındaki ifadelerinin yer aldığı 69 numaralı mahkeme zabıtnamesinde 9 Haziran 1925 tarihli duruşmanın bitip 10 Haziran'da başlayan yeni bir duruşmayla yargılamaya devam edildiğini gösteren bu ibareler yer almamaktadır. Ancak bir noktadan sonra Hanili Mustafa Bey'e yöneltilen bazı soruların “*Dün ... dedin?*” ibareleriyle başlayan sorular olduğu göze çarpmaktadır. Hanili Mustafa Bey'in sorgusuna 9 Haziran'da başlandığı ve 8 Haziran'da yapılan duruşmada kendisine soru yöneltilmediği bilinmektedir. Bu yüzden bu “*dün*” ibaresiyle başlayan sorularda 9 Haziran tarihinin kastedildiği ve bu soruların 10 Haziran'da

⁴⁷⁵ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 198-219.

gerçekleşen yeni bir duruşmada sorulduğu düşünülmektedir. Şeyh Said'in davasına ait mahkeme zabıt taslaklarının çoğunda tarih belirtilmediğinden duruşma tarihleri konusundaki bu karışıklığı zabıt taslakları üzerinden tespit etme imkânımız olmamıştır. Ancak basında yer alan yargılama haberleri bu düşüncemizin doğruluğunu destekler niteliktedir. Yargılamaları yerinden takip eden Cumhuriyet gazetesi muhabiri Doğan Bey de Diyarbakır'dan gazetesine gönderdiği yargılama haberlerinde 10 Haziran'da bir duruşma gerçekleştiğini belirtmektedir⁴⁷⁶. Bu yüzden mahkeme zabıtnamesinde 9 Haziran'daki duruşmanın son bulup 10 Haziran'da yeni bir duruşmaya başlandığı yönünde bir kayıt yer alamasa da Hanili Mustafa Bey ve sonrasında sorgulanan diğer isimlerin sorgularını 10 Haziran 1925 tarihli yeni bir duruşma başlığı altında ele almayı tercih ettik.

7. 10 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

Sorgusuna 10 Haziran'da devam edilen Hanili Mustafa Bey, isyana plansız programsız bir şekilde bir galeyan sonucu katıldığı hususundaki ısrarını sürdürdü ve aleyhindeki delilleri ve şahit ifadelerini reddetti. Hanili Mustafa Bey'in sorgusundan sonra abisi Hanili Salih Bey'in sorgusuna geçildi.

Salih Bey, mahkemede verdiği ifadesine göre Türkçe, Arapça, Farsça, Kürtçe, Zazaca ve kendi ifadesiyle biraz da Fransızca bilmekteydi. Ermeni bir öğretmenden bir müddet İngilizce dersler almış ancak İngilizcesini konuşabilecek kadar ilerletememişti. İsyana katıldığını inkâr etmeyen Salih Bey, isyanın dinî sebeplerden kaynaklandığını belirterek kendisinin de sadece din meselesinden dolayı isyana katıldığını ifade etti. Salih Bey'e göre medreselerin kapatılması bölgede olumsuz bir etki yaratmış, halkta bir galeyana neden olmuştu. Salih Bey'in bu cevapları üzerine Mazhar Müfit Bey ile Salih Bey arasında aşağıdaki diyalog yaşandı:

“Mazhar Müfit Bey: Sorduklarımız Şeyh Efendi'nin, beyin emriyle girdiklerini söylüyorlar. Hiç dinden, medreselerin kapandığından bahsetmiyorlar?”

Hanili Salih: Mustafa Bey muhteldir. Sözünü bilmiyor yarım adam. Şimdi dara gelince şeyhe, ağaya atıyor. Herkeste o cesaret-i medeniye yok ki evet din için yaptım desin. Kürt de kendine göre kurnaz ve ağasının üstüne atıp kurtulacak zanneder.”

⁴⁷⁶ Cumhuriyet, 11 Haziran 1925, s. 2; Son Saat, 12 Haziran 1925, s. 5.

Salih Bey'in cevabındaki son cümlesi, mahkeme heyetinin yargılamalar boyunca karşılaştığı tutumu özetler nitelikteydi. Yargılamanın bu safhasına kadar sorgulanan isyana liderlik etmiş, isyan sırasında asileri kumanda etmiş sanıklar bile suçu Şeyh Said'e ya da isyan sırasında bulundukları bölgede kendilerinden daha yetkili gördükleri birine atma eğilimi göstermişlerdi. Böyle yaparak suçtan kurtulmayı ya da suçlarını hafifletmeyi hedefledikleri açıktı.

Mazhar Müfit Bey'in Salih Bey'e yönelttiği sorulardan biri de isyanın dış bağlantısı üzerineydi. Bu konuda bir bilgisi olmadığını belirten Salih Bey kendisinin isyana sadece dinî bir motivasyonla dâhil olduğunu herhangi bir siyasi hedefinin olmadığını ifade etti. Ona göre giriştikleri hareket bir evladın babasına karşı isyanı gibi bir şeydi. Giriştikleri hareketi bir isyan değil bir cereyan olarak niteleyen Salih Bey, kapıldıkları bu cereyanın "*vahşiyane bir miting*" olduğunu belirtmekteydi. Ona göre Şeyh Said, bu harekette bir kibritti. O olmasa başka birisi yapardı. Kendisi de bu isyana Şeyh Said'in iğfali nedeniyle kapılmamıştı. Şeyh Said onu ne kandırabilir ne de zorlayabilirdi. Zaten Şeyh Said de kendisine yöneltilen zorlama ithamları karşısında kimseyi bu işe zorlamadığını ifade etmekteydi. Mazhar Müfit Bey'in Şeyh Said'i bir kibrit olarak nitelendirdiniz demek ki bu isyan hazırlanmıştı sorusu üzerine şüphesiz öyle olduğunu belirten Salih Bey, hükûmetin şeriata aykırı davranışlarının bu isyanı hazırladığını belirtti. Ancak onun bahsettiği hazırlık asiler tarafından plan, program yaparak tertibat almak yönünde bir hazırlık değil, şartların oluşması anlamında bir hazırlıktı. İsyandan önce Şeyh Said'i bir gece evinde misafir eden Salih Bey, aralarında dinin gidişatı üzerine konuşmalar yaptıklarını ancak isyan konusunda herhangi bir plan yapmadıklarını ifade etti.

Salih Bey'in aktardığı bilgilere göre Hani Nahiye Müdürü Hüsnü Bey, Şeyh Said'in gezdiği yerlerde propaganda yaptığını haber almış, yaptığı tahkikat neticesinde üstlerini bilgilendirmek için hazırladığı raporunu postaya vermişti. Lice'den bu durumu haber alan Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Tahir, postayı basarak bu evrakı ele geçirmişti. Ancak Salih Bey'in bu tahkikatın içeriğinden haberi yoktu.

Mahkemenin Hanili Salih Bey'i sorgularken gündeme getirdiği konulardan biri de Diyarbakır'a hücum konusuydu. Daha önceki duruşmalarda Şeyh Said'in de ifade ettiği gibi Diyarbakır'a hücum konusu Hanili Salih Bey'in fikriydi. Şeyh Said bu fikirde

olmadığı hâlde Salih Bey'in teklifine uymuş, Diyarbakır'a hücum emri vermişti. Diyarbakır'a hücum konusunu izah eden Salih Bey'e göre Şeyh Said'in adamları Diyarbakır'a hücum taraftarıydılar. Çünkü dağlarda iâşe sıkıntısı yaşanmaktaydı. Diyarbakır'dan gelen istihbarat da Diyarbakır'da asker olmadığı ve şehrin kolayca zapt edilebileceği yönündeydi. Diyarbakır zapt edildikten sonra hükûmete bazı talepler iletilecek ve anlaşılacaktı. Hükûmetin talepleri kabul etmemesi durumunda izlenecek olan hareket tarzını ise planlamamışlardı. Mazhar Müfit Bey'in bu çok hesapsız bir hareket olurdu demesi üzerine ise *"Zaten hangi hareketimiz hesaplıydı? Evvelce de dedim. Bizim hareketimiz bir nevi intihardı."* karşılığını verdi. Bunun üzerine Diyarbakır'a hücumları sırasında İngiltere'den Diyarbakır postanesine gelen *"Kürdistan Harbiye Nezareti, Başvekâleti"* yazılı evraklar sorulduğunda bunlardan hiçbir surette haberi olmadığını söyledi.

Hanili Salih Bey'in sorgusundan sonra oğlu Hasan'ın sorgusuna geçildi. Kardeşleriyle beraber babası Salih Bey'in ve amcası Mustafa Bey'in yanında olduğunu belirten Hasan, hiçbir çatışmaya girmediğini ifade etti. Hanili Hasan'ın sorgusundan sonra yargılamaya 14 Haziran 1925 Pazar günü devam etme kararı alınarak duruşmaya son verildi⁴⁷⁷.

8. 14 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

14 Haziran Pazar günü devam eden mahkemede Hanili Mustafa Bey'in torunu Örfî, Hanili Şeyh Abdullah, Hanili Şeyh Ömer, Hanili Şeyh Adem, Binbaşı Kasım Bey'in babası Ahmet Ağa, Kasım Bey'in kardeşi Ali, Ahmet Ağa oğlu Cündi, Yüzbaşı Ali Avni Efendi ile o günkü duruşmada davaya dâhil edilen Madenli Kadri Efendi ve Molla Mahmut'un sorguları yapıldı.

Kasım Bey'in babası Ahmet Ağa'nın sorgusu sırasında söz alan Ahmet Süreyya Bey, Ahmet Ağa'nın isyana dâhil olduğuna dair bir delil bulunmadığını, zaten yaşının ve sağlık durumunun da isyana dâhil olmaya müsait olmadığını belirterek Ahmet Ağa'nın beraatini talep etti. Savcının bu talebini değerlendiren mahkeme heyeti, başka bir suçtan tutukluluğu bulunmadığı takdirde Ahmet Ağa'nın beraatine karar verdi.

⁴⁷⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 219-243.

Sorgusu yapılanlardan Madenli Kadri Efendi, Maden’de Şeyh Said’in inzibat memurluğu görevini üstlendiğinden sanık sıfatını taşımaktaydı. Kendisi ise bu görevi şehirdeki memurların ısrarı üzerine üstlendiğini belirtmekteydi. Hürmetkâr bir üslupla Şeyh Said’e yazdığı mektuplar sorulduğunda bunları Şeyhin gönlünü kazanarak asileri Maden’e yönlendirmesinin önüne geçmek için yazdığını söyledi. Aslen Piranlı olan Molla Mahmut ise Şeyh Said’in kardeşi Abdurrahim’in vekili olarak maiyetindeki yirmi otuz muhafızla Maden’e gelmişti. Kadri Efendi’nin ifadesine göre Molla Mahmut, kendisini ve Maden’deki işleri kontrol etmek üzere gelmişti. Molla Mahmut’un ifadelerine göre ise Şeyh Abdurrahim tarafından Piran’dan zorla getirilmiş, can korkusundan bu işe karışmak zorunda kalmıştı.

Sorgusu yapılanlardan Yüzbaşı Ali Avni Efendi, Şeyh adına memuriyet kabul etmekten sanıktı. Şeyh Said tarafından Darahini inzibat memuru atanan Fakih Hasan Fehmi de Ali Avni Efendi’yi yarı maaşla görevlendirdiğini söylemekteydi. Ali Avni Efendi ise ifadelerinde maaşla görev aldığını inkâr etmekte, aldığı parayı asilerin el koyduğu hayvanına karşı aldığını iddia etmekteydi. Ancak tıpkı Fakih Hasan gibi Şeyh Said de ona görev verdiğini söylemekteydi. Şeyh Said’in ifadesine göre Teğmen Mihri Efendi ve Yüzbaşı Ali Avni Bey, Şeyh Said’in yanına giderek elini öpmüşler, nasihatlerini dinlemişlerdi. Ali Avni Efendi, Şeyh Said’in yanına sırtına süngü dayalı bir şekilde götürüldüğünü belirttikten sonra parayı aldığını ancak hiçbir vazife görmediğini ifade etti. Ali Avni Bey’in sorgunun ardından duruşmaya son verilerek yargılamaya 15 Haziran’da devam etme kararı alındı⁴⁷⁸.

9. 15 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

15 Haziran 1925 tarihli duruşmada, 8 Haziran’da davaya dâhil edilmesine karar verilen Genç vilayeti eski valisi İsmail Hakkı Bey’in sorgusu yapıldı. İsmail Hakkı Bey’e yöneltilen ilk soru isyandan önce isyan çıkacağına dair bazı emare ve delilleriniz var mıydı sorusu oldu. İsmail Hakkı Bey’in yoktur cevabını, “*Yok ise haber veren olmamış mıdır?*” sorusu izledi. İsmail Hakkı Bey’in katiyen olmadı cevabı üzerine Başmuallim Mehmet Zeki Bey’in kendisine bildirdiklerinin ihbar mahiyetinde olup olmadığı soruldu. İsmail Hakkı Bey’in verdiği uzunca cevapta aktardığı bilgilere göre Çapakçur

⁴⁷⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 243-268.

Başmuallimi Mehmet Zeki Bey, kötü idareden (okula devam etmeme ve zimmetine para geçirme iddiaları gibi) dolayı azledilmiş ve asker alma şubesine teslim edilmişken firar etmişti. Sonra yine mektep muallimliğine atanmış, zengin bir Ermeni dul kadınla evlenerek mallarını üzerine geçirmek istemişse de ihbar üzerine başarısız olmuştu. Mektepten de usule aykırı para alması⁴⁷⁹ vesaire işlerden dolayı hakkında tahkikat yapılmış ve vilayet makamına yazılmıştı. Bunun üzerine görevden azledilmişti. 6 Ocak 1925 tarihinde Dâhiliye Vekâleti'nden gelen bir şifrede Mehmet Zeki Bey'in ihbarlarını araştırması yönünde bir emir aldığını belirten Vali İsmail Hakkı Bey, yaptırdığı tahkikatta Mehmet Zeki Bey'in ihbarlarına dair somut bir delile ulaşamadığını, kendisinin de Mehmet Zeki Bey ile görüştüğü ancak herhangi bir bilgi alamadığını ifade etti. Mehmet Zeki Bey'in sadece Ankara'ya giderek bildiklerini orada anlatacağını söylediğini, bu durumu Ankara'ya bildirmesi üzerine ise Ankara'dan Mehmet Zeki Bey hakkında tahkikat yapılması yönünde bir cevap geldiğini belirtti. Bu cevaptan sonra Mehmet Zeki Bey'i mahkemeye verdiğini ve görevden uzaklaştırdığını ifade etti. Mehmet Zeki Bey'in ihbarlarında isyana dair bir ihbar bulunmadığını, yalnızca Ankara'ya karşı bir suikasttan bahsedildiğini belirtti.

İsmail Hakkı Bey'in bu cevabı üzerine Genç eski mebusu Hamdi Bey'in ihbarı soruldu. Hamdi Bey'in ihbarını da araştırıldığını belirten İsmail Hakkı Bey, bu ihbara dair de somut bir şey elde edemediğini, Mebus Hamdi Bey'in tekrar mebus seçilemediğinden böyle bir işe kalkıştığı kanaatine vardıklarını ifade etti. Bu cevap üzerine sorgusu sırasında Vali'yi isyan konusunda uyardığını belirten Fakih Hasan'ın ihbarı soruldu. İsmail Hakkı Bey, Fakih Hasan'ın kendisine kesinlikle böyle bir malumat vermediğini, o anda orada hazır bulunan Fakih Hasan ise Vali'ye bu meseleyle ilgili malumat verdiğini iddia ettiler. Mahkeme heyeti, ihbarlar konusundaki bu sorulardan sonra bir Vali'nin en önemli işlerinden birinin yönettiği vilayetin asayişini sağlamak olduğunu belirterek Şeyh Said'in aylarca Genç vilayeti dâhilindeki kasaba ve köyleri dolaşarak vaazlar vermesi ve propaganda yapmasının nasıl dikkatini çekmediği soruldu. Şeyh Said'in Genç vilayetinde dolaştığı günlerde hasta olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, Şeyh Said'in bu kadar mühim ve sakıncalı bir kişi olduğunu bilmediğini, madem bu kadar mühim ve sakıncalı

⁴⁷⁹ İsmail Hakkı Bey'in sorgusunun ilerleyen bölümünden Mehmet Zeki Bey'in bu parayı ihbar telgraflarını Ankara'ya gönderebilmek için aldığı anlaşılmaktadır. **Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)**, s. 278.

bir kişiye Hınıs kazasının neden kendilerini bilgilendirmediğini sordu. İsmail Hakkı Bey'in bu cevabı üzerine Mazhar Müfit Bey, o hâlde neden bir nasihat heyeti⁴⁸⁰ gönderdiğini sordu. Bu soruya cevap veremeyen İsmail Hakkı Bey sessiz kaldı. Bu sorunun ardından konu İsmail Hakkı Bey ile Şeyh Said'in Darahini'deki görüşmelerine geldi. İsmail Hakkı Bey'in ifadelerine göre Şeyh Said, İsmail Hakkı Bey'i evinde ziyaret etmişti. İlk olarak Fakih Hasan kendisine gelmiş, birlikte Şeyh Said'i ziyarete gitmeyi teklif etmişti. İsmail Hakkı Bey ise kendisinin bir vali olduğunu hatırlatarak bu teklifi reddetmişti. Dâhiliye Vekili bile gelse Vekil'in valinin makamını ziyaret etmesi gerektiğini söylemiş, makam sahibi birinin Şeyh Said'in ayağına gitmesinin uygun olmayacağını belirtmişti. Sonrasında namaz kılan biri olmadığından Şeyh Said'in de kendisini ziyaret etmek istemediğini, en nihayetinde ziyaretine geldiğini, ziyaretinden sonra ise başı açık (fessiz) olduğundan Şeyh Said'in çevresindekilere kendisi hakkında *"Ermeni gibi işte bütün memurlar böyledir."* dediğini aktardı. İsmail Hakkı Bey, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey'e, Şeyh Said'in neden Çan'a gittiğini ve Çan şeyhleriyle görüştüğünü sorduğunu, Kaymakam Hilmi Bey'in de dikkate değer bir şey olmadığı ve Şeyh Said'in âdeti olduğu üzere dedesinin kabrini ziyarete geldiği cevabını verdiğini söyledi ve Şeyhin şüpheli faaliyetlerine dair herhangi bir malumat almadığını iddia etti.

Mahkeme heyetinin soru yönelttiği Fakih Hasan ise İsmail Hakkı Bey'in kendisine eski mebus Hamdi Bey'in ihbarından bahsederek Kürtçülük hareketi hakkında bilgisi olup olmadığını sorduğunu, Başmuallim Mehmet Zeki'yi evine çağırıp tehdit ettiğini, Genç vilayeti Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi Rüştü Bey'i tehdit ettiğini ve azarladığını, bu ihbarların tümünün doğru olduğunu söylemesi üzerine Vali'nin kendisini de azarladığını belirtti. Fakih Hasan'ın bu ifadelerinden sonra İsmail Hakkı Bey'e Jandarma Teğmen Fehmi Efendi ve Perhangök (Fahran) Nahiye Müdürü Tevfik Efendi'nin verdiği raporları niçin ilgili makamlara iletmediği sorusu yöneltildi. Jandarma Teğmen Fehmi Efendi'den rapor almadığını belirten İsmail Hakkı Bey, Tevfik Bey'in

⁴⁸⁰ Vali İsmail Hakkı Bey, 25 Nisan 1925'te 7'nci Kolordu Kumandanlığına gönderdiği Darahini'nin işgali ile ilgili raporunda 14 Şubat 1925'te Şeyh Said'e bir nasihat heyeti gönderdiğini ve vilayet merkezine geldikleri takdirde silahla karşılık vereceklerini bildirildiğini yazmıştı. Sorgusu sırasında kendisine sorulan nasihat heyetiyle ilgili soruya sessiz kalmasının sebebinin Şeyh Said'in niyetinden haberdar olmadığı yönündeki ifadesini çürütmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.

raporunun aynısının jandarma komutanına da geldiğini bildiğinden göndermediğini belirtti.

Mahkeme üyelerinden Ali Saip Bey, Mehmet Zeki Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgraflardan Sıddık adında Kürtçülük propagandası yapan bir öğretmenin Çapakçur'a atanması ile ilgili bölümü okuyarak İsmail Hakkı Bey'e neden bu ihbarı dikkate alıp bu kişi hakkında tahkikat yapmadığını sordu. Vali İsmail Hakkı Bey ise bu ifadeleri ilk defa duyduğunu söyleyerek Dâhiliye Vekâleti'nden kendisine gönderilen telgrafta sadece Gazi Paşa'ya suikast meselesinden bahsedildiğini ve bu hususu araştırmasının istendiğini belirtti.

Başmuallim Mehmet Zeki Bey hususunda söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, Vali İsmail Hakkı Bey'in Başmuallim Mehmet Zeki Bey'in zimmetine para geçirdiği ve sattığı kitapların parasını kendisine sarf ettiğini, bu yüzden yaptığı ihbarlardan dolayı değil vazifeyi suistimalden dolayı azledildiğini söylediğini belirterek öyleyse neden Başmuallim Zeki Bey'in vazifeyi suistimalden dolayı değil, Hacı Mehmet hakkındaki ihbarından dolayı mahkemeye sevk edildiğini sordu. İsmail Hakkı Bey bu işin vilayette değil Çapakçur kazasında gerçekleştiğini, bu yüzden bu konu hakkında bilgisi olmadığını söyledikten sonra aynı soruyu Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Efendi'nin cevaplama istendi. Hüseyin Hilmi Efendi de Başmuallim Mehmet Zeki'nin ihbarından dolayı değil, vazifeyi suistimalden dolayı mahkûm edildiğini sandığını belirtti. Bu cevaptan sonra zamanın yetersizliğinden dolayı duruşmaya son veren mahkeme heyeti, yargılamaya bir sonraki gün devam etme kararı aldı⁴⁸¹.

10. 16 Haziran 1925 Tarihli Duruşma⁴⁸²

16 Haziran'da gerçekleşen duruşmada Çapakçur'a bağlı Perhengök Nahiye Müdürü Tayyip Ali Efendi'nin sorgusu yapıldı. İsyandan evvel Perhangök nahiyesinden geçen Şeyh Said burada bir gece kalmış, Tayyip Ali Efendi de kendisini karşılamış ve vaazını dinlemişti. Tayyip Ali Efendi, Şeyh Said'in bu ziyaretini ne bağlı olduğu Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey'e ne de Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'e haber vermemişti. Tayyip Ali Efendi, dededen Şeyh Said'in müridiydi. Şeyh Said ilk ifadesinde

⁴⁸¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 268-278.

⁴⁸² Mahkeme zabıtnamesinde 15 Haziran'da gerçekleşen duruşmanın sonunda yargılamaya sonraki gün devam edileceği ibaresi yer almıştır. Ancak sonraki günkü duruşmanın sonunda 16 Haziran 1925 tarihi yerine sehven 15 Haziran 1925 tarihi yazılmıştır.

Tayyip Ali'nin kendileriyle beraber olduğunu sandığını ancak sonradan öyle çıkmadığını söylemişti. Genç eski mebusu Hamdi Bey, Kürkçülük faaliyetlerinde bulunduğu ve İngilizlerle ve Cıbranlı Halit ile haberleşmesi olduğu gerekçesiyle Tayyip Ali Bey'i ihbar etmişti. Genç Valisi İsmail Hakkı Bey, yaptırdığı tahkikatta böyle bir şeye rastlanmadığını belirtmişti. Tayyip Ali Efendi ise daha önceden mebus adayı olduğundan Hamdi Bey ile aralarında bir çekişme olduğunu, Hamdi Bey'in kendisini lekelemek için iftira attığını ifade etti. 16 Haziran tarihli bu duruşmada başka bir sanığın sorgusu yapılmadı ve vaktin geç olmasından dolayı mahkeme 19 Haziran'a ertelendi⁴⁸³.

11. 19 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

19 Haziran Cuma günü duruşmada Çapakçur Hâkimi Bağdatlı Ali Rıza Efendi, Şeyh Şemsettin, Hacı Sadullah oğlu İbrahim Bey, Hacı İlyas Efendi, Hanili Mustafa Bey'in oğlu Mahmut, Cemilpaşazâde Ekrem, Cemilpaşazâde Ömer, Cemilpaşazâde Cevdet, Cemilpaşazâde Memduh, Cemilpaşazâde Muhittin ve Nakib Bekir Sıtkı'nın sorguları yapıldı. Ayrıca Genç eski mebusu Hamdi Bey ve Palu Jandarma Çavuşu Mustafa Efendi mahkeme huzuruna çıkarılarak şahit olarak dinlendiler.

İlk sorgusu yapılan Çapakçur Hâkimi Bağdatlı Ali Rıza Efendi oldu. Ali Rıza Efendi, Şeyh Said Çapakçur'a geldiğinde ziyaretine gitmiş, çevresindekilere isyanı öven sözler söylemişti. Ayrıca Başmuallim Mehmet Zeki Efendi'yi yargılayan Ali Rıza Efendi, Mehmet Zeki'yi üç ay hapse mahkûm etmişti. Mehmet Zeki Efendi'yi iftira suçundan mahkûm ettiğini belirten Ali Rıza Efendi, Mehmet Zeki'nin mahkemeye gelmediğini, bu yüzden verdiği kararı kaymakamlığın hazırladığı fezleke üzerinden verdiğini belirtti.

Ali Rıza Efendi'nin ardından Şeyh Şemsettin'in sorgusuna geçildi. Şeyh Şemsettin, Şeyh Said ve beraberindeki bazı isimlerin yakalanmasından sonra bir süre firari olarak dolaşmış, Nisan ayı sonlarında Silvan'daki askerî birliklere affedilmek şartıyla teslim olmayı teklif etmişti. Ankara'ya bildirilen bu teklif, Vekiller Heyeti'nde görüşülmüş ve reddedilmişti⁴⁸⁴. 26 Mayıs 1925 tarihli duruşmada davaya dâhil edilmesine karar verilen Şeyh Şemsettin, İzzet Kemalettin Şekip ve Hüseyin Hasip Efendileri avukatı olarak tutmuştu. Şeyh Şemsettin'in sorgusuna kimlik tespitiyle başlandı. Silvanlı Şeyh Yusuf oğlu Şeyh Şemseddin, 60 yaşında olduğunu ve çiftçilikte

⁴⁸³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 278-287.

⁴⁸⁴ BCA, 30/18-1-1-13-24-17.

uğraştığını belirtti. Nakşibendi tarikatına mensup olduğunu belirten Şeyh Şemsettin, şeyh değil mürit olduğunu fakat tarikat izni aldığını ifade etti. İsyana iştirakini kesinlikle reddeden Şeyh Şemsettin, hükûmete ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığını telgraflarla bildirdiğini söyleyerek telgrafları gösterdi⁴⁸⁵. Asilerin üzerine saldırarak ateş ettiğini belirten Şeyh Şemsettin, Silvanlı Sadık Bey'in kendi köylüleri tarafından öldürüldüğünü duyduktan sonra dağlara kaçarak firar ettiğini söyledi. Şeyh Şemsettin'in bu ifadelerinden sonra Silvan Kaymakamı Abdulvahap Bey'in 1 Mayıs 1925 tarihli raporu okundu. Raporda, Şeyh Şemsettin'in başlangıçta Şeyh Said aleyhinde sözler söylediği ve hükûmete bağlılığını bildirdiği hâlde Silvan'ın işgalinden 10 gün önce birdenbire köyüne çekilerek kardeşi Şeyh Nuri ile istişare edip yeğeni Fahri ve oğlu Feyzi vasıtasıyla halkı isyana teşvike başladığı belirtilmekteydi. Raporu kaleme alan Silvan Kaymakamı Abdulvahap Bey'in değerlendirmesine göre Şeyh Şemsettin bir süre isyanın seyrini izlemiş, isyan hareketinin akıbetini kestiremediğinden bizzat harekete geçmemiş, oğlu ve yeğeni vasıtasıyla çalışmalarda bulunmuştu. Ancak isyanın asiler lehine seyreden bir hâl almasından sonra Şeyh Şemsettin de harekete geçmişti⁴⁸⁶.

Bu raporun okunmasından sonra Silvan baskını sırasında köyü olan Kamışlı'da olduğunu belirten Şeyh Şemsettin, o sırada hasta olduğunu söyledi. Şeyh Şemsettin'in ifadelerine göre asiler Şeyh Şemsettin'e silahla saldırmış, o da dağlara firar etmişti. Mahkeme heyeti Reisi Mazhar Müfit Bey'in, "Silvan'a hücum edip, çarpışmaya girmişsin, başarısız olduktan sonra da affedilmek şartıyla teslim olma teklifinde bulunmuşsun" cümlesini, kesinlikle böyle bir eylem içine girmedim diyerek cevaplayan Şeyh Şemsettin, okuma yazma bilmeyen cahil bir adam olduğunu, bunu da her zaman herkese söylediğini ifade etti. Mazhar Müfit Bey'in isyana yönelik sorularından sonra Ali Saip Bey ile Şeyh Şemsettin arasında aşağıdaki diyalog yaşandı:

"Ali Saip Bey: Senin tekken var mı?"

Şeyh Şemsettin: Nakşibendiyim. Ömeran'da ve Kamışlı'da tekkelerim vardır. Silvan'a yedi sekiz saat mesafededir. Tekkelerim pederden mevrustur

⁴⁸⁵ Şeyh Şemsettin isyanın başlangıcında hükûmetin yanında yer almış, hatta 22 Şubat 1925 tarihinde Silvanlı Sadık Bey ile birlikte Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek bağlılıklarını bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa da aynı gün gönderdiği cevapta göstermiş oldukları vatanperverlikten dolayı kendilerine teşekkürlerini iletmişti. Bkz. CA, 1016951-11; CA, 1016951-9.

⁴⁸⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G119/0003.

(mirastır). Her biri 15-20 kişi alır. 40-50 kadar erkek ve 40-50 kadar kadın müridim vardır.

Ali Saip Bey: Şeyh Said Efendi? Dinliyor musunuz?

Şeyh Said: Belî. Dinliyorum.

Ali Saip Bey: Hayvanattan da müritlerin var mı?

Şeyh Şemsettin: Hayvanattan müridim yoktur.

Ali Saip Bey: Ayin zamanında müritlerin ne yapar?

Şeyh Şemsettin: Ayin zamanında Allah diye zikir ederler.

Ali Saip Bey: İçlerinde tilki ve köpek gibi bağırانlar da vardır değil mi?

Şeyh Şemsettin: Tilki köpek gibi bağırان olmaz o yalandır.

Ali Saip Bey: Müritler huzuruna ne merasimle girerler? Yerlere sürünerek girerler değil mi?

Şeyh Şemsettin: Müritler adeta benim yanıma çıkarlar. Sürünerek girmezler.

O da iftiradır. Ayakta tekkeye girerler.

Ali Saip Bey: Yüzüne niçin perde nikab (peçe) vuruyorsun?

Şeyh Şemsettin: Yüzüme nikab örttüğümün sebebi sıcaktan muhafaza için örterim.

Ali Saip Bey: Huzura giren müritler baygınlık geçirirler mi? Hatta o zaman Allah'ın cemalini (güzel yüz) göster emret ya şeyh diye bayılırlar ve Cemalullah (Allah'ın güzellik sıfatı) bu suretle tecelli eder değil mi?

Şeyh Şemsettin: Huzura giren müritlerden beni görünce bayılanlar olduğu iddiası yalandır. Zikir neticesinde de olmaz. Allah'ın cemalini göster ya şeyh diye bağırıp da ben de nikabı kaldırdığım yalandır. Bunlar hep iftiradır.”

Şeyh Şemsettin ile Ali Saip Bey arasında geçen bu diyalogun canlı şahitlerinden olan Savcı Ahmet Süreyya Bey, kaleme aldığı hatıratında Şeyh Şemsettin'in bu diyalogdan sonra ölü gibi bir hâl aldığını, diğer bütün şeyhlerin de benizlerinin sarı toprak rengini aldığını ve utançtan önlerine eğdikleri başlarını doğrultamadıklarını yazmıştı⁴⁸⁷. Şeyh Şemsettin'in din algısı ve ibadet anlayışı hakkında bilgiler veren bu diyalogdan sonra duruşmaya diğer sanıkların sorgularıyla devam edildi. Diğer sanıkların sorguları sırasında bir aralık Mazhar Müfit Bey ile Şeyh Şemsettin arasında aşağıdaki diyalog yaşanır:

⁴⁸⁷ Örgüevren, s. 273.

“Mazhar Müfit Bey: Şeyh Şemsettin Efendi, okur yazar değilim diyorsun. Ne okuyup üflüyorsun?”

Şeyh Şemsettin: Kelam-ı Kadim okuyorum.

Mazhar Müfit Bey: Kendi kendine oku, bize okuyup üfleme.”

İkili arasındaki bu diyalogdan anlaşıldığına göre Şeyh Şemsettin nefesinin kuvvetine başvurarak hâkim heyetini okuyup üflemeğe başlamıştı. Şeyh Şemsettin'den sonra sorgulananlardan biri de o günkü duruşmada davaya dâhil edilen Molla Fakrullah oğlu Hacı İlyas Efendi'ydı. Hacı İlyas, Şeyh Said'in isyanını meşru ilan etmekle suçlanmaktaydı. Asiler, Darahini'yi işgal ettiklerinde tüm memurlara görevden el çektirdikleri hâlde Müftü Hacı İlyas'ı görevden uzaklaştırmamışlardı. Hacı İlyas isyanı meşru göstermek gibi bir eylem içine girmediğini, zaten kendisinin isyanı hoş görmediğini çünkü kendisinin şeriatın kalktığı düşüncesinde olmadığını ifade etti. Hacı İlyas, Şeyh Said'e şeriat konusunu Ankara'ya yazarak dile getirmesini, aksi bir hareket içine girerse devletin nazarında eşkıya konumuna düşeceğini söylediğini iddia etmekteydi. 19 Haziran'da davaya dâhil edilen bir başka isim de Hanili Mustafa Bey'in oğlu Mahmut Bey'di. Mahmut Bey, isyan sırasında hapisteydi. Ancak isyandan evvel Erzurum'dan üç tüfek, on bin cephane getirmişti. Ayrıca hapse girdiği 16 Eylül 1924 tarihinden evvel Hanili Mustafa oğlu Arif Bey'e Şeyh Said ve Hacı Musa Bey'in Kürdistan istiklâli için haberleştiklerini söylemişti.

Mahmut Bey'in sorgusundan sonra Genç eski mebusu Hamdi Bey mahkeme huzuruna çıkarılarak şahit sıfatıyla bilgisine başvuruldu. Hamdi Bey'in ifadelerine göre İstanbul'da kurulan Kürt cemiyeti doğuda bir Kürdistan devleti kurmak için çalışmaktaydı. Bu yapılanmanın doğu illerindeki en aktif adamı Yusuf Ziya'ydı. Bu durumu rapor ettiğini bildiren Hamdi Bey, Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'in Dâhiliye Vekâleti nezdinde kendisini tekzip ettiğini belirtmekteydi. Şeyh Şerif'in isyandan evvel de bölgede sık sık dolaştığını ve Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey ile münasebeti olduğunu aktardı. Vali İsmail Hakkı Bey'i isyan hazırlıklarından haberdar ettiğini belirten Hamdi Bey, Vali'nin kendisine *“Evet ben de hissediyorum, tamamıyla tahkikat yapıldıktan sonra yazacağım.”* dediğini ifade etmektedir. Vali İsmail Hakkı Bey ise Hamdi Bey'in verdiği malumatı Dâhiliye Vekâletine aynen ilettiğini, yaptırdığı tahkikattan bir netice çıkmadığını belirtti.

Genç eski mebusu Hamdi Bey'in ardından Palu Jandarma Çavuşu Mustafa Efendi, mahkeme heyetinin ve tüm sanıkların huzurunda şahit olarak dinlendi. Jandarma Çavuşu Mustafa Efendi'nin aktardığı bilgilere göre 13 Kasım 1924'te Haylan köyüne gelen Şeyh Şerif, kendisini yanına çağırtmış, Mustafa Efendi'nin devletin resmî görevlisinin kimsenin ayağına gitmeyeceğini söylemesi üzerine üç silahlı adam gönderterek zorla aldırıştı. Yüz kişiye yakın bir kalabalığın ortasında oturan Şeyh Şerif, Çavuş Mustafa Efendi'yi gördüğünde silahını çekerek "*Sen Türk'sün. Seni Zazaların ayağına kurban edeceğim.*" demiş, yanındakiler Şeyh Şerif'e engel olmuşlardı. Çavuş Mustafa Efendi'nin jandarma olduğunu belirtip kendisine iltihak edemeyeceğini belirtmesi üzerine Mustafa Efendi'yi dövmüşlerdi. Sonrasında ahaliye "*Ben Cumhuriyeti yakacağım. Beş yüz askerim var. Burhanettin'i [Sultan Abdülhamit'in oğlu Burhanettin Efendi'yi kastederek] halife yapacağım. Burhanettin'i Arabistan'dan Acemistan'a getirttim. Paşaları keseceğim, Zazaları paşa yapacağım. Zazaları yedi yaşından yetmiş yaşına kadar paşa yapacağım.*" demiştir. Mustafa Efendi'ye dönerek "*Bu köylerden firari filan tutarsan seni köylüler vuracak.*" diye de eklemiştir. Ahaliye de bu Mustafa Çavuş bu toplantıyı ihbar ederse onu öldürünüz diye tembihlemiştir. Oradan kurtulduktan sonra Genç vilayetine giden Mustafa Çavuş, Vali İsmail Hakkı Bey'e yaşananları bildirmiştir. Ancak asiler yalancı şahit tutarak Palu Kaymakamı Fehmi Efendi'yi kandırmışlardı. Fehmi Efendi de Genç vilayetine Mustafa Çavuş'un söylediklerinin yalan olduğunu bildirmiş, Mustafa Çavuş ahaliyi fesada sürüklemekten üç ay hapis cezası almıştı.

Şahitlerin dinlenmesinden sonra Cemilpaşazâde Ekrem, Ömer, Cevdet, Kadri, Memduh ve Muhittin Beylerin sorguları yapıldı. Cemilpaşazâde ailesine mensup bu sanıklar, isyandan önce herhangi bir isyan hazırlığı içinde olunduğundan haberdar olmadıklarını ifade ettiler. Asilerin Diyarbakır'a taarruzları sırasında hapiste olduklarından asilerle herhangi bir bağlantılarının olmadığını da belirttiler. 19 Haziran'daki duruşmada sorgulanan son isim ise Nakib Bekir Sıtkı Bey olmuştu. Nakib Bekir Sıtkı da aleyhinde söylenenleri reddetmiş, asilerle irtibatı olmadığını ifade etmiştir.

Sorguların ardından Savcı Ahmet Süreyya Bey söz alarak şimdiye kadar isyanla birinci dereceden ya da ikinci dereceden ilgili bulunan 74 kişinin sorgulamalarının yapıldığını belirtti. Bu sanıklar dışında davaya dâhil edildiği hâlde henüz sorguları yapılmayan kişiler de mevcuttu. Savcı Ahmet Süreyya Bey, bu kişilerin davalarının Şeyh

Said davasından ayrılmasını talep etti. Savcının talebini görüşen mahkeme heyeti henüz mahkeme karşısına çıkarılmayan basın mensupları ile Mal Müdürü Şükrü Efendi'nin davalarının bu davadan ayrılmasına ve bu kişilerin davalarının bilahare görülmesine karar verdi. Bu kararın ardından tekrar söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, sanıkların her biri hakkındaki mütalaalarını hazırlamak için sanıklar hakkındaki dava evrakının ve mahkemede verdikleri ifade zabıtlarının incelenmek üzere savcılık makamına teslim edilmesini ve sanıkların da müdafaalarını hazırlamaları için mühlet verilmesini talep etti. Mahkeme heyeti bu talepleri de kabul ederek mahkemeyi 27 Haziran 1925 tarihine erteledi⁴⁸⁸.

12. 27 Haziran 1925 Tarihli Duruşma

27 Haziran 1925 tarihli duruşma, Savcı Ahmet Süreyya Bey'in isyanın mahiyeti hakkındaki mütalaasını ve son iddianamesini mahkeme heyetine sunduğu konuşmasıyla başladı. Savcı Ahmet Süreyya Bey'e göre Türkiye Cumhuriyeti devletinin doğu vilayetlerinde Türk vatanını parçalamak ve hükûmet kuvvetlerini zaafa düşürmek hedefiyle girişilen bu isyan, yakın geçmişte Bosna Hersek'te, Arnavutluk'ta, Suriye ve Filistin'de yaşanan ve buraların Türk hâkimiyetinden çıkmasına neden olan isyanlardan farksızdı. İsyanın kökleri meşruti yıllarda başlayan Kürtçülük hareketlerine kadar dayanıyordu. Yurt içindeki gizli örgütlerin çalışmaları neticesinde ortaya çıkan bu isyanın yurt dışından da beslendiğine ve destek gördüğüne şüphe yoktu. İsyanı gerçekleştirenler bu isyana dine aykırı bazı uygulamalara son vermek için giriştiklerini iddia etmekteydiler. Oysa Ahmet Süreyya Bey'e göre sanık olarak yargılananlardan hiçbiri Türk toprakları gayrimüslim düşmanlar tarafından çiğnendiği yıllarda kollarını bile kıpırdatmamıştı. Bu isyanla birlikte bir kez daha ortaya çıkan bir gerçek de vardı ki din, tekkeler ve şeyhler memleketin doğu vilayetlerinde bir isyan vücuda getirmek isteyenlerin en fazla kullandıkları silahlardı. Bu silahlarla cahil halkın maneviyatı iğfal ediliyor, birçok

⁴⁸⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 287-308. Mahkeme zabıtnamesinde mahkemenin 20 Haziran 1925 tarihine ertelendiği belirtilmektedir. Ancak bu tarihin sehven yazıldığı düşünülmektedir. Çünkü bu kararın alındığı 19 Haziran 1925 tarihinin bir gün sonrası olan 20 Haziran'a kadar ne savcının dava evrakını baştan sona tetkik ederek sanıklar hakkındaki mütalaasını hazırlaması ne de sanıkların savunmaları için hazırlanmaları mümkün değildir. Bu yüzden bu duruşmanın 20 Haziran'da değil 27 Haziran'da yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü hem Savcı Ahmet Süreyya Bey'in hatıralarında hem de dönemin basınında müdafaaların alınmasına 27 Haziran'da başlandığı belirtilmektedir. Bkz. Örgöevren, s. 274; *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1925, s. 1; *Vakit*, 27 Haziran 1925, s. 1.

masumun kanına giriliyordu. Oysa isyanın, dünyadaki tüm pisliklerden azade olan din ile alakadar gösterilmesi, dinsizlikten başka bir şey değildi. İsyanın lideri Şeyh Said, isyanın Piran'da yaşanan bir olay sonrasında başladığını ve daha öncesinden planlanmış bir hareket olmadığını iddia etmekteydi. Halbuki sadece Şeyh Said değil isyana iştirak eden diğer isimler de yıllardır bir hazırlık içindeydiler. Bölge halkını da bu fikre hazırlamak için köy kasaba dolaşarak propaganda yaptıkları, deliller ve şahitliklerle sabitti. Acı olan ise kurucuları tarafından ibadet maksadıyla açılan tekke ve zaviyelerin adeta bu kirli emellerin yürütüldüğü gizli karargâhlar hâline getirilmiş olmasıydı. Şeyhlikle uzaktan yakından alakası olmayan Şeyh Şemsettin'in tekkesindeki müritlerini hayvan kılığına sokarak kendisine taptırması, insanların tekke ve zaviyelerde ne suretle suistimal edildiklerinin deliliydi.

Konuşmasına sanıkların isyan sırasında üstlendikleri rolleri izah ederek devam eden Savcının belirttiğine göre Şeyh Said, mahkemedeki ifadelerinde de kabul ettiği üzere bu isyan hareketinin lideriydi. Şeyh Abdullah, Kâmil Bey, Baba Bey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan Fehmi, Çanlı Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal, Hanili Salih Bey, Hanili Mustafa Bey, Şeyh Hasan, Şeyh Ömer, Şeyh Adem, Madenli Kadri, Şeyh Şemsettin ve daha isimlerini zikretmediği toplam 53 kişi isyan hadisesinin asıl failleriydiler. Bu 53 sanığın isyan sırasında işledikleri suçların delillerle sabit olduğunu ifade eden Ahmet Süreyya Bey, isyanın başarıyla neticelenmesi durumunda Türk vatanının parçalanacağını ve güya dinî bir hükûmet kurulacağını, oysa hedefin sadece dinî değil aynı zamanda millî bir hükûmet kurmak olduğunu belirtti. Ona göre asiler arasındaki yazışmalarda Türk ve Kürt kelimelerinin ayrıştırıcı bir dille kullanılması bunun deliliydi. Şeyh Said, Licelilere yazdığı bir mektubunda, "*Türklere karşı intikam hissiyle çıldıran Liceliler nerededirler?*" yazmıştı. Harekât boyunca Türk ordusundan düşman olarak bahsedilmişti. Bu ve benzeri örnekler isyanın gerçek mahiyetini gözler önüne sermekteydi. İsyanın asıl faillerini sayan Savcı Ahmet Süreyya Bey; Malazgirt Savcısı Abdülmecit Efendi, Jandarma Teğmen Mehmet Mihri Efendi, Yüzbaşı Ali Avni Efendi, Kaymakam Hüseyin Hilmi Efendi, Çapakçur Hâkimi Ali Rıza Efendi, Genç Valisi İsmail Hakkı Bey'i isyanda ikinci dereceden fail olarak niteledi. İsyanda birinci ve ikinci dereceden fail olan sanıkların suçlarını ve isyanda üstlendikleri rolleri belirttikten sonra bu sanıkların işledikleri suçlar nispetinde cezalandırılmasını, geriye kalan sanıkların ise beraatlerini talep etti.

Savcının konuşmasından sonra sanıkların müdafaaları alınmaya başlandı. Sanıkların bir kısmı yazılı bir kısmı ise sözlü müdafaada bulundular. Müdafaası alınan ilk isim isyanın lideri Şeyh Said oldu. Şeyh Said müdafaasını yazılı olarak sundu. Şeyh Said'e göre bölge halkı ilim ve yeniliklerden uzak olduğundan medreselerin kapatılması, şeyhülislamlığın kaldırılması, şeri mahkemelerin kapatılması, Men-i Müskirat Kanunu'nun kaldırılması ve evlenme ve boşanmaların bazı hükümlerinin değiştirilmesi bölge halkı üzerinde büyük bir tesir yaratmış, Sebilürreşad gibi basın organlarının yaptıkları yayınlar da bu tesiri arttırmıştı. Kendisi âdeti olduğu üzere Palu'daki atalarının kabirlerini ziyaret için Hınıs'tan Çapakçur'a gelir. Geçtiği köylerde halkı ibadete yönlendiren vaazlar verir. Darahinili Yusuf Ağa ve Mehmet Ağa'nın daveti üzerine Darahini'ye, oradan da Palu'ya gidecekken Lice'den gelen davet üzerine davet edenleri kırmamak için Lice'ye gider. Lice'de kardeşi Şeyh Tahir'in misafiri olur. Lice'den Palu'ya hareket etmek hazırlığındayken Hanili Salih Bey'in daveti üzerine Hani'ye gider. Bir gece Salih Bey'in misafiri olduktan sonra Birinci Dünya Savaşı yıllarında iki üç yıl muhacir olarak kaldığı Piran köyüne davet edilir. Birkaç yılını geçirdiği Piran'dan gelen bu davete icabet etmek zorunda kalarak Piran'a gider. Piran'dan kendisini karşılamaya gelenler arasında meğer 10 kaçak vardır. Bu kaçaklar Piran'da Mehmet Ağa oğlu Bahri'nin evinde misafir olurlar. O sırada Piran'da 20 süvari jandarma ve 2 teğmenden oluşan bir birlik vardır. Kaçakları gören bu birlik bulundukları evi basarak teslim almak ister. Kaçaklar teslim olmayacaklarını dair talâk-ı selase ile yemin ettiklerinden teslim olmayı reddederler. Bu durumu haber alan Şeyh Said, işe karışarak bir çatışma çıkmaması için iki adamını ricacı olarak gönderir. Bir teğmen Şeyh Said'in yanına gelir. Kaçaklara dokunmamaları için ricada bulunduğu hâlde teğmenin kabul etmemesi üzerine gitmeye karar vererek hayvanlarını hazırlatır. Tam da bu sırada silah sesleri duyulur. Duyduğuna göre Kürtlerden bir, jandarmalardan iki kişi yaralanmıştır. Derhal oradan ayrılarak Hani'ye uğramadan Kahkik köyüne gider. Ancak bu olaydan sonra bir galeyan başlamıştır ve kendisi de bu galeyanın önünü alamaz. Ayaklanan halk Darahini üzerine yürür. Darahini işgal edilir ve tatsız hadiseler yaşanır. Bu sırada Hacı İsmail Ağazâde Yusuf'tan Darahini'de fena şeyler yaşandığını ve engel olması için Darahini'ye gelmesini isteyen bir mektup alır. Duruma müdahale etmek için Darahini'ye giden Şeyh Said, burada hadiselerin önüne geçmeye çalışır. Civardaki bazı şeyhlere, beylere ve muhtarlara

işe karışmamaları için mektuplar yazdığını belirtir ki hemen sonrasında bu mektupların hiçbir etkisinin olmadığını ifade eder. Artık kendisi de bu işin içine girmiştir. Bu hadisenin cereyanında ne yabancı devletlerin ne Kürtçülük siyaseti takip edenlerin ne de muhalefet partisi olan TpCF'nin hiçbir parmağı olmadığı konusunda inandığı tüm kutsal değerler üzerine yemin eder. Bunlarla ne görüşmüş ne de haberleşmiştir. İsyanın ortaya çıkmasında dinî tesirlerden başka hiçbir tesir olmadığını belirtir. Kendi ifadesine göre bu işin ne önünde ne de arkasındadır. Harbe bizzat kumanda etmemiştir. Harbi ne uzaktan ne de yakından görmemiştir. Aşiretlerin hepsi kendi kafasına göre hareket etmiştir. Kimse kimsenin sözüyle ve emriyle hareket etmemiştir. Kendi vazifesi, halka zulmün önüne geçmek, esirlere iyi muamele edilmesini sağlamak ve halka vaaz ve nasihatlerde bulunmak olmuştur. Bu hadiseye iştirakindeki amacı hükûmeti şeriatın hükümlerini uygulamaya davet etmektir. Bundan çok ümitlidir. Çünkü hükûmet de onlar gibi hatta daha fazla Müslüman ve dindardır. Hatta Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda "*Türkiye Cumhuriyeti'nin dini, din-i İslamdır.*" ibaresi yer almaktadır. Maksatları ancak şeriatın tatbikini sağlamaktır. Nasihat heyetinden İsmail Efendi'nin mademki böyle bir amacımız var, söylediklerimizin tesiri için büyük bir şehri almak elzemdir tavsiyesine uyarak Diyarbakır üzerine yürümüştür. Bu arada Hani postanesinin basıldığı, Fis Ovası'nda asker ile çatışmaya girildiği haberlerini alır. Bu hadiselerden kesinlikle haberi yoktur. Daha sonrasında Bitlis'in, Elâzığ'ın işgal edildiğini duyar. Bu arada Dersimlilerin Erzincan'ı işgal ettiği, Lazların Trabzon'u işgal ettiği gibi yalan haberler de gelir. Velhasıl Osman Nuri Paşa'ya teslim olmak için Varto'ya doğru hareket eder. Sonrasında teslim olduğunu ve teslim olduğu sırada otuz senelik ticaretinin birikimi olan 411 liranın Osman Paşa'nın askerleri tarafından gasp edildiğini belirten Şeyh Said, yazılı müdafaasını Şark İstiklâl Mahkemesi'nin adaletine güvendiğini ve hakkında vereceği karara razı olduğunu belirterek bitirir. Müdafaasının kenarına aldığı notta ise Kasım Bey'in Varto'da onlara katıldığında oğlu Şeyh Ali Rıza'dan 100 lira aldığını, bu paranın bir kısmını harcadığını, kalanının ise adliyede korunduğunu, bu paranın kendisine iade edilmesini, Kasım Bey'in de bu işe ortak olduğunu ve masum olmadığını, esir askerlere iyi davranılmasını sağladığını ve onların hayatlarını kurtardığını eklemiştir.

Şeyh Said'in müdafaasından sonra damadı Şeyh Abdullah'ın müdafaası okundu. Şeyh Abdullah, isyan sırasında birçok fena olayın önüne geçtiğini, isyanın başından

sonuna kadar hükûmetin lehine, asilerin ise aleyhine çalıştığını, teslim olma fikrinin de kendi fikri olduğunu belirtmekteydi. Masum olduğuna karar verileceği konusunda şüphesi yoktu. Zira hükûmet, binlerce cinayetten mahkûm eşkıyaları bile hükûmete teslim olduklarında affetmişti. Bu hükûmetin şan ve şerefine bir göstergesiydi. Birinci Dünya Savaşı'nda 700 adam toplayarak Ruslara karşı savaşmış, kumandanların taltifine mazhar olmuştu. Mahkemenin adaletine güvendiğini ve hakkındaki karar verilirken iyi hâlinin göz önünde bulundurulmasını talep etmekteydi.

Şeyh Abdullah'tan sonra Kasım Bey'in müdafaası alındı. Binbaşı rütbesinden emekli bir asker olduğunu belirten Kasım Bey, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sırasındaki hizmetlerini sayarak bu isyanla ilgisi olmadığını ve devletine bağlı bir kişi olduğunu belirtmekteydi. İsyân sırasında da asilere karşı durarak Varto'ya yapılan ilk saldırıya engel olanlardan biri olduğunu ancak Varto'nun işgalinden sonra Şeyh Abdullah'ın başlarında olduğu asilere esir düştüğünü ifade etmekteydi. Asilerin yanında bulunduğu müddetçe de çarpışmaya meydan vermediğini, her fırsatta teslim olmalarının yegâne kurtuluş olduğunu telkin ettiğini ve Şeyh Said'i de bu fikre ikna ettiğini ancak sonrasında Şeyh Said bu fikirden caydığı hâlde aldığı tertibat sayesinde onu yakalattığını, hükûmete sadakatten bir an olsun ayrılmadığını ve adalete olan güvenini belirterek affedilmeyi talep etti.

Müdafaası alınanlardan Şeyh Şerif de Birinci Dünya Savaşı'ndaki hizmetlerini anlatarak isyan hadisesinde herhangi bir vazife üstlenmediğini, işgal edilen yerleri Çan şeyhlerinden Şeyh Mustafa, Şeyh Ali, Şeyh Celalettin gibi şeyhlerin işgal ettirdiğini, Kürtçülük propagandasında bulunduğu yönelik iddiaların asılsız olduğunu, hakkında verilecek kararın sevap ve günahlarının tartılarak merhametle verilmesini istemekteydi. Fakih Hasan Fehmi ise Şeyh Said'in zoruyla Darahini'ye götürüldüğünü ve Darahini İnzibat memurluğu vazifesini ifa etmek zorunda kaldığını, bu vazifesi boyunca esir konumundaki memurları koruyup kolladığını, isyandan bir ay önce Vali İsmail Hakkı Bey'i uyardığını, isyanın içine bir kere girdikten sonra bir daha çıkamadığını, bu yüzden affını talep etmekteydi. Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey, Muallim Mehmet Zeki Bey'i kötü idareden dolayı azlettiğini, ihbarının sadece Hacı Mehmet Efendi'nin Gazi Mustafa Kemal Paşa hakkındaki kötü sözlerinden ibaret olduğunu, Şeyh Ali Rıza'ya yazdığı mektubu kabul ettiğini ancak bunun da postanedeki beş bin lirayı kurtarıp perişan

durumdaki memurlara dağıtmak için yaptığını, uzun yıllardır kaymakamlık yapmış ve Milli Mücadele’de cansiperane çalışmış bir vatansever olarak isyana iştirak suçunu kabul etmediğini, hayatının isyan suçunun kara lekesiyle damgalanmamasını ve suçsuz olduğuna karar verilmesini talep etti. Hanili Salih Bey, siyasi Kürtçülük hareketiyle uzaktan yakından alakası olmadığını, harbe iştirak etmeye ise yaşının müsait olmadığını, Şeyh Said’in hakkındaki güzel sözlerinin bir suç teşkil etmediğini, hükûmete teslim olmayarak kaçmasının kabahat olduğunu ancak bunu da korktuğundan ve o vakit herkes kaçtığından yaptığını ve ne kumandanlık ne de propaganda yapmadığını ifade etti.

27 Haziran 1925 tarihli duruşmada içeriğine değindiğimiz bu müdafaalar da dâhil olmak üzere toplam altmış altı sanığın müdafaaları alındı. Saatin geç olmasından dolayı duruşmaya son verilerek müdafaaların alınmasına 28 Haziran 1925 Pazar günü devam edilmesine karar verildi⁴⁸⁹.

13. 28 Haziran 1925 Tarihli Kararın Açıklandığı Duruşma

28 Haziran’da gerçekleşen son duruşmada müdafaaların alınmasına devam edildi. Bu son duruşmada on beş sanığın daha müdafaası alındı. 28 Haziran’da müdafaası alınan isimlerden biri de Genç Valisi İsmail Hakkı Bey’di. İsmail Hakkı Bey müdafaasında vazifesinin gereklerini eksiksizce yerine getirdiğini ve kendince hiçbir kusurunun olmadığını belirtti. Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey’in kendisine tevdi edilen görevi layıkıyla yerine getirememesinde kendisinin bir kabahati olmadığını ifade ederek kaderin kendisini elli dört gün esir ve ölümle burun buruna yaşattıktan sonra mahkeme huzuruna isyanda ikinci dereceden fail olarak çıkardığını ve kendisine sürülen bu lekeyi asla kabul etmediğini belirterek beraatini talep etti.

İsyana liderlik eden isimlerden biri olan Şeyh Şemsettin’in müdafaasını ise avukatı İzzet Kemalettin Efendi yaptı. Avukatın müdafaasına göre Şeyh Şemsettin, Silvan Kaymakamlığının çağrısına uyarak asilere karşı mücadele etmişti. Asiler tarafından kendisine hücum edilmesinden korkarak dağlara kaçmış, isyanın bastırıldığını anladığı an hükûmete teslim olmuştu. Şeyh Şemsettin ne sözlü olarak ne de fiili olarak asilere katılmamıştı. Firarda geçirdiği süre asilere katıldığı süre olarak kabul edilse bile isyanın başlangıcındaki hizmetlerine binaen beraati talep edilmekteydi.

⁴⁸⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 309-350.

Sanıkların savunmalarının son bulması ve başka diyecekleri olmadığını belirtmelerinden sonra mahkeme kararını açıkladı. Şeyh Said davasına toplam 92 kişi dâhil edilmişti. Çeşitli tarihlerde alınan ara kararlarla Binbaşı Kasım Bey'in babası Ahmet Ağa, Hanili Mustafa Bey'in eşi Kadriye Hanım, Kadriye Hanım'ın hizmetçisi Hatice Hanım'ın beraatlerine, Hanili Mustafa Bey'in kızı Hamide Hanım ve hizmetçisi Yusuf oğlu Hasan'ın ise men-i muhakemelerine karar verilmişti. Yargılamalar sırasında davaya dâhil edilen Malazgirt kazası Mal Müdürü Şükrü Efendi, Sebilürreşad sahibi ve yazarı Eşref Edip, Tevhid-i Efkâr gazetesi sahibi Velid Ebüzziyazâde, Son Telgraf sahip ve yazarları Fevzi Lütü ve Sadri Ethem ile Toksöz gazetesi sahibi ve mesul müdürü Abdülkadir Kemali Bey haklarındaki davanın ise bu davadan ayrılması ve ayrıca görülmesi kararlaştırılmıştı. Bu ara kararlara da değinilen ana kararın gerekçe kısmında suçlu bulunan sanıkların hangi fiillerden dolayı suçlu bulundukları ayrıntılı bir şekilde belirtildi. Suçlu bulunan sanıkların suçları sıralandıktan sonra Bazıkanlı Reşit, Çapakçurlu Hüseyin, Sıhhiye Kâtibi Niyazi Efendi, Jandarma Ali, Bitlisli Mehmet Salih Efendi, Kargapazarlı Reşit, Ahmet oğlu Süleyman, Ahmet oğlu İsmail, Vartolu Ali, Vartolu Cündi, Darahini Müftüsü Hacı İlyas, Ali oğlu İsmail Bey, emekli Binbaşı Kasım Bey, Halk Fırkası Reisi Rüştü Efendi, Molla Abdülhamit, Haydar oğlu Nimet, Mehmet oğlu Ahmet, Mehmet oğlu Maksut, Hacı Sadullah oğlu İbrahim Bey, Nakib Bekir Sıtkı Bey, Cemilpaşazâde Ömer, Cemilpaşazâde Kadri, Cemilpaşazâde Cevdet, Cemilpaşazâde Memduh, Cemilpaşazâde Muhittin'den oluşan 25 sanığın isyana katıldıklarına dair yeterli delil bulunmadığından beraatlerine ve başka bir suçtan dolayı aldıkları hapis cezaları yoksa tahliyelerine karar verildi.

Beraat eden sanıklar mahkeme salonunun dışına alındıktan sonra Savcı Ahmet Süreyya Bey, tekke ve zaviyelerin isyan hadisesindeki yerini saptayan bir konuşma yaptı. Savcı Ahmet Süreyya Bey'in ifadelerine göre asıl amaçlarından saparak birer ihtilal merkezi hâlini alan tekke ve zaviyelerde halkın Cumhuriyet ve devlet mefhumlarına olan bağı zayıflatılmaktaydı. Bu yüzden Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargı sahası içinde bulunan on dört vilayet ve iki kazadaki tekke ve zaviyelerin kapatılmasını talep etti. Savcının bu konuşmasından sonra söz alan Şeyh Said, "*Allah'a ayandır. Ecnebler, siyasiler parmağı yoktur. Cezamın tahfifini (hafifletilmesini) istirham ederim.*"; Şeyh Abdullah, "*Hükûmet-i Cumhuriyenin bir neferinden Gazi Paşa'ya kadar dehâlet ederim (merhametine*

sığınırım).”; Hanili Mustafa Bey ise “*Olmuş bir mesele. Ne yapsanız haklısınız. Kanunları okudum ve anlıyorum. Fakat bir heyecan devresiydi. Kapıldık sürüklendik. Tahfif-i cezam için vicdanınıza dehâlet ediyorum.*” dediler. Diğer suçlular da aynı surette cezalarının hafifletilmesini talep edip başka bir diyecekleri olmadığını belirttikten sonra cezalar açıklandı.

Görsel 10: “Şeyh Said’in son mahkemesinden dönerken” notuyla paylaşılmış bir fotoğraf, kapının önündeki Mazhar Müfit Kansu, önünde duran kâtip Selim Sarper, arkasındaki üniformalı Başkomiser Şakir Bey⁴⁹⁰

Şeyh Said, Melekanlı Şeyh Abdullah, Kâmil Bey, Baba Bey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan Fehmi, Hacı Sadık Bey, Çanlı Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal, Şeyh Hasan, Garipli Mehmet Bey, Hanili Mustafa Bey, Hanili Salih Bey, Çanlı Şeyh Abdullah, Şeyh Ömer, Şeyh Adem, Madenli Kadri, Piranlı Molla Mahmut, Şeyh Şemsettin, Şeyh İsmail, Şeyh Abdüllatif, Molla Emin, Arap Abdi, Kargapazarlı Mehmet Ağa, Şinikli Süleyman, Molla Cemil, Demirci Süleyman, Şerif oğlu Süleyman, Tahrirat Kâtibi Tahir Efendi, Salih Bey oğlu Hasan, Hanili Mahmut Bey, Şeyh Musa oğlu Şeyh Ali, Boğdanlı Hacı Halit, Diyadinli Timur Ağa, Hınıslı Abdüllatif, Bağlısalı Mehmet Bey, İbrahim oğlu Süleyman Bey, Selim oğlu Bahri Bey, Şeyh Mustafa oğlu Şeyh Cemil, Çapakçurlu Yusuf, Şinikli Ali Badan, Kargapazarlı Halit, Jandarma Hamit, Nadir oğlu Halit, Mehmet oğlu

⁴⁹⁰ Cumhuriyet, 1 Temmuz 1925, s. 1.

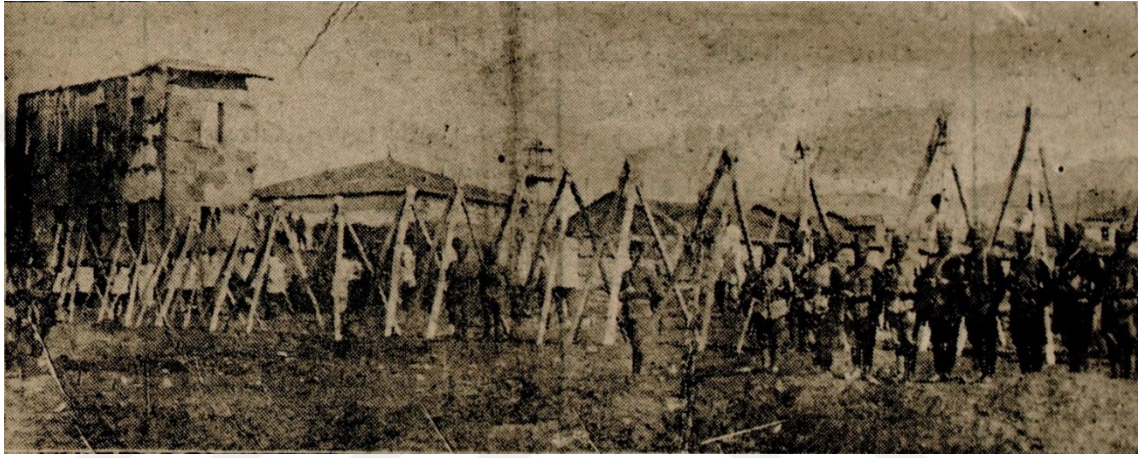
Tahir, Perhangök Nahiye Müdürü Tayyip Ali Efendi, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey ve Şeyh Said'in hizmetçisi Çerkes'den oluşan 49 kişiye Ceza Kanunu'nun kırk beşinci maddesinin birinci bölümünün birinci faslına ilave kanun maddesi uyarınca idam cezası verildi. İdama çarptırılan isimlerden Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey'in geçmişteki hizmetleri göz önüne alınarak cezası on beş yıl küreğe, yine Hanili Salih Bey oğlu Hasan'ın da yaşı on beşin altında olduğundan hakkındaki idam cezası on sene hapse çevrildi. Böylece Şeyh Said davasında idama mahkûm edilenlerin sayısı 47'ye düştü. Cemilpaşazâde Ekrem Bey, Malazgirt Savcısı Abdülmecit Efendi, Jandarma Teğmen Mehmet Mihri Efendi, Jandarma Yüzbaşı Ali Avni Efendi onar sene küreğe; Hanili Mustafa Bey'in torunu Örfi üç sene hapse; Genç Valisi İsmail Hakkı Bey bir yıl hapse mahkûm edildiler. Çapakçur Hâkimi Ali Rıza Efendi'nin ise sınır dışı edilmesine karar verildi. Hapis ve kürek cezası alanlardan İsmail Hakkı Bey, Konya'da; Kaymakam Hüseyin Hilmi Bey, Savcı Abdülmecit Efendi, Hanili Hasan ve Hanili Örfi, Adana'da; Teğmen Mehmet Mihri Efendi askerlik mesleğinden çıkarılarak Silifke'de; Yüzbaşı Ali Avni Efendi askerlik mesleğinden çıkarılarak Edirne'de; Cemilpaşazâde Ekrem Bey de Kastamonu'da cezalarını çekeceklerdi. Ayrıca mahkemenin 69 numaralı bu kararıyla, savcının talep ettiği üzere Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargı sahası içinde bulunan tekke ve zaviyelerin de kapatılmasına karar verildi⁴⁹¹.

C. İdam Cezalarının İnfazı

İdam cezasına çarptırılan mahkûmlar, Diyarbakır Hapishanesi'ne geri götürüldüler. Kararın verildiği 28 Haziran 1925 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit Bey, Savcı Ahmet Süreyya Bey'e kararı resmî olarak bildiren yazısını gönderdi. Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey de aynı gün Diyarbakır Asliye Mahkemesi Savcılığına bir yazı göndererek yerel savcılığı karardan haberdar etti. Ahmet Süreyya Bey bu yazısında idama mahkûm edilen 47 kişinin isimlerini bildirerek Diyarbakır Asliye Mahkemesi Savcılığını idam cezalarını infazla görevlendirdi. Yazıda

⁴⁹¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 350-366; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 75-85. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargı sahası içindeki tekke ve zaviyeleri kapatma kararı TBMM'nin 30 Kasım 1925 tarihinde çıkardığı bir kanunla bütün yurdu kapsayan bir hal alacak, tekke, zaviye ve türbeler kapatılarak türbedarlıklar ile şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük gibi birtakım unvanların kullanımı yasak edilecektir. Bkz. T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 4, Devre: II, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s. 21.

cezaların infazının 29 Haziran 1925 tarihinde gerçekleştirilmesi istenmekteydi⁴⁹². Bu istek, Ahmet Süreyya Bey'in karara bir itirazının olmadığına göstergesiydi. Çünkü İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun altıncı maddesine göre İstiklâl Mahkemeleri savcılarının kararın verildiği tarihten sonraki üç gün içinde karara itiraz etme hakları vardı. Ancak Ahmet Süreyya Bey, kararda itiraz edilecek bir husus görmediğinden cezaların en kısa sürede infazını istemişti. Zaten mahkemenin hemen sonrasında kendisine bu hususu soran gazetecilere de karara itiraz etmeyeceğini söylemişti⁴⁹³.

Görsel 11: Şeyh Said ve beraberindekilerin idamları sonrasında çekilmiş bir fotoğraf⁴⁹⁴

İdam mahkûmlarının hapishanedeki son gecelerinde yargılamaları yerinden takip eden basın mensuplarının hapishaneye girmelerine ve mahkûmlarla görüşmelerine izin verilmişti. Gazeteciler hapishaneye girdiklerinde Şeyh Said'i hücrelerinde hapishane müdürü Osman Bey ile görüşürken buldular. Şeyh Said parasının evlatlarına teslim edilmesini istediği vasiyetnamesini yazıyor, Savcı Ahmet Süreyya Bey'i de vasi olarak tayin ediyordu⁴⁹⁵. O sırada hücrelerine gelen gazetecileri de şahit gösterdi. Şeyh Said'in

⁴⁹² TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0006.

⁴⁹³ Son Saat, 30 Haziran 1925, s. 1-2; Cumhuriyet, 30 Haziran 1925, s. 1.

⁴⁹⁴ Son Saat, 30 Haziran 1925, s. 1.

⁴⁹⁵ Savcı Ahmet Süreyya Bey yayımladığı hatıratında bu vasiyet meselesiyle ilgili şu cümleleri kaleme alacaktır: “Şeyh Said idamından biraz önce tevkifhanede yazdığı bir vasiyetname ile beni bu vasiyetin icrası için vasi nasb ve tayin etmiş ve bu vasiyetnamesi asılmasından sonra bana verilmişti. Bu vasiyet; üzerinde bulunan ve maliye veznesine verilmiş olan parasının veresesinden kimlere verilmesine ve kendisi için bir mezar yaptırılmasına dairdi. Mahkemenin müddeiumumisi bulunduğum için, şeyhin vasisi sıfatıyla bu vesayeti kabul ve icra edemezdim. Onun için resmi ve itimat edilir bir el ve vasıta ile vasiyetinin yerine getirilmesi için vasiyetnameyi Ankara’da İçişleri Bakanlığına göndermiştim. Şeyh Said’in benden icra edilmesini istediği vasiyeti bu suretle yerine getirilmiştir.”. Bkz. Örgüven, s. 279-280.

vasiyetnamesini yazdığı o esnada Merkez Hastanesi nöbetçi doktoru Yüzbaşı Cemil Bey de idam mahkûmlarının son muayenelerini yapmaktaydı. Gece saat 00:00'da Muhafız Bölüğü Komutanı Latif Bey, mahkûmlara çıkmalarını emretti. Mahkûmlar kelepçelenerek birbirlerine bağlandılar. Sonrasında ise idam edilecekleri alana doğru yola çıkarıldılar⁴⁹⁶.

Askerî hapishanede tutuklu bulunan idam mahkûmları, idam cezalarında âdet olduğu üzere dinî telkinleri ve muayeneleri yapıldıktan sonra mahkûmlar cezanın infaz edileceği Dağ Kapısı dışındaki idam sehpalarının hazırlandığı alana getirildiler. Mahkûmlara son bir diyecekleri olup olmadığı soruldu. İdamdan önce söz alan mahkûmların son sözleri aşağıda verilmiştir:

Kâmil Bey: “*Vartolu İsmail Bey oğlu Abdüllatif’in dayısı olduğundan ailesine bakmasının tebliği*”

Molla Mahmut: “*Cenazesinin ailesi meyanına defni hususunda Dağ kapısında mukim Hacı Paşa’ya tefhimi (bildirilmesi)*”

Hanili Mahmut Bey: “*Üç seneye mahkûm bulunan mahdumu Örfnin Adana’ya gönderilmeyip burada bırakılması için İstiklâl Müddei-i Umumisine söylenmesini*”

Hanili Mustafa Bey: “*Cenazesinin Mehmedbey mahallesinde mukim Şeyh Ömer Efendi hanesinde (?) ailesine teslimini*”

Hanili Salih Bey: “*Cenazesinin Hani’ye nakli hususunda teşebbüsatta bulunmak üzere Cizrelizâde Münir Efendi’nin hanesinde bulunan hemşiresine söylenmesi*”

Şeyh Ömer: “*Cesedinin Beyaztürbe mahallesinde Şeyh Cafer’in ailesine teslimini*”

Esat oğlu Timur Ağa: “*Beraat eden Binbaşı Kasım Bey’e cesedinin teslimi ve Cevahir hanımın ellerinden ayaklarından öptüğünü ve kendisine helal etmelerini ve kendisi cümlesine helal ettiğini ve Salih Bey[in] mezarını yapmasını ve ailesini bakmasını*”

⁴⁹⁶ **Son Saat**, 30 Haziran 1925, s. 1; **Cumhuriyet**, 30 Haziran 1925, s. 1; **Vakit**, 30 Haziran 1925, s. 1.

Baba Bey: “*Mezarının yapılması için Mülkiye Hapishane Müdüründe on iki Mecidiyesi olunduğunu*”

Tutulan resmî zabıt varakasında, bu mahkûmların son sözlerinden sonra diğer mahkûmların son diyeceklerinin kelim-i tevhitte ibaret olduğunu beyan ettikleri yazmaktadır. Mahkûmların son sözleri dinlendikten sonra her birine beyaz gömlek giydirilmiş ve boyunlarına karar suretinin yazılı olduğu yaftaları takılmıştır. Bu işlemlerin ardından cezaların infazı gerçekleşmiştir. Darağacınca asılarak idam edilen mahkûmların infazdan sonraki son muayeneleri de yapıldıktan sonra idam cezalarının infazını bildiren zabıt varakası imzaya alınmıştır⁴⁹⁷.

D. Mevcut Literatür, Şeyh Said Davasında Yargılanan Sanıkların İfadeleri ve Mahkemenin Kanaatine Göre İsyanın Niteliği

Şeyh Said İsyanı'nın niteliği, bu isyanı konu edinen birçok yazar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Şeyh Said İsyanı üzerine ilk müstakil çalışmalardan birini yapan Behçet Cemal, Şeyh Said İsyanı'nı son Osmanlı Padişahı Vahdettin ve taraftarları ile memleket dâhilindeki özgürlük taraftarı Kürt komitelerinin desteklediği bir karşı devrim olarak görmektedir. Dolayısıyla isyanın hedefi, rejim ve üniter yapıydı⁴⁹⁸. Metin Toker ise isyanın dinî hedeflerle yapılan bir irtica hareketi olduğu görüşündedir. Ona göre girişilen isyan bir karşı ihtilal, açılan bayrak ise hilafet ve şeriat bayrağıdır⁴⁹⁹. Metin Toker'in bu değerlendirmesinde kayınpederi İsmet İnönü'nün isyan konusundaki değerlendirmelerinin de etkili olduğuna şüphe yoktur. Zira isyan başladıktan kısa bir süre sonra Başvekil olan İsmet Paşa, olaydan yıllar sonra kaleme aldırıldığı hatıratında Şeyh Said İsyanı'nı millî bir hareket olarak kabul etmemek gerektiğini belirtmektedir⁵⁰⁰. Şevket Süreyya Aydemir de isyanı, bir Kürt isyanı olarak nitelemenin zorlama olacağı ve isyanın dini ve şeriatı kurtarmak amacıyla yapılmış bir irtica hareketi olduğu görüşündedir⁵⁰¹. Yaşar Kalafat, Şeyh Said İsyanı'nı geriye dönücü anti demokratik ve

⁴⁹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0010; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0007; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0008; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0009.

⁴⁹⁸ Cemal, s. 17-18.

⁴⁹⁹ Toker, s. 22.

⁵⁰⁰ İsmet İnönü Hatıralar, s. 465.

⁵⁰¹ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal**, Üçüncü Cilt 1922-1938, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 202.

anti cumhuriyetçi, teokrasi yanlısı bir hareket olarak yorumlamıştır⁵⁰². İsmail Beşikçi de Şeyh Said İsyanı'nın ulusal niteliğinin sanıldığı kadar önemli olmadığını, isyanda tamamen dinî sloganlar kullanıldığını ve isyanın bu anlamda irticai bir hareket olduğunu belirtmektedir⁵⁰³. Fahrettin Gün ise Şeyh Said'in hareketini sekülerizme karşı çıkma, yapılan değişim ve dönüşümlere inanç uğruna engel olma çabası olarak değerlendirmektedir⁵⁰⁴.

İsyanın niteliği konusunda ileri sürülen bir başka görüş ise isyanın millî bir gaye uğruna yapılmış olduğu görüşüdür. Örneğin Garo Sasuni'ye göre Şeyh Said İsyanı dinci ve gerici bir isyan olmayıp tartışmaya kapalı derecede bir millî bağımsızlık isyanıdır⁵⁰⁵. M.A. Hasretyan ise dinî fanatizmin Kürt toplumunun belirgin özelliklerinden biri olmadığını belirterek dini kurtarmak söyleminin bir taktik olarak ortaya atıldığını ve hareketin ulusal bir hareket olduğunu ifade etmektedir⁵⁰⁶. Ekrem Cemilpaşazade, Kadri Cemilpaşazade, Nuri Dersimi, Tahsin Sever, Şaban İba ve Osman Aydın gibi isimler de isyanın millî bir gaye uğruna yapıldığını ve bir Kürt devleti kurma amacı taşıdığını ileri süren isimlerdir⁵⁰⁷.

İsyanın niteliği konusundaki yaygın olan görüş ise dinî nedenleri de millî nedenleri de içinde barındıran bir isyan olduğu görüşüdür. Örneğin, Mahmut Goloğlu, Şeyh Said İsyanı'nı devrimlere karşı bir tepki olarak değerlendirmekle birlikte bu gerici propagandanın ardında bir Kürtçülük hareketinin de yattığını belirtmektedir⁵⁰⁸. Şadillili Vedat da isyanın başlangıçta şariat adına başlatılmış bir isyan olduğunu ancak Seyyid Abdülkadir, Cibranlı Halit, Yusuf Ziya, Hasenanlı Halit ve İhsan Nuri gibi İngiliz destekli isimlerin devreye girmesiyle bir Kürt devleti kurma amacına evrildiğini belirtmektedir⁵⁰⁹. Uğur Mumcu da bu konuyu incelediği “*Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*” başlıklı

⁵⁰² Kalafat, s. 288.

⁵⁰³ İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, E yayınları, Ankara, 1970, s. 312-313.

⁵⁰⁴ Fahrettin Gün, **İstiklâl Mahkemeleri ve Şeyh Said Kıyamı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 442.

⁵⁰⁵ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Çevirenler Bedros Zartaryan - Memo Yetkin, Med Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 191.

⁵⁰⁶ M.A. Hasretyan - K.M. Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**, Medya Güneş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 46-49.

⁵⁰⁷ Dersimi, s. 184; Ekrem Cemil Paşa, s. 60; Silopi, 86-87; Sever, s. 274; Şaban İba, **1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar**, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara, 2011, s. 175; Osman Aydın, **1925 Kürt Ulusal Hareketi**, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 91.

⁵⁰⁸ Goloğlu, s. 113, 115-116.

⁵⁰⁹ Şadillili Vedat, s. 75.

eserinde, isyanın İslami düzen talepleriyle başladığını ve nihai hedefin bağımsız bir Kürt İslam devleti kurmak olduğunu ifade etmektedir⁵¹⁰. Ergün Aybars, Şeyh Said İsyanı'nı teokratik bir düzen sağlayarak saltanat ve hilafeti geri getirip, bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen bir isyan olarak yorumlamaktadır⁵¹¹. Mete Tunçay ise isyanı, dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı olarak tanımlamaktadır⁵¹². Arif Bingöl de Şeyh Said isyanında Kürtçü önderlerin şüphesiz büyük rol oynadığını ancak isyanın yalnız Kürtçülük hareketiyle açıklanamayacağını belirtmektedir⁵¹³. Mehmet Bayrak, isyandaki dini tesirlerin siyasi düşüncelerden daha etkili olmasının muhtemel olduğunu fakat siyasi yönünün de yok sayılamayacağını ve bunu kanıtlayan deliller de olduğunu ifade etmektedir⁵¹⁴. Mim Kemal Öke de Şeyh Said İsyanı'nı, dinî ve millî motiflerin yan yana işlendiği bir isyan olarak betimlemektedir⁵¹⁵. Şeyh Said İsyanı'nı konu edinen çalışmalarına “*Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*” başlığını veren Felat Özsoy ve Tahsin Eriş de isyandaki ulusal duyguların dinî duygularla iç içe olduğunu belirtmektedirler⁵¹⁶. Wadie Jwaideh'e göre Şeyh Said İsyanı hem dinî hem de millî bir kimlik taşımaktaydı. Halifeliğin kaldırılması ve şeriat yasalarının terk edilmesi, Kürtler ile Türkler arasındaki bağı zayıflatmıştı. Kürtler arasında yükselen millî benlik duygusu, dinî söyleme de sıkı sıkıya sarılmış ve Şeyh Said gibi dinî söylemlerle ortaya çıkan bir lider kendine taraftar bulabilmişti⁵¹⁷. Bruinessen'e göre isyan dinî ve millî motivasyonu içinde barındıran bir isyandı. Belki dinî söyleme daha fazla ağırlık verildiğinden dinî yönü daha ağır basan bir isyan gibi görünse de isyanı çıkaranların -Şeyh Said ve Azadî üyelerini kastederek- ilk hedefi bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı⁵¹⁸.

Şeyh Said İsyanı üzerine yapılan çalışmalarda isyan, inkılâplara karşı yapılan bir karşıdevrim, dinî içerikli bir irtica hareketi, millî bir gaye uğruna yapılan ve bir Kürt

⁵¹⁰ Mumcu, s. 161.

⁵¹¹ Ergun Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1988, s. 20.

⁵¹² Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 136.

⁵¹³ Arif Bingöl, **Millî Devlet ve Kürtler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 185.

⁵¹⁴ Bayrak, s. 404.

⁵¹⁵ Mim Kemal Öke, **Musul - Kürdistan Sorunu 1918-1925**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 279.

⁵¹⁶ Felat Özsoy - Tahsin Eriş, **Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi (Palu-Hanî-Genç)**, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2007, s. 278.

⁵¹⁷ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çeviren İsmail Çekem - Alper Duman, Yayına Hazırlayan Nevzat Kırış, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 407-408.

⁵¹⁸ Bruinessen, s. 441-442.

devleti kurmayı amaçlayan bir isyan ve hem dinî hem de millî bir gaye güden bir isyan gibi farklı şekillerde yorumlanmıştır. İsyanın lideri Şeyh Said ise mahkemesi boyunca şeriat uğruna isyan ettiğini ve dinin terk edilen uygulamalarını geri getirerek şeri düzeni tesis ettirmeyi amaçladığını ifade etmiştir. İsyana hiçbir siyasi hedefi olmadan kalkıştığını belirten Şeyh Said, isyan sonrasında bir Kürt devleti kurulacağı iddiasını kesin bir dille reddetmiştir. Şeyh Said'in mahkemesi boyunca iki hususu kati bir surette reddettiği göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki isyanının önceden planlanmış, tertipli bir isyan olduğu, ikincisi ise Kürtçülük gayesi güttüğü hususudur.

Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey, yıllar sonra kaleme aldığı hatıratında, Şeyh Said'in bu tutumuyla ilgili, *“Fakat; bütün bunları ifade ve itiraftan çekinmiyen Şeyh Said, o iki hakikati ne için açıklamamakta idi?!.. Benim, kat’î kanaatime göre bunun sebebi şundan ibaretti: Şeyh Said nasıl olsa mahkûm olacaktı. Kanunun çarpacağı ceza da idamdan başka olmazdı. Ancak, o iki nokta, iki hakikat mahkemece kat’î olarak tesbit edilemezse belki -zayıf bir ihtimal de olsa- idam cezasından kurtulurdu ve belki de idama mahkûm edildikten sonra bir ‘merhamete ve âtifete mazhar olarak’ cezası değiştirilir ve hafifletilirdi. Nitekim bu yoldaki arzusunu şahsen bana -müddeiumumiliğim [savcı olmam] sıfatıyla- ve mahkeme azasından Ali Saip (Ursavaş)a söyleyip durmuştu.”*⁵¹⁹ yazmıştır. Savcı Ahmet Süreyya Bey'in bu cümleleri Şeyh Said İsyanı'nın planlı bir isyan olduğu ve bir Kürtçülük hareketi olduğu konularındaki ısrarlı retlerinin sebebini gayet anlaşılır bir şekilde açıklamaktadır. Kaldı ki bir isyan planlayan ve Kürtçülük gayesiyle hareket edenlerin akıbeti Şeyh Said tarafından çok iyi bilinmektedir. Çünkü bu suçlardan dolayı Bitlis Divân-ı Harbi'nde yargılanan kayınbiraderi Cıbranlı Halit Bey ve Bitlisli Yusuf Ziya Bey tam da Şeyh Said'in yakalandığı günlerde idam edilmişlerdir.

Şeyh Said her ne kadar isyanın planlı bir isyan olmadığını ve Kürtçülük gayesi taşımadığını ifade etse de mahkeme sırasında bunun tam tersini iddia eden sanıklar da olmuştur. Şeyh Said'in bacanağı emekli Binbaşı Kasım Bey, bu kişilerin başında gelmektedir. Yargılamalar sırasında verdiği ifadelerine detaylıca yer verdiğimiz Kasım Bey, Şeyh Said'in Azadî örgütünün dinî kanadının lideri olduğunu, isyanın planlı bir isyan olduğunu, dinî söylemin sözde bir söylem olduğunu ve esas maksatlarının bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu ifade etmiştir. Fakih Hasan Fehmi de mahkeme

⁵¹⁹ Örgüevren, s. 20-21.

sırasında isyanın planlı bir isyan olduğunu ve Şeyh Said'in kendisine Kürtlüğü müdafaa edeceklerini söylediğini belirtmiştir.

Mahkeme heyetinin isyanın niteliği konusundaki görüşü ise isyanın planlı ve programlı bir isyan olup bir Kürt devleti kurmayı hedeflediği yönündedir. Mahkemenin isyan konusundaki görüşlerinin oluşmasındaki önemli faktörlerden biri de bölgedeki idarecilerin isyan hakkındaki görüşlerini bildirdikleri raporlardır. Örneğin, 5 Mayıs 1925 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına isyan konusundaki bilgilerini ve duyumlarını aktaran Hani Nahiye Müdürü Hüsnü Bey, 13 madde hâlinde sıraladığı üç sayfalık yazısının 13. maddesinde, isyandaki gaye ve maksadın din perdesi altından Kürt istiklâlini sağlamak olduğunu belirtmiştir. 15 Şubat'ta Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Mehdi tarafından esir edilerek Serdi köyüne götürüldüğünü belirten Hüsnü Bey, Şeyh Said'in bir diğer kardeşi Şeyh Tahir'in kendisine, “*Türk hükûmeti, Türk hükûmeti. Ne için Kürt hükûmeti olmasın? Bak benim hırkamın kolundaki yamalara. Hain-i şirkler siz görürsünüz. Bundan sonra biz sizi istemiyoruz. Emellerimize muvaffak olursak ne alâ. Olamaz isek Halep'e gideriz. Oradaki pek ala pek iyi yaşıyor. İngilizlerin idaresi sizden iyidir. Siz Türklerden ne iyilik gördük?*”⁵²⁰ gibi sözler söylediğini aktarmıştır. Lice Kaymakamı Asım Bey de Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderdiği on bir sayfalık raporunda, isyanın planlı ve tertipli bir isyan olduğunu belirtmiştir. Onun ifade ettiklerine göre isyanın sorumlu ve teşvikçileri, şeyhler, nakipler, hocalar, fakihler, mollalar, beyler, ağalar ve muhtarlardır. 1924 yılı kışından isyanın başlamasına kadar geçen süreçte Çapakçur'un Çan köyünde, Genç'in Tavsala köyünde, Lice'de, Hani'de ve Piran'da geniş katılımlı bir dizi toplantılar düzenlenmiş, bu toplantılarda isyana dair planlar ve programlar yapılmıştır. İsyana herkes farklı gayelerle katılmıştı. Bazı kişiler husumetlilerinden intikam almak için, bazı kişiler şeriat istemek için katılmışlardı. Padişahlık ve halifelik istediklerini söyleyenler de vardı. Ancak en nihayetinde Kürtlük cereyanı almış yürümüştü⁵²¹.

Mahkemenin isyanın mahiyeti konusundaki kanaatinin izlerini, verilen ilk kararlarda da Şeyh Said ve beraberindekiler hakkında verilen kararda da görmek mümkündür. Şeyh Eyüp, Dr. Fuat ve Seyyid Abdülkadir başta olmak üzere birçok sanığın davasının kararında “*müstakil bir Kürdistan teşkilini temin ve Türkiye Devlet-i Cumhuresi'ni*

⁵²⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G034/0003.

⁵²¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D816/G016/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D816/G016/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D816/G016/0011.

inhilal (dağılma) ve *inkısama* (parçalamaya) *sevk etmek üzere vücuda getirdikleri Şark isyanı*⁵²², ibaresi yer almaktadır. Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Said ve beraberindekiler hakkındaki hazırladığı iddianameye, “*Güya dini ve şer’î ve fakat herhâlde müstakil bir Kürdistan hükûmeti teşkil ve tesis eylemek emel ve maksadıyla kıyam ve isyan...*⁵²³” cümleleriyle başlamıştır. Mahkemenin karar metninde de “*Güya dini ve şer’î ve fakat herhâlde müstakil bir Kürdistan hükûmeti teşkil ve tesis eylemek emel ve maksadıyla Hükûmet-i Cumhuriye aleyhine fiilen ve müsellahan (silahlı) kıyam eyledikleri...*⁵²⁴” cümlesi yer almaktadır. Bu iddianame ve kararlardan da anlaşılacağı üzere mahkeme heyeti, isyanı sözde din perdesi arkasına saklanmış müstakil bir Kürt devleti kurma amacı güden bir isyan olarak görmüştür. Mahkeme üyelerinin isyanın tertipli bir isyan olduğu konusunda hiç şüpheleri yoktur. Mahkeme üyelerine göre isyan bölgesinde faaliyet gösteren Azadî örgütü, İstanbul’da Seyyid Abdülkadir ile Irak ve Suriye’de ise İngiliz ve Fransızlarla temas hâlinindedir. Şeyh Said de Azadî örgütünün liderlerine son derece yakın olan ve bölgede sözü geçen bir isimdir. Esasında isyan daha geç bir tarih için planlanmıştır. Ancak Azadî üyelerinin tutuklanmaya başlaması ve Şeyh Said’in de şahit sıfatıyla Bitlis Divân-ı Harbi’ne çağırılması Şeyh Said’i korkutarak harekete geçirmiştir. Bitlis’e gitmeden Hınıs’ta ifade veren Şeyh Said, Hınıs’ı terk ederek Palu’ya doğru yola çıkmış, o sırada ticaret maksadıyla Halep’te bulunan oğluna da haber göndererek İstanbul’a giderek Seyyid Abdülkadir ile görüşmesini istemiştir. Bu sırada geçtiği yerlerde dinî içerikli ve Cumhuriyet karşıtı vaazlar veren Şeyh Said, bir yandan isyanın propagandasını yapmış, bir yandan da geçtiği yerlerin ileri gelen ağa ve şeyhleriyle görüşerek taraftar toplamıştır. Oğlunun Seyyid Abdülkadir’i ziyaret ederek İstanbul’dan dönmesinden kısa bir süre sonra da isyan başlamıştır. Mahkemenin bu görüşü, yargılamalar sırasındaki diyaloglarda görüldüğü gibi mahkeme heyeti üyelerinin kaleme aldığı hatıralarında ve özel yazışmalarında da kendini göstermektedir. Savcı Ahmet Süreyya Bey, hatıratının birkaç noktasında isyanın niteliğine değinerek, isyanın yalnız Şeyh Said’in beraber hareket ettiği birtakım isimle vukua getirdiği bir hareket olmadığını, senelerden beri doğuda içten içe ve derinden derine yurt dışı teşvik ve desteklerle beslenmiş bir Kürtçülük hareketi

⁵²² Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 16-19, 28-29, 32-33, 34-35, 36-37, 44-47, 74-85.

⁵²³ TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G042/0002.

⁵²⁴ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 74-75.

olduğunu düşünmektedir. İsyandaki dinî sloganı ise bölgede yaşayan bilgisiz, dünyadan ve olaylardan habersiz, millî fikirlere ilgisiz ve uzak yaşayan halkı galeyana getirmek için kullanıldığını belirtmektedir⁵²⁵. Mahkeme üyesi Avni Bey de hatıratında başlangıçta irticai bir hareket gibi başlayan isyanın genişledikçe Kürtçülük cereyanına kapıldığını belirtmektedir⁵²⁶.

İsyanı yerinden inceleyen ve isyana katılanları yargılayan Şark İstiklâl Mahkemesi, isyan konusundaki izlenimlerini Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya iletmekten de geri durmamıştır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde tespit ettiğimiz ilk yazı, 6 Haziran 1925 tarihinde gönderilmiş beş sayfalık bir şifre yazıdır. Geride bırakılan süre zarfında görülen davalar hakkında bilgiler verilen bu yazının satır aralarında isyanın Kürtçülük hedefi güden bir hareket olduğu açık bir dille ifade edilmiştir⁵²⁷. İsyanın mahiyeti hakkında Reis-i Cumhura bilgi vermek amacıyla gönderilen ikinci yazı ise sadece Savcı Ahmet Süreyya Bey'in imzasını taşıyan 25 Temmuz 1925 tarihli altı sayfalık bir yazıdır. Yazıda, isyanın başında çıkan haberlerde anlatıldığı gibi dinî hislerden doğan alelade bir irtica hareketi olmadığı, isyanın hedefinin Kürt istiklâlini sağlamak olduğu belirtilmiştir. Savcının aktardığına göre bölgedeki Kürtçülük hareketi, tahmin edilenden çok daha fazla ve derindir. Bağımsız bir Kürt devleti kurmayı amaçlayan bu hareketin kökü, Mütareke devrine kadar uzanmaktadır. Din, sadece cahil ve dinine bağlı köylülerin desteğini alabilmek için kullanılan bir vasıta⁵²⁸.

Şark İstiklâl Mahkemesi, isyan konusundaki görüşünü Ankara'ya iletmekten geri durmamıştır. Ancak mahkemenin bu yazılarının Ankara'nın isyana bakışı konusunda etkili olduğunu söylemek güçtür. Ankara, başından itibaren isyanı irticai bir hareket olarak görmüştür. 25 Şubat'ta Meclis kürsüsünden bir açıklama yapan Başvekil Ali Fethi Bey, isyanın niteliği hakkında iki farklı görüş olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilkinde göre isyanın hedefi şeriatın teminini sağlamaktır. İkincisine göre ise hilafet, şeriat ve padişahlık gibi irticakâr bir propaganda perdesi altında saklanan bu isyanın hedefi Kürtçülüktür⁵²⁹. Daha isyanın ilk günlerinde isyanın Kürtçü bir hareket olabileceği

⁵²⁵ Örgüevren, s. 41, 110.

⁵²⁶ Doğan, s. 172.

⁵²⁷ CA, 01010755.

⁵²⁸ CA, 01010758.

⁵²⁹ TBMMZC, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, s. 307.

yönünde bir yaklaşım dile getirilse de Ankara'nın bu yaklaşıma hep mesafeli durduğu gözlemlenmektedir. İsyanın başlamasından kısa bir süre sonra başvekil olan İsmet Paşa, olayı başından sonuna kadar irticai bir hareket olarak değerlendirmiştir. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa da isyana bu nazarla bakmaktadır. Bunu, 7 Mart'ta isyan dolayısıyla orduya, millete ve memurlara yayımladığı ve 31 Mayıs'ta seferberliğin kaldırılması dolayısıyla vatandaşlara yayımladığı beyannamelerde de görmek mümkündür⁵³⁰. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin, Reis-i Cumhur'u isyanın mahiyeti konusundaki bilgilendirmesi 1925 yılı Haziran ve Temmuz aylarına tesadüf etmektedir. 1 Kasım 1925 tarihinde İkinci Dönem TBMM'nin dördüncü yasama yılı açılış oturumunda bir konuşma yapan Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın isyanı bir irtica hareketi olarak tanımlaması, mahkemenin isyanın niteliği konusundaki görüşlerinin Paşa'nın isyan konusundaki görüşlerine etki etmediğini göstermektedir⁵³¹.

Devleti idare edenlerin isyanı irticai bir hareket olarak değerlendirmelerinin siyaseten tercih edilmiş bir yaklaşım olduğuna şüphe yoktur. Çünkü doğudaki bu isyanın bir Kürt isyanı olarak tanımlanması, dünya kamuoyunda Kürtlerin Türklerle beraber yaşamak istemediği izlemini doğuracak ve bu durum, o sıralarda Milletler Cemiyeti'nde görüşülen ve henüz hakkındaki nihai karar verilmemiş olan Musul'un durumunu olumsuz etkileyecekti. Bu yüzden isyan, millî bir isyandan çok dinî ve irticai bir isyan olarak değerlendirilmiştir. Bu bakış açısı dış politikada olduğu kadar iç politikada da hükûmete yarar sağlıyordu. İsyanın irticai bir hareket olarak tanımlanıp bir karşıdevrim olarak kabul edilmesi, yeni kurulan rejimin ve yapılan inkılâpların konumunu sağlamlaştırıyor ve her türlü muhalefetin sesini kısıyordu. Yeni rejimi ve inkılâpları eleştirir nitelikteki söylemler derhal isyanla bağdaştırılıp isyanı meşrulaştırmak olarak kabul edileceğinden her türlü muhalefet son bulmuş, bu sayede hükûmetin iç politikadaki hareket alanı genişlemiştir.

E. Mevcut Literatür, Şeyh Said Davasında Yargılanan Sanıkların İfadeleri ve Mahkemenin Kanaatine Göre İsyandaki Dış Yardım Meselesi

İsyanın dış destek görüp görmediği konusu da isyanın niteliği gibi üzerinde uzlaşa sağlanamayan konulardan biridir. İsyanın İngiltere tarafından desteklendiği bu konuda en

⁵³⁰ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 568-569, 572-573.

⁵³¹ TBMMZC, Cilt 19, Devre II, İçtima Senesi III, s. 8; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 355-361.

sık dile getirilen görüştür. Bu görüşü öne süren yazarlar, genellikle konjonktürel durum üzerinden yorumlarda bulunarak İngiltere'nin bu işte dahil olduğu çıkarımlarını yapmışlardır. Şeyh Said isyanının yaşandığı dönem, Musul Meselesinin Milletler Cemiyeti'nde görüşüldüğü döneme denk gelmiştir. Bu bakımdan isyan, Musul'daki Kürtlerin Türklerin boyunduruğunda yaşamak istemedikleri tezini ileri süren İngiltere'nin tezlerini güçlendiren bir olay olmuştur. İngiltere'nin isyandan saylayacağı/sağladığı kazanç ortada olduğundan birçok yazar, İngiltere'nin doğuda çıkan bu isyanı tertip ettiğini ve desteklediğini düşünmüştür. Esasında Ankara da ilk günlerde bu fikirdedir. Dönemin basını, Ankara çevrelerinin bu isyanın arkasında İngiltere'nin olduğunu düşündüklerini açık açık yazmaktadır. 25 Şubat'ta isyan hakkında Meclis'e malumat veren Fethi Bey, dış meselelerin halledilmek üzere olduğu o günlerde içeride çıkan bu isyan hareketinin menşei arandığı zaman akla birçok şeyler geldiğini söyleyerek açıkça bir devlet adı zikretmese de isyanı dış bağlantılı gördüğünü ima etmiştir⁵³². İsyanın İngilizlerin çıkarlarına hizmet ettiği bir gerçek olmakla beraber İngilizlerin Şeyh Said İsyanı'nda parmağı olduğunu gösteren somut deliller de mevcut değildir. İsmet İnönü de hatıratında bu konuya dikkat çekerek isyanı İngilizlerin hazırladığından ya da çıkardığından şüphelenerek bu konuyu araştırdıklarını ancak buna dair kesin deliller bulamadıklarını ifade etmiştir⁵³³. Daha önceki satırlarda da belirttiğimiz gibi isyanın İngiliz destekli bir isyan olduğu yorumu yapan yazarlar, daha çok olayı konjonktürel durum üzerinden değerlendirerek bu çıkarımda bulunmuşlardır. Örneğin, Behçet Cemal'e göre İngiltere'nin Türkiye'nin Suriye'den geçen demiryolunu kullanarak asker sevk etmesine karşı çıkması, İngiltere'nin Şeyh Said İsyanı'nı desteklediğini gösteren bir delildi. Ancak bu delil, somut dayanaklardan son derece uzak ve çıkarıma dayalı bir delildir. Behçet Cemal'in isyanın yabancı destekli olduğuna kanıt olarak gösterdiği diğer argümanlar ise asilerin elinde olması zor olan teknik imkanlarla basılmış beyannameler, asilerin üzerindeki yabancı devlet üniformalarına benzeyen üniformalar, asilerin kullandığı yabancı menşeli silahlar ve asilerin üzerinden çıkan yabancı paralardır⁵³⁴. Ancak bu iddiaların hiçbirisi Şeyh Said'in yargılaması sırasında gündeme gelmemiştir.

⁵³² TBMMZC, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, s. 308.

⁵³³ İsmet İnönü Hatıralar, s. 465.

⁵³⁴ Cemal, s. 48-50.

İngiliz Arşivlerinden yararlanarak Şeyh Said İsyanı'nda İngiltere'nin rolünü araştıran bazı araştırmacıların bu konu hakkındaki tespitlerine de değinmekte fayda vardır. Ömer Kürkçüoğlu, isyanın Musul bunalımı sırasında patlak vermesi rastlantı mıdır diye sorguladıktan sonra İngiltere'nin isyandaki kesin rolünü ortaya koyacak bir belgeye rastlamadığını belirtmektedir. Ancak Kürkçüoğlu'na göre İngilizlerin Kürtleri desteklemek için son derece geçerli nedenleri de vardır. Sonucu bağımsızlığa varmayacak -bağımsızlığa vardığı takdirde İngiliz kontrolü altındaki Irak'taki Kürtlerin de isyana kalkışma riski vardı- bir Kürt isyanının, Musul Meselesinin çözümünün görüşüldüğü bu günlerde İngiltere'ye yarar sağlayacağına şüphe yoktur. Kürkçüoğlu'nun tespitine göre İngiliz belgelerinde isyanın doğrudan doğruya Türkiye tarafından planlanmış olabileceği biçiminde bir iddia da mevcuttu. Kürkçüoğlu'nun vardığı kanaate göre İngiltere isyanı yakından takip etmiş ancak desteklemekten kaçınmıştır. Çünkü Türkiye'nin parçalanmasının Ankara'yı tekrar Sovyetler Birliği'ne yaklaştıracığını düşünmekteydi. Sonu bağımsızlığa gitmeyen bir isyan Türkiye'yi askerî yönden meşgul edecek, Musul konusunda kabul etmeyeceği bir karar çıkması hâlinde bölgeye bir askeri operasyon yapma ihtimalini zayıflatacaktı. Bu yüzden İngiltere, Şeyh Said İsyanı'nda çok yönlü bir politika izlemiş ve asileri doğrudan desteklemekten geri durmuştur⁵³⁵.

Bu konu üzerine kapsamlı bir araştırma yapan İhsan Şerif Kaymaz, öncelikle şu tuhaf tesadüflerin altını çizmektedir; Hakkâri bölgesindeki çıkan Nesturî Ayaklanması, İngiltere'nin Musul sorununu Milletler Cemiyeti'ne taşımasının ertesi günü çıkmıştır. Bu tesadüfe benzer bir tesadüf, Şeyh Said İsyanı için de geçerlidir. Şeyh Said İsyanı da Milletler Cemiyeti'nin Musul sorununun çözümüne yönelik bölgede inceleme yapması için görevlendirdiği komisyonun çalışmalara başlamasından iki gün sonra çıkmıştır. Bu tesadüfler yumağına dikkat çeken İhsan Ş. Kaymaz, yaşananları rastlantı olarak değerlendiremeyecek derecede dikkat çekici bulmaktadır. Ancak İngilizlerin isyanı tasarladıkları, kışkırttıkları ve yönlendirdiklerini gösteren somut bir belgenin bulunmadığını da belirtmektedir. Yalnız burada da tuhaf bir durum mevcuttur. Kaymaz'a göre İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Lindsay'ın yazışmaları incelendiğinde, Londra'nın isyanın tamamen dışında olduğu hatta karşısında yer aldığı çıkarımı

⁵³⁵ Ömer Kürkçüoğlu, **Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s. 310-314.

yapılabilir. Fakat işin bir de gözden kaçan Irak boyutu vardır. Azadî örgütü ile temasa geçen ve Türklere karşı Nesturîleri silahlandıran kişi İngiltere'nin Bağdat Yüksek Komiseri Henry Dobbs'tur. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden bu diplomatın İngiliz Arşivlerinde Şeyh Said İsyanı ile ilgili hiçbir gözlem ve değerlendirmesinin olmaması tuhaf bir durumdur. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde yaptığı çalışmalar sırasında gizlilik süreleri dolduğu hâlde bazı belgelerin neden araştırmacılara açılmadığını soran Kaymaz, arşiv yetkililerinden, Britanya hükûmetinin ulusal çıkarları gereği açılmadığı cevabını almıştır. Kaymaz'ın Şeyh Said İsyanı ve İngiltere konusundaki değerlendirmesi, Azadî örgütü tarafından tasarlanan Şeyh Said isyanının, H. Dobbs'un bağlantılarıyla İngiltere tarafından kışkırtıldığı yönündedir⁵³⁶.

İngiliz Arşiv Belgeleri üzerinden bu konuyu araştıran bir başka yazar olan Mesut Yeğen ise İngiliz belgelerinin bu iddiayı tereddüde mahal bırakmayacak bir şekilde çürüttüğünü iddia etmektedir. Yeğen'e göre isyanın hemen öncesinde büyük bir ihtimalle Azadî örgütü mensupları, Bağdat'taki Hava Kuvvetleri Komutanlığına muhtemel bir ayaklanma desteği için başvurmuşlar ancak destek alamamışlardır. İsyan esnasında İstanbul ve Londra arasındaki yazışmalar, İngilizlerin isyanı izlemekle yetindiklerini ve isyanın kapsamı hakkındaki bilgileri Türk basınından derlediklerini göstermektedir⁵³⁷. Ancak Mesut Yeğen'in de bu değerlendirmeyi yaparken İhsan Ş. Kaymaz'ın işaret ettiği İngiltere'nin Bağdat Yüksek Komiseri Henry Dobbs'un İngiliz Arşivlerinde Şeyh Said İsyanı'na yönelik hiçbir bilgi notu ve değerlendirme raporunun bulunmaması hususuna temas etmediğini ve bu hususu gözden kaçırdığını belirtmekte fayda vardır.

İsyanın arkasında İngiltere'nin yer aldığı iddiasının bu denli yaygın bir şekilde gündeme getirilmesinin nedenlerinden biri de 9 Mart 1925 tarihinde -asilerin Diyarbakır'a taarruzlarından bir gün sonra- Diyarbakır postanesine Kürdistan Kraliyeti Harbiye Bakanlığı'na postalanmış İngiltere'deki bazı silah fabrikalarının katalogları ve mektuplarını içeren zarfların gelmiş olmasıdır⁵³⁸. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde bu konuyla ilgili tespit edebildiğimiz tek belge, Savcı Ahmet Süreyya Bey'in 6 Haziran 1925 tarihinde 3'üncü Ordu Müfettişliğine gönderdiği bir yazıdır. Yazıda, asilerin

⁵³⁶ İhsan Ş. Kaymaz, *Şeyh Said Ayaklanmasında İngiliz Parmağı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 133-134, 139-143, 155.

⁵³⁷ Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, s. 22-23.

⁵³⁸ Cemal, s. 63-64.

Diyarbakır'a taarruzları sırasında Dersim postanesi vasıtasıyla Diyarbakır postanesine gelen ve üzerlerinde Diyarbakır'da Kürdistan Hükûmeti Harbiye Nezareti'ne vs gibi adresler bulunan evrakın asılları mevcut ise asıllarının, asıllar mevcut değilse birer örneklerinin, o da mümkün değilse içerikleri hakkındaki malumatın gönderilmesi istenmiştir⁵³⁹. 3'üncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa'nın 9 Haziran'da verdiği cevapta aktardığı bilgilere göre bu matbu evrak Kürdistan Harbiye Nezaretine, Kürdistan Mezbaa Müdüriyetine, Kürdistan Belediye Riyasetine ve Kürdistan Reis-i Hükûmetine gönderilmiştir. Bu evrakın içeriği buz ve buz makinelerine ait katalog ve broşürlerden oluşmaktadır. Broşürlerin üzerinde Milano, Mersin ve Adana postanelerinin damgaları mevcuttur. Bu evrak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderildiğinden asılları ya da kopyaları mahkemeye sunulamamıştır⁵⁴⁰. Eyüp Ertüren bu konuyla ilgili *“Şunu ifade etmek gerekir ki her ne kadar bu katalogların gönderildiği adresler problemli ve şüpheli gözükse de ... bu belgeye göre katalogların bir silah fabrikasına ait olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ister İngiliz hükûmetinin isterse bir İngiliz silah fabrikasının, bağımsızlık için isyan ettiği söylenen bir gruba, silah yardımı yapmak veya silah satmak için postahane vasıtasıyla silah kataloğu gönderme yöntemini tercih etmesi, mantıklı bir durum gibi gözükmemektedir.”*⁵⁴¹ yorumunu yapmıştır ki kanaatimizce de bu yoruma katılmamak güçtür. Ancak Behçet Cemal, Ergun Aybars ve Uğur Mumcu gibi pek çok yazar bu olayı İngiltere'nin asilere silah yardımına hazır olduğu şeklinde yorumlamışlardır.

Diyarbakır postanesine gelen kataloglar meselesi mahkemenin 10 Haziran 1925 tarihli duruşmasında Hanili Salih Bey'in sorgulandığı sırada gündeme gelmiş ancak üzerinde durulmamıştır. Hanili Salih Bey de Şeyh Said de böyle bir şeyden haberdar olmadıklarını söylemişlerdir⁵⁴². Şeyh Said ve beraberindekilerin mahkemedeki sorguları süresince isyana dış yardım konusu mahkemenin gündemine getirilmiştir. Çalışmamızın “Şeyh Said ve Beraberindekilerin Yargılanmaları” başlığı altında aktardığımız gibi isyanın İngiliz bağlantılı ve destekli bir isyan olduğu konusunda ifade veren sanıkların başında Kasım Bey gelmektedir. Kasım Bey, bir isyan planı hazırlığı içinde olan Irak'taki Kürt komitelerinin İngilizlerle, Suriye'deki Kürt komitelerinin ise Fransızlarla görüşme

⁵³⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G066/0007. Belge için bkz. Ek-10.

⁵⁴⁰ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G066/0001. Belge için bkz. Ek-11.

⁵⁴¹ Ertüren, s. 327, 412-413.

⁵⁴² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 237.

hâlinde olduğunu belirtmektedir. Onun ifadelerine göre Azadî örgütü liderleri İngiltere ile temas hâlinde olup İngiltere'den silah ve para yardımını taahhüdünü almışlardır. Bunu bizzat Yusuf Ziya Bey kendisine söylemiştir. Bu isyan İngiliz parmağı ve parasıyla yapılmıştır. Mahkeme sırasında isyanın İngiliz destekli bir isyan olduğunu ifade eden başka sanıklar da olmuştur. Şeyh İsmail, Şeyh Abdüllatif ve Liceli Tahir gibi sanıklar da İngiltere ile temas hâlinde olduğunu duyduklarını ifade eden sanıklardır. Ancak bunların hepsi duyuma dayalı ifadeler olup hiçbirisi Şeyh Said'in ağzından böyle bir şey duyduğunu ifade etmemişlerdir. Şeyh Said başta olmak üzere Şeyh Şerif ve Fakih Hasan gibi sanıklar ise bu soru kendilerine yöneltildiğinde İngilizlerle temas hâlinde olduğunu ve destekleri alındığı iddialarını kesin bir dille reddetmişlerdir.

Şeyh Said, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin huzuruna çıktığı andan itibaren İngiliz desteği meselesini reddetmiştir. Ancak “Şeyh Said'in İlk İfadeleri” başlığı altında da ele aldığımız üzere 16 Nisan 1925 tarihli Varto'da alınan ilk ifadesinde, “*Diyarbakır'ı zapt eder etmez icap ederse İngiliz hükûmetine müracaat ederek Türk hükûmetinin maksatlarını temine davet ve icbar edilmesini talep etmekten ibaret idiğini...*”⁵⁴³ belirtmiştir. Buna göre Şeyh Said İngilizlerle anlaşarak harekete geçmediyse bile isyanı bir noktaya getirdikten sonra nihai başarı için İngilizlerin kapısını çalmak niyetindedir. Varto'da verdiği ilk ifadesinde değindiği İngiltere meselesini, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin karşısına çıktıktan sonra kesin bir surette reddetmiştir. Şeyh Said ve beraberindeki sanıkların çoğu isyanın yabancı bir devletin teşviki ve desteğiyle yapıldığını reddetseler de mahkemenin görüşü bu retlerin aksi yönünde olmuştur. Bu husus her ne kadar somut delillere dayanmasa da mahkeme, isyanda İngilizlerin teşviki ve desteği olduğu yönünde ifade veren sanıkların ifadelerine itibar etmiştir. Bunu mahkemenin Şeyh Said ve beraberinde yargılananlar hakkında verdiği 69 numaralı kararda da görmek mümkündür. Kararın ilgili bölümünde “.... hariçten dahi maddi ve manevi kuvvetler tedariki için oğullarından Ali Rıza'yı talimat-ı mahsusa (özel talimat) ile Kürdlük mefkuresinin (ülküsünün) banisi (kurucusu) ve Kürdlerin en ziyade nafiz (nüfuzlu) ve nev'umma (bir derece) aliyesi (batıl ilahı) bulunan İstanbul'da Seyyid Abdülkadir ve ba'dehu (ondan sonra) Lozan Muahedenamesi mucibince (uyarınca) hudud-ı milli (milli sınırlar) haricine def' (kovma) ve teb'id (uzaklaştırma) edilib mütarekeden beri şekl-i hükûmeti yıkmak maksadıyla

⁵⁴³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 24.

uğraşan cenub (güney) hudutlarındaki vatan hainleri nezdine (yanına) i'zam (göndererek) ederek onların da vaad-i muavenet (yardım vaadi) ve iştiraklerini istihsal (meydana getirme) ve dâhil ve hariçten esliha (silahlar) ve cephane ve sair mühimmatı ihzar (hazırlama) ve bi'l-ahire temin ettiği ...⁵⁴⁴” cümlelerine yer verilmiştir. Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere mahkeme, açıkça bir devlet adı belirtmese de İngiltere’yi kastederek Şeyh Said’in oğlu vasıtasıyla bu devletten dış destek sağladığı ve isyan için silah, cephane ve benzeri mühimmat tedarik ettiği görüşündedir.

⁵⁴⁴ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 78-79.

IV. BÖLÜM: ŞARK İSTİKLÂL MAHKEMESİ'NİN YAPTIĞI DİĞER YARGILAMALAR ve MAHKEMENİN ÖZELLİKLERİ

A. Hoca İbrahim Ethem'in Yargılanması

29 Haziran 1925 Pazartesi günü Urfa Vilayetine bir yazı gönderen Şark İstiklâl Mahkemesi, mahkemenin iki gün sonra Urfa'ya geleceğini bildirdi. Yargılama için mektep binası kullanılacağından kürsüye ihtiyaç olmadığı belirtilerek sadece sandalye ve koltuk hazırlanması istendi⁵⁴⁵. Bu sırada Şeyh Said davasında idama mahkûm edilenlerin cezaları infaz edilmiş, devam etmekte olan bir dava daha 30 Haziran'da karara bağlanmıştı. 1 Temmuz'da Diyarbakır'dan ayrılan mahkeme, aynı gün Urfa'ya vardı⁵⁴⁶. Urfa'ya geçen mahkeme, Urfa'da Hoca İbrahim Ethem Efendi'nin yargılmasını yaptı. Hoca İbrahim Ethem Efendi, daha önce 7 Ocak 1924 tarihinde devletin asayişini bozmak ve halkı kanunlara karşı itaatsizliğe sevk etmek suçlarından İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve bir sene hapis cezasına çarptırılmıştı⁵⁴⁷. Ancak 43 gün hapis yattıktan sonra 13 Şubat 1924 tarihinde çıkarılan kanunla affedilmiş ve tahliye olmuştu⁵⁴⁸. Savcı Ahmet Süreyya Bey, isyanla alakadar olmak iddiasıyla tekrar İstiklâl Mahkemesi karşısına çıkarılan Hoca İbrahim Ethem hakkındaki iddianamesini 24 Haziran 1925'te hazırladı⁵⁴⁹. Yargılamayı Urfa Lisesi binasında yapan mahkeme, 5 Temmuz 1925 tarihinde aldığı 71 numaralı kararla, Ankara'dan çıkarak Konya, Adana, Mersin, Urfa, Malatya, Elâzığ ve Diyarbakır gibi şehirleri gezen ve buralardaki halkı isyana teşvik eden Hoca İbrahim Ethem'i idama mahkûm etti⁵⁵⁰. Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından idam cezasına çarptırılan İbrahim Ethem Efendi, 6/7 Temmuz 1925 Pazartesi gecesi alaturka saatle 7:00'da Urfa Hükûmet Konağı'nın önünde asılarak idam edildi⁵⁵¹.

⁵⁴⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0004.

⁵⁴⁶ Cumhuriyet, 2 Temmuz 1925, s. 1; Son Saat, 2 Temmuz 1925, s. 1-5.

⁵⁴⁷ İstanbul İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), s. 24-27.

⁵⁴⁸ Şaban Ortak, "Vaiz İbrahim Edhem Efendi'nin İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanması", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 2, (Aralık 2016), s. 56.

⁵⁴⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K014/D071/G005/0001.

⁵⁵⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 71), s. 1-6; Son Saat, 6 Temmuz 1925, s. 1; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 84-87.

⁵⁵¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G037/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G037/0003; Son Saat, 8 Temmuz 1925, s. 1; Cumhuriyet, 11 Temmuz 1925, s. 3; Vakit, 11 Temmuz 1925, s. 1.

B. İsyana İlgili Görülen Basın Mensuplarının Yargılanmaları

Şeyh Said ve emekli Binbaşı Kasım Bey'in basın aleyhindeki ifadeleri, bazı gazetecilerin davaya dâhil edilmelerine neden olmuştu. Şeyh Said, yargılaması sırasında gazetelerde okuduklarının onu cesaretlendirdiğini ve isyana teşvik ettiğini ifade etmişti. Kasım Bey de Abdülkadir Kemali Bey'in Toksöz gazetesinde, Ebüzziyazâde Velid Bey'in Tevhid-i Efkâr gazetesinde, Sebillürreşad dergisinde ve Son Telgraf gazetesinde yapılan muhalif yayınların, bölgedeki halk üzerinde hükûmet karşıtı yıkıcı bir etki yarattığını belirtmişti. Bu ifadeler üzerine Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Said davasının 7 Haziran 1925 tarihli duruşmasında sanıkların ifadelerinde isyana kalkışmalarının nedenlerinden biri olarak gösterdikleri basın mensuplarının davaya dâhil edilmelerini talep etmişti. Bu konuyu değerlendiren mahkeme heyeti, Sebillürreşad, Tevhid-i Efkâr, Toksöz ve Son Telgraf gazeteleri sahip ve başyazarları olan Eşref Edip, Velid Ebüzziyazâde, Abdülkadir Kemali, Fevzi Lütfi ve Sadri Ethem Beylerin tutuklanarak sanık sıfatıyla davaya dâhil edilmelerine ve Sebillürreşad, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Vatan, İstiklâl, Tanin ve İleri gazeteleriyle Adana ve İstanbul'da yayınlanan Toksöz gazetelerinin 1924 yılı Ocak ayından itibaren o güne dek yayımlanan nüshalarının tetkik edilmesine karar vermişti⁵⁵². Kararda 1924 yılı Ocak ayından o güne dek yayımlanan nüshalar denmişti. Çünkü Şeyh Said ve Kasım Bey, herhangi bir dergi ya da gazetenin herhangi bir makalesini ya da haberini referans vermemişlerdi. Sadece gazete ve dergi isimlerini vererek buralarda yazanların kendileri ve bölge halkı üzerinde olumsuz tesirlerde bulunduğunu söylemişlerdi. Gazetecilerin davaya dâhil edildikleri gün Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf gönderen Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey, Paşa'yı da durumdan haberdar etti⁵⁵³.

Şeyh Said ve Binbaşı Kasım Bey'in bazı basın organları aleyhindeki ifadeleri, hükûmetin bazı üyelerinin daha isyanın ilk günlerinde dile getirdikleri söylemleri destekler nitelikteydi. CHF grubundaki sertlik yanlıları, daha isyanın başladığı Şubat ayında yapılan CHF grubu toplantılarında, İstiklâl Mahkemeleri kurulması ve inkılâp prensiplerine aykırı yayın yapan gazete ve dergilerin kapatılarak sahip ve yazarlarının

⁵⁵² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 172-173.

⁵⁵³ CA, 01010756.

cezalandırılması gibi tedbirlere başvurulması gerektiğini ileri sürmüşlerdi⁵⁵⁴. Bu talepler, Takrir-i Sükûn görüşmelerinin yapıldığı 4 Mart 1925 tarihli Meclis oturumunda da kanun lehine söz alan Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey tarafından tekrarlanmıştı. Özellikle İstanbul basınına hedef alan Recep Bey, İstanbul basınının yalan haberlerle ve tahriflerle sürekli olarak devlet kurumlarına ve otoritesine hücum ettiğini söylemiş, Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan basın mensuplarını yargılayan hâkim heyetinde yer alan Ali Saip Bey de “*Allah belalarını versin, kahrolsunlar*” diyerek Recep Bey'in söylediklerini desteklemişti⁵⁵⁵. Nihayetinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden sonra 5 Mart 1925 tarihinde Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl, Sayhâ, Sebülürreşad, Aydınlık ve Orak-Çekiç, 8 Mart'ta Kahkaha, İstikbâl, Pres dö Suvar, Sadâ-yı Hak, 15 Nisan'da ise Tanin, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun birinci maddesine aykırı yayın yaparak memleketteki içtimai huzuru ve düzeni bozmak gerekçesiyle İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kapatılmıştı⁵⁵⁶.

Görsel 12: Şark İstiklâl Mahkemesinde yargılanan gazeteciler, soldan sağa, Fevzi Lütfi, Velid Ebüzziyazâde, Abdülkadir Kemali, Sadri Ethem, Eşref Edip⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ Kalafat, s. 142; Balkaya, s. 231-232.

⁵⁵⁵ TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 138-139.

⁵⁵⁶ BCA, 30/18-1-1-13-12-12; BCA, 30/18-1-1-13-13-5; BCA, 30/18-1-1-13-22-15; TBMMZC, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, s. 349-350.

⁵⁵⁷ Cumhuriyet, 11 Ağustos 1925, s. 1.

7 Haziran 1925'te Şeyh Said davasına dâhil edilen gazeteciler, davaya dâhil edilmelerinin sebebini Şeyh Said ile Kasım Bey'in ifadelerinden çok mahkeme heyeti üyelerinden Ali Saip Bey'e bağlamaktadırlar. Mahkeme üyelerinden Avni Bey de sonraki yıllarda kaleme aldığı hatıratında, Şeyh Said'in gazeteciler hakkındaki ifadelerinin kendi fikir ve kanaatlerinden kaynaklanmadığını aktarmıştır. Ayrıca bazı isimleri vermesi hâlinde cezasının hafifletileceği konusunda kendisine telkin yapılmış olduğunu belirtmiştir⁵⁵⁸. Yargılanan basın mensuplarından Eşref Edip Fergan ise bu telkini yapanın Ali Saip Bey olduğunu yazmıştır⁵⁵⁹. Ona göre mahkemenin resmî başkanı Mazhar Müfit Bey, asıl başkanı ise Ali Saip Bey'di. Ankara'nın da haberleşme için kullandığı iki şifresi vardı. Biri Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey'de diğeri ise Ali Saip Bey'de idi⁵⁶⁰. Eşref Edip'in bu izlenimi bazı yazarlarca mutlak doğru kabul edilmiş, Ali Saip Bey'in bu şifreli haberleşme kanalıyla Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan haberleştiği ve mahkemeye Paşa'nın direktifleri doğrultusunda kararlar aldırıldığı ileri sürülmüştür⁵⁶¹. Ali Saip Bey'in mahkeme işlerini kontrolü altında tutma çabası içinde olan bir üye olduğu, mahkeme heyetinde yer alan kişilerin hatıratında da belirtilmektedir. Savcı Ahmet Süreyya Bey, Ali Saip Bey'in yalnız mahkemenin işlerine değil savcılığın da her işine vakıf olma gayreti içinde olduğunu ve adeta Şark İstiklâl Mahkemesi'nin daimî teftiş ve denetimini yapmak ister gibi bir hâl ve tavır içinde bulunduğunu belirtmektedir⁵⁶². Ancak Ali Saip Bey'in doğrudan Ankara ile şifreli bir haberleşme kanalının olduğunu gösterir belge ya da bilgilere rastlanamamıştır. Hatta mahkemenin göreve başladığı ilk günlerde Ali Saip Bey'in özel bir haberleşme kanalının olmadığını gösteren bir hadise de yaşanmıştır. Mahkemenin bakacağı suçların kapsamı konusunda Savcı Ahmet Süreyya Bey ile bir anlaşmazlığa düşen Ali Saip Bey, bu duruma sinirlenerek istifa etme teşebbüsünde bulunmuş, istifasını Ankara'ya bildirmesini istediği Mazhar Müfit Bey'e, "*Yazınız yazınız rica ederim Reis Bey! İkiniz de şifreleri koyunlarınıza koymuşsunuz. Biz ne yapalım?*"⁵⁶³ demiştir. Bu anekdottan da anlaşılacağı üzere Ali Saip Bey'in Ankara ile şifreli bir

⁵⁵⁸ Doğan, s. 174.

⁵⁵⁹ Eşref Edib, **İstiklâl Mahkemelerinde Sebilürreşad'ın Romanı**, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 67.

⁵⁶⁰ Eşref Edib, s. 109-110, 179.

⁵⁶¹ Akyürekli, **Şark İstiklâl Mahkemesi 1925-1927**, s. 15-16.

⁵⁶² Örgüevren, s. 114.

⁵⁶³ Örgüevren, s. 135.

haberleşme kanalı yoktur. Ankara ile haberleşme hâlinde olan kişiler savcı ve mahkeme başkanından ibarettir.

Eşref Edip Bey'in, Ali Saip Bey hakkındaki bu izleniminin Ali Saip Bey'in her işi kontrolü altında tutma çabasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bununla beraber Ali Saip Bey'in gazetecilere karşı önyargılı olduğu da bilinen bir gerçektir. Bu durumu Eşref Edip Bey'in hatıratında da yargılanan gazetecilerden bir diğeri olan Ahmet Emin Bey'in hatıratında da görmek mümkündür⁵⁶⁴. Zaten daha isyanın ilk günlerinde Meclis çatısı altında gazetecilere beddua etmekten çekinmeyen Ali Saip Bey de bu durumu saklamamıştır.

Şeyh Said'in 7 Haziran 1925 tarihli duruşmasında alınan kararda adı geçen gazetelerin 1924 yılı Ocak ayından itibaren o güne dek yayımlanan nüshalarının tetkik edilmesine karar verilmişti. Bu sebeple Adana ve İstanbul vilayetlerine yazılarak gazetelerin bahsi geçen tarihlerdeki nüshalarını içeren koleksiyonları istendi. Haziran ayının son haftasında gazete nüshaları ve tutuklular Diyarbakır'a gönderilmeye başlandı⁵⁶⁵. Bu arada Şeyh Said davasının kararının açıklandığı 28 Haziran'da, gazetecilerin davasının Şeyh Said davasından ayrılarak ayrıca görülmesine karar verildi. Davaya dâhil edilen gazetecilerden Sebilürreşad dergisi sahibi Eşref Edip Bey o sırada Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere tutuklanmıştı. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kararı üzerine Eşref Edip Bey'i Diyarbakır'a sevk eden Ankara İstiklâl Mahkemesi, 27 Haziran 1925 tarihinde gönderdiği bir yazıyla Şark İstiklâl Mahkemesi'ni durumdan haberdar etti⁵⁶⁶. Diyarbakır'a sevk edilen Eşref Edip Bey, Urfa'ya geldiğinde Şark İstiklâl Mahkemesi de Hoca İbrahim Ethem'in yargılamasını yapmak için Urfa'ya gelmişti. Urfa'da Eşref Edip Bey'i de yanlarına alan heyet, Diyarbakır'a Eşref Edip Bey ile beraber döndü. Tutuklanan diğer gazeteciler de peyderpey Diyarbakır'a sevk edilmişlerdi. Diyarbakır'da kendilerine tahsis edilen bir evde kalan Eşref Edip, Velid Ebüzziyazâde, Abdülkadir Kemali, Fevzi Lütfi ve Sadri Ethem Beyler, mahkeme 11

⁵⁶⁴ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz 2**, Yayıma Hazırlayan: Erol Şadi Erdiç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997, s. 1014-1015.

⁵⁶⁵ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G010/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G010/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G010/0003; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G010/0004; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G010/0005.

⁵⁶⁶ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G008/0004.

Temmuz'da Elâzığ'a geçtiğinden Elâzığ'a sevk edildiler ve burada kendilerine tahsis edilen bir eve yerleştirildiler⁵⁶⁷.

1924 yılı Ocak ayından o güne kadar yazdıkları yazılardan ya da yayımladıkları haberlerden mesul tutulan gazetecilerin yargılamaları, 11 Ağustos 1925 tarihinde başladı. Yargılamaların geç başlamasının sebebi bahsi geçen tarihler arasındaki gazete ve dergi koleksiyonlarının incelenmesinin uzun sürmesiydi. 14 Temmuz'da kimlik tespitleri yapılan gazetecilere avukat talepleri sorulmuş, hiçbirisi avukat talep etmemişti⁵⁶⁸. Gazetecilerin davasının görüldüğü sırada Savcı Ahmet Süreyya Bey izinli olduğundan davanın savcılığını mahkemenin yedek üyesi konumundaki Avni Bey üstlendi. Zabıt kâtibi, sanıkların kimlik bilgilerini verdikten sonra iddianameyi okudu. İddianame Şeyh Said ve Kasım Bey'in mahkemedeki ifadelerine dayandırılmış ve gazeteciler yazıları ve yayınlarıyla halkı isyana teşvik etmek ve isyanla ilgili olmakla suçlanmışlardı. İddianamenin okunmasından sonra sorgulamalara geçildi. İlk duruşmada Fevzi Lütfi, Sadri Ethem Bey, Abdülkadir Kemali ve Velid Beyler sorgulandılar. Mahkeme heyetinin soruları sanıkların muhalif tutumları ve yazıları üzerineydi. Mahkeme heyeti, bu yazıların Şeyh Said ve isyana katılan diğer asileri isyana teşvik ettiğini ve cesaretlendiğini belirtmekteydi. Sorgulanan sanıklar ise bu iddiaları reddediyorlardı. Duruşmanın sonunda söz alan Savcı Avni Bey, hükûmet aleyhinde yayın yaparak asileri isyana teşvik eden gazetecilerin sanık sandalyesinde oturan bu beş gazeteciden ibaret olmadığını belirterek Vatan gazetesi sahibi Ahmet Emin ve yazarlarından Ahmet Şükrü, Son Telgraf gazetesi yazarlarından Suphi Nuri, İstiklâl gazetesi sahibi ve yazarı İsmail Müştak ve Adana'da yayınlanan Sayhâ gazetesi başyazarı Gündüz Nadir Beylerin de tutuklanarak sanık sıfatıyla davaya dâhil edilmelerini ve Vatan gazetesi hakkında kapatma kararı alınmasını talep etti. Savcının talebini kabul eden mahkeme heyeti, duruşmaya son

⁵⁶⁷ Eşref Edib, s. 71-81; **Son Saat**, 13 Temmuz 1925, s. 1.

⁵⁶⁸ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G002/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G002/0006; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K021/D135-1/G002/0011.

verdi⁵⁶⁹. Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey, aynı gün gönderdiği bir yazıyla Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı durumdan haberdar etti⁵⁷⁰.

Mahkemenin davaya yeni gazetecileri dâhil etme kararı, yargılanan gazetecileri ziyadesiyle memnun etmişti. Hatıratında bu konuya değinen Eşref Edip Bey, diğer gazetecilerin gelmesi için geçecek olan sürenin onlara zaman kazandıracağını, böylece şiddetli günlerin geçeceğini ve zamanın lehlerine olacağını belirtmektedir. Ayrıca mesuliyet de daha fazla kişi arasında pay edilecek, mesele münferit bir dava olmaktan çıkarak bir matbuat davasına dönüşecekti. Bu sayede verilecek cezaların ağırlığı da azalacaktı⁵⁷¹. Ahmet Emin Bey ise davaya dâhil edilişlerinin sebebini yargılanan gazetecilerden bazılarının mahkeme üyelerine, kendileri gibi muhalif yayın yapan Ahmet Emin, İsmail Müştak, Suphi Nuri ve Ahmet Şükrü gibi isimlerin neden yargılanmadıkları konusundaki şikayetlerine bağlamıştı⁵⁷².

Gazetecilerin yargılandığı davanın ikinci duruşması 16 Ağustos Pazar günü yapıldı. Bu duruşmada Eşref Edip Bey ve Abdülkadir Kemali Bey sorgulandılar. Eşref Bey'e sorulan sorular, Sebilürreşad'ın yayın politikası üzerine sorulardı. Çünkü Şeyh Said, Sebilürreşad'ta okuduklarının onu isyana teşvik ettiğini ve cesaretlendirdiğini ifade etmişti. Eşref Edip Bey ise Şeyh Said'in somut bir yazıyı işaret edemediğini çünkü isyandaki asıl motivasyonunun basındaki haberler olmadığını, bunu bir bahane olarak ileri sürdüğünü belirtmekteydi. Eşref Edip Bey'in ardından Abdülkadir Kemali Bey'e de birkaç soru yöneltildikten sonra yargılamaya 3 Eylül 1925 tarihine devam etme kararı alındı ve duruşmaya son verildi⁵⁷³.

⁵⁶⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 135), s. 1-20. Gazeteciler davasına dair mahkeme zabıtnamesinde karar numarası 69 olarak yazılmıştır. 69 numaralı dava Şeyh Said davasına ait mahkeme zabıtlarını ve kararını içeren davadır. Gazeteciler de o davaya dâhil olarak mahkeme sürecine alındıklarından gazeteciler davasının mahkeme zaptına da 69 numaralı karar yazılmıştır. Ancak gazeteciler hakkındaki karar açıklandığında mahkeme karar defterine 135 numaralı karar olarak geçirilmiştir. Bu yüzden bir karışıklığa meydan vermemek adına gazeteciler davasının mahkeme zabıtlarını da karar numarası olan 135 numaralı kararlar vermeyi tercih ettik.

⁵⁷⁰ CA, 01010760-10.

⁵⁷¹ Eşref Edib, s. 87-88.

⁵⁷² Yalman, s. 1003.

⁵⁷³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 135), s. 20-35.

Görsel 13: Şark İstiklâl Mahkemesi üyeleri ve yargılanan gazeteciler bir arada⁵⁷⁴

Mahkeme heyeti, gazetecileri yargıladığı o günlerde bir yandan da Ankara ile sıkı bir yazışma trafiğine girişmişti. Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Şark İstiklâl Mahkemesi, yargılanan gazeteciler hakkındaki kararını tek başına ve kendi inisiyatifiyle vermemiştir. Daha gazetecilerin davaya dahlinden itibaren Ankara'yı durumdan haberdar eden Mahkeme Reisi Mazhar Müfit Bey, yargılama boyunca Ankara'yı bilgilendirmeye devam etmiş, bazı konularda Ankara'nın görüşlerini istemiştir. 18 Ağustos'ta Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta gazetecilerin davasında iki duruşmanın geride kaldığını, diğer gazeteciler henüz Elâzığ'a ulaşmadıklarından duruşmaların sorgulama ile geçtiğini belirtmiştir⁵⁷⁵. 23 Ağustos'ta Başvekil İsmet Paşa ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir başka telgrafta ise gerek önceden tutuklanmış gerekse yeni gelmiş olan gazetecilerin yaptıkları yayınların Anadolu'da kötü tesir yarattığını anlamış olduklarını ve bu durumu kendilerine samimiyet ve pişmanlıkla bildirdiklerini kaleme almıştır. Bu gazetecilerin tümünün Cumhuriyet'e

⁵⁷⁴ Cumhuriyet, 12 Ağustos 1925, s. 1.

⁵⁷⁵ CA, 01010760-8.

sadık olduğunu belirten Mazhar Müfit Bey, gazetecilerin ceza almaması arzusunda olduğunu açıkça belirtmiş, Matbuat Kanunu'nun 32. maddesinin devreye sokulması hâlinde men-i mahkeme edilebileceklerini ifade etmiştir. Ayrıca yargılanan gazetecilerin pişmanlıklarını ve mahkemenin adaletine güvendiklerini bildiren ortak bir telgraf yazarak bunu basında yayımlamaları teklifinde bulunmuştur⁵⁷⁶. 28 Ağustos'ta ise sırasıyla Ali Saip Bey ve Mazhar Müfit Bey, Başvekil İsmet Paşa ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya birer telgraf göndermişlerdir. Ali Saip Bey, gazetecilerin CHF'ye sadık kalmaları şartıyla kurtulmalarına taraftar olduğunu belirtmiştir. Mazhar Müfit Bey'in beş gün önceki yazısında belirttiği gibi bir politika takip etmeyi teklif eden Ali Saip Bey, gazetecilerin Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben bir telgraf yazmaları, bu telgrafın basında da yayımlanması, bu telgrafa cevaben Reis-i Cumhur'un gazetecilerin affına dair bir telgraf göndermesi ve gazetecilerin af talebinin mahkeme kararına da işlenerek beraat etmeleri şeklinde bir yol haritası izlemeyi teklif etmiştir⁵⁷⁷. Mazhar Müfit Bey ise yazısında Ali Saip Bey'in sabahki telgrafına bazı eklemeler yapmış, Velid Ebüzziyazâde'nin bundan sonra ticaretle, Fevzi Lütfi Bey'in ise Manisa'da ziraatla uğraşacaklarını ifade ettiklerini aktardıktan sonra mahkeme kararıyla kapatılan Vatan gazetesinin tekrar açılıp açılmaması konusunda da görüş bildirilmesini istemiştir⁵⁷⁸.

Ankara ile girilen bu yazışma trafiğinin ardından 3 Eylül 1925 Perşembe günü yargılamanın üçüncü duruşması yapıldı. Bu duruşmada ilk duruşma sonunda davaya dâhil edilen Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Suphi Nuri, İsmail Müştak ve Gündüz Nadir Beyler de mahkeme huzurundaki yerlerini almışlardı. Böylece yargılanan sanıkların sayısı ona yükselmişti. 3 Eylül'deki bu duruşmada İsmail Müştak, Ahmet Emin ve Ahmet Şükrü Beylerin sorguları yapıldı ve mahkeme ileri bir tarihe ertelenerek duruşmaya son verildi⁵⁷⁹. 6 Eylül'de tekrar toplanan mahkeme Ahmet Emin, Suphi Nuri, Ahmet Şükrü, Gündüz Nadir ve Eşref Edip Beyleri sorguladı. Sorguların ardından mahkeme 13 Eylül 1925 tarihine ertelenerek duruşmaya son verildi⁵⁸⁰. Her iki duruşmada da gazetecilerin geçmiş tarihlerde kaleme aldıkları muhalif yazıları sorgulandı. Gazetecilerin TpCF

⁵⁷⁶ CA, 01010760-3. Belge için bkz. Ek-12.

⁵⁷⁷ CA, 01010760-1.

⁵⁷⁸ CA, 01010760.

⁵⁷⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 135), s. 35-56.

⁵⁸⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 135), s. 56-82.

liderleriyle olan özel ilişkileri, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve medreselerin kapatılması sonrasında takındıkları tutumlar da sorgulanan konular arasındaydı.

Yargılanan gazeteciler, 9 Eylül 1925 tarihinde, Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya aşağıda yer alan telgrafi çektiler:

“Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Şark İstiklâl Mahkemesi karşısında isticvablarımız icra ve ikmal olduğu şu günlerde tahdis-i nimet kabilinden bir hareketle huzur-ı uluvvîyetinize çıkmayı vecibeden addettik. Cumhuriyetin sadık birer amelesi, inkılâbın samimi birer hâdimi olduğumuzu ispat etmiş olmak kanaatiyle bi-payan bir fahr ve gurur hissederek zat-ı riyasetpenahilerine bir kere daha arz ederiz ki bu kanaat şu dakika vicdanlarımızı müsterih etmekle beraber bundan daha çok güvendiğimiz nokta, asalet-i kalbinizin lütf-ı hata-puşanesidir. Bu lütfun yad-ı imtinankârânesiyle ve zeval-i napezir bir irtibat-ı kalbi ile bundan sonra vazifemize devam edebilmek vicdanlarımızda hasıl olan intibahî harekât-ı müstakbelimize rehber edinerek yüksek gayemize doğru bitmez bir nâsiye ile yürüeyebilmek için feyz-i enzar-ı itimadınızı bizlerden diriğ buyurulmamasına pek muhtacız. Huzur-ı Mahkeme'de taayyün eden masumiyetimiz için büyük müncinin yüksek vicdanından duyacağımız müjde-i af ve müsamaha iledir ki bizim için kıymetdar olur. Bu lütfu da bizden esirgemeyeceğinizi uluvv-i kalbinizden ümit ederek en derin tazimatımızı arz ve takdim ederiz muhterem Reis-i Cumhur hazretleri.

Gündüz Nadir, Velid, Suphi Nuri, İsmail Müştak, Ahmed Emin, Ahmed

Şükrü, Sadri Ethem, Abdülkadir Kemali, Fevzi Lütü ve Eşref Edip”

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa da bu telgraf üzerine Şark İstiklâl Mahkemesi'ne gazetecilerin telgrafının da ekli olduğu aşağıdaki cevabi telgrafi gönderdi:

“Elaziz Şark İstiklâl Mahkemesi Müddei-i Umumiliğine

Gazetecilerin Mahkeme'ye celbinden sonra Anadolu'da ve isyan sahasındaki meşhudatları üzerine hata ettikleri ve nâdim oldukları hakkındaki telgrafnameleri evvelce mahkemenin nazar-ı adaletine takdim etmiş idim. Bu defa yine müştereken âtideki telgrafla müracaat ediyorlar. Bunu da nazar-ı insafa almak muvafiktir efendim.

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal⁵⁸¹”

⁵⁸¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-2/G029/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-2/G029/0002; TBMM Arşivi, İM/T3/K079/D170/G030/0001.

Bu telgraflar, Ağustos ayının son haftasında mahkeme heyeti ile Ankara arasındaki yazışmalarda planlanan telgraflardı. Gazeteciler cumhuriyete bağlılıklarını bildirerek af dilemişler, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa da mahkemeye gazetecilerin pişmanlıklarının göz önünde bulundurulması tavsiyesinde bulunmuştu.

Görsel 14: Velid Ebüzziyade'nin İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgusu sırasında çekilmiş bir fotoğrafı⁵⁸²

Bu yazışmalardan sonraki ilk duruşma olan 13 Eylül'deki duruşmada mahkeme kararını açıkladı. Sanıkların kimlik tespitlerinin ardından söz alan Savcı Avni Bey, Reis-i Cumhur'dan gelen 9 Eylül 1925 tarihli telgrafi okudu. Sonrasında uzun bir konuşma yapan Savcı, özetle gazetecilerin kendilerine tanınan basın özgürlüğünü kötüye kullandıklarını, hükûmeti diktatörlükle suçlayarak iktidarda bulunan CHF'yi baskı idaresi

⁵⁸² İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Krt/021477.

kurmakla suçladıklarını, devletin otoritesini sarsarak ve kamuoyunun düşüncesini bozarak Şeyh Said isyanına ortam hazırladıklarını belirtti. Ancak bunun Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda belirtilen kasıt hükmüne uymadığını, bu sebeple gazetecilerin suçlarının Ceza Kanunu'nun birinci bölümünün ikinci faslında ve Matbuat Kanunu'nun 17. maddesinde yer alan devletin iç güvenliğini bozucu suçlardan kabul edilmesi gerektiğini ancak Matbuat Kanunu'nun 32. maddesinde geçen bir yazının neşrinden itibaren üç ay zarfında açılmayan davalar sonradan dava edilemez hükmüne göre suçun varlığına rağmen zaman aşımına uğradığından davaya son verilmesini talep etti. Basın mensuplarının Reis-i Cumhuriyet'e başvurarak aflatlarını istedikleri telgraftaki ifadelerine göre yaptıkları yayınlardan dolayı pişman olduklarının anlaşıldığını ve Reis-i Cumhuriyet'in de mahkemeden gazetecilerin pişmanlıklarını göz önünde bulundurarak karar vermesini istediğini de ayrıca ekledi. Savcının sanıklar hakkındaki bu mütalaasından sonra müzakere odasına çekilen hâkimler aralarında görüşükten sonra kararı açıkladılar. Mahkemenin 135 numaralı kararı olan bu karara göre Velid Ebüzziyazâde, Suphi Nuri, İsmail Müştak, Sadri Ethem ve Gündüz Nadir Beylerin isyanla alakadar olduklarına dair vicdanları temin edecek yeterlilikte deliller ve vesikalar görülemediği fakat kasten olmasa bile yazılarının bu isyan bölgesinde kötü tesir yarattığı ve kendilerinin de bunu kabul edip Reis-i Cumhuriyet'e yazdıkları telgrafta da bu durumu belirtmelerine binaen beraatlerine karar verildi. Ahmet Emin, Ahmet Şükrü, Eşref Edip ve Fevzi Lütfi Beylerin ise yazıları isyan üzerinde tesir yaratmış olsa da bunu kasten yaptıklarına dair emare ve kanuni delillerin olmaması ve mahkeme heyetinin bu duruma bilmeyerek neden olduklarına kani bulunmasına binaen yeni delillerin ortaya çıkması hâlinde icap eden kanuni süreç tekrar başlatılmak üzere suçsuzluklarına ve bu dokuz kişinin başka bir suçtan tutuklulukları yoksa tutukluluk hâllerinin kaldırılarak derhal tahliye edilmelerine karar verildi. Abdülkadir Kemali Bey'in de isyan ile ilgisi görülememişti. Ancak Abdülkadir Kemali Bey, halkı isyana teşvik suçundan da yargılanmaktaydı. Daha önceden zanlısı olduğu bu suçu Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargı sahası dışında kalan Adana'da işlediğinden bu suçtan yargılanmak üzere Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmesi kararlaştırıldı⁵⁸³.

⁵⁸³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 135), s. 82-86; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/2, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2016, s. 688-691.

Haklarında beraat kararı verilen dokuz gazeteci, kararın açıklandığı gün -13 Eylül'de- Reis-i Cumhur'a teşekkürlerini sunan yeni bir telgraf gönderdiler⁵⁸⁴. Bu yeni telgrafta Ankara İstiklâl Mahkemesine sevk edilen Abdülkadir Kemali Bey'in imzası yoktu. Millî Mücadele Dönemi'nde Pozantı İstiklâl Mahkemesi'nin reisliğini yapan Abdülkadir Kemali Bey, Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandıktan sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmişti⁵⁸⁵. Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından hapis cezasına çarptırılan Abdülkadir Kemali Bey, dört buçuk ay kadar hapis yattıktan sonra serbest bırakıldı⁵⁸⁶.

14 Eylül'de gazetecilerin Reis-i Cumhur'a mektubu gazetelerde de yayımlandı⁵⁸⁷. Aynı gün Matbuat Cemiyeti adına İkinci Başkan Ahmet İhsan Bey, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir teşekkür telgrafı gönderdi⁵⁸⁸. Hatıratında bu davaya değinen yazarlar, kurtuluşlarını davanın savcılığını yapan Avni Bey'e bağlamaktadırlar. Eşref Edip Bey, bu konuyla ilgili, *"Masumiyetlerine tamamiyle inandığı bir kaç mazlumu kurtarmak için genç Savcının vicdanı isyan etmişti. Düşünmüş, taşınmış, planını tatbik etmiş hem mahkemeyi hem Ankara'yı bir oldu bitti karşısında bırakmıştı."*⁵⁸⁹; Ahmet Emin Yalman ise *"Şunu da öğrenmiştik ki, istifa tehdidiyle lehimize çalışan başlıca kuvvet, Mahkeme'nin Başsavcı vekili Avni Doğan Bey'di. Gazete[ci]lerin mevcut kanunlar dairesinde vazifelerini yaptıklarını, ortada suç bulunmadığını, bize ceza vermenin söz konusu olamayacağını ileri sürüyordu."*⁵⁹⁰ yazmıştır. Avni Bey de hatıratında gazetecileri kendisinin kurtardığından bahsetmektedir. Avni Bey'in aktardıklarına göre mahkeme heyeti kendi aralarındaki toplantılarında gazetecilerin cezalandırılmaları gerektiğini konuşmakta, mahkeme heyeti ve Ankara'da ikinci derece makamlardaki kişiler iddianame konusunda Avni Bey'e telkinlerde bulunmaya çalışmaktadırlar. Savcı Ahmet Süreyya Bey izinli olduğu için *"Bu hazin maceranın savcılığını yaptım."* diyen Avni Bey, zaman aşımını mevzu edinen Matbuat Kanunu'nun 32. maddesiyle gazetecileri kurtardığını belirtmiştir⁵⁹¹. Ancak Mete

⁵⁸⁴ CA, 01004628-1.

⁵⁸⁵ TBMM Arşivi, İM/T3/K079/D170/G030/0002.

⁵⁸⁶ Bengi, s. 376.

⁵⁸⁷ Cumhuriyet, 14 Eylül 1925, s. 1-2; İkdâm, 14 Eylül 1925, s. 1; Vakit, 14 Eylül 1925, s. 1.

⁵⁸⁸ CA, 01004628.

⁵⁸⁹ Eşref Edib, s. 178.

⁵⁹⁰ Yalman, s. 1021-1022.

⁵⁹¹ Doğan, s. 173-175. Avni Bey hatıratında mahkemenin kararına konu olan Matbuat Kanunu maddesini yanlış hatırlayarak 36. madde olarak vermiştir.

Tunçay'ın da daha önce tespit ettiği gibi Avni Bey ile Ankara arasındaki yazışmalar, ne anılarında Avni Bey sayesinde kurtulduklarını belirten gazetecilerin ne de gazetecileri kurtardığını belirten Avni Bey'in yazdıklarıyla uyuşmamaktadır⁵⁹².

Avni Bey, 18 Ağustos 1925 tarihinde Riyaset-i Cumhur Başkatibi Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey'e gönderdiği bir yazıda gazetecilerin isyanda ikinci dereceden suçlu olmakla suçlandıklarını, savcılığın elindeki delillere göre Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ikinci maddesi ve Ceza Kanunu'nun 45. ve 46. maddelerine göre on seneden az olmamak üzere hapsedebileceklerini, mahkeme heyetinin kararını şimdiden kestiremeye de savcı olarak iddiasını belirttiği noktalar üzerinden hazırlayacağını belirtmiştir⁵⁹³. Gazetecilerin Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf gönderdiği ve Reis-i Cumhur'un da cevabi telgrafını gönderdiği 9 Eylül'de, Dâhiliye Vekili Cemil Bey'e bir şifreli mektup gönderen Avni Bey'in bu durumdan hiç memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Dört madde hâlinde yazılmış mektubun ilk maddesinde gazetecilerin memlekete verdikleri zararı en iyi bilenlerden biri olduğunu belirten Avni Bey, Ahmet Emin Bey ve arkadaşlarını İstiklâl Mahkemesi'ne getirtirken bu hususta hiç tereddüt yaşamadığını belirtmiştir. İkinci maddede, Gazi Paşa'nın gazetecilerin kurtulmalarını arzu ettiği telgrafi gelinceye kadar mahkemenin hareket tarzının çok iyi olduğunu belirtmiş, bu telgraf gelince heyettekilerden ismini vermediği bir kişinin gazetecilere giderek affedildiklerini bildirdiğini ifade etmiştir. Üçüncü maddede, bu saatten sonra verilecek bir mahkûmiyet kararının Reis-i Cumhur ve Başvekil'in sözlerini çiğnemek olacağından böyle bir işe kalkışmayı tehlikeli gördüğünü, dördüncü maddede ise yürünecek yol konusunda kendisine tavsiyede bulunmasını istemiştir⁵⁹⁴.

Hatıratında gazetecileri cezalandırmaları için Ankara'daki ikinci dereceden zevattan her gün kendisini cesaretlendirmeye çalışan şifreler aldığını ancak bunlara uymayarak gazetecileri kurtardığını belirten Avni Bey'in, Dâhiliye Vekili Cemil Bey ve Riyaset-i Cumhur Başkatibi Tevfik Bey'e gönderdiği yazıların ikisinde de gazeteciler aleyhinde ifadelerde bulunduğu ve durumun gazetecilerin lehine dönmesinden rahatsız olduğu görülmektedir. Gazetecileri mahkûm etmek için uğraştığı düşünülen ve

⁵⁹² Tunçay, s. 150-151.

⁵⁹³ CA, 01016463-370.

⁵⁹⁴ TTK Arşivi, SS/8/24/24.

gazetecilerin hatıratında en sert şekilde eleştirilen mahkeme üyelerinden Ali Saip Bey ise her ne kadar gazetecilere karşı önyargılı olsa da Mazhar Müfit Bey ile birlikte gazetecilerin kurtulmaları için bulunan formülün mucitlerinden biridir.

Basın mensuplarının davasındaki en dikkat çekici husus ise Ankara'nın davaya müdahil olmasıdır. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı diğer davalarda Ankara'nın mahkemenin işlerine bu denli müdahalesi görülmemektedir. Ancak gazeteciler davasının kararı adeta Ankara'da verilmiştir. Böylece bir mizansen andıran bu dava sonrasında hükûmetin muhalif basın gibi bir derdi kalmamıştır. Yargılanan gazetecilerden bazıları farklı işlere yönelmiş, gazeteciliğe devam edenler ise muhalif yayınlarına son vermişlerdir.

C. Eski Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey'in Yargılanması

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı önemli davalardan biri de eski Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey'in davasıdır. Hasan Hayri Bey, 9 Ağustos 1925 tarihinde tutuklanmış, 16 Ağustos'ta hakkında iddianame hazırlanmıştır⁵⁹⁵. Yargılama 19 Eylül'de başlamıştır. Ahmet Süreyya Bey izinde olduğundan davanın savcılığını Avni Bey üstlenmiştir. Hasan Hayri Bey'in davasında Hasan Hayri Bey ile beraber Hozatlı Celalzâde Mehmet Galip Efendi, Dersim eski mebuslarından Abdülhak Tevfik Efendi, Hozatlı Veli Ağa, Dersim'in Tavran köyünden rençber Ali Efendi, Hozatlı eski hapishane müdürü Ali Rıza Efendi, kardeşi İbrahim çavuş ve Belediye eski Reisi Seyyid Sabit Efendi de yargılanmıştır. Hasan Hayri Bey'in mahkeme karşısına çıkma sebebi, isyanın liderlerinden Şeyh Şerif'i evinde misafir etmesi ve 25 Şubat 1925 tarihinde Şeyh Şerif ile beraber Hozat'da bulunan Celalzâde Mehmet Galip Efendi'ye ve tüm reislerine hitaben bir telgraf yazmasıydı. Mahkeme huzurunda okunan bu telgrafta Elâzığ Valisi ve kumandanlarının firar ettiği, asayişin sağlanıp hükûmet işlerinin devralındığı bildirilmiş, Hozat'ta da asayişin sağlanması ve hükûmet işlerinin devam ettirilmesi istenmiştir⁵⁹⁶.

Mahkeme evrakı içinde yer alan bu belge okunduktan sonra sorgusuna geçilen Hasan Hayri Bey, Şeyh Şerif'in evinde bir gece misafir kaldığını ve ertesi gün kendisini göz altında Elâzığ'a götürdüğünü söyledi. Telgrafla ilgili ise telgrafı kendisinin yazdığını

⁵⁹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G012/0011; TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G004/0001.

⁵⁹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G010/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G010/0010; TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G010/0003.

kabul ederek Vali ve Kumandan kaçtığı hâlde idarenin boş kalmadığını haber vererek karışıklık çıkmasının önüne geçmek istediğini ifade etti. Mahkeme heyeti ise Vali ve Kumandanın kaçmış olduklarını bildirmenin olası bir karışıklığın önüne geçmeyip daha çok karışıklığa sebebiyet vereceğini belirtti. Hasan Hayri Bey'in suçlandığı bir diğer mesele ise Elâzığ eşrafının listesini yaparak Şeyh Şerif'e vermesi ve bu eşrafı asilere katılmaya ikna etmek için çalışmasıydı. Hasan Hayri Bey, hakkındaki tüm iddiaları reddetti. Yargılama 22 Eylül, 11 Kasım ve 22 Kasım tarihlerinde gerçekleşen duruşmalarla devam etti. Bu arada Mazhar Müfit Bey, 2 Kasım 1925 tarihinde yaklaşık sekiz aydır yürüttüğü mahkeme reisliği görevinden sağlık sorunları nedeniyle istifa etmiş, 11 Kasım'daki duruşmaya izinden dönen Ahmet Süreyya Bey savcı, Lütfi Müfit Bey mahkeme reisi vekili, Avni Bey ve Ali Saip Bey de üye olarak katılmışlardı. 22 Kasım tarihli dördüncü duruşmada mahkeme sanıklar hakkındaki kararını verdi. Bu karara göre Hasan Hayri Bey ve Mehmet Galip Efendi idama mahkûm edildiler. Diğer sanıklar ise sekizer ay hapis cezasına çarptırıldılar⁵⁹⁷. Kararın ertesi günü -23 Kasım'da- Hasan Hayri Bey ve Celalzâde Mehmet Galip Efendi'nin idam cezaları infaz edildi⁵⁹⁸.

D. Hasenanlı Halit Bey'in Yargılanması

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargıladığı önemli isimlerden biri de Hasenanlı Halit Bey'dir. Hasenanlı Halit Bey, 1923 yılında Erzurum'da kurulan Kürdistan İstiklâl ve İstihlas (Azadî) Cemiyeti'nin kurucularından biriydi⁵⁹⁹. Nesturî isyanından sonra Bitlis Divân-ı Harbi'nde yargılanmak üzere tutuklanan isimlerden biri de Hasenanlı Halit Bey'di. Malazgirt'te yakalanan Hasenanlı Halit Bey, jandarma nezaretinde Bitlis'e götürüldüğü sırada oğlu tarafından yapılan bir baskınla jandarmaların elinden kurtarılmıştı⁶⁰⁰.

Kurtulduktan sonra büyük bir kuvvet toplayarak Bitlis üzerine yürüyüp Cıbranlı Halit ve Yusuf Ziya'yı kurtarma planları yaptı. Ancak Cıbranlı Halit bu planı uygun görmediğinden harekete geçilmedi⁶⁰¹. Şeyh Said İsyanı'nın başlamasından sonra isyana katılan Hasenanlı Halit Bey, Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ali Rıza ile birlikte Varto cephesini

⁵⁹⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 145), s. 1-13; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/2, s. 696-699.

⁵⁹⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K092/D833-2/G064/0002.

⁵⁹⁹ Hallı, s. 81.

⁶⁰⁰ Akyürekli, Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927, s. 88.

⁶⁰¹ Dersimi, s. 174-175.

tuttu. İsyanın bastırılması üzerine Şeyh Ali Rıza ve beraberindeki 150 kadar adamla İran'a kaçan Hasenanlı Halit Bey, İran'daki Kürt lider İsmail Simko'ya sığındı⁶⁰².

1926 yılı Haziran ayı başlarında ailesini de İran'a getirmek için Türkiye'ye geçen Hasenanlı Halit, 7 Haziran 1926 tarihinde yakalandı. Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilen Hasenanlı Halit, isyandan evvel Şirvanşeyh köyünde adamlarıyla toplanıp memleketin bir kısmında bağımsızlık temin etmek gayesiyle fesat cemiyeti (Azadi) teşkil etmek ve isyan sırasında idare ettiği adamları ile Hınıs baskınında bulunmak ve daha sonra yüz kadar adamı ile İran'a firar etmek suçlarından yargılandı. 18 Temmuz 1926 tarihinde yargılaması tamamlanan Hasenanlı Halit Bey, idama mahkûm edildi⁶⁰³. İdam cezası, 19 Temmuz'da Diyarbakır İzzetpaşa Caddesi'nde infaz edildi⁶⁰⁴.

E. Şark İstiklâl Mahkemesi'nde Yargılanan CHF Mensupları

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı ilgi çekici davalardan bir kısmını da iktidardaki CHF'ye üye olanların davaları oluşturmaktadır. Tamamı CHF mebuslarından oluşan Şark İstiklâl Mahkemesi, bakmakla yetkili olduğu suçlar kapsamına giren suçları işleyen CHF'li isimleri yargılamaktan ve partinin adını mahkeme işlerine karıştırmaktan çekinmemiştir. Yargılanan ilk CHF'li isim Şeyh Said davasında yargılanan Çapakçur CHF teşkilatı reisi Süleyman oğlu Rüştü Efendi olmuştur. Rüştü Efendi isyana iştirak etmek suçundan yargılanmıştır. Mahkemede isyana katıldığı iddiasını reddeden Rüştü Efendi, isyandan önce Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey'e bölgedeki bazı kişilerin eylemlerinden şüphe duyduğunu bildirdiğini ve bunu CHF genel merkezine de yazdığını, gelen emir üzerine yapılan tahkikattan yalancı şahitlikler nedeniyle bir sonuç çıkmadığını ifade etmiştir. Asiler Çapakçur'u işgal ettikten sonra bir müddet daha Çapakçur'da kalan ve asilerle beraber hareket ediyormuş gibi davranan Rüştü Efendi, Başmuallim Mehmet Zeki'nin başına gelenleri duyduktan sonra ihbarından dolayı Kürtlerin kendisine zarar vermelerinden korkarak dağa kaçtığını söylemiştir. Asker gelinceye kadar yaklaşık 10 gün kimseye görünmeden dağda kaldığını ifade eden Rüştü Efendi, Çapakçur'un askerî birliklerce geri alınmasından sonra teslim olmuştur⁶⁰⁵.

⁶⁰² Olson, s. 172.

⁶⁰³ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/5, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2017, s. 2254-2257.

⁶⁰⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K093/D835-2/G046/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K093/D835-2/G046/0007.

⁶⁰⁵ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69), s. 188-191.

Yapılan yargılama neticesinde Rüştü Efendi suçsuz bulunarak hakkında beraat kararı verilmiştir⁶⁰⁶.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan ikinci isim Palu CHF teşkilatı reisi Reşat Efendi'dir. Kırk üç yaşında ve avukatlık mesleğiyle meşgul olan Reşat Efendi, asi reisleriyle haberleştiği ve temasta bulunduğu iddiasıyla yargılanmıştır. 24 Kasım 1925 tarihinde gerçekleşen yargılamada Reşat Efendi bu iddiaları reddetmiş, asilerle haberleşmesi ve teması bir yana asiler Kürt, kendisi ise Türk olması hasebiyle bu isyana karşı olduğunu ve karşısında durduğunu söylemiştir. Asiler Palu'ya gelmeden önce asilerle görüşmek üzere oluşturulan nasihat heyetinde olmaktan bile imtina ettiğini söyleyen Reşat Efendi, asiler tarafından dinsizlikle itham edilmiş, kendisine Palu Jandarma Komutanlığı görevi teklif edildiği hâlde asiler lehine memuriyet kabul etmediğini ifade etmiştir. Reşat Bey'in savunmasından sonra söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, Reşat Efendiye isnat edilen suçları kanıtlayacak yeterli delil bulunmadığından sanığın beraatine karar verilmesini talep etmiştir. Savcının talebini değerlendiren mahkeme sanığın beraatine karar vermiştir⁶⁰⁷.

Yargılanan CHF'li isimlerden bir diğeri de Elâzığ mebusu Süleyman Bey'in oğlu Ahmet Şükrü Efendi olmuştur. 12 Aralık 1925 tarihinde gerçekleşen bu yargılama mahkemenin en kısa sürede bitirdiği duruşmalardan biridir. Ahmet Şükrü Efendi'nin mahkeme zaptı, iddianame ve karar da dâhil olduğu hâlde sadece bir sayfadan ibarettir. Ahmet Şükrü Efendi, Beyzâde Mehmet Nuri Efendi hakkında yalan ihbarlarda bulunması iddiasından sanık olmuştur. Mahkemede iftira atması için hiçbir sebebi olmadığını belirten Ahmet Şükrü Efendi, ihbarlarının arkasında durmuş ve yalan ihbarda bulunduğu iddiasını reddetmiştir. Söz alan Savcı Ahmet Süreyya Bey, sanığın Hoca Mehmet Nuri Efendi hakkındaki yalan ihbarlarını, Mehmet Nuri Efendi'nin suçsuz olduğunu bildiği hâlde hasmane bir duyguyla yaptığını gösterecek bir delil olmadığından beraatini istemiştir. Mahkeme heyeti de savcının isteğine uyarak Ahmet Şükrü Efendi'nin beraatine karar verdi⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, s. 75-85.

⁶⁰⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 146), s. 1-4.

⁶⁰⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 189), s. 1.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan dördüncü isim isyanda asilere katılmak ve ahaliden Şeyh Said yararına para toplamak suçlarından sanık bulunan on dört sanıkla beraber yargılanan Ergani CHF teşkilatı reisi ve Belediye Reisi Ali Murtaza Efendi olmuştur. 31 Temmuz 1926 tarihinde gerçekleşen yargılamada, sanıkların bu suçları işlediklerine dair yeterli delil olmadığından bu husustan beraatlarına karar verilmiştir. Ancak Ali Murtaza Efendi, CHF Reisi sıfatıyla hazırladığı bir cetvelde isyana katıldığını iddia ettiği bazı kişiler hakkında gerçeği yansıtmayan bilgiler paylaştığından memuriyete devam etmesinin uygun olmayacağı ve bu durumun gerekli mercilere bildirilmesi kararları alınmıştır⁶⁰⁹.

Mahkemenin yargıladığı son CHF mensubu ise Çerme nahiyesi CHF teşkilatı reisi eski komiser İsmail Hakkı Efendi'dir. İsmail Hakkı Efendi beraberindeki dört memurla beraber sıkıyönetim vaziyetinden istifade ederek rüşvet almak ve memuriyeti kötüye kullanmak suçlarından yargılanmıştır. 1 Şubat 1927 tarihinde yapılan yargılamada suçu sabit bulunan İsmail Hakkı Efendi'nin Edirne'de üç sene hapsine ve memuriyetten çıkarılmasına karar verilmiştir⁶¹⁰.

Göreve başladığı ilk günlerde TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in davasını karara bağlayan mahkeme, kararda yargı sahası içindeki TpCF şubelerinin kapatılmasına da karar vermişti. CHF'li bazı isimlerin yargılamaları sonrasında buna benzer bir karar çıkmamıştır. Bu durum mahkemenin kendi partisine yaptığı bir pozitif ayrımcılık olarak yorumlanabilir. Ama zaten yargılanan beş isim de mahkeme önüne doğrudan isyanla ilgili suçlardan dolayı çıkmamışlardır. Bu beş sanıktan üçü beraat etmiştir. Ceza alan iki sanıktan biri hakkında memuriyete devam etmesinin uygun olmayacağı yönünde tavsiye niteliğinde bir karar, diğeri hakkında ise üç yıl hapis ve memuriyetten çıkarılma kararları verilmiştir. Şeyh Said İsyanı'nın doğudaki etkisini göz önünde bulunduran CHF genel merkezi, 1925 yılı Temmuz ayında doğu vilayetlerini teftiş etmek ve CHF teşkilatlarını denetlemek üzere bazı mebusları görevlendirmiştir. İsyan hadisesinden sonra CHF'nin doğu örgütlenmesinde daralmaya gidildiği ve bazı şubelerin kapatıldığı bilinmektedir.

⁶⁰⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 663), s. 1-4.

⁶¹⁰ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/5, s. 2384-2387.

Ancak bu kapatma kararları, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin değil CHF Divanı'nın kararları doğrultusunda alınmıştır⁶¹¹.

F. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Çeşitli Suçlar Üzerine Yaptığı Diğer Yargılamalar

İstiklâl Mahkemelerinin bakacağı suçlar, İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun üçüncü maddesinde belirlenmiş olup kanunun onuncu maddesinde de mahkemelerin şahsi hukuk davalarına bakamayacağı hükmü yer almaktaydı. Şark İstiklâl Mahkemesi, 18 Haziran 1925 tarihinde yayınladığı 103 numaralı tebligatla isyan sahası içindeki askerî, idari ve adli birimlere bakacağı suçları duyurmuştur. Bu tebligata göre Şark İstiklâl Mahkemesi'nin bakacağı suçların kapsamı aşağıdaki gibidir:

A: Haklarında Ceza Kanunnamesiyle, Askerî Kavâninde muharrer cezayı ve icap ederse kanun haricinde ve münasip göreceklere cezayı tertip ederler.

1- Muvazzaf ve gönüllü asker olup da firar edenleri

2- Firara sebebiyet verenleri

3- Firari derdest ve sevkinde tekasül gösterenleri

4- Firarileri ihfa, iaşe ve ilbas edenleri

B:

1- Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 15 Nisan 339 tarihli muaddel birinci maddesinde muharrer ceraimi

2- Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun muaddel birinci maddesiyle müzeyyel ve 25 Şubat 341 tarihli kanunda musarrah ef'al-i memnuayı

3- 4 Mart 341 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu'yla musarrah ef'al-i memnuayı

H: Kanun-ı Ceza'nın birinci babının birinci ve ikinci fasıllarında muharrer emniyet-i Dâhiliye ve hariciyeyi ihlal cürmüyle mürettep 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54 ve zeyli 55, 56, 57, 58 ve zeyilleri 59, 60 ve zeyli 61,62 ve zeyli 63, 64, 65, 66'ncı maddelerde muharrer mevad

1- Askerî ve siyasi casusluk ve su-i kasd-ı siyasi ve asker ailelerine taarruz ve tecavüz ceraimi Askerî Ceza Kanunu'na müzeyyel 21 Ağustos 339 tarihli Kanun-

⁶¹¹ Murat Turan, "Tek Parti Döneminde Şark İstiklal Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Cumhuriyet Halk Fırkası Teşkilatlarının Kapatılması Meselesi (1925-1927)", **Toplumsal Tarih**, Sayı 295, (Temmuz 2018), s. 53-55. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Murat Turan, **CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması (1923-1950)**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2011.

ı muvakkatın birinci maddesine muaddil 2 Mart 331 tarihli kanunda musarrah ceraim

2-İhtilasda bulunan, rüşvet alan bilumum memurin-i mülkiye ve askeriye ve bunlara hangi sınıftan olursa olsun iştirak eyleyenleri

*3- Nüfuz-ı memuriyetten istifade ederek halka zulüm ve işkence eden memurin-i mülkiye ve askeriye ve bunlara müteferri ahval ve ef'al-i cürmiye takib-i tahkik ve muhakeme etmek İstiklâl Mahkemesine münhasır vazâif-i kanuniyedendir.*⁶¹²

İstiklâl mahkemelerinin baktığı suçların kapsamı mahkemenin işe başladığı ilk günlerde mahkeme üyeleri ile Savcı Ahmet Süreyya Bey arasında bir anlaşmazlığa sebep olmuştur. 3 Mayıs 1925 tarihinde elindeki gazeteyi Ahmet Süreyya Bey'e gösteren Ali Saip Bey, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin her türlü suçları kapsayan davalara baktığını söyleyerek bunun nasıl olduğunu sorar. Ahmet Süreyya Bey ise gayet sakin bir şekilde nasıl yaptıklarını bilmediğini belirterek kendisi Şark İstiklâl Mahkemesi savcısı olduğu sürece mahkemeye, vazife ve salahiyeti dışındaki suçlardan sanık sevk etmeyeceği cevabını verir. Ali Saip Bey bu cevap üzerine kendileri de Ankara İstiklâl Mahkemesi gibi kararlar verirlerse savcı olarak itiraz edip etmeyeceğini sorar. Ahmet Süreyya Bey'in bir hukuksuzluk gördüğü takdirde itirazı kendince bir mecburiyet sayacağı yönündeki cevabına sinirlenen Ali Saip Bey, Reis Mazhar Müfit Bey'e dönerek yüksek bir ses tonuyla savcılık ile arasında kanaat farkı olduğundan bu şartlar altında vazifeye devam edemeyeceğini söyler ve Ankara'ya istifasını bildiren bir şifre yazmasını ister. Bu arada odada bulunan Lütfi Müfit Bey de Ali Saip Bey ile aynı düşüncede olduğunu belirtir. Hâkimlerin kanunen ve hukuken hatalı bir iş yapmamaları ve Meclis'in tasvip etmeyeceği bir işin içine girmemeleri için uğraştığını ifade eden Ahmet Süreyya Bey, bu hususu Ankara'ya bildireceğini söyler. Öğlen gerçekleşen bir davadan sonra belki fikirleri değişmiştir ümidiyle bu meseleyi tekrar açan Ahmet Süreyya Bey, arkalarından iş çevirdiğini düşünmemeleri için "Ankara'ya yazacağım yazıyı isterseniz sizlere de gösteririm" der. Ahmet Süreyya Bey daha cümlesini dahi bitirmeden sözünü kesen Lütfi Müfit Bey, "Bizim, muayyen, milli gayemiz vardır. Ona varmak için, ara sıra kanunun fevkine de çıkarız." karşılığını verir. Bu sözler üzerine böyle bir görüşe katılamayacağını, her işin

⁶¹² TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G012/0015.

kanun çerçevesinde çözülmesi gerektiğini düşündüğünü belirten Ahmet Süreyya Bey yanlarından ayrılır. Ahmet Süreyya Bey, 4 Mayıs'ta, Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa ve Başvekil İsmet Paşa'ya da iletilmesi kayıt ve ricasıyla Müdafaa-i Milliye Vekâleti Recep Bey'e yaşadıkları bu durumu bildirir. Recep Bey aynı gün verdiği cevapta meseleyi büyütmemek için Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa ve Başvekil İsmet Paşa'ya bu konuyu iletmediğini ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun sağladığı yetkiyle İstiklâl Mahkemelerinin İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun dışındaki suçlara da bakabileceğini belirterek aralarındaki anlaşmazlığı kaldırmaları yönünde dostça tavsiyelerde bulunur. Ahmet Süreyya Bey, hatıratında İsmet Paşa'nın 9 Mayıs 1925 tarihinde kendisine gönderdiği telgraftan İsmet Paşa'nın bu olaydan haberdar olduğunu anladığını belirtmektedir. İsmet Paşa da bu telgrafında mahkemenin uyum içinde çalışmasını önermektedir⁶¹³. Tartışma mahkeme üyelerinin lehine sonuçlanmış gibi görünse de Savcı Ahmet Süreyya Bey, görev yaptığı süre boyunca yargılayacakları kişilerin işledikleri suçların İstiklâl Mahkemelerinin bakmakla yetkili oldukları suçlar kapsamında olmasına dikkat etmiş, bu kapsama girmeyen suçları işleyen kişilerin mahkemeye sevklerini reddederek dosyalarını ilgili mahkemelere iade etmiştir.

3 Ağustos 1925 tarihinde isyan sahası içindeki askerî birimlere gönderilen bir yazıda, 18 Haziran 1925 tarih ve 103 numaralı tebligata ek olarak tebligatın "A." bendindeki asker firarileri ve firara sebebiyet verenler ve bunları gizleyen, iâşe eden ve derdestlerinde kayıtsızlık gösterenlerin Şark İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilmeyerek en yakın Divân-ı Harbe verilmeleri ve bu suçu işleyenlerin Divân-ı Harplerde yargılanmalarına karar verildiği bildirildi⁶¹⁴. 21 Eylül'de isyan sahası içindeki ilgili makamlara gönderilen yeni bir yazıda da bazı mahkemelerin isyan ile alakası olmayan ve seneler önce meydana gelmiş suçlara ait dosyaları dahi mahkemeye gönderdiği ve bunun mahkemenin iş yoğunluğunu artırdığı, bu yüzden sadece isyan ile ilgili ve İstiklâl Mahkemesi Kanunu kapsamında olan suçları işleyen şahısların mahkemeye sevk edilmeleri istendi⁶¹⁵. Mahkemenin bu uyarısına rağmen İstiklâl Mahkemelerinin bakacağı suçlar kapsamında olmayan suçlular Şark İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilmeye

⁶¹³ Örgüevren, s. 132-143.

⁶¹⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0016.

⁶¹⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0014; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0015.

devam etmiş, Savcı Ahmet Süreyya Bey, 27 Kasım'da isyan sahasındaki tüm ilgili birimlere bu konuyu tekrar hatırlatan bir yazı göndermiştir⁶¹⁶.

Şark İstiklâl Mahkemesi, İstiklâl Mahkemelerinin bakacağı suçlar kapsamının dışında kalan bazı davaları da karara bağlamıştır. Şeyh Mazhar, Telli Bey ve beraberindeki birkaç kişinin davası bunun örneklerinden biridir. 3'üncü Ordu Müfettişi İzzeddin (Çalışlar) Bey⁶¹⁷, Hizan'da çeşitli cinayetler işleyerek asayiş bozan ve haklarında gıyabi idam hükmü bulunan bu kişilerin Şark İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmalarının bölge halkı üzerinde hükûmetin güç ve adaletini hissettireceğini belirtmiş ve bu kişilerin Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk olunarak orada mahkeme edilmelerini talep etmiştir. Savcı Ahmet Süreyya Bey ise bu kişilerin işlemiş oldukları suçların isyanla ilgisi olmayan cinayet ve gasp gibi suçlar olduğunu, dolayısıyla bu kişilerin mahkemeye sevklerinin uygun olmadığını belirtmekle birlikte Vekiller Heyeti'nin, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun verdiği yetki ile bu tür kişileri İstiklâl Mahkemesine sevk edebileceğini bildirerek bu konunun Vekiller Heyeti'ne yazılmasını tavsiye etmiştir. Savcılık ile 3'üncü Ordu Müfettişliği arasındaki bu yazışmalar üzerine durum Vekiller Heyeti'ne iletilmiş ve Vekiller Heyeti'nin 28 Temmuz 1926 tarihli kararıyla bahsi geçen kişiler, Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmişlerdir. Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan Şeyh Mazhar ve beraberindekiler 9 Ocak 1927 tarihinde idam cezasına çarptırılmışlardır⁶¹⁸. Kendisini tutuklamaya gelen jandarmalardan birini şehit eden Hekimhan'ın Kızılyatak köyünden çiftçi Osman, Kızılyataklı Mustafa oğlu Emir Ömer, Osman oğlu Ahmet, Hacı Halil oğlu Mustafa, Hüseyin oğlu Ali Seydi, Hüseyin oğlu Hasan, İbrahim oğlu Mehmet, Osman oğlu Mehmet, Ömer oğlu Hasan, Ali oğlu Hallo, Hüseyin oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmut, Hüseyin oğlu İsmail, Hacı Kel oğlu Hallo, Mehmet Oğlu İsmail, Hasik oğlu Karababa, Yusuf oğlu Murtaza gibi birçok cinayete karışmış eşkıyaların 16 Şubat 1927 tarihinde Vekiller Heyeti kararıyla Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevkleri de İstiklâl Mahkemelerinin bakacağı suçlar kapsamının

⁶¹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0010; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0013.

⁶¹⁷ 3'üncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa 20 Haziran 1925 tarihinde görevinden istifa etmiş, yerine 1'inci Kolordu Komutanı Tuğgeneral İzzettin (Çalışlar) Paşa atanmıştır. Bkz. BCA, 30/11-1-0-15-28-15.

⁶¹⁸ BCA, 30/18-1-1-20-47-5; Ertüren, s. 108; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/5, s. 2358-2361.

dışında kaldığı hâlde Şark İstiklâl Mahkemesi'nce karara bağlanan davaların bir başka örneğidir⁶¹⁹.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı davalara konu olan suçlar; Şeyh Said İsyanı'na silahlı ve silahsız katılım göstermek, asilere silah ve cephane yardımı yapmak, asilere casusluk etmek, hıyanet-i vataniye fiilinde bulunmak, hıyanet-i harbiye fiilinde bulunmak, vatani parçalamak ve bir Kürt devleti kurmak teşebbüsünde bulunmak, halkı Cumhuriyet hükûmeti aleyhine tahrik etmek, asiler lehine ve Cumhuriyet aleyhine propaganda yapmak, isyan sırasında yağmacılık ve soygunculuk yapmak, mukaddes olan dinî duyguları kullanarak halk arasında nifak ve ihtilaf çıkarmak, askerî birliklerden firar etmek, askerleri firara teşvik etmek ve firarlarını sağlamak, askerlerin silahlarını alarak cinayet ve gaspa karışmak, askerî birliklere silahla mukavemet göstermek, isyanı tasdik ve teşvik eder cihette neşriyatta ve telkinlerde bulunmak, asileri hanesinde saklayarak yataklık etmek, hükûmete yalan ve yanıltıcı beyanat ve ihbarlarda bulunmak, asiler adına vazife üstlenmek, isyan sırasında resmî vazifesini terk etmek, asilerle birlikte hareket ederek yaralama ve cinayet fiillerinde bulunmak, hükûmet aleyhine çalışan gizli cemiyet ve örgütlere iştirak etmek, şahsi menfaat temini için memuriyeti kötüye kullanmak, rüşvet almak, hapisanede isyan çıkarmak, hapisaneden firar etmek, asilerle haberleşmede ve temasta bulunmak, memurları hapsedmek, esir devlet memurlarına işkence ve hakaret etmek, asker ailelerine saldırmak, hane basmak, isyan sırasında devlet malına zarar vermek, hilafet propagandası yapmak, askerî sırları ifşa etmek, silah kaçakçılığı yapmak, hükûmet emirlerine itaatsizlik göstererek şapka giymemek, Şeyh Said İsyanı'nın uzantısı mahiyetindeki isyanlara katılmak, yardım ve yataklık etmek, sıkıyönetim kararlarına aykırı olarak pasaportsuz millî sınırlar dâhiline girerek seyahat etmek ve şüpheli hallerde bulunmak, kaçaklara yataklık etmek, 19 Şubat 1925 tarihli kısmi seferberlik çağrısına icabet etmemek, İngilizler ve Fransızlar lehine casusluk yapmak, İngiliz ve Fransız birliklerine gönüllü yazılmak, emniyet ve asayiş ihlal etmek, isyan sahası dâhilinde

⁶¹⁹ **BCA**, 30/18-1-1-23-10-11. Bu kişiler Bakanlar Kurulu kararınca Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmişlerdir. Ancak mahkeme kararları içinde bu kişiler hakkında verilmiş bir karar bulunmamaktadır. Mahkemeye sevk kararının mahkemenin görevinin son bulmasından 19 gün önceki bir tarihe denk geldiği göz önünde bulundurulursa bu kişilerin yargılamasına geçilmeden Şark İstiklâl Mahkemesi'nin görevi son bulmuştur.

eşkıyalık yaparak köy ve kasaba basmak, adam kaçırmak, kız kaçırmak ve tecavüz gibi suçlardı.

Bu suçlara verilen cezalar idamdan hapis cezasına, millî sınırlar dışına sürülmekten ülkenin farklı bir şehrinde mecburi ikamete kadar suçun mahiyetine göre değişiklik gösteriyordu. Örneğin İngilizlere casusluk suçlamasından yargılanan Süvari Yarbay Hüseyin Bey oğlu Mehmet Nuri, 10 Eylül 1925 tarihinde idam cezasına çarptırılmıştı⁶²⁰. Şeyh Said'e casusluk etmek suçuyla yargılanan Bekir oğlu Yunus'a ise 20 Aralık 1925 tarihinde Isparta Hapishanesi'nde on sene kürek ve hapis müddetinin dolmasından sonra da Isparta'da zorunlu ikamet cezaları verildi⁶²¹. Casusluk suçuyla yargılanan birçok sanık da bu fiile dair yeterli delil bulunmadığından beraat ettiler⁶²². Rüşvet ve görevi kötüye kullanma suçlarının cezası ise genellikle süresi değişen hapis cezalarıydı. Örneğin, rüşvet aldığı ve görevi kötüye kullandığı gerekçesiyle yargılanan Bitlis Asker Alma Şubesi'nde görevli Hacı Halil oğlu Avni Efendi, 6 Haziran 1926 tarihinde üç sene hapse mahkûm edilerek memuriyetten menedilmiştir⁶²³. Rüşvet ve görevi kötüye kullanmak suçundan yargılanan Azakpur nahiyesi eski müdürü Süleyman Efendi ise rüşvet suçundan beraat etmiş, görevi kötüye kullanmak suçundan üç ay hapse mahkûm edilerek memuriyetten çıkarılmıştır⁶²⁴. Yağma ve soygunculuk suçlarına karışan sanıklar da genellikle hapis cezasına çarptırılmışlardır. Örneğin asilerin Elazığ'ı işgali sırasında yağmacılık yaptığı suçlamasıyla yargılanan Mustafa oğlu Mehmet, 23 Temmuz 1925 tarihinde Yozgat Hapishanesi'nde on sene kürek ve hapis süresinin dolmasından sonra da Yozgat'ta mecburi ikamet cezalarına çarptırılmıştır⁶²⁵. Aynı suçtan yargılanan Diyarbakırlı Abdullah oğlu Derviş, Abdullah oğlu Yusuf, Ahmet oğlu Fettah Safi, Ali Maho Çeto ve Mehmed Hamit oğlu Ali ise Çorum Hapishanesi'nde birer sene hapse ve 10'ar lira para cezasına mahkûm edilmişlerdir⁶²⁶. Asilere yardım ve yataklık suçunun cezası da genellikle hapis cezasıydı. Suçun mahiyetine göre ise hapis cezasının

⁶²⁰ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 130), s. 4.

⁶²¹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 211), s. 4.

⁶²² Ş.İ.M.M.Z. (Karar 231), s. 1; Ş.İ.M.M.Z. (Karar 363), s. 2; Ş.İ.M.M.Z. (Karar 411), s. 1; Ş.İ.M.M.Z. (Karar 418), s. 2; Ş.İ.M.M.Z. (Karar 651), s. 1-2.

⁶²³ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 501), s. 2.

⁶²⁴ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 604), s. 2.

⁶²⁵ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 82), s. 4.

⁶²⁶ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 153), s. 3-4.

süresi değişmekteydi. Örneğin, asi reislerinden Haydar ve Hatip Ağalara yataklık eylediği tespit edilen Sadık oğlu Mehmet, 9 Mart 1926 tarihinde Çankırı Hapishanesi'nde üç sene kalebentliğe mahkûm ve cezasının dolmasından sonra da Çankırı'da ikamete mecbur edilmiştir⁶²⁷. Benzer şekilde eşkıya Yado'ya yardım ve yataklık ettikleri sabit olan Palalulu Zeynel oğlu Hacı Mehmet ile Zeynel oğlu Hacı Mahmut kardeşler ise 4 Ekim 1926'da Muğla'da beşer sene ağır hapse çarptırılmışlardır⁶²⁸.

Mahkeme nazarındaki en ağır suçlar, Hıyanet-i Vataniye suçunu işlemek, asilere kumanda etmek, asilere iştirak ederek devlete karşı silah kullanmak ve cinayete karışmak, vatani parçalayacak gizli yapılanmalar içinde bulunmak, eşkıyalık hareketleri içinde bulunarak köy ve kasaba basmak gibi suçlardı. Bu suçlar delillendirildiği takdirde cezası genellikle idamdı. Ancak bu suçları işleyenlerin cezai ehliyetleri de göz önünde bulundurulmaktaydı. Örneğin, silahlı olarak asilere katılmak suçundan yargılanan Muş'un Evran köyünden ve Muş Lisesi öğrencilerinden 13 yaşındaki Şeso lakabıyla bilinen Mahmut oğlu Şemsettin, Muş vilayetine tabi Akçan nahiyesini basarak Müdür Abdülkadir Efendi ile jandarma karakolu askerlerini esir almış, telgraf hatlarına zarar vermiş, Varto'nun işgali sırasında Murat Köprüsü'ne kadar gelerek askere silah sıkırmıştı. Mahkemesi sırasında bu suçları işlediğini de kabul etmişti. Yapılan yargılama sonucunda 1 Eylül 1925 tarihinde Mahmut oğlu Şemsettin hakkında idam cezası verilmiş ancak henüz 15 yaşını doldurmadığından cezası beş sene hapse çevrilerek Yozgat Hapishanesi'nde hapis yatmasına ve hapis süresinin dolmasından sonra da Yozgat'ta - mecburi- ikamet etmesine karar verilmişti⁶²⁹. Mahkemenin tek seferde en fazla sayıda idam kararı verdiği dava Dersim Koçuşağı İsyanı'na katılanların yargılandığı 670 karar numaralı dava olmuştur. Bu davada 154 sanık hakkında idam cezası verilmiştir. Ancak bu idam kararlarının tamamı vicahi (yüzüne karşı) idam kararı değildir. İdama mahkûm edilen 154 kişiden 5'i hakkındaki idam hükmü yaşlarının ileriliğinden ya da küçüklüğünden hapis cezasına çevrilmiştir. Kalan 149 kişiden de sadece 27'si tutuklu bulunduğundan bu 27 sanık hakkında vicahi idam, firari olan 122 sanık hakkında ise gıyabi idam cezası verilmiştir⁶³⁰. Bu noktada idam cezasına çarptırılanlardan sadece

⁶²⁷ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 407), s. 2.

⁶²⁸ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 638), s. 2.

⁶²⁹ Ş.İ.M.M.Z. (Karar 111), s. 1-2.

⁶³⁰ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/5, s. 2340-2345.

vicahi yani sanıkların yüzüne karşı verilen idam cezalarının infaz edildiğini belirtmekte fayda vardır. Zaten mahkemede hazır bulunmayan firari sanıklar hakkında verilen idam cezası olan gıyabi idam cezasının uygulanabilirliği de yoktur. Ayrıca gıyabi idam cezasına çarptırılan bir mahkûmun cezası yakalandığında hemen infaz edilmiyor, sanık tekrar mahkeme ediliyordu. Yeniden yapılan bu yargılamadan sonra verilen karara göre hareket ediliyordu. Gıyabi idam cezasının hapis cezasına çevrildiği dava örnekleri olduğu gibi bunun tersi örnekler de mevcuttu. Örneğin 429 ve 430 karar numaralı davalarda yargılanan sanıklar haklarında gıyabi idam hükmü verilmiş sanıklardı. Bu sanıklar yakalandıktan sonra tekrar yargılanmışlar, 429 karar numaralı davanın sanığı Midyatlı Hüseyin oğlu Ahmet Şapo'nun gıyabi idam cezası üç sene kalebentliğe, 430 numaralı davanın sanığı Genç vilayetinden Timur oğlu Haydar'ın gıyabi idam cezası ise on sene küreğe çevrilmişti. 431 karar numaralı dava ise gıyabi idam cezasının vicahi idam cezasına çevrilmesinin bir örneğiydi. Hakkında gıyabi idam cezası verilen Madenli Süleyman oğlu Resul yakalandıktan sonra tekrar yargılanmış ve vicahi idam cezasına çarptırılmıştı⁶³¹.

Mahkemenin aldığı kararlar, Şeyh Said İsyanı'nın sıcaklığını koruduğu ilk günlerde dönem dönem gazetelerde de ilan ediliyordu⁶³². Ancak Şeyh Said ve isyanın tanınmış simalarının yargılandığı 1925 yılı bahar ve yaz aylarından sonra basının Şark İstiklâl Mahkemesi'nin faaliyetlerine ve kararlarına olan ilgisinin azaldığı gözlemlenmektedir. Gazeteciler davasının sonlandığı 1925 yılı Eylül ayından sonra Şark İstiklâl Mahkemesi ile ilgili haberler gazetelerde daha az yer bulur olmuştur. Bu tarihten sonra Şark İstiklâl Mahkemesi ile ilgili yayımlanan haberler genellikle birkaç satırlık cümlelerden ibaret haberlerdir.

Şark İstiklâl Mahkemesi, yaptığı yargılamaları ve aldığı kararları düzenli olarak Meclis'e ve Başvekâlete bildirmiştir. Mahkemenin yargıladığı kişilerin ve aldığı kararların sayısını aylık olarak hazırladığı ve TBMM'ye bildirdiği mesai cetvellerinden takip etmek mümkün olduğu gibi Şark İstiklâl Mahkemesi ile çeşitli kurumlar arasında yapılan yazışmalardan da takip etmek mümkündür. Örneğin, mahkemenin faaliyete

⁶³¹ **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/4, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2017, s. 1756-1759.

⁶³² **Akşam**, 11 Nisan 1925, s. 1; **Akşam**, 12 Mayıs 1925, s. 1; **Akşam**, 24 Mayıs 1925, s. 1; **İkdam**, 24 Mayıs 1925, s. 1-2.

başladığı -13 Nisan 1925- tarihten 8 Ağustos 1925 tarihine kadar geçen süreçte mahkemeye 1120 kişi sevk olunmuş, bunlardan 357'si hakkında hüküm verilmiştir⁶³³. 23 Şubat 1926 tarihine gelindiğinde yargılananların sayısı 2075 kişiyi bulmuştur. Bu sanıklardan 156'sı vicahen, 56'sı ise gıyaben idama mahkûm edilmiş, 485 kişiye de çeşitli cezalar verilmiştir. Beraat eden kişi sayısı ise 1378'dir⁶³⁴. 7 Mart 1926'da yargılanan sanık sayısı 2968'e yükselecektir. 487'si siyasi, 53'ü adi suçlardan olmak üzere toplamda 540 dava mahkemeye sevk edilmiş, siyasi davaların 399'u, adi suçlara yönelik davaların da 38'i olmak üzere toplam 437 dava karara bağlanmıştır. Bu davalarda 122 kişiye vicahi, 65 kişiye gıyabi olmak üzere toplam 187 kişiye idam cezası verilmiştir. 621 kişiye çeşitli cezalar verilmiş, 1780 kişi de beraat etmiştir⁶³⁵. 1 Mart 1927 tarihli bir belgeden edindiğimiz bilgilere göre ise son altı ay zarfında Savcılık tarafından 309 iddianame ile 1900 sanık mahkemeye sevk edilmiştir. Bunlardan 27'si idama mahkûm edilerek cezaları infaz edilmiştir. 476 şahıs sıkıyönetim sahası dışındaki vilayetlerde mecburi ikamete mahkûm edilmiştir. 346 kişi beraat etmiş, 131 firarinin idamlarına karar verilmiştir⁶³⁶.

Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde bulunan ve Savcı Ahmet Süreyya Bey'in imzasıyla 12 Mart 1927 tarihinde TBMM'ye ve Başvekâlete gönderilen bir belgede ise Şark İstiklâl Mahkemesi'nin 12 Nisan 1925 tarihinden 7 Mart 1927 tarihine kadar olan görev süresi boyunca yargıladığı toplam kişi sayısı ve aldığı kararların sayısı verilmektedir. Bu belgeye göre Şark İstiklâl Mahkemesi, görev süresi boyunca toplam 5010 kişiyi yargılamıştır. 207 vicahi, 213 gıyabi olmak üzere toplam 420 kişi hakkında idam cezası vermiştir. 1811 sanık çeşitli cezalara çarptırılmış, 2779 kişi hakkında ise beraat kararı verilmiştir⁶³⁷.

G. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Çalışma Yöntemi ve Özellikleri

Hükûmetin 23 Şubat 1925 ve 24 Şubat 1925 tarihlerinde ilan ettiği sıkıyönetim kararlarında tespit ettiği on dört vilayeti ve iki kazayı kapsayan yargı sahası içinde faaliyette bulunan Şark İstiklâl Mahkemesi, seyyar olarak hareket eden ve yargılamalar yapan bir mahkemeydi. İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun sekizinci maddesi gereğince

⁶³³ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G034/0002.

⁶³⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D832/G006/0011.

⁶³⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0016.

⁶³⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G053/0006; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G011/0001.

⁶³⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D831/G001/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D831/G001/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G010/0001.

mahkemenin her türlü haberleşme ve yazı işlerini yürüten savcılık makamı, mahkemenin gideceği şehirlerdeki resmî makamları önceden bilgilendirerek gerekli tertibatın alınmasını sağlıyordu. 13 Nisan’da yayımladığı bir beyanname ile resmî olarak göreve başlayan Şark İstiklâl Mahkemesi, ilk yargılamalarını Diyarbakır’da yaptı. Başlangıçta Diyarbakır Hükûmet Konağı’nda kendilerine ayrılan salonu kullanan mahkeme, sanık sayısının fazla olduğu davalarda Diyarbakır Sinema Salonu’nu da yargılamalar için kullandı. Şeyh Eyüp, Dr. Fuat, TıCF Urfa Kâtibi Fethi Bey gibi tek sanıklı davalar hükûmet konağındaki mahkeme için hazırlanan salonda karara bağlandı. Ancak Seyyid Abdülkadir Davası ve Şeyh Said Davası gibi birden fazla sanığın yargılandığı kalabalık sanıklı davalarda Diyarbakır Sinema Salonu kullanıldı.

Görsel 15: Şark İstiklâl Mahkemesi yargılama yaparken, soldan sağa kürsüde oturanlar; Ali Saip Bey, Mazhar Müfit Bey, Lütfi Müfit Bey⁶³⁸

Yargılamalar sırasında hâkimler yeşil örtülü bir kürsüde oturuyor, arkalarında büyük bir Türk bayrağı yer alıyordu. Kürsünün heybetini mahkemenin büyüklüğü ile özdeşleştiren mahkeme, daha Adana’dan Diyarbakır’a hareket etmeden önce Diyarbakır’a gönderdiği bir yazıda “*mükemmel bir kürsü*” hazırlanmasını istemişti⁶³⁹. Yargılamalar sırasında kürsünün hemen önünde kâtipler oturuyordu. Genellikle öğleden sonra başlayan yargılamalar geç saatlere kadar devam edebiliyor, bu gibi uzun süren

⁶³⁸ **Akşam**, 15 Eylül 1925, s. 1.

⁶³⁹ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K090/D829/G039/0010; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G036/0016.

davalarda verilen kısa araların ardından yargılamaya kaldığı yerden devam ediliyordu. Yargılamalar, halka açık bir şekilde ve kalabalık bir izleyici kitlesi önünde yapıyordu⁶⁴⁰.

Seyyar olarak yargılama yaptığını belirttiğimiz mahkeme, ilk 70 davasını Diyarbakır'da karara bağladıktan sonra 1 Temmuz'da Diyarbakır'dan Urfa'ya geçti. Urfa'da 71 numaralı davayı karara bağladıktan sonra 6/7 Temmuz gecesi tekrar Diyarbakır'a döndü⁶⁴¹. Diyarbakır'da geçirdiği birkaç gün zarfında yargılama yapmayan mahkeme, 11 Temmuz sabahı Diyarbakır'dan ayrılarak aynı gün öğleden sonra Elâzığ'a ulaştı⁶⁴². 18 Haziran'da mahkemenin Elâzığ'a gideceği resmî makamlara bildirilmiş, Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere bekleyen tutuklu ve sanıkların Elâzığ'a gönderilmeleri istenmişti⁶⁴³. 11 Temmuz 1925'ten 24 Nisan 1926 tarihine kadar Elâzığ'da kalan mahkeme, burada 72'den 461'e kadar olan davaları karara bağladı⁶⁴⁴. 17 Nisan 1926 tarihinde Malatya vilayetine gönderdiği bir yazı ile mahkemenin 24 Nisan'da Malatya'ya geleceğini bildiren Savcı Ahmet Süreyya Bey, yargılama için Vilayet Encümeni Meclisi odasının kullanılacağını ve salon hazırlanmasına gerek olmadığını belirttikten sonra biri reis ve azalar için biri de savcılık için olmak üzere toplam iki oda ayarlanmasını istedi⁶⁴⁵. 24 Nisan sabahı saat 9:00'da Elâzığ'dan ayrılan mahkeme, aynı gün Malatya'ya ulaştı. Malatya'da herhangi bir yargılama yapılmadı. Burada bulunduğu süre zarfında bazı tahkikatlar yapan mahkeme, 28 Nisan'da Elâzığ'a geri döndü⁶⁴⁶. Mahkeme, Elâzığ'da, Nazimiye kazası Kaymakamı İsmail Hakkı Bey hakkındaki 2 Mayıs 1926 tarih ve 462 numaralı kararını verdikten sonra 10 Mayıs Pazartesi günü

⁶⁴⁰ **Vakit**, 4 Mayıs 1925, s. 1; **Vakit**, 9 Mayıs 1925, s. 1; **Vakit**, 15 Mayıs 1925, s. 1; **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1925, s. 1; **Vakit**, 28 Mayıs 1925, s. 1; **Cumhuriyet**, 28 Mayıs 1925, s. 1; **Vakit**, 25 Mayıs 1925, s. 4.

⁶⁴¹ **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G056/0001; **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1925, s. 1; **Son Saat**, 2 Temmuz 1925, s. 1-5; **Cumhuriyet**, 11 Temmuz 1925, s. 3.

⁶⁴² **TBMM Arşivi**, İM/T14/K008/D055/G055/0001; **Son Saat**, 13 Temmuz 1925, s. 1.

⁶⁴³ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K090/D826-2/G055/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K084/D805-2/G038/0009.

⁶⁴⁴ **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/1, s. 86-87; **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/2, s. 650-711; **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/3, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2017, s. 1156-1291; **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/4, s. 1692-1785.

⁶⁴⁵ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K083/D805-1/G013/0001.

⁶⁴⁶ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K097/D843-1/G015/0011; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K097/D843-1/G015/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K009/D060/G034/0002; **TBMM Arşivi**, İM/T14/K009/D060/G031/0002; **Vakit**, 25 Nisan 1926, s. 1; **Milliyet**, 25 Nisan 1926, s. 1; **Milliyet**, 30 Nisan 1926, s. 2.

Diyarbakır'a geçti⁶⁴⁷. 19 Mayıs 1926'da Diyarbakır'daki yargılamalarına başlayan mahkeme, 21 Temmuz 1926'ya kadar Diyarbakır'da kaldı ve 463'ten 546'ya kadar olan davaları karara bağladı⁶⁴⁸. 5 Temmuz'da yargı sahası içindeki resmî makamlara mahkemenin Elâzığ'a gideceğini bildiren Savcı Ahmet Süreyya Bey, mahkemeye sevk edilecek tutukluların ve dosyalarının Elâzığ'a gönderilmesini istedi⁶⁴⁹. 21 Temmuz'da Elâzığ'a varan Şark İstiklâl Mahkemesi, 25 Temmuz'da faaliyete başladı. Elâzığ Valiliği ve Elâzığ Havali Kumandanlığına mahkemenin faaliyete geçtiğini haber veren Savcı Ahmet Süreyya Bey, Diyarbakır'dan 200'e yakın tutuklunun Elâzığ'a sevk edilmek üzere olduğunu bildirerek hapishanelerde gerekli tertibatın alınmasını istedi⁶⁵⁰. 21 Temmuz 1926'da Elâzığ'a gelen mahkeme, görevinin son bulduğu 1927 yılı Mart ayına kadar Elâzığ'da kaldı ve 547'den 798. davaya kadar olan davaları karara bağladı⁶⁵¹.

Faaliyette bulunduğu süre zarfında yargı sahası içindeki Diyarbakır, Urfa, Elâzığ ve Malatya'yı ziyaret eden mahkeme, Urfa'da yaptığı bir yargılama dışındaki yargılamalarını Diyarbakır ve Elâzığ'da yapmıştır. İsyanla ilgili görülen tutuklular bu şehirlere sevk edilmiş, mahkeme edilecekleri tarihe kadar hapishanelerde tutulmuşlardır. Sevk edilen tutukluların sayısı çok fazla olduğundan çoğu zaman hapishanelerin kapasiteleri yetersiz kalmıştır. Örneğin, 9'uncu Kolordu Komutanı Asım (Gündüz) Paşa'nın Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderdiği 8 Temmuz 1925 tarihli yazıdan edindiğimiz bilgilere göre Hıms Divân-ı Harbi'nde yargılanan 153 kişi Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere dosyalarıyla birlikte Elâzığ'a sevk edilmiştir. Muş üzerinden Elâzığ'a götürülen tutuklu kafilesine Muş'taki tutukluların da katılmasıyla sevk edilenlerin sayısı 244'e yükselmiştir⁶⁵². Bu gibi kalabalık sevkler karşısında hapishaneler yetersiz kaldığından Elâzığ'daki metruk Ermeni Protestan Kilisesi binası da hapishane olarak kullanılmıştır. Teğmen Osman Efendi adında bir subay bu hapishaneye

⁶⁴⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0015; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G028/0002; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G028/0003; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/4, s. 1784-1785.

⁶⁴⁸ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/4, s. 1784-1843; Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/5, s. 2234-2255; Hâkimiyet-i Milliye, 21 Mayıs 1926, s. 2.

⁶⁴⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G003/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G003/0002.

⁶⁵⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G010/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G010/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G011/0001.

⁶⁵¹ Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/5, s. 2256-2433.

⁶⁵² TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0009; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G036/0016.

müdür olarak atanmıştır. Herhangi bir güvenlik zafiyeti yaşanmaması için hapishanede görev alacak askerlerin Türk kökenli olmasına ise ayrıca özen gösterilmiştir⁶⁵³. Ancak yine de hapishanelerdeki doluluk zaman zaman yetkilileri zor duruma düşürmüştür. Örneğin, Şark İstiklâl Mahkemesi Hapishanesi Müdürü Teğmen Osman Efendi'nin, Savcı Ahmet Süreyya Bey'e gönderdiği 24 Temmuz 1925 tarihli bir yazıdan edindiğimiz bilgilere göre hapishanede bulunan tutuklular ayaklanma girişiminde bulunmuş, gardiyan ve jandarmaların yaralanmalarına neden olmuşlardır. Osman Efendi'nin verdiği bilgiye göre hapishane olarak kullanılan kilise binasının kapasitesi ancak 200 kişiliktir. Şehirdeki asıl hapishane olan Mülkiye Hapishanesi'nde ise 561 mahpus yatmaktadır. Savcı Ahmet Süreyya Bey'i hapishanelerin durumundan ve yaşananlardan haberdar eden Osman Efendi, bu yazıyı yazdığı 24 Temmuz'da Diyarbakır'dan sevk edilen 179 tutuklunun da Elâzığ'a gelmek üzere olduğunu eklemiştir⁶⁵⁴. Savcı Ahmet Süreyya Bey, bu yazıyı alır almaz durumu Elâzığ Havalî Kumandanlığına bildirmiş, hapishanelerin durumlarının iyileştirilmesini istemiştir⁶⁵⁵. Ancak mahkeme evrakı içinde bu isteğin yerine getirildiğini gösteren herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Sanıkların büyük bir çoğunluğu tutuklu yargılandığı hâlde az da olsa kefalet senedi alınarak tutuksuz yargılanan sanıklarda mevcuttur⁶⁵⁶. Bazı sanıklar ise tutukluluk konusunda özel muameleye tabi tutulmuşlardır. Yargılanan basın mensupları bu durumun tek örneğidir. Diyarbakır'da da Elâzığ'da da hapishaneye götürülmeyen basın mensupları kendilerine tahsis edilen özel binalarda tutulmuşlardır. Hatta Elâzığ'a geçtiklerinde gayet büyük bir konağa yerleştirilmişleridir. Her ne kadar kapıda nöbetçiler beklese de gazeteciler şehir içinde ve kırlarda gezilere çıkmakta serbest olmuşlardır⁶⁵⁷. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu sadece yargılanan gazetecilere gösterilen bir imtiyazdır.

Kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan ve isyanla ilgili görülen şüpheliler yerel savcılıklar ya da Divân-ı Harplerce Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk ediliyordu. Bu kişilerin ilk ifadeleri genellikle sevk eden bu kurumlarca alınıyor, sevk edilen şüpheliyle birlikte şüpheli hakkındaki dosya da gönderiliyordu. Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı da

⁶⁵³ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G051/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G051/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G011/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G010/0001.

⁶⁵⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K089/D826-1/G045/0002.

⁶⁵⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K089/D826-1/G045/0001.

⁶⁵⁶ Ertüren, s. 114.

⁶⁵⁷ Eşref Edib, s. 83.

gerekli gördüğü durumlarda iddianamesini hazırlamadan önce şüphelileri sorguluyordu. Şüpheli hakkındaki iddianamesini hazırlayan Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı, bu iddianameyi mahkemeye sunuyordu. Mahkemenin iddianameyi kabulünden sonra yargı süreci başlıyordu. Sanık sıfatıyla mahkeme sürecine alınan kişilerin Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun (Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu) 248., 249. ve 250. maddeleri uyarınca mahkeme heyeti önünde kimlik tespitleri yapılıyor, avukat talepleri soruluyordu. İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan sanıklar, avukat tutma hakkına sahiptiler. Ancak bu durum mahkemeden mahkemeye farklılık gösterebiliyordu. Örneğin, İzmir'de Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi davasında yargılanan İzmit Mebusu Şükrü Bey, mahkeme heyetine avukat tutmak istediğini söylediğinde Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Bey'in, "*İstiklâl Mahkemeleri, dava vekillerinin cambazlığına gelmez. Mahkememizin derecatı yoktur. Millet hüküm bekliyor. Ne söyleyecekseniz açıkça söyleyiniz. Avukatla falan geçirecek vaktimiz yok.*" cevabıyla karşılaşmıştı⁶⁵⁸. Şark İstiklâl Mahkemesi ise bazı yazarların iddialarının aksine yargılamaları boyunca avukat tutma konusunda böyle bir tutum sergilememiştir⁶⁵⁹. Savcı Ahmet Süreyya Bey de hatıratında bu konuya değinmekte, mahkemenin sanıklara avukat tutma hakları olduğunu önceden bildirdiğini aktarmaktadır⁶⁶⁰. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla İzzet Kemalettin Şekip Efendi, Hüseyin Hasip Efendi, Rasim Bey, Abdullah Musib Efendi, Saki Bey, Abdülaziz Bey ve Reşat Efendi çeşitli davalarda Şark İstiklâl Mahkemesi'nde avukatlık görevi üstlenmiş isimlerdi⁶⁶¹. Avukat tutan sanıkların davaları incelendiğinde avukatların sorgulama sırasında salonda hazır bulundukları ancak davaya nadiren dâhil oldukları, genellikle sorgulamanın sonunda alınan müdafaa safhasında sanığın müdafaasına ek olarak müdafaada bulundukları göze çarpmaktadır. Doktor Fuat Efendi, Şeyh Eyüp, Şeyh Şemsettin gibi isimlerin davalarında bu uygulamayı görmek mümkündür. Sanıkların kimlik tespitleri yapıp avukat talepleri de sorulduktan sonra

⁶⁵⁸ Vahdettin Engin, **Hesaplaşma, Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikastı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, ty., s. 132-133; Azmi Nihat Erman, **İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri**, Temel Yayınları, İstanbul, 1971, s. 112.

⁶⁵⁹ Aydın Akyüz, **1925 Kürt Ulusal Ayaklanması Şeyh Said İsyanı**, Ceylan Yayınları, İstanbul, 2021, s. 93; Taha Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 504.

⁶⁶⁰ Örgüç, s. 275.

⁶⁶¹ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K011/D069-9/G122/0015; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K038/D291/G002/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K041/D339/G002/0008; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K047/D405/G004/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K077/D734/G003/0005; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K078/D760/G008/0007.

sanığın yargılamasına geçiliyordu. Yargılamalardaki celse sayısı davanın içeriğine ve sanıkların sayısına göre değişiyordu. Tek celsede son bulan davalar olduğu gibi birden fazla celse devam eden davalar da oluyordu.

Yargılamayı biri reis olmak üzere toplam üç hâkim yapıyor, yargılamalar sırasında savcı da mahkeme salonunda hazır bulunuyordu. Şark İstiklâl Mahkemesi, biri reis, biri savcı, üçü de üye olmak üzere beş mebustan oluşuyordu. Mebuslardan biri yedek üye vazifesi görüyor, üyelere biri izinli olduğu durumlarda onun görevlerini üstleniyordu. Bu yedek üye sadece hâkimlerin vazifelerine değil savcının vazifesine de bakabiliyordu. Örneğin Savcı Ahmet Süreyya Bey izinli olduğu dönemlerde savcılık işlerini yedek üye konumundaki Avni Bey yürütüyordu. Yargılamalar genellikle yüz yüze yapılıyordu. Ancak gıyaben yargılanan sanıklar da oluyordu. Gıyabi hükme çarptırılan sanıklar yakalandıkları takdirde yüz yüze olarak tekrar yargılanıyorlardı. Yargılamalar sırasında Türkçe bilmeyen sanıklar için tercüman bulunduruluyordu. Yargılamanın başlangıcında kâtip, sanığın/sanıkların kimlik bilgilerini veriyor, sonrasında savcının sanık/sanıklar hakkındaki iddianamesini okuyordu. İddianamenin okunmasından sonra gerekli gördüğü durumlarda söz alan savcı, dava hakkında açıklama yapıyor, sonrasında sanık/sanıkların sorgusuna geçiliyordu. Sorgu sırasında zaman zaman sanık/sanıklar aleyhindeki deliller de okunuyordu. Gerekli gördüğü durumlarda savcı da sorguya dâhil olarak sanığa/sanıklara sorular soruyordu. Sorgulamanın ardından sanığın/sanıkların müdafaası alınıyor ve hâkimlerin müdafaa sonrasında verdiği müzakere arasından sonra aldığı karar sanığın/sanıkların yüzlerine karşı açıklanıyordu. Yaygın kanaatin aksine İstiklâl Mahkemeleri tüm kararları oy birliği ile almıyordu. Şark İstiklâl Mahkemesi kararlarında da bunun örneklerine rastlamak mümkündür. Bizim tespit ettiğimiz kadarıyla 5, 59, 136, 138, 201, 363, 373, 430, 453, 456, 458, 462, 620 ve 627 numaralı kararlar oy çokluğuyla alınmıştır.

İstiklâl Mahkemelerinin kararları temyizi olmayan kesin kararlardı. Karara itiraz etme hakkı olan tek kişi İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun altıncı maddesinde belirtildiği üzere mahkemenin savcısıydı. Savcının itirazı üzerine dosya TBMM Adliye Komisyonuna sevk ediliyor ve kesin kararı bu komisyon veriyordu⁶⁶². Bizim tespit

⁶⁶² Doğan, s. 174.

edebildiğimiz kadarıyla Şark İstiklâl Mahkemesi yargılamaları içinde savcının itiraz ettiği tek dava, Şeyh Said İsyanı'nı alkışlamak, Doğu Dersimlilerin asilere karşı harekâtına kayıtsız kalmak ve Mazgird Kaymakamlığının Dâhiliye Vekâletine hitaben yazdığı şifreyi Pülümür'e haber vermemek suçlarından tutuksuz olarak yargılanan Nazimiye kazası Kaymakamı İsmail Hakkı Bey'in 462 numaralı davasıdır. Savcı Ahmet Süreyya Bey, İsmail Hakkı Bey hakkındaki delilleri yetersiz bularak beraatini talep etmiştir. Mahkeme heyeti ise sanığı, 2 Mayıs 1926 tarihinde oy çokluğuyla para cezasına çarptırmıştır. Mahkeme Reisi Hacim Muhittin Bey de bu karara muhalif olduğunu belirterek şerh düşmüştür. Savcının beraat talebi aksine bir karar verilmesi üzerine Savcı Ahmet Süreyya Bey, 3 Mayıs 1926 tarihinde karara itiraz etmiştir. Karar, TBMM Adliye Encümeni'nde görüşülmüş ve 25 Ekim 1926 tarihinde cezanın kaldırılmasına karar verilmiştir⁶⁶³.

İstiklâl Mahkemesi savcılarının karara itiraz süresi, kararı takip eden üç gün ile sınırlıydı. Bu yüzden geri dönüşü olmayan bir ceza olan idam cezalarının infazları, genellikle savcının itiraz süresi olan üç günün sonunda infaz edilmekteydi. Ancak bu cezanın infaz emrini veren kişi de yine savcıydı. Bu yüzden savcı itirazı olmadığı cezaların infazını idam dahi olsa vakit kaybetmeden talep edebiliyordu. İstiklâl Mahkemelerinin verdiği cezaların infazı İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun sekizinci maddesi mucibince silahlı kuvvetler ve yerel savcılıklarca yapılıyordu. Bu kurumlar İstiklâl Mahkemelerinin taleplerini yerine getirmekle mükelleftiler. Yerine getirmeyenler aynı kanunun dokuzuncu maddesi gereğince yargılanabiliyorlardı. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği kararlar genellikle Diyarbakır ve Elâzığ'da verildiğinden cezaların infazı da Diyarbakır ve Elâzığ savcılıklarınca yürütülmüştür. Yalnız bir dava Urfa'da görüldüğünden bir idam cezasının infazı Urfa Savcılığınca yerine getirilmiştir.

Milletvekillerinden oluşan bir mahkeme heyeti olan Şark İstiklâl Mahkemesi'nde sadece Savcı Ahmet Süreyya Bey hukukçu kökenliydi. Bu yüzden her bir üyenin kendine göre bir hukuk anlayışı vardı. Tüm kararlarını oy birliği ile almadığını belirttiğimiz mahkeme heyeti, kararlarını alırken anlaşmazlık içine düşebiliyordu. Mahkeme

⁶⁶³ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K092/D834-2/G086/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K092/D834-2/G086/0012; **BCA**, 30/10-9-56-34; **Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları)**, Cilt-6/4, s. 1784-1785.

üyelerinden Avni Bey, bu hususu hatıratındaki “*Herkesin kendine göre bir politikası, kendine göre bir hukuk anlayışı vardı. Heyet-i hâkime karar için bir odaya toplandıkları zaman, sık sık görüş ayrılıkları kendini gösterir, kavgalar başlar, bazen tabancalar çekilirdi.*”⁶⁶⁴ cümleleriyle aktarmaktadır. Bu tür anlaşmazlıklara dair örnekleri Savcı Ahmet Süreyya Bey’in hatıratında da görmek mümkündür. Hatta bu durum mahkeme ile Ankara arasındaki bazı yazışmalara da yansımıştır.

Mahkeme üyeleri arasındaki anlaşmazlıklar daha Adana’dan kara yoluyla Diyarbakır’a doğru hareket edileceği sırada kimin arabasının en önde gideceği tartışmasıyla başlamış, ortaya çıkan bu protokol krizi, Avni Bey’in ifadesiyle birkaç küfür ve atışmayla kısa süre içinde çözülmüştür⁶⁶⁵. Yargılamaların başlamasından sonra ise asıl anlaşmazlıklar belirmiştir. Mahkeme üyeleri arasındaki en önemli anlaşmazlıklar tabii olduğu üzere hukuki konulardaki anlaşmazlıklardır. Daha önceki satırlarda da değindiğimiz Ali Saip Bey ile Ahmet Süreyya Bey arasındaki 3 Mayıs 1925 tarihli tartışma bunun en somut örneğidir. Tartışma Ankara’ya kadar aksetmiş, Ankara’nın arabulucu tavrından sonra taraflarca büyütülmeyerek kapatılmıştır.

Şark İstiklâl Mahkemesi kararları delillere ve şahitliklere dayandırılarak alınsa da kararlarda vicdani kanaat de etkili olmuştur. Mahkemenin verdiği suçluluk kararlarında da beraat kararlarında da “*kanaat-i vicdaniye hasıl olduğundan/kanaat-i vicdaniyeyi temin edecek*” gibi ibareleri sıklıkla görmek mümkündür. Hatta oy çokluğuyla alınan kararlarda bile karara itiraz eden hâkim itirazının sebebini vicdani kanaatine dayandırabilmekteydi. Mahkemenin kararlarını dayandırdığı delillerin sağlamlığı en az normal hukuk düzeni içindeki mahkemelerin kararlarını dayandırdığı delillerin sağlamlığı kadar sorguya açıktı. Sanıkların lehinde veya aleyhinde kullanılan delilleri genellikle sanıkların özel evrakı içinde yer alan belgeler, askerî ve mülki makamlarca tutulan raporlar, resmi makamlara yapılan ihbarlar, resmî makamlarca tutulan fezlekeler ve şahit ifadeleri oluşturuyordu. Bu delillerden en önemlileri sanıkların isyan sırasında birbirleriyle yaptıkları yazışmalardı. Çoğunlukla yazanın da muhatabın da isimlerinin yer aldığı üzerinde tarih de bulunan bu yazışmalardan isyana kimlerin iştirak ettiği ve ne gibi vazifeler üstlendiği anlaşıyordu. Bu deliller yargılamalar sırasında mahkeme huzurunda

⁶⁶⁴ Doğan, s. 171.

⁶⁶⁵ Doğan, s. 171.

da okunuyordu. Örneğin Şeyh Said'in yargılanması sırasında 100'ün üzerinde delil niteliğinde evrak okunmuştu. Yine aynı yargılamada isyanda herhangi bir vazife almadığı konusunda ısrar eden Şeyh Şerif'in bu iddiası, gerek kendisine yazılan Elâzığ Cephesi Kumandanı Şeyh Şerif hitaplı mektuplarla gerekse kendisinin yazdığı/yazdırdığı Elâzığ Cephesi Kumandanı Şeyh Şerif imzalı mektuplarla çürütülmüştü. Mahkeme kararlarında somut delillerin etkisi olduğu gibi mahkeme sırasında sanıkların birbirleri aleyhinde verdikleri ifadelerin de etkisi büyüktü. Örneğin Binbaşı Kasım Bey'in Şeyh Said başta olmak üzere Şeyh Abdullah ve diğer bazı sanıklar aleyhindeki ifadeleri ile Kör Sadi'nin Seyyid Abdülkadir ve Seyyid Mehmet aleyhindeki ifadeleri, mahkemenin bu sanıklar hakkındaki kararlarını verirken delil olarak kabul ettiği unsurlardan idi. Ancak bu noktada iftira ve husumet faktörleri de devreye girmektedir. Sanıkların tamamına yakını aleyhindeki sanık ya da şahit ifadelerini iftira olarak addetmiş ya da husumete dayandırmıştır.

1926 yılına gelindiğinde Türk Ceza Kanunu yenilenerek eski Ceza Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. Hukuk alanında yapılan inkılapların önemli bir adımını oluşturan yeni Türk Ceza Kanunu, 1 Mart 1926 tarihinde kabul edilmiş, yürürlüğe giriş tarihi olarak ise 1 Temmuz 1926 tarihi belirlenmiştir⁶⁶⁶. Ceza Kanunu'ndaki bu değişiklik İstiklâl Mahkemelerini de etkiliyordu. Çünkü İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun üçüncü maddesinde İstiklâl Mahkemelerinin hangi suçlara bakacağı belirlenmişti. Bu maddenin "C" bendinde "*Devletin emniyeti hariciye ve Dâhiliyesini ihlâl edenler hakkında Ceza kanununun birinci babının birinci ve ikinci fasıllarında muharrer ceraimi*" ibaresi yer alıyordu. Ancak yeni Ceza Kanunu'nun birinci babının birinci ve ikinci fasıllarındaki suç tanımları değişmişti. Bu yüzden İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nda da bir değişiklik yapılması elzem olmuştu. Ankara İstiklâl Mahkemesi üyelerinden Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey ile Denizli Mebusu Necip Ali Bey, 28 Nisan 1926 tarihinde Meclis'e İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun üçüncü maddesinin "C" bendinin tadili hakkında bir kanun teklifi verdiler. Teklif, aynı gün Layiha Encümeni'ne gönderildi⁶⁶⁷. 29 Mayıs 1926 tarihli Meclis oturumunda Adliye Encümeni'nin mazbatasıyla beraber Meclis'in gündemine

⁶⁶⁶ Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 202.

⁶⁶⁷ **TBMMZC**, Cilt 24, Devre II, İçtima Senesi III, s. 233; **BCA**, 30/10-19-113-15.

gelen teklif olduğu hâliyle kabul edildi. Buna göre İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun üçüncü maddesinin "C" bendi, "*Kanunu Cezanın ikinci kitabının birinci babının birinci, ikinci, dördüncü fasıllarındaki vatan ve devlet kuvvetleri aleyhindeki cürümleri irtikâp edenlerle mezkûr fasıllar arasındaki müşterek hükümlerde mevcut ceraimi irtikâp edenler.*" olarak değiştirildi. Bu değişikliğin de yeni Ceza Kanunu'nun yürürlüğe gireceği 1 Temmuz 1926 tarihinden sonra geçerli olmasına karar verildi⁶⁶⁸.

Mahkeme Reisi Hacim Muhittin Bey, yeni Türk Ceza Kanunu'nun kabulünden sonra 8 Nisan 1926 tarihinde TBMM'ye bir yazı göndererek yeni Ceza Kanunu'ndan beş nüsha gönderilmesini istedi. Meclis Reisi Kazım Paşa'nın 25 ve 27 Nisan 1926 tarihli telgraflarından anlaşıldığına göre istenen beş nüsha yeni Ceza Kanunu, Nisan ayı içinde mahkemeye gönderildi⁶⁶⁹. 1 Temmuz 1926 tarihinde Adliye Vekâleti'nden Şark İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilen bir telgrafla 2 Temmuz'dan itibaren yeni Ceza Kanunu'na göre yargılama yapılması gerektiği hatırlatıldı⁶⁷⁰. Ancak Şark İstiklâl Mahkemesi yeni Ceza Kanunu'nu kullanma taraftarı değildi. Çünkü eski kanununa göre verdiği bazı cezaların yeni kanunda karşılığı yoktu. Mahkemenin eski Ceza Kanunu'na göre verdiği hapis cezalarının çoğu bir şehirde hapsi ve hapis müddetinin dolmasından sonra o şehirde mecburi ikameti kapsayan cezalardı. Eski Ceza Kanunu'na göre verilen bu cezalardan mecburi ikametini yeni Türk Ceza Kanunu'nda karşılığı yoktu. Hapis müddeti dolan mahkûmlar tahliyelerinden sonra istedikleri şehre gitmekte serbesttiler. Bu durum hapis cezası verilen ve doğu illerinde ikameti tehlikeli görüldüğü için hapis yattığı şehirde mecburi ikamete tabi tutulan kişilerin geri dönmeye neden olacaktı. Mahkeme son derece sakıncalı gördüğü bu durumu Başvekâlet'e ve Adliye Vekâletine bildirdi. Adliye Vekâleti de Şark İstiklâl Mahkemesi'nin bu kaygısına ortak olmakla birlikte yeni kanunun istisnasız uygulanması görüşündeydi. Bu konudaki yazışmaların bir ay kadar devam ettiği gözlemlenmektedir⁶⁷¹. Ancak nihai kararın ne olduğunu taraflar arasındaki

⁶⁶⁸ TBMM Arşivi, İM/T3/K154/D339/G007/0001; TBMM Arşivi, İM/T3/K154/D339/G007/0002; TBMMZC, Cilt 25, Devre II, İçtima Senesi III, s. 600-601.

⁶⁶⁹ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-3/G084/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0019; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G032/0002.

⁶⁷⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G008/0018.

⁶⁷¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G011/0017; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G010/0001.

yazışmalardan ziyade Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kararlarından öğreniyoruz. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yeni Türk Ceza Kanunu'nun uygulamaya girdiği tarihten sonraki kararları incelendiğinde yeni Ceza Kanunu ile birlikte eski Ceza Kanunu'nu da uyguladığı göze çarpmaktadır. Eski Ceza Kanunu'na göre verdiği ilk karar 6 Temmuz 1926 tarihli 521 numaralı karardır⁶⁷². 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 532, 538, 540, 542, 543, 544, 546, 549, 550, 556, 566, 568, 580, 581, 582, 595, 599, 602, 604, 616, 617, 618, 620, 621, 622, 623, 624, 630, 633, 634, 637, 639, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 653, 655, 657, 662, 664, 667, 668, 671, 675, 681, 682, 688, 689, 690, 691, 695, 696, 700, 704, 706, 707, 718, 719, 720, 722, 726, 740, 752, 756, 761, 766, 773, 774, 778, 783 ve 797 numaralı davalarda da eski ceza kanunu kullanılarak cezalar verilmiştir. Bu kararlardan da anlaşıldığı üzere Şark İstiklâl Mahkemesi'ne eski ceza kanununun kullanımı konusunda özel bir imtiyaz tanınmış ve mahkeme görevinin son bulduğu 1927 yılı Mart ayına kadar eski ceza kanununu kullanarak cezalar vermeye devam etmiştir.

İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun beşinci maddesine göre idam cezalarının infazı TBMM'nin onayına bağlanmıştı. Ancak acil ve olağanüstü durumlarda İstiklâl Mahkemelerine Meclis'in onayına tabi olmadan idam hükümlerini infaz etme yetkisi tanınabiliyordu. Başvekil İsmet Paşa'nın 4 Mart 1925 tarihinde İstiklâl Mahkemeleri kurulması için Meclis'e sunduğu tezkerede bu hususa vurgu yapılmış, Şark İstiklâl Mahkemesi'ne, verdiği idam cezalarını TBMM'nin onayına sunmadan infaz edebilme yetkisi verilmişti. Bu yetki, 20 Nisan 1925 tarihinden sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne de tanınmıştır.

Şark İstiklâl Mahkemesi'ni diğer İstiklâl Mahkemeleri'nden ayıran bir diğer yönü de mahkemede savcının yanı sıra bir de savcı yardımcısı görevlendirilmiş olmasıydı. 1926 yılı Nisan ayında mahkemenin bu yönde bir talebi olduğu ve 1926 yılı Mayıs ayında Meclis'te bir savcı yardımcısı seçimi yapıldığı mahkeme evrakı içindeki yazışmalarla sabittir. Ancak bu talebin 1926 yılı Nisan ayından çok daha önceki bir tarihte Meclis'e ya da hükûmete ilettiğini düşünmekteyiz. Zira İstiklâl Mahkemesi Kanunu'na göre böyle bir kadro tahsisi mümkün değildi. Yürürlükteki İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun ikinci maddesinde yer alan “*Bu mahkemeler Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti mutlakası ve reyî hafî*

⁶⁷² Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/4, s. 1832-1837.

ile kendi âzası meyanından müntahap bir reis ve iki âza ve bir müddeiumumiden teşekkül eder. Ancak heyeti mahkemeye tari olacak noksanın ikmalini teminen ayrıca bir âza daha intihap olunur.” ibaresinden de anlaşılacağı üzere İstiklâl Mahkemeleri beş üyeden oluşmaktaydı. 11 Şubat 1926 tarihli Meclis oturumunda İstiklâl Mahkemeleri Kanunu’nun ikinci maddesinde yapılan bir değişiklikle bu sorun çözülmüş, bahsi geçen maddeye “*icabında bir Müddei Umumî muavini intihab olunur (seçilir)*” ibaresi eklenmiştir⁶⁷³. Böylelikle İstiklâl Mahkemelerinde bir savcı yardımcısı görevlendirilmesinin önü açılmıştır. Bu değişiklik yeni bir personel istihdamına neden olacağından yeni mali yılın başlangıcı olan 1 Mart 1926 tarihinden itibaren geçerli olmasına karar verilmiştir. TBMM Reisi Kazım Paşa, 10 Mart 1926 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığını kanundaki bu değişiklikten haberdar etmiştir⁶⁷⁴. 1 Nisan 1926 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi’ne savcı yardımcılığı konusuyla ilgili tekrar yazan TBMM Reisi Kazım Paşa, Ankara İstiklâl Mahkemesi’nin 7.000 kuruş maaşla dışarıdan bir müşavir görevlendirdiğini ve savcı yardımcısı talep etmeyeceğini bildirmiş, Şark İstiklâl Mahkemesi’nin bu hususta nasıl hareket edeceğini sormuştur⁶⁷⁵. 8 Nisan’da cevap gönderen mahkeme öncelikle savcı yardımcısının bir mebus mu yoksa Meclis dışından görevlendirilecek bir memur mu olacağını, eğer dışarıdan görevlendirilecek bir memur ise mahkemeler sırasında savcıya vekâlet hakkı olup olmayacağını sormuştur⁶⁷⁶. 27 Nisan’da cevap gönderen TBMM Reisi, savcı yardımcısının bir mebus olacağını bildirmiştir⁶⁷⁷. Bu cevap üzerine Şark İstiklâl Mahkemesi, TBMM’den bir savcı yardımcısı görevlendirilmesini talep etmiştir. 28 Nisan 1926 tarihli oturumda Meclis’i durumdan haberdar eden TBMM Reisi Kazım Paşa, TBMM’ye sunduğu bir tezkere ile Şark İstiklâl Mahkemesi’nde görevlendirilecek bir savcı yardımcısı seçimi için Meclis’in onayını istemiştir⁶⁷⁸. 1 Mayıs’taki Meclis oturumunda ise savcı yardımcısı konusuyla ilgili Şark İstiklâl Mahkemesi ile yazışma hâlinde olduğu belirtilerek seçimin yazışmalar sonrasında alınacak karara göre

⁶⁷³ TBMMZC, Cilt 22, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara, 1977, s. 153.

⁶⁷⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G018/0002.

⁶⁷⁵ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0021.

⁶⁷⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0019; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0003; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0005; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0006; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0007.

⁶⁷⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0004.

⁶⁷⁸ TBMMZC, Cilt 24, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara ty., s. 235-236.

yapılacağı bildirilmiştir⁶⁷⁹. Aynı gün Şark İstiklâl Mahkemesi ile savcı yardımcılığı konusunda yazışan TBMM Reisi Kazım Paşa, yeni bir üye seçimi yerine Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin yaptığı gibi hariçten bir müşavir atayarak meseleyi çözme teklifinde bulunmuştur⁶⁸⁰. Ancak buna itiraz eden Şark İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey, Ankara İstiklâl Mahkemesi ile Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktıkları davaların kıyaslanamayacak derecede farklı olduğunu ve Şark İstiklâl Mahkemesi'nin bir yılda 3000 kişiye ait davayı sonuca erdirdiğini belirtmiştir. Ahmet Süreyya Bey'in belirttiğine göre bütün bu davaların incelenmesi, takibi ve mahkemeye sevk edileceklerin tüm yazışmalarıyla savcı meşgul olduğu gibi bir de duruşmalar sırasında hazır bulunarak yargılamaları takip ediyordu. Diyarbakır'da halen 500'ü aşkın kişiye ait dosyanın inceleme beklediğini belirten Ahmet Süreyya Bey, bu yüzden bir savcı yardımcısı seçiminin zaruri olduğunu ifade etmiştir. Dışarıdan atanacak bir üyenin ancak mahkeme evrakını düzene sokabileceğini, imza yetkisi olmayacağından işlerin hızlanmasında herhangi bir değişiklik olmayacağını ancak bir mebusun savcı yardımcısı seçilmesi hâlinde iki savcı arkadaşın aralarında iş bölümü yapabileceğini ve işlerin hızlanacağını belirtmiştir. Bu yüzden ya bir savcı yardımcısı ya da ikinci bir yedek üye seçilmesini istemiştir⁶⁸¹. Neticede Erzincan mebusu Abdülhak Bey, 15 Mayıs 1926 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi savcı yardımcılığına seçilmiş ve TBMM Reisi Kazım Paşa, 16 Mayıs 1926 tarihinde çektiği bir telgrafla Şark İstiklâl Mahkemesi'ni durumdan haberdar etmiştir⁶⁸². Bu itibarla Abdülhak Bey, İstiklâl Mahkemeleri tarihinde ilk kez tahsis edilen bir göreve seçilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde İstiklâl Mahkemesi Savcı yardımcılığı yapan tek isim olmuştur.

İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun on üçüncü maddesine göre her İstiklâl Mahkemesi ayda bir defa karar özetlerini bildiren mesai cetvellerini TBMM'ye göndermekle mükellefti. Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde o ayki mesai cetvelinin

⁶⁷⁹ TBMMZC, Cilt 25, Devre II, İçtima Senesi III, s. 10.

⁶⁸⁰ TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G030/0002.

⁶⁸¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0020; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0004; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0005; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0006; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0007; TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0008.

⁶⁸² TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G102/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0003.

TBMM Riyasetine gönderildiğini bildiren birçok belge mevcuttur⁶⁸³. Ancak hazırlanan mesai cetvelleri “T12” fon kodlu Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı içinde değil “T14” fon kodlu İstiklâl Mahkemeleri Yazışmalar evrakı içinde bulunmaktadır. Mahkemenin hazırladığı bu mesai cetvellerinde, karara bağlanan davaların sayısı, sanıkların isimleri, sanıkların işledikleri suçun türü ve mahkemenin verdiği kararın özeti gibi bilgiler yer alıyordu. Mesai cetvelinin sonunda bir önceki aydan devir alınan davalar ile o ay mahkemeye gelen ve bir sonraki aya devreden davaların sayıları da bildiriliyordu. “T14” fonunda tespit ettiğimiz belgelere göre mahkeme, 1925 yılı Nisan ayına ait ilk mesai cetvelini 14 Mayıs 1925 tarihinde, 1927 yılı Ocak ayına ait son mesai cetvelini ise 3 Şubat 1927 tarihinde TBMM’ye göndermiştir⁶⁸⁴.

İstiklâl Mahkemeleri’nin bağımsızlığı ve hukukiliği uzun yıllardır tartışıl原因an meselelerden biridir. Bazı kesimler mahkemelerin bağımsız hareket ettikleri, bazı kesimler ise bağımsız olmadıkları ve talimatla iş yaptıkları tezlerini ileri sürmüşlerdir. Bu tezlerden ikincisini, Şark İstiklâl Mahkemesi için ileri süren yazarlar da olmuştur. Örneğin, Şark İstiklâl Mahkemesi üzerine bir eser kaleme alan Mahmut Akyürekli, Şark İstiklâl Mahkemesi’nin Mustafa Kemal Paşa’nın direktifleri doğrultusunda hareket ettiğini ve Paşa’nın mahkeme üzerindeki kontrolünü, Ali Saip Bey aracılığıyla sağladığını iddia etmektedir⁶⁸⁵. Akyürekli’nin bu tezi dayandırdığı tek kaynak ise Eşref Edib Fergan’ın hatıratıdır. Şark İstiklâl Mahkemesi’nde yargılanan Eşref Edib Bey’in mahkeme hakkındaki izlenimlerinin birçoğunun yanlış olduğu göz önünde bulundurulursa bu yanlış izlenimler üzerinden varılan sonucun da gerçeğe yakın olmadığını söylemek güç değildir. Örneklendirmek gerekirse basın mensuplarının yargılanması başlığı altında da değindiğimiz üzere Eşref Edib Bey’e göre gazetecileri Savcı Avni Bey kurtarmıştır. Ali Saip Bey ise gazetecilerin ceza alması için çok uğraşmıştır. Eşref Edib Bey’e göre zaten Ali Saip Bey, mahkemenin görünmeyen reisidir

⁶⁸³ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G046/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G044/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G038/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G022/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G021/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G016/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G020/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0019; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G012/0012; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G011/0015; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G008/0004; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G008/0015; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G007/0006; TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G002/0004.

⁶⁸⁴ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G075/0001; TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G012/0001.

⁶⁸⁵ Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, s. 15-16.

ve Ankara ile doğrudan temas hâlinde. Mahmut Akyürekli de bu aktarımlardan hareketle yukarıda değindiğimiz iddiayı ileri sürmüştür. Oysa Cumhurbaşkanlığı Arşivi ile Türk Tarih Kurumu Arşivi'nden temin ettiğimiz belgelerde durumun hiç de iddia edildiği gibi olmadığı açıkça görülmektedir. Mahkeme heyeti ile Ankara arasındaki yazışmalardan habersiz olan Eşref Edip Bey ve onunla birlikte yargılanan diğer gazeteciler, Avni Bey sayesinde kurtulduklarını sanmaktadırlar. Halbuki gazetecilerin ceza alması için uğraşan asıl isim Avni Bey'dir. Gazetecilerin kurtulmalarına neden olan Reis-i Cumhur'a telgraf yazma tertibatını yapanlardan biri ise Ali Saip Bey'dir. Bizim kanaatimizce Eşref Edip'in hatıratı üzerinden hüküm veren Akyürekli, bu yanılının etkisiyle yanlış bir çıkarımda bulunmuştur. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Ankara'nın direktifiyle hareket ettiğini iddia eden isimler genellikle gazeteciler davasını örnek göstermektedirler. Gazetecilerin Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'ya çektikleri af telgrafı üzerine Paşa'nın mahkemeye çektiği cevabi telgraf, siyasetin mahkemenin işlerine müdahalesi olarak yorumlanmıştır⁶⁸⁶. Bu iddiayı ileri sürenler, mahkeme heyeti ile Ankara arasında 1925 yılı Ağustos ayı ortalarında başlayan yazışmalardan habersiz bir şekilde bu çıkarımı yapmışlardır. Bizim tespitimize göre de gazetecilerin davasının kararında Ankara'nın müdahalesi vardır. Ancak bu müdahale doğrudan mahkemenin talebi üzerine yapılmış bir müdahaledir. Çünkü gazeteciler davası siyasi bir davadır. Bu siyasi davada tek başına karar verme sorumluluğunun altına girmek istemeyen mahkeme üyeleri, siyasetin yardımına başvurmuştur. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı gazeteciler davası, tıpkı Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı gazeteciler davaları gibi muhalif basını hizaya getirme davası olarak görülebilir. Ancak sanılanın aksine bu dava Ankara'nın talebi doğrultusunda açılmış bir dava değildir. Mahkeme evrakı içinde bu davanın Ankara'nın direktifiyle açıldığını gösteren herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bu dava daha çok Şeyh Said'in ve Binbaşı Kasım'ın muhalif gazeteler aleyhinde verdikleri ifadeler üzerine irticalen gelişmiş bir dava gibi görünmektedir. Savcı Ahmet Süreyya Bey'in tam da bu davanın görüldüğü dönemde izne ayrılmasının nedeni de bu

⁶⁸⁶ Tunçay, s. 150-151; Akyol, s. s. 483-484; Fahrettin Gün, **İstiklâl Mahkemeleri'nde Gazetecilerin Davası**, Beyan Beyan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 400-402; Sadık Albayrak, **Devrimler ve Gerici Tepkiler, Şeyh Said İsyanı ve Gazeteciler**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 94-95; İbrahim Ülker, "İstiklal Mahkemelerinin Yargılama Usulü", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 23, Sayı 2, (2015), s. 34-36.

siyasi davanın bir parçası olmak istememesinden kaynaklıdır. Bu dava sırasında yaşanan olağan dışı durumlar Savcısı Ahmet Süreyya Bey'in hatıratında, *“Gerek gazetecilerin muhakeme dosyasını şöylece bir gözden geçirerek ve gerekse bu zatların mevkuf olarak yargılandıkları günlerde, mahkeme dışındaki durumları ve bazı olayları, müddeiumumilikte vazifeli mesai arkadaşlarımdan dinleyerek öğrendiklerim çok ‘enteresan’ şeylerdir.”*⁶⁸⁷ cümleleriyle ima biçimli ifade edilmektedir. Ahmet Süreyya Bey'in bahsettiği “enteresan şeyler” kelimeleriyle kastettiği Ankara ile mahkeme arasındaki yazışmalardır. Basın mensuplarının yargılanması başlığı altında değindiğimiz bu yazışmalardan da anlaşılacağı üzere mahkeme heyeti gazeteciler davasında Ankara'nın duruma müdahale etmesini istemiş, bunu saklama gereği de duymamıştır. Çünkü Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'dan gelen telgraf davanın kararında da açıkça yer almıştır. Bu yüzden bir danışıklı dövüş gibi duran bu yazışmaları, siyasetin Şark İstiklâl Mahkemesi'nin işlerine müdahalesi olarak yorumlamanın yanlış bir yorum olduğunu düşünmekteyiz. Zaten mahkemenin Ankara'yı işlerinden uzak tutmak gibi bir derdi de yoktur. Hemen hemen her gün TBMM, Başvekâlet ya da herhangi bir bakanlıkla yazışma hâlinde olan mahkeme, Ankara'yı sürekli yargılamalarından ve aldığı kararlardan haberdar etmekte, bazı konularda görüş istemektir. Bununla beraber gazeteciler davası dışındaki diğer davalarda, mahkeme kararlarına açık bir müdahaleyi gösteren herhangi bir delile de rastlanmamıştır.

Mahkemenin yargılamalarının hukuki boyutu ise tartışılan bir başka meseledir. Ancak bu tartışmaların içine girenler İstiklâl Mahkemelerinin olağanüstü yetkilerle donatılmış fevkalade hâl mahkemeleri olduğu gerçeğini zaman zaman gözden kaçırmaktadırlar. Cumhuriyet Dönemi İstiklâl Mahkemelerinin İstiklâl Mahkemeleri Kanunu ve Takrir-i Sükûn Kanunu gibi birtakım hukuki metinlere dayanarak yargılama yaptıkları bilinen bir gerçektir. Ancak bu kanunlar olağanüstü durumların birer tezahürleri olduğundan normal hukuk düzeni içinde yeri olmayan ve normal hukuk düzeni içindeki mahkemelerin kullanmadıkları kanunlardır. Bu itibarla İstiklâl Mahkemeleri, her ne kadar hukuki dayanakları olan mahkemeler olsalar da hiçbir zaman normal hukuk düzeninin bir parçası olmamışlardır. Kendine has bir kanuna dayanarak yargılama yapan bu mahkemelerin hukuki uygulamaları da kendine has olmuştur. Bu

⁶⁸⁷ Örgüevren, s. 282.

yüzden İstiklâl Mahkemelerinin yargılamalarının hukuki boyutunu olağan hukuk düzeni normları üzerinden değerlendirmenin yersiz olduğu görüşünü taşımaktayız. Çünkü İstiklâl Mahkemelerinin birinci önceliği hukuktan ziyade devletin ve rejimin bekâsı olmuş ve mahkemeler bu motivasyonla hareket etmiştir. Şark İstiklâl Mahkemesi üyelerinden Lütü Müfit Bey’in mahkemenin bakacağı suçların kapsamı konusunda Savcı Ahmet Süreyya Bey ile yaşadığı bir tartışma sırasında dile getirdiği “*Bizim, muayyen, milli gayemiz vardır. Ona varmak için, ara sıra kanunun fevkine de çıkarız.*”⁶⁸⁸ sözleri bu durumun ve mahkeme üyelerinin yaklaşımının somut bir örneğidir.

H. Şark istiklâl Mahkemesi’nin Bütçesi

İstiklâl Mahkemeleri maaş ve masrafları TBMM Bütçesinden karşılanıyordu. İstiklâl Mahkemelerinin 1925 yılı harcamaları için TBMM bütçesinden 54.360 lira ayrılmıştı. İstiklâl Mahkemeleri masrafı olarak ayrılan bu bütçenin harcama kalemleri Tablo-2’de yer alan şekilde hesaplanmıştı:

Tablo-2: İstiklâl Mahkemeleri harcama kalemleri

Kalem	Harcama	Meblağ
1	Reis, savcı ve üye maaşları	24.000 lira
2	Harcırah	9.000 lira
3	Katiplerin maaşı	2.400 lira
4	Kira	2.500 lira
5	Kırtasiye	720 lira
6	Hademe ücretleri	1.680 lira
7	Çeşitli masraflar	2.500 lira
8	Olağanüstü tahsisat	4.560 lira
9	Telgraf ücreti	7.000 lira
Yekûn		54.360 lira

1925 yılı için ayrılan 54.360 liranın kaç lirasının Şark İstiklâl Mahkemesi’ne kaç lirasının Ankara İstiklâl Mahkemesi’ne harcandığı tespit edilememiştir. 1926 yılı bütçesinden ise İstiklâl Mahkemeleri maaş ve masrafları için 87.181 lira ayrılmıştır⁶⁸⁹. Bu paralar peyderpey Osmanlı Bankası ve İş Bankası aracılığıyla mahkemelere gönderilmekte, mahkeme reisleri gelen para üzerinden maaş ödemelerini ve gider harcamalarını yapmaktadırlar⁶⁹⁰.

⁶⁸⁸ Örgüvren, s. 137.

⁶⁸⁹ TBMMZC, Cilt 16, Devre II, İçtima Senesi II, s. 222; TBMMZC, Cilt 25, Devre II, İçtima Senesi III, s. 134.

⁶⁹⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-3/G089/0004.

İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun on ikinci maddesinde “*Her İstiklâl Mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşatı asliyesi şehri yüz lirayı geçmeyecektir.*” ibaresi yer alıyordu. Personel maaşları da bu üst limit üzerinden ayarlanıyordu. Ancak 11 Şubat 1926 tarihinde Meclis'in gündemine gelen bir yasa tasarısında İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun on ikinci maddesindeki bu ibarenin “*Her İstiklâl Mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşatı asliyesi şehri üç yüz lirayı geçmeyecektir.*” olarak değiştirilmesi teklif edilmiştir. 13 Şubat'ta yapılan oylama sonucunda 110 kabul, 14 ret oyu alan tasarı kanunlaşmıştır⁶⁹¹. Böylece istihdam edilen personele ödenebilecek üst limit aylık 100 liradan 300 liraya çıkarılmıştır.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde tespit ettiğimiz bazı belgelerde yer alan bilgilere göre 1925 yılı Aralık ayında mahkeme başkâtibi 50 lira, katipler 15'er lira, savcı müşaviri Münir Bey 100 lira, mahkeme emrinde görevli üç polis 60'ar lira, başkomiser 100 lira, şoförler 90'ar lira, muhafız kıtaatı komutanı 30 lira, tercüman ise 10 lira maaş alıyordu⁶⁹². İstihdam edilen bazı personelin aldıkları aylık maaşlarını tespit edebildiğimiz hâlde, mahkeme heyeti üyelerinin aldıkları maaşları ve heyetin görev süresi boyunca harcadığı meblağı tespit edemedik. Ergün Aybars'ın tespitlerine göre Şark İstiklâl Mahkemesi, çalışma süresi boyunca para sıkıntısı çekmiştir. Özellikle mali yıl sonlarında ve kış dönemlerinde para gönderimi gecikmiştir. Para yokluğundan dolayı gittikleri yerlerde kendilerine gösterilen misafirperverlikten yararlanmak zorunda kalmak istemeyen mahkeme, mahkeme onuruna uygun bulmadığı bu duruma düşmemek için TBMM Reisi'ne ve Başvekâlete bir yazı yazarak çözüm yolu bulunmasını istemiştir. Ancak bu konuya bir çözüm bulunduğunu gösteren herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Aybars'ın da belirttiği gibi mahkemenin tüm giderlerini gösterir sayılar bulunamamakla beraber, Aybars'ın tespitine göre Şark İstiklâl Mahkemesi, 2 Aralık 1925'ten 21 Aralık 1926'ya kadar 29.260 lira harcamıştır⁶⁹³.

İ. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Görevinin Sona Ermesi

İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nun yedinci maddesinde “*İstiklâl mahkemesi heyetleri her altı ayda bir intihap olunur ve bu müddetin hitamından evvel heyet tamamen veya kısmen*

⁶⁹¹ BCA, 30/10-8-47-5; TBMMZC, Cilt 22, Devre II, İçtima Senesi III, s. 153, 179.

⁶⁹² TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55001; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-1001; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-2001; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 56, Belge No: 56001; TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 56, Belge No: 56-1001.

⁶⁹³ Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s. 381-382.

meclis karariyle tebdil edilebileceği gibi esbabı teşkilin zevaliyle faaliyeti dahi tatil olunur.” ibaresi yer almaktaydı. Buna göre İstiklâl Mahkemeleri üyeleri Meclis tarafından altı aylığına seçiliyordu. Bu altı ayın son bulmasından evvel üyeler değiştirilebilir, süresi uzatılabilir ya da faaliyetine son verilebilirdi. Şeyh Said İsyanı üzerine kurulan İstiklâl Mahkemelerinin altıncı ayı Meclis’in tatilde olduğu Eylül ayında doluyordu. Bu yüzden Meclis tatile girmeden bu konuyu gündemine getiren hükûmet, 20 Nisan 1925 tarihinde İstiklâl Mahkemeleri’nin görev sürelerinin altı ay daha uzatılmasını talep eden bir tezkereyi Meclis’e sundu. Muhalif mebuslar, İstiklâl Mahkemelerinin daha dört buçuk aylık bir görev süresi olduğunu belirterek bu sürenin İstiklâl Mahkemelerinin yargılamalarını bitirmeleri için yeterli bir süre olduğunu belirterek uzatma talebine karşı çıktılar. Tezkere lehine söz alan Dâhiliye Vekili Cemil Bey ise İstiklâl Mahkemelerinin elinde yargılama bekleyen pek çok dosya olduğunu belirterek bu sürenin yetersiz olacağını savunan bir konuşma yaptı. Yapılan görüşmelerden sonra geçilen oylamaya 149 mebus katıldı. 130 mebus kabul, 17 mebus ret, 2 mebus ise çekimser oy kullandılar. Böylelikle İstiklâl Mahkemelerinin görev sürelerine altı ay daha eklenerek 7 Mart 1926 tarihine kadar uzatılmış oldu.

Bu görüşmede oylanan bir diğer mesele de Ankara İstiklâl Mahkemesi’nin verdiği idam cezalarının Şark İstiklâl Mahkemesi’nin verdiği idam cezaları gibi Meclis’in onayına lüzum duyulmadan infaz edilebilmesi yetkisiydi. Yapılan oylamada 130 kabul, 18 ret, 1 de çekimser oy kullanıldı. Böylece Ankara İstiklâl Mahkemesi de Şark İstiklâl Mahkemesi gibi verdiği idam cezalarını Meclis’in onayı olmaksızın icra edebilme yetkisine sahip oldu⁶⁹⁴.

28 Şubat 1926 tarihinde İstiklâl Mahkemelerinin görev sürelerinin uzatılması konusu tekrar Meclis’in gündemine geldi. Başvekil İsmet Paşa, 28 Şubat’ta Meclis Riyaseti’ne aşağıda aynen yer verdiğimiz tezkereyi verdi:

“Büyük Millet Meclisti Riyasetine

Kanunu mahsus mucibince altı ay için intihap edilen ve hitamından itibaren daha altı ay temdidi, Meclisi Âlinin 20 Nisan 1341 tarihli içtimasında kabul olunan Ankara, Diyarbekir, İstiklâl Mahkemelerinin 7 Mart 1926 tarihinde hitam bulacak

⁶⁹⁴ TBMMZC, Cilt 18, Devre II, İçtima Senesi II, s. 240-249.

olan müddetlerinin (altı ay) daha temdidi hakkında karar istihsaline delâlet buyurulmasını rica eylerim efendini.

Başvekil İsmet”

Tezkerenin okunmasından sonra oylamaya geçildi ve Başvekil İsmet Paşa’nın bu tezkeresi kabul edildi⁶⁹⁵. Bu uzatmayla birlikte İstiklâl Mahkemelerinin görev süresi 7 Eylül 1926 tarihine kadar uzuyordu. Ancak bu tarih Meclis’in tatil devresine denk geldiğinden 18 Mayıs’ta Meclis tatile girmeden İstiklâl Mahkemelerinin görev sürelerinin uzatılması konusu tekrar Meclis’in gündemine getirildi. Başvekil İsmet Paşa 18 Mayıs’ta Meclis’e aşağıdaki tezkereyi sundu:

“Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Kanunu mahsus mucibince altı ay için intihap edilen ve müddetleri iki defa temdit edilmiş olan Ankara, Diyarbekir İstiklâl Mahkemelerinin 7 Eylül 1926 tarihinde hitam bulacak olan müddetlerinin altı ay daha temdidi ve Meclisi Âlinin tatili zamanında idam kararlarının tenfizi salâhiyetinin de kemafigissabık mehâkim mezkûreye itası hakkında karar istihsaline delâlet buyurulmasını rica ederim efendim.

Başvekil İsmet”

Tezkerenin okunmasından sonra yapılan kabul oylamasıyla İstiklâl Mahkemelerinin görev süreleri 7 Mart 1927 tarihine kadar uzatılmış oldu⁶⁹⁶. 20 Mayıs 1926 tarihinde TBMM Reisi Kazım Paşa, 26 Mayıs’ta da Başvekil İsmet Paşa Şark İstiklâl Mahkemesi’ne birer telgraf çekerek mahkemeyi durumdan haberdar ettiler⁶⁹⁷. 18 Mayıs’taki bu altı aylık uzatma son uzatma oldu. 1 Mart 1927 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Reisi Ali Saip Bey’e bir yazı gönderen Başvekil İsmet Paşa, İstiklâl Mahkemelerini kaldırma kararı aldıklarını haber verdi⁶⁹⁸. Tahrir-i Sükûn Kanunu’nun süresinin iki yıl daha uzatıldığı 2 Mart 1927 tarihli Meclis oturumunda söz alan İsmet Paşa, İstiklâl Mahkemelerinin görev sürelerinin uzatılmasına gerek kalmadığını

⁶⁹⁵ TBMMZC, Cilt 22, Devre II, İçtima Senesi III, s. 377; BCA, 30/10-12-72-1.

⁶⁹⁶ TBMMZC, Cilt 25, Devre II, İçtima Senesi III, s. 243-244; BCA, 51/V48-13-115-33.

⁶⁹⁷ TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G101/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G101/0003; TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G101/0004.

⁶⁹⁸ BCA, 30/10-10-57-18.

Meclis'teki mebuslara da bildirdi⁶⁹⁹. Böylece 7 Mart 1927 tarihinden itibaren iki yıldır görev yapan Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri'nin görevleri son bulmuş oldu.

Görev süresi uzatılmayan Şark İstiklâl Mahkemesi, 6 Mart 1927 tarihinde elindeki 34 davaya ait dosyayı Elâzığ Havalî Kumandanlığına devretti⁷⁰⁰. 12 Mart 1927 tarihinde yayımladığı bir tamimle de görevinin son bulduğunu ilan etti. Tamimde mahkemenin 7 Mart'ta faaliyetine son verdiği ve artık mahkemeye dava evrakı gönderilmemesi duyurulduktan sonra hâlihazırda mahkemenin elinde bulunan karara bağlanmamış davaların dosyalarının da Elâzığ Havalî Kumandanlığına devredildiği duyuruldu⁷⁰¹. İki yıla yakın bir süre faal olarak görev yapan Şark İstiklâl Mahkemesi'nin üyeleri olan mebuslar da TBMM'deki asli vazifelerine geri döndüler.

⁶⁹⁹ TBMMZC, Cilt 30, Devre II, İçtima Senesi IV, TBMM Matbaası, Ankara, ty., s. 8.

⁷⁰⁰ TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G001/0001.

⁷⁰¹ TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G001/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G001/0001.

SONUÇ

Şark İstiklâl Mahkemesi, Şeyh Said İsyanı sonrasında kurulmuş ve iki yıl faaliyette bulunmuş bir olağanüstü hâl mahkemesidir. Kendine has bir kanuna -İstiklâl Mahkemeleri Kanunu- dayanarak kurulan İstiklâl Mahkemeleri, Millî Mücadele Dönemi'nden beri hükûmetlerin olağanüstü hâllerde başvurdukları tedbirlerden biri olmuştur. 13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Said İsyanı, henüz yeni kurulmuş olan Cumhuriyet rejiminin karşılaştığı ilk ciddi tehdit ve olağanüstü hâldir. İsyanın ilk günlerinde hükûmetin başında bulunan Fethi Bey'in bu tehdidi doğru algılayamadığı ve sıkıyönetim ve seferberlik gibi önlemlerle bu tehdidin bertaraf edilebileceği düşüncesinde olduğu göze çarpmaktadır. Oysa isyanın bastırılması için daha sert tedbirler alınması gerektiğini savunan bir grup mebus, daha Fethi Bey'in iktidarda olduğu günlerde yapılan CHF grup toplantılarında İstiklâl Mahkemeleri kurulması, muhalefet partisnin kapatılması ve inkılâplar karşıtı yayın yapan gazetelerin cezalandırılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Fethi Bey ise mevcut durumun bu gibi sert tedbirlere başvurmayı gerektirmediği görüşünü savunmuştur. İsyanın Fethi Bey'in düşüncesindeki gibi basit bir eşkıyalık hadisesi olmadığı birkaç hafta içinde anlaşılmıştır. Fethi Bey'in de bu süreçte isyana ilişkin düşünceleri değişmiştir. Fakat isyanın bastırılması için tasavvur ettiği tedbirler konusundaki ısrarı değişmemiş, bu durum Fethi Bey'in hükûmetten düşmesine ve ikinci İsmet Paşa hükûmetinin kurulmasına neden olmuştur. Sert tedbirler alınması gerektiğini ileri süren mebuslarla aynı düşüncüyü paylaşan İsmet Paşa, hükûmeti kurar kurmaz Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemelerinin kurulması gibi bütün ülke sathında etkisini gösterecek tedbirlere başvurmuştur. Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın da isyanı alelade bir hareket olarak görmeyerek bir karşıdevrim olarak değerlendirmesi, Fethi Bey'in hükûmetten çekilmesi ve İsmet Paşa'nın hükûmet kurarak tasarladığı bu tedbirleri uygulamasında etkilidir.

İsmet Paşa, hükûmetini kurduğu 4 Mart 1925 tarihinde Meclis'e verdiği bir tezkereyle biri isyan bölgesinde diğeri ise Ankara merkez olmak üzere isyan sahası dışında görev yapacak iki İstiklâl Mahkemesi kurulması için Meclis'in onayını almıştır. 7 Mart'ta üye seçimi yapılan mahkemeler kısa süre içinde görev başı yapmışlardır. Bu çalışmada faaliyetlerini incelediğimiz Şark İstiklâl Mahkemesi, ilk etapta çalışma merkezi olarak belirlediği Diyarbakır'a Nisan ayı ortalarında ulaşmıştır. Vakit

kaybetmeden faaliyete geçen Şark İstiklâl Mahkemesi, Fethi Bey Hükûmeti zamanında sıkıyönetim ilan edilen on dört vilayet ve iki kaza ile sınırlı olan yargı sahasında isyanla ilgili görülen kişileri yargılamaya başlamıştır. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı en önemli dava şüphesiz ki isyanın liderlerinin yargılandığı Şeyh Said davasıdır. Ancak Şeyh Said davasına kadar altmış küsur davayı karar bağlayan mahkeme, bu davalar içinde TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey ve eski ayan azasından Kürt Teali Cemiyeti'nin kurucusu ve reisi Seyyid Abdülkadir gibi isimlerin de davalarını karara bağlamıştır.

TpCF Urfa Kâtibi Fethi Bey'in davası, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargı sahası içindeki TpCF şubelerini kapatma kararıyla sonuçlanması bakımından son derece önemlidir. Zira bu karar, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk muhalefet partisi olan TpCF'nin kapatılması sürecini de başlatmıştır. Muhalefeti yapmayı planladığı işler önünde engel olarak gören hükûmet, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin bu kararı ve Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin tavsiyesi doğrultusunda TpCF'yi kapatmıştır.

Mahkemenin baktığı önemli davalardan bir diğeri de Seyyid Abdülkadir Davası'dır. Seyyid Abdülkadir, Şark İstiklâl Mahkemesi'nce isyanın hazırlık aşamasının baş aktörü olarak görülmüştür. Seyyid Abdülkadir'i mahkumiyete götüren süreç, Türk polisinin Seyyid Abdülkadir'in adamı olan Kör Sadi ile irtibata geçmesiyle başlamıştır. Kör Sadi, İngilizler adına çalıştığını sandığı Celal Bey ile kurduğu temas sonrasında kendisine İngiliz istihbarat subayı olarak tanıtılan Mr. Templen (Nizamettin Bey) ile İngiliz destekli bir isyan çıkarmak için pazarlık görüşmelerine girişmiş, bu görüşmeleri Seyyid Abdülkadir ve Kürdistan Teali Cemiyeti adına yaptığını belirtmiştir. Bu noktadan bakıldığında bazı yazarlar, yapılan bu görüşmeleri devletin bir provokasyonu olarak değerlendirmişlerdir. Ancak bu temasın zamanlaması, yapılanın provakatif bir amaçtan ziyade istihbarat amaçlı bir operasyon olduğunu düşündürmektedir. Çünkü bu temasın tarihi, Seyyid Abdülkadir'in nüfuzunun son derece yüksek olduğu Hakkâri'de çıkan Nesturî Ayaklanması'nın sonrasına tesadüf etmektedir. Nesturî Ayaklanması sonrasında Azadî örgütü liderlerinden Bitlisli Yusuf Ziya Bey tutuklanmıştı. Bitlisli Yusuf Ziya Bey'in irtibatta olduğu isimlerden biri de Seyyid Abdülkadir'di. Yusuf Ziya İstanbul'a gittiğinde Seyyid Abdülkadir ile görüşmüş, oradan Azadî örgütünün merkezi konumunda olan Erzurum'a geçerek Cibranlı Halit Bey ile görüşmüştü. Nesturî Ayaklanması sonrasında Yusuf Ziya'nın kardeşi teğmen Rıza'ya gönderdiği bir telgrafın ardından ordu

birliklerindeki bazı subayların firar ederek ayaklanma teşebbüsünde bulunmaları devleti harekete geçirmiş, Yusuf Ziya Bey tutuklanmıştı. Seyyid Abdülkadir'in adamı üzerinden kurulan temasın da bu meseleyle ilgili olma ihtimali yüksektir. Zira 1924 yılı Eylül ayı sonlarında Seyyid Abdülkadir'in adamı Kör Said ile kurulan temas, 1924 yılı Aralık ayına gelindiğinde kesintiye uğramıştır. Çünkü Azadî örgütü üyesi olduğu düşünülen isimlerin çoğu bu tarihe kadar tutuklanmıştır. Cibranlı Halit Bey'in tutuklanması da bu tarihlere tesadüf etmektedir. Ancak bu günlerde Seyyid Abdülkadir'in yaptığı bir görüşme, Seyyid Abdülkadir'in adamı Kör Sadi ile kesilen temasın tekrar kurulmasına neden olmuştur.

Seyyid Abdülkadir'in görüştüğü ve bir gece evinde misafir ettiği bu kişi Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ali Rıza'dır. Ali Rıza'nın Seyyid Abdülkadir ile teması Celal Bey'in raporuna yansımıştır. Ali Rıza'nın İstanbul'dan babası Şeyh Said'in yanına dönmesinden kısa bir süre sonra Şeyh Said İsyanı'nın başlaması ise Seyyid Abdülkadir'i de şüpheli konumuna düşürmüştü, birkaç aydır ara verilen Kör Sadi ile Mr. Templen arasındaki görüşmelere tekrar başlanmıştır. Mahkeme sırasında hem Seyyid Abdülkadir hem de Şeyh Said, Ali Rıza'nın İstanbul'daki bu temasında isyana dair bir şeyler konuşulmadığını iddia etmişlerdir. Ancak Kör Sadi ve Kasım Bey'in ifadeleri bu iddiaların tam tersi yönündedir. Neticede Seyyid Abdülkadir ve beraberindekilerin bir Kürt devleti kurma teşebbüs ve düşüncesiyle hıyanet-i vataniye suçunu işlediklerine karar verilerek idam cezasına çarptırılmışlardır.

Mahkemenin baktığı en önemli dava ise Şeyh Said davasıdır. Mahkeme, dava süresince isyanın niteliği ve bağlantılarını tespit etmeye çalışmıştır. İsyanın niteliği ve bağlantıları geçmişten günümüze birçok araştırmacının cevap aradığı sorulardan biri olmuş, bu konuda ortak bir kanaate varılamamıştır. Görüş ayrılıkları, isyanın irticai, dinî ya da millî bir temel üzerine olup olmadığı ile İngiliz destekli olup olmadığı sorunsalları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu konulardaki görüş ayrılıkları günümüze dek sürdüğü gibi gelecekte de devam edeceği şüphesizdir. Çünkü isyanın niteliği günümüzdeki bazı ideolojik bakış açılarını ve siyaset yapımını şekillendirdiğinden bu isyana yönelik farklı yaklaşımların ortadan kalkmayacağı görüşündeyiz. İsyanı Şeyh Said'in şahsına ve onun mahkemedeki ifadelerine indirgeyerek okuyanların isyanın dinî nitelikte bir ayaklanma olduğu yorumundan başka bir yorum yapmaları güçtür. Ancak olayı böyle okumak Şeyh Said İsyanı'nda yer alan Azadî örgütünü görmezden gelmek olacaktır. Kaldı ki Şeyh

Said'in Azadî örgütü içinde doğrudan yer aldığını gösteren deliller olmasa bile -ki örgüte üye olduğunu iddia edenler de yok değildir- örgütün ileri gelenlerinden Cıbranlı Halit Bey, Yusuf Ziya, Zirkanlı Kerem, Hasenanlı Halit ve Hacı Musa gibi isimlerle irtibat hâlinde olduğu kesindir. Bölgede bağımsız bir Kürt devleti tesis etmek amacıyla kurulan Azadî örgütünün bu yönde çalışmalar yürüttüğü de sabittir. İsyan, bu itibarla değerlendirildiğinde başından sonuna millî ve dinî öğeleri bir arada barındıran bir isyan görünümü vermektedir. İsyan sadece Azadî örgütünün planı dâhilinde çıkarılmış bir isyan olarak görülse bile Şeyh Said'in varlığı ve söylemleri isyana dinî bir görünüm katmış, Şeyh Said'in dinî kimliği isyana katılımı artırmıştır. Zaten Kürtçülük fikri temelinde kurulan Azadî örgütünün dinî bir söylem kullanması da yadırganacak bir durum değildir. Zira bu söylemin isyana katılımı arttıracak bir söylem olduğu bölge sosyolojisini yakından tanıyan örgüt ileri gelenlerinin kolayca hesap edebileceği bir şeydir. Şeyh Said'in dinî kimliği millî bir gaye gütmemesinin ya da böyle bir hareketin bir parçası olmasının önünde bir engel de teşkil etmemektedir. Ancak çoğu yazar, bu olasılığı göz ardı ederek Şeyh Said'i sadece yeni kurulan laik rejimin yapısına başkaldırmış dinî bir figür olarak nitelendirmiştir. Şeyh Said isyandaki motivasyon kaynağını doğrudan dinden almış ve dinî bir gaye gütmüş de olabilir. Ama bunu isyana planlayanların ve katılanların tamamı için söylemek güçtür. Bu yüzden Şeyh Said İsyanı'nın motivasyon kaynağının tek bir nedenle açıklanamayacak kadar çok yönlü olduğu düşüncesindeyiz.

Üzerinde uzlaşa sağlanamayan meselelerden bir diğeri de isyanın dış desteği meselesidir. Dış destekle kastedilen genellikle İngiltere'dir. Çünkü mevcut konjonktür göz önünde tutulduğunda Musul Meselesi nedeniyle Türkiye'de çıkacak bir isyanın en çok İngiltere'nin yararına olacağı açıktır. Bu sebeple isyanının başladığı günden itibaren isyandaki İngiliz etkisi hep sorgulanmıştır. Şeyh Said, mahkemedeki ifadelerinde bu konuyu kesin bir şekilde reddetmiş, isyanının hiçbir dış kuvvetin teşvik ve desteğiyle yapılmadığını ifade etmiştir. Bu ifadeler üzerinden hareketle isyan sürecinde İngiltere'nin hiçbir etkisinin olmadığı hükmüne varmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü İngiliz Arşivlerindeki bazı belgelerin araştırmacıya kapalı olması bu konuda kesin bir hüküm vermenin önünde bir engeldir. Zira konu hakkında İngiliz Arşivlerini referans alarak çalışmalar yapan araştırmacıların çoğu, isyanı İngiltere'nin teşvik ettiğini ve

desteklediğini gösteren kesin delillerin olmadığını belirtseler de bir kısım araştırmacı İngiliz Arşivlerindeki bazı belgelere ulaşamadıklarını da ifade etmişlerdir.

Şark İstiklâl Mahkemesi evrakının içinde de İngiltere'nin isyanı teşvik ettiğini ya da isyana açık bir destek sağladığını gösteren belgeler mevcut olmasa da mahkeme isyanın dış bağlantılı olduğuna emindir. İsyân sahasında olması ve isyana katılanları yargılayarak isyancılara ait her türlü evrak ve benzeri materyali inceleyen mahkemenin isyanın niteliği ve dış desteği konusundaki görüşünü sanıklar hakkında verdiği kararda da görmek mümkündür. Şeyh Said davasının kararı “*Güya dini ve şer’i ve fakat herhâlde müstakil bir Kürdistan hükûmeti teşkil ve tesis eylemek emel ve maksadıyla Hükûmet-i Cumhuriye aleyhine fiilen ve müsellahan (silahlı) kıyam (isyân) eyledikleri iddiasıyla maznununaleyhim (sanık) olup mevkuf (tutuklu) bulunan*” cümleleriyle başlamaktadır. Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere mahkeme isyanı dinî olmaktan çok millî bir isyan olarak değerlendirmiştir. Kararın ilerleyen satırlarında mahkemenin isyanın dış bağlantısı konusundaki fikrini de görmek mümkündür. Buna göre “*.... hariçten dahi maddi ve manevi kuvvetler tedariki için oğullarından Ali Rıza’yı talimat-ı mahsusa (özel talimat) ile Kürdlük mefkuresinin (ülküsünün) banisi (kurucusu) ve Kürdlerin en ziyade nâfiz (nüfuzlu) ve nev’umma (bir derece) alihesi (batıl ilahı) bulunan İstanbul’da Seyyid Abdülkadir ve ba’dehu (ondan sonra) Lozan Muahedenamesi mucibince (uyarınca) hudud-ı milli (milli sınırlar) haricine def’ (kovma) ve teb’id (uzaklaştırma) edilib mütarekeden beri şekl-i hükûmeti yıkmak maksadıyla uğraşan cenub (güney) hudutlarındaki vatan hainleri nezdine (yanına) i’zam (göndererek) ederek onların da vaad-i muavenet (yardım vaadi) ve iştiraklerini istihsal (meydana getirme) ve dâhil ve hariçten esliha (silahlar) ve cephe ve sair mühimmatı ihzar (hazırlama) ve bi’l-ahire temin ettiği ...*” satırlarında, açıkça bir devlet adı verilmesine de İngiltere kastedilerek Şeyh Said’in oğlu vasıtasıyla bu devletten dış destek sağladığı ve isyan için silah, cephe ve benzeri mühimmat sağladığı belirtilmiştir. Toparlamak gerekirse mahkemenin Şeyh Said İsyanı konusundaki görüşü, sözde dinî, özde ise millî ve dış bağlantılı bir isyan olduğu yönündedir. Mahkeme bu intibaini dönem dönem Ankara ile de paylaşmıştır. Ancak ilgili başlık altında da belirttiğimiz gibi Ankara, mahkemenin bu görüşlerini en azından söylemsel olarak benimsememiştir. Devletin en yetkili isimleri olan Reis-i Cumhur ve Başvekil, isyan ile ilgili konuşmalarında isyanı bir irtica hareketi olarak tanımlamışlardır. Dış bağlantı meselesinde ise isyanın başlangıcında isyanın dış bağlantılı olabileceği

konusunda beyanlarda bulunulmuş ancak ilerleyen süreçte bu konu hakkında görüş bildirilmemiştir.

Yaptığımız bu çalışmada incelediğimiz kaynaklar göz önünde tutulduğunda bu isyanın niteliği konusunda Şark İstiklâl Mahkemesi'nin kararı hilafında bir değerlendirme yapmak güçtür. Zira Şeyh Said İsyanı'nın niteliğini değerlendirirken bağımsız bir Kürt devleti teşkil etmek amacıyla kurulan Azadî örgütünün Şeyh Said İsyanı öncesinde bölgedeki çalışmalarını ve bu örgüt üyelerinin Şeyh Said ile olan bağını göz ardı etmemek gerekir. Bununla beraber Şeyh Said'in mahkeme sırasında verdiği ifadeleri ile Varto ve Diyarbakır'daki sorgularında verdiği ilk ifadeleri arasındaki uyumsuzluklar da isyanın sadece dinî bir amaç taşımadığı görüşünü destekler niteliktedir. Varto'daki sorgusunda Diyarbakır'ı aldıktan sonra İngilizlerin desteğini alarak bağımsızlık ilan edeceklerini söyleyen Şeyh Said, Diyarbakır'daki ilk sorgusunda İngilizlerden hiç bahsetmeyerek Diyarbakır'ı aldıktan sonra bağımsızlık ilan etmeyi ve bunu başaramazlarsa da Suriye'de bir yere geçmeyi planladıklarını söylemiştir. Mahkeme sırasında ise İngilizlerden yardım almak planları bir yana bağımsızlık ilan etme planlarından dahi hiç bahsetmeyerek Diyarbakır'ı aldıktan sonra hükûmete taleplerini ileteceklerini, hükûmet kabul etmediği takdirde ise günah bizden gitti diyerek evlerinde oturacaklarını ifade etmiştir. Birbiriyle çelişen bu ifadelerin yanı sıra Şeyh Said'in isyan sırasında "Türkler" ve "Kürtler" hakkında kullandığı ayrıştırıcı dil ve Türklere karşı husumet beslediğini gösteren -"Bir Türk öldürmek yetmiş gavur öldürmekten efdaldır; Türklere karşı intikam hissiyle çıldıran Liceliler nerededirler?"- ifadeleri de niyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu yüzden Şark İstiklâl Mahkemesi'nin de kararında belirttiği gibi Şeyh Said İsyanı'nı, dinî bir söylemi içinde barındıran ve bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen bir hareket olarak değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz.

Şark İstiklâl Mahkemesi isyanın liderlerini yargıladığı Şeyh Said davasından sonra bir buçuk yılı aşkın bir süre daha faaliyetine devam etmiştir. Bu süre zarfında toplam sekiz mebus Şark İstiklâl Mahkemesi üyesi olarak görev yapmıştır. İstiklâl Mahkemeleri üyelerinin mebuslardan oluşması, siyaset ile yakın temasta olunmasını kaçınılmaz kılıyordu. Bu durum İstiklâl Mahkemelerinin siyasi emir ve talimatlarla hareket ettiklerine yönelik eleştirilerin çıkış kaynağını teşkil ediyordu. Bu durumu çalışmamızın konusu olan Şark İstiklâl Mahkemesi üzerinden değerlendirmek gerekirse,

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin siyasi emirlerle, talimatlarla ve yönlendirmelerle yargılamalar yaptığını söylemek pek mümkün değildir. En azından mahkeme evrakı içinde ve diğer arşivlerde bunu delillendirecek belgelerin olmadığını söyleyebiliriz. Bu konuda belgelere rastlanmaması elbette ki mahkemenin bağımsız çalıştığı anlamına gelmemektedir. Çünkü mahkeme heyetine eğer davalar hakkında bir talimat verilmişse bunun tek yolu bu talimatı bir yazı ile iletmek değildir. Şark İstiklâl Mahkemesi üyeleri, belirli dönemlerde izinli olarak Ankara'ya gidip gelmişlerdir. Bu zamanlarda yapılan görüşmelerde mahkeme heyeti üyelerine iletilen şifahi talimatlar olduysa bunları tespit edebilmek imkansızdır. Bu yüzden bu yorumu sadece eldeki mevcut belgeler üzerinden yaptığımızı belirtmek isteriz. Bu yorumumuz bugüne kadar tekrar edilemeyen değerlendirmelerin aksine bir yorumdur. Çünkü Şark İstiklâl Mahkemesi'nin siyasi emirle hareket ettiğini söyleyen birçok yazar olmuş, gazeteciler davası ise bunun delili olarak gösterilmiştir. Gerçekten de gazeteciler davasının kararında Ankara'nın -Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın- karara müdahalesini görmek mümkündür. Ancak ilgili başlıklar altında detaylarına yer verdiğimiz bu müdahale, kararın ne olacağını tayin etme arzusundan çok mahkemenin talebi üzerine gerçekleşen bir müdahaledir. Şark İstiklâl Mahkemesi'nin baktığı ender siyasi davalardan biri olan gazeteciler davasında mahkeme heyeti, bu davanın kararını tek başına vermek sorumluluğunun altına girmek istememiştir. Bu yüzden Ankara'nın davaya müdahil olması teklifi bizzat mahkeme üyelerinden Mazhar Müfit Bey ve Ali Saip Bey tarafından yapılmıştır. Ankara da bu teklife uyarak gazeteciler davasına müdahil olmuştur. Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa'nın gazeteciler hakkındaki temenni ve tavsiyesini bildiren telgrafına mahkeme kararında da yer verilmesi ve bu telgrafın basında da yayımlanması bunun delilleri olarak görülebilir. Zaten Şark İstiklâl Mahkemesi'nin siyaseti işlerinden uzak tutmak gibi bir çabası da olmamıştır. Mahkeme hemen hemen her gün çeşitli konularda Ankara'daki yetkili makamlarla yazışarak bu makamları gelişmelerden haberdar etmiş ve bazı konularda bu makamların görüşlerini istemiştir. Konuyu toparlamak gerekirse Şark İstiklâl Mahkemesi evrakı ve diğer arşivler içinde yer alan belgelerde siyasetin mahkemenin işlerine müdahalesini gösteren yazışmalara rastlanmamıştır. Reis-i Cumhur'un gazeteciler hakkındaki telgrafi ise zaten mahkemenin talebi üzerine çekilmiş bir telgraf olduğundan bu müdahaleyi bu konunun haricinde tutuyoruz.

Mahkemenin aldığı kararların hukuki boyutu da tartışılmalı meselelerden biridir. Halka açık bir şekilde yargılama yapan mahkeme verdiği kararları Türk Ceza Kanunu'na, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ya da Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayandırarak vermiştir. Bu noktada ilginç bir duruma da dikkat çekmek gerekir ki Şark İstiklâl Mahkemesi, 1926 yılında yapılan hukuk inkılâbının bir adımı olan yeni Türk Ceza Kanunu'nu tam manasıyla kullanmamış, eski Ceza Kanunu ile de cezalar vermeye devam etmiştir. Bu durum bir bakıma inkılâpları korumak için çalışan bir mahkemenin yapılan inkılâplardan birine tam manasıyla riayet etmemesi gibi çelişkili bir durum oluşturmuştur.

Mahkemenin kararları, genellikle sanıkların lehinde veya aleyhinde kullanılan delillere dayandırılarak verilmiştir. Bu delilleri genellikle sanıkların özel evrakı içinde yer alan belgeler, askerî ve mülki makamlarca tutulan raporlar, resmî makamlara yapılan ihbarlar, resmî makamlarca tutulan fezlekeler ve şahit ifadeleri oluşturuyordu. Bu noktada mahkemenin verdiği kararların dayanak noktasını oluşturan delillerin sağlamlığı sorgulanabilir. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır ki mahkemenin kararlarını dayandırdığı delillerin sağlamlığı en az normal hukuk düzeni içinde işleyen mahkemelerin kararlarını dayandırdığı delillerin sağlamlığı kadar sorguya açıktır. Mahkemenin itibar ettiği delillerden en önemlileri sanıkların isyan sırasında birbirleriyle yaptıkları yazışmalardır. Çoğunlukla yazanın ve muhatabın kimlik bilgilerinin yer aldığı bu yazışmalarda tarih bilgisi de yer alıyor, isyana kimlerin iştirak ettikleri ve ne gibi vazifeler üstlendikleri gibi bilgilere ulaşılabilirdi. Ancak mahkeme kararları incelendiğinde kararların tek başına yazılı somut delillerle verilmediği de görülmektedir. Kararlarda delillerin etkisi olduğu kadar mahkeme sırasında sanıkların birbirleri aleyhinde verdikleri ifadelerin de etkisi büyük olmuştur. Bu noktada iftira ve husumet faktörleri devreye girmektedir. Sanıkların tamamına yakını aleyhindeki sanık ya da şahit ifadelerini iftira olarak addetmiş ya da husumete dayandırmıştır ki bu durum günümüzdeki yargılama süreçlerinde dahi sıklıkla görülen bir olgudur. Kararlarda etkili olan bir başka husus ise mahkeme heyetinin kanaati olmuştur. “*kanaat-i vicdaniye hasıl olduğundan/kanaat-i vicdaniyeyi temin edecek*” ibarelerini mahkeme kararlarında sıklıkla görmek mümkündür. Askerî ve mülki makamlarca tutulan raporlar, resmî makamlara yapılan ihbarlar ve resmî makamlarca tutulan fezlekeler de mahkemenin sıklıkla başvurduğu deliller arasında yer almaktadır. Savcı Ahmet Süreyya Bey, gerekli gördüğü

durumlarda sadece resmî makamlarca düzenlenen bu evraklarla yetinmeyerek sanıkların sorgusunu bizzat kendisi de yapmıştır. Ancak Ahmet Süreyya Bey'in mahkeme evrakı içinde yer alan yazışmalarında da hatıratında da savcılık işlerinin çok yoğun olduğu ve işlere yetişilemediği görülmektedir. Şark İstiklâl Mahkemesi dışındaki İstiklâl Mahkemelerinde görülmeyen savcı yardımcısı kadrosu da bu yoğunluktan dolayı tahsis edilmiş bir kadrodur. Savcı Ahmet Süreyya Bey, hatıratının birkaç yerinde işlerin yoğunluğundan dolayı gece geç saatlere kadar çalıştığını ve çalışma odasına portatif bir karyola kurarak çoğu zaman vakit kaybetmemek için orada uyuduğunu aktarmaktadır. Bu yüzden birçok sanık hakkındaki iddianameler, Şark İstiklâl Mahkemesi dışındaki resmî makamların sorgusuna, fezlekesine ya da düzenlediği raporlara dayandırılmıştır.

Mahkeme sırasında sorgulanan sanıkların savunma haklarını ne derece kullanabildikleri de bir başka meseledir. Yaygın kanının aksine Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan sanıklar avukat tutma haklarını kullanabilmişlerdir. Ancak yargılama bekleyen sanıkların sayısının günbegün artmasından dolayı mahkeme işleri de bu artışla doğru orantılı olarak artmıştır. Sanıkların sayısındaki bu artış doğal olarak duruşma sürelerini de etkilemiştir. Bu durumun yansımalarını mahkeme zabıtlarında da görmek mümkündür. Başlangıçtaki davalarda çok daha fazla sayfadan ibaret olan mahkeme zabıtlarının sayfa sayıları, mahkeme işleri yoğunlaştıkça azalmıştır. Bir başka ifadeyle işlerin yoğunluğu ve sanık sayısının fazlalığı davaların duruşma süreleri de kısaltmıştır.

Kesintisiz iki yıl görev yapan Şark İstiklâl Mahkemesi bu süre zarfında beş binin üzerinde kişiyi yargılamıştır. Mahkemenin tek sivil hukuk kökenli üyesi olan Savcı Ahmet Süreyya Bey, İstiklâl Mahkemeleri'nin bakacağı suçlar kapsamına girmeyen suçları işleyen kişileri Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk etmemek konusunda son derece hassas davranmaya çalışmıştır. Ancak mahkeme heyetinin diğer üyeleri, bu konuda Savcı Ahmet Süreyya Bey ile ayrı düşmüşler hatta bu konu üzerine tartışmalar bile yaşamışlardır. Bu talep doğrudan mahkeme üyelerinden geldiği gibi zaman zaman bölgedeki resmî makamlardan da gelmiştir. Bu gibi durumlarda meselenin Bakanlar Kurulu'na iletilmesini tavsiye eden Savcı, bu gibi kişilerin yargılamalarının ancak Bakanlar Kurulu kararlarıyla mümkün olabileceğini belirtmiştir. Neticede Şark İstiklâl Mahkemesi, zaman zaman bakacağı suçlar kapsamına girmeyen suçları işleyen sanıkları

da yargılamıştır. Savcı dışında kalan mahkeme üyelerinin hukukçu kökenli olmadıklarını belirtmiştik. Bu yüzden heyet üyeleri hukuki açıdan farklı yaklaşımlarla hareket etmişlerdir. Bu durumu mahkeme üyesi Avni Bey'in "*Herkesin kendine göre bir politikası, kendine göre bir hukuk anlayışı vardı.*" cümlesinde ve Lütfi Müfit Bey'in, "*Bizim, muayyen, milli gayemiz vardır. Ona varmak için, ara sıra kanunun fevkine de çıkarız.*" cümlelerinde de görmek mümkündür. Mahkeme heyeti üyelerinden olan bu isimlerin de aktardıklarından anlaşılacağı üzere mahkemenin birinci önceliği içinde bulunulan olağanüstü durumun devletin bekası ve rejim için yarattığı tehditleri bertaraf etmek olmuştur. Bu tavrı mahkemenin çoğu kararında görmek mümkündür. Yeni Türk Ceza Kanunu'nun yanı sıra eski ceza kanununun kullanılmaya devam etmesi de mahkemenin kendine has hukuk anlayışının bir tezahürüdür. İsyan bölgesindeki TpCF şubelerinin ve isyan bölgesindeki tekke ve zaviyelerin kapatılmaları kararları da mahkemenin bu tavrının birer göstergesi olarak kabul edilebilir. Birincisi iktidardaki CHF için ikincisi ise yeni kurulan rejim için bir tehdit olarak görülmüş ve bu kararlar alınmıştır. Nitekim her iki karardan da kısa bir süre sonra hükûmetin aldığı kararlarla mahkemenin bu bölgesel kararları memleket bütününe kapsayan kararlar hâlini almıştır. Fiilen göreve başladığı 13 Nisan 1925 tarihinden 7 Mart 1927 tarihine kadar yaklaşık iki yıl faaliyette bulunan mahkeme, karara bağladığı 798 davada 5010 kişiyi yargılamıştır. 7 Mart 1927 tarihinde mahkemenin faaliyeti son bulmuş ve mahkeme üyeleri Meclis'teki asli vazifelerine geri dönmüşlerdir.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

1. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Krt/021477.

2. Cumhurbaşkanlığı Arşivi

CA, 01004628.

CA, 01004628-1.

CA, 01009663.

CA, 01010655.

CA, 01010656.

CA, 01010670.

CA, 01010680.

CA, 01010690.

CA, 01010698.

CA, 01010701-2.

CA, 01010716.

CA, 01010731.

CA, 01010738.

CA, 01010742-1.

CA, 01010756.

CA, 01010755.

CA, 01010758.

CA, 01010760.

CA, 01010760-1.

CA, 01010760-10.

CA, 01010760-3.

CA, 01010760-8.

CA, 01016463-370.

CA, 1016951-11.

CA, 1016951-9.

3. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30/10-8-47-5.

BCA, 30/10-9-56-34.

BCA, 30/10-10-57-18.

BCA, 30/10-12-72-1.

BCA, 30/10-19-113-15.

BCA, 30/10-194-329-16.

BCA, 30/11-1-0-12-14-14.

BCA, 30/11-1-0-15-28-15.

BCA, 30/18-1-1-12-76-17.

BCA, 30/18-1-1-12-76-19.

BCA, 30/18-1-1-12-76-6.

BCA, 30/18-1-1-12-77-1.

BCA, 30/18-1-1-13-12-12.

BCA, 30/18-1-1-13-12-17.

BCA, 30/18-1-1-13-13-5.

BCA, 30/18-1-1-13-14-5.

BCA, 30/18-1-1-13-15-10.

BCA, 30/18-1-1-13-22-15.

BCA, 30/18-1-1-13-24-17.

BCA, 30/18-1-1-13-31-14.

BCA, 30/18-1-1-20-47-5.

BCA, 30/18-1-1-23-10-11.

BCA, 51/V48-13-115-33.

BCA, 490/1-1-2-21.

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

a. Milletvekili Mazbata ve Tanıtma Formları

TBMM Arşivi, Abdülhak Fırat Hal Tercümesi

TBMM Arşivi, Ahmet Süreyya Örgüevren Hal Tercümesi

TBMM Arşivi, Ali Saip Ursavaş Hal Tercümesi

TBMM Arşivi, Avni Doğan Hal Tercümesi
TBMM Arşivi, Hacim Muhittin Çarıklı Hal Tercümesi
TBMM Arşivi, İbrahim Tolon Hal Tercümesi
TBMM Arşivi, Lütfi Müfit Özdeş Hal Tercümesi
TBMM Arşivi, Mazhar Müfit Kansu Hal Tercümesi

b. İkinci Dönem Ankara İstiklâl Mahkemesi Evrakı

TBMM Arşivi, İM/T3/K079/D170/G030/0001.
TBMM Arşivi, İM/T3/K079/D170/G030/0002.
TBMM Arşivi, İM/T3/K154/D339/G006/0001.
TBMM Arşivi, İM/T3/K154/D339/G007/0001.
TBMM Arşivi, İM/T3/K154/D339/G007/0002.
TBMM Arşivi, İM/T3/K183/D442/G003/0005.
TBMM Arşivi, İM/T3/K183/D442/G003/0006.

c. Şark İstiklâl Mahkemesi Muhakeme Zabıtnameleri

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 1)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 30)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 69)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 71)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 82)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 111)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 130)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 135)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 145)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 146)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 153)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 189)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 211)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 231)
Ş.İ.M.M.Z. (Karar 363)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 407)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 411)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 418)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 501)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 604)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 638)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 651)

Ş.İ.M.M.Z. (Karar 663)

d. Şark İstiklâl Mahkemesi Evrakı

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0002.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0003.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0004.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G003/0005.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0004.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0005.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0009.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0012.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G004/0014.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G006/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K001/D001/G007/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G004/0005.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0002.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0003.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0016.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0017.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G005/0025.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0002.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0003.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D030/G008/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G003/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0013.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G005/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0022.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G007/0024.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0017.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0020.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0021.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0026.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G008/0028.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0013.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0018.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0020.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-1/G011/0021.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0002.

TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G020/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0013.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D032-2/G021/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K003/D32-2/G021/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-6/G070/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D032-6/G070/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G049/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G049/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G050/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G050/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0016.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G051/0020.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G052/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G053/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G053/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G053/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G054/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-5/G054/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G068/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G068/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G084/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G084/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-7/G086/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-7/G086/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-7/G086/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-7/G086/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G121/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G121/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G124/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G124/0013.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G124/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G125/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G032/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G032/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G032/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G033/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G038/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G041/0012.

TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G042/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K009/D069-4/G044/0026.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G046/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-5/G051/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G065/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G072/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G072/0031.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-6/G076/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K010/D069-7/G095/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-11/G141/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-11/G152/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G119/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G119/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K011/D069-9/G122/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0013.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0026.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0027.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G153/0028.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0003.

TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G155/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0021.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0026.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0027.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G156/0028.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G158/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G159/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0016.

TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0017.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G160/0018.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-12/G161/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K012/D069-13/G173/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K013/D069-17/G254/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K013/D069-17/G255/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K014/D069-18/G258/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K014/D069-18/G258/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K014/D071/G005/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G002/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G002/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G002/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G008/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G010/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G010/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G010/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G010/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-1/G010/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-2/G029/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K021/D135-2/G029/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K022/D138/G009/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K022/D138/G009/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K022/D138/G009/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K022/D138/G009/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K022/D138/G009/0006.

TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G004/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G010/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G010/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G010/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K023/D145-1/G012/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K024/D149/D021/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K024/D149/G020/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K030/D216/G003/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K036/D271/G009/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K036/D271/G009/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K036/D271/G009/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K038/D291/G002/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K041/D339/G002/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K047/D405/G004/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K077/D734/G003/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K078/D760/G008/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K083/D805-1/G013/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K083/D805-1/G022/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G034/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G036/0016.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G038/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G047/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G048/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G049/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G049/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G049/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G049/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G051/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G052/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-2/G053/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-3/G084/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-3/G089/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-3/G090/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G101/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G101/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G101/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G102/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G103/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K084/D805-4/G106/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K085/D805-8/G249/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K085/D805-8/G249/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G001/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G003/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G003/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0013.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0014.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G011/0016.

TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D814/G012/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D816/G016/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D816/G016/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K087/D816/G016/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K089/D826-1/G045/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K089/D826-1/G045/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G051/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G051/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G055/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G066/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G082/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G082/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G083/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G083/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G085/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G085/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G087/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G087/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D827/G066/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G034/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G034/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G038/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G039/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G039/0008.

TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D829/G039/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G010/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G010/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D830/G011/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D831/G001/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D831/G001/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D832/G006/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G001/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G001/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G001/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G002/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G018/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0008.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0009.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G031/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G037/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K091/D833-1/G037/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K092/D833-2/G064/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K092/D834-2/G086/0001.

TBMM Arşivi, İM/T12/K092/D834-2/G086/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K093/D835-2/G046/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K093/D835-2/G046/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K095/D838/G001/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K095/D838/G005/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G001/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G002/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G007/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G008/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G008/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G008/0018.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G009/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G010/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G011/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G011/0017.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G012/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0003.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0015.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0016.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0019.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G014/0020.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0004.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0011.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0019.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G015/0021.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G016/0012.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G018/0002.

TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-1/G020/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G021/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G022/0006.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G036/0022.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G036/0023.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G038/0001.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G044/0002.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G046/0005.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G046/0007.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G046/0010.
TBMM Arşivi, İM/T12/K097/D843-2/G051/0001.

e. İstiklâl Mahkemeleri Yazışmalar Evrakı

TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G023/0005.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G024/0005.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G026/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G026/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0005.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0006.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0007.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G034/0008.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0001.

TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0005.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0006.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G035/0007.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G036/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G037/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G037/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G038/0006.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G039/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G040/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G055/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G056/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G066/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G075/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G085/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G085/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G088/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G091/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G091/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G092/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G092/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G092/0003.

TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G092/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G092/0005.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G093/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G093/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G093/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G097/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G097/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G098/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G100/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G010/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G011/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G012/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G028/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G028/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G030/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G031/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G032/0002.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0001.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0003.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0004.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0005.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0006.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G033/0007.
TBMM Arşivi, İM/T14/K009/D060/G034/0002.

5. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 109, Belge No: 109-1001.
TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 109, Belge No: 109-2001.
TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-1001.
TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-1a001.
TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-2a001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-3001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 332, Gömlek No: 2, Belge No: 2001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 54, Belge No: 54001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 54, Belge No: 54-1001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-2001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 55, Belge No: 55-1001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 56, Belge No: 56001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 330, Gömlek No: 56, Belge No: 56-1001.

TİTE Arşivi, Kutu No: 23, Gömlek No: 60, Belge No: 60001.

6. Türk Tarih Kurumu Arşivi

TTK Arşivi, OK/279/2.

TTK Arşivi, OFS/4/25/2.

TTK Arşivi, SS/9/30/30.

TTK Arşivi, SS/8/19/19.

TTK Arşivi, SS/8/24/24.

B. Resmî Yayınlar

Elcezire İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-3, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015.

Isparta İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-5, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2015.

İstanbul İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-2, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015.

İstiklâl Mahkemeleri (Kanuni Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), Cilt-1, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, Ankara, 2015.

Şark İstiklâl Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), Cilt-6/1, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2016.

_____, Cilt-6/2, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2016.

_____, Cilt-6/3, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2017.

_____, Cilt-6/4, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2017.

_____, Cilt-6/5, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şahin, Kerim Akar, vd., TBMM Basımevi, Ankara, 2017.

TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, İkinci Basım, Ankara 2010.

_____, 2. Cilt 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, İkinci Basım, Ankara 2010.

T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, Cilt: 1, Devre: I, TBMM Matbaası, Ankara, 1943.

_____, Cilt: 3, Devre: II, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

_____, Cilt: 4, Devre: II, TBMM Matbaası, Ankara, 1941.

_____, Cilt: 5, Devre: II, TBMM Matbaası, Ankara 1939.

TBMMGCZ (TBMM Gizli Celse Zabıtları), Cilt: II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

_____, Cilt: III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

_____, Cilt: IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999.

TBMMZC, Cilt 1, Devre I, İhtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

_____, Cilt 3, Devre I, İhtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1981.

_____, Cilt 4, Devre I, İhtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1981.

_____, Cilt 4, Devre II, İhtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1968.

_____, Cilt 8, Devre I, İhtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1945.

_____, Cilt 9, Devre I, İhtima Senesi 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.

_____, Cilt 9, Devre 3, İhtima Senesi 2, TBMM Matbaası, Ankara ty.

- _____, Cilt 10, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1975.
- _____, Cilt 11, Devre I, İçtima Senesi 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.
- _____, Cilt 11, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1975.
- _____, Cilt 12, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1975.
- _____, Cilt 14, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.
- _____, Cilt 15, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.
- _____, Cilt 16, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.
- _____, Cilt 18, Devre II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.
- _____, Cilt 19, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara, 1977.
- _____, Cilt 21, Devre I, İçtima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.
- _____, Cilt 22, Devre I, İçtima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.
- _____, Cilt 22, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara, 1977.
- _____, Cilt 23, Devre I, İçtima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
- _____, Cilt 24, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara ty.
- _____, Cilt 25, Devre II, İçtima Senesi III, TBMM Matbaası, Ankara ty.
- _____, Cilt 27, Devre II, İçtima Senesi IV, TBMM Matbaası, Ankara ty.
- _____, Cilt 28, Devre II, İçtima Senesi IV, TBMM Matbaası, Ankara ty.
- _____, Cilt 30, Devre II, İçtima Senesi IV, TBMM Matbaası, Ankara ty.
- _____, İkinci İntihap Devresi, On Beşinci Cilt, İkinci İçtima Senesi, 4 Mart 1341.
- _____, İkinci İntihap Devresi, Yirmi Sekizinci Cilt, Dördüncü İçtima Senesi, 6 Kanûn-î evvel 1926.

C. Süreli Yayınlar*

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

* Süreli yayınların nüsha tarihleri kullanıldıkları dipnotlarda verilmiştir.

İkdam
İstiklâl
Milliyet
Resmî Ceride
Son Saat
Son Telgraf
Tanin
Tevhid-i Efkar
Türk İli
Türk Sözü
Urfa
Vakit
Vatan
Yeni Türk

D. Telif Eserler

Açıksöz, Hüsnü, **İstiklâl Harbinde Kastamonu**, Türk Ocakları Derneği Kastamonu Şubesi Yayını, Kastamonu, 2019.

Ada, Serhan, **Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Akın, Rıdvan, **TBMM Devleti (1920-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Akman, Eyüp, **Açıksöz Gazetesine Göre Kastamonu İstiklâl Mahkemeleri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.

Akyol, Taha, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Akyürekli, Mahmut, **Binbaşı Kasım'ın Hatıraları, Azadî, Şeyh Said Hakkındaki İfadeleri ve Cıvıranlı Halit Bey'in Mektupları**, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2020.

_____, **Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Akyüz, Aydın, **1925 Kürt Ulusal Ayaklanması Şeyh Said İsyanı**, Ceylan Yayınları, İstanbul, 2021.

Albayrak, Sadık, **Devrimler ve Gerici Tepkiler, Şeyh Said İsyanı ve Gazeteciler**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Alkan, A. Turan, **İstiklâl Mahkemeleri**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Atatürk, Kemal, **Nutuk Vesikalar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Derleyen: Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, Sena Matbaası, İstanbul, 1980.

Aybars, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri**, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.

_____, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal**, Üçüncü Cilt 1922-1938, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Aydın, Osman, **1925 Kürt Ulusal Hareketi**, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Balkaya, İhsan Sabri, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Bayrak, Mehmet, **Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri Üstüne**, Özge Yayınları, Ankara, ty.

Beşikçi, İsmail, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, E yayınları, Ankara, 1970.

Bingöl, Arif, **Milli Devlet ve Kürtler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

Bozkurt, Gülnihâl, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Bruinessen, Martin van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çeviren Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Burgaç, Murat, **Türkiye’de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Cemal, Behçet, **Şeyh Sait İsyanı**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Cemil Paşa, Ekrem, **Muhtasar Hayatım**, Beybun Yayınları, Ankara, 1992.

Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis’te Muhalefet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Dersimi, Nuri, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, Ani Matbaası, Halep, 1952.

Doğan, Avni, **Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

Eşref Edib, **İstiklâl Mahkemelerinde Sebilürreşad’ın Romanı**, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.

Engin, Vahdettin, **Hesaplaşma, Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikastı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, ty.

Erman, Azmi Nihat, **İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri**, Temel Yayınları, İstanbul, 1971.

Fırat, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1961.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 2, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - I Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Gün, Fahrettin, **İstiklâl Mahkemeleri’nde Gazetecilerin Davası**, Beyan Beyan Yayınları, İstanbul, 2020.

_____, **İstiklâl Mahkemeleri ve Şeyh Said Kiyamı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2018.

Halaçlı, Cengizhan, **İstiklâl Mahkemeleri ve Cumhuriyet Rejimi**, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Hallı, Reşat, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.

Hasretyan, M.A. - Ahmad, K.M., **1925 Kürt Ayaklanması**, Medya Güneş Yayınları, İstanbul, 1991.

İba, Şaban, **1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar**, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara, 2011.

İnönü, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

İslamoğlu, Mustafa, **Şeyh Said Ayaklanması**, Denge Yayınları, İstanbul, 1997.

İsmet İnönü Hatıralar, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009.

Jwaideh, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çeviren İsmail Çekem - Alper Duman, Yayına Hazırlayan Nevzat Kırac, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Kalafat, Yaşar, **Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Said**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.

Karerli Mehmet Efendi, **Yazılmayan Tarih -Anılarım-**, Derleyen: Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013.

Kaymaz, İhsan Ş., **Şeyh Said Ayaklanmasında İngiliz Parmağı**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Kılıç Ali, **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Koçak, Cemil, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Koçin, Abdulhâkim - Ertüren, Eyüp, **Şark İstiklal Mahkemesi Şeyh Said Davası Mahkeme Tutanakları**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020.

Körpe, Özgür, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayaklanmalar 1800-1938**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013.

Köse, Resul, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hükûmet Politikaları (Asayiş, Adli, İdari, Eğitim) (1923-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2022.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

Okyar, Osman - Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Olson, Robert, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, Tercüme: Bülent Peker - Nevzat Kırış, Öz-ge Yayınları, Ankara, 1992.

Öke, Mim Kemal, **Musul - Kürdistan Sorunu 1918-1925**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Örgeevren, Ahmet Süreyya, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

Özalp, Kâzım - Özalp, Teoman, **Atatürk'ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994.

Özoğlu, Hakan, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

Özsoy, Felat - Eriş, Tahsin, **Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi (Palu-Hanî-Genç)**, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2007.

Renda, M. Abdülhalik, **Hatırat**, Yayına Hazırlayanlar: Aytaç Demirci Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

Sasuni, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Çevirenler Bedros Zartaryan - Memo Yetkin, Med Yayınevi, İstanbul, 1992.

Selçuk, Fatih, **Dengeler Değişirken Milli Mücadele’de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022.

Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Sever, Tahsin, **1925 Hareketi Azadî Cemiyeti**, Nûbihar, İstanbul, 2021.

Silopi, Zinnar (Kadri Cemilpaşazâde), **Doza Kürdistan**, Stewr Basımevi, 1969.

Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk’ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Şadillili Vedat, **Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, Cilt: I, Kon Yayınları, Ankara, 1980.

Şimşek, Halil, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Şimşir, Bilâl N., **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Beyanname ve Program, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1924.

Toker, Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994.

Tosun, Ulvi Ufuk, **Millî Mücadele Dönemi’nde Asker Firarileri Sorunu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt II Mütareke Dönemi 1918-1922, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Turan, Murat, **CHP’nin Doğu’da Teşkilatlanması (1923-1950)**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Türk Hukuk Lûgatı, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1991.

Türkmen, Zekeriya, **Musul Meselesi, Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.

Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **İlk Meclis, Milli Mücadele’de Anadolu**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2**, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.

Yeğen, Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011.

Yeşil, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2002.

Yiğitbaş, M. Sadık, **Kığı**, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950.

Zürcher, Eric Jan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

E. Tezler

Altan, Bilal, **Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mardin, 2017.

Aydın, Abdullah, **Cumhuriyet Döneminin İlk İstiklal Mahkemesine Giden Süreç ve İstanbul İstiklal Mahkemesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat, 2019.

Ertüren, Eyüp, **Şark İstiklal Mahkemesi: Şeyh Said İsyanı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018.

Kutlu, Cemil, **Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İç Güvenlikle İlgili Çıkardığı Kanun ve Kararnâmeler (23 Nisan 1920 - 16 Nisan 1923)**,

Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1992.

Terzi, Emrah, **İstanbul İstiklal Mahkemesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2019.

F. Makale, Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri

Bengi, Hilmi, “İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanan Gazeteciler”, **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, ss. 345-407.

Bozan, Oktay, “Mütareke Döneminde İngiliz İstihbarat Subayı Edward William Charles Noel’in Diyarbakır ve Çevresindeki Propaganda Faaliyetleri”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Cilt 1, Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yayınları, Ankara, 2019, ss. 450-470.

Çiçek, Rahmi, “Kastamonu İstiklâl Mahkemelerinin Bölgede Güvenlik ve Asayişin Sağlanmasındaki Rolü”, **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, ss. 207-251.

_____, “Mustafa Necati Bey’in Kastamonu İstiklâl Mahkemesinin Faaliyeti ile İlgili TBMM ve Mustafa Kemal’e Gönderdiği Raporlar”, **Mustafa Necati Sempozyumu**, 9-11 Mayıs 1991 Kastamonu, Kastamonu Eğitim Yüksekokulu Yayınları, Ankara, 1991, ss. 36-43.

Gök, Salhadin, “Birinci Dönem İstiklâl Mahkemelerinin TBMM’deki Yansımaları”, **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, ss. 49-85.

Erdoğan, Nevzat, “Elcezire İstiklâl Mahkemesi Üyesi Mehmet Yasin Sani Kutluğ’un Hayatı ve Yasama Faaliyetleri (1889-1973)”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020 8(6), ss. 1753-1762.

İleri, Turgut, “Millî Mücadele Döneminde Amasya ve Havalisinde Pontus Terörüne Karşı Alınan Tedbirler ve Kuva-yı Takibiye Kumandanlığının Kurulması Çalışmaları”, **History Studies**, 12/5, (Ekim 2020), ss. 2733-2760.

İpşirli, Mehmet, “Kürek Cezası”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurek-cezasi> (15.05.2023)

İşbilir, Ömer, “Kalebend”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalebend> (15.05.2023)

Karakaş, Nuri – Selçuk, Fatih, “Fransız Basınında Şeyh Said İsyanı”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 7, Sayı 4, (Aralık 2021), ss. 880-908.

Kurşun, Zekeriya, “Şeyh Said”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-said> (11.05.2023)

Küçük, Cevdet, “İstiklâl Mahkemeleri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istiklal-mahkemeleri> (11.05.2023)

Ortak, Şaban, “Vaiz İbrahim Edhem Efendi’nin İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanması”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 2, (Aralık 2016), ss. 51-81.

Tosun, Ulvi Ufuk, “Eskişehir İstiklâl Mahkemesi Karar Defterine Geçmiş Bazı Suç Çeşitleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 67, (Ocak 2020), ss. 601-614.

Turan, Murat, “Tek Parti Döneminde Şark İstiklal Mahkemesi’nin Kuruluşu ve Cumhuriyet Halk Fırkası Teşkilatlarının Kapatılması Meselesi (1925-1927)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 295, (Temmuz 2018), ss. 46-56.

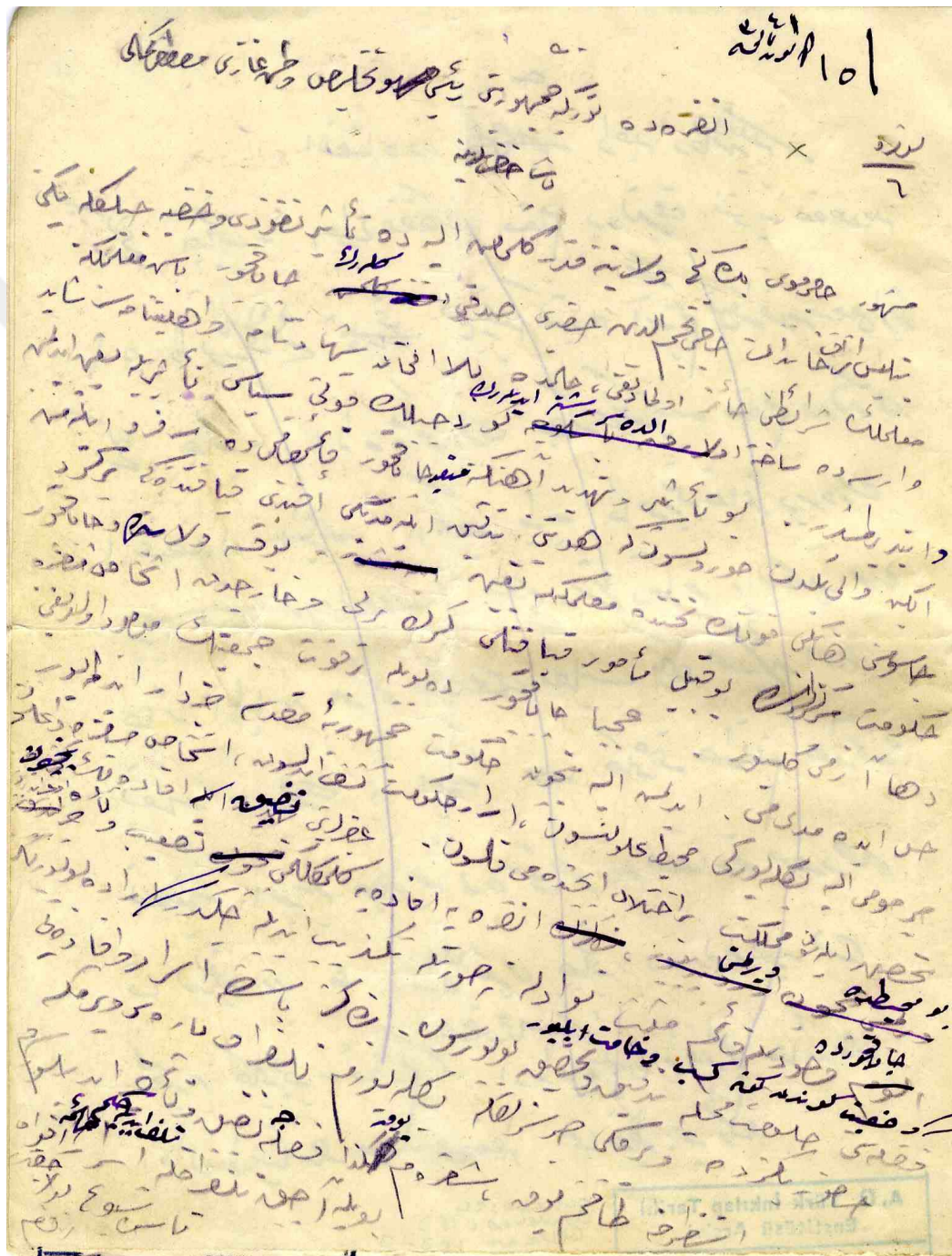
Ülker, İbrahim, “İstiklal Mahkemelerinin Yargılama Usulü”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 23, Sayı 2, (2015), ss. 21-48.

Yavaş, Mesut, “Hacim Muhittin Çarıklı Bey ve Elcezire İstiklâl Mahkemesi”, **İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu**, 10-11 Aralık 2015/Adıyaman, Yayına Hazırlayan: Aynur Yavuz Akengin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, ss. 123-169.

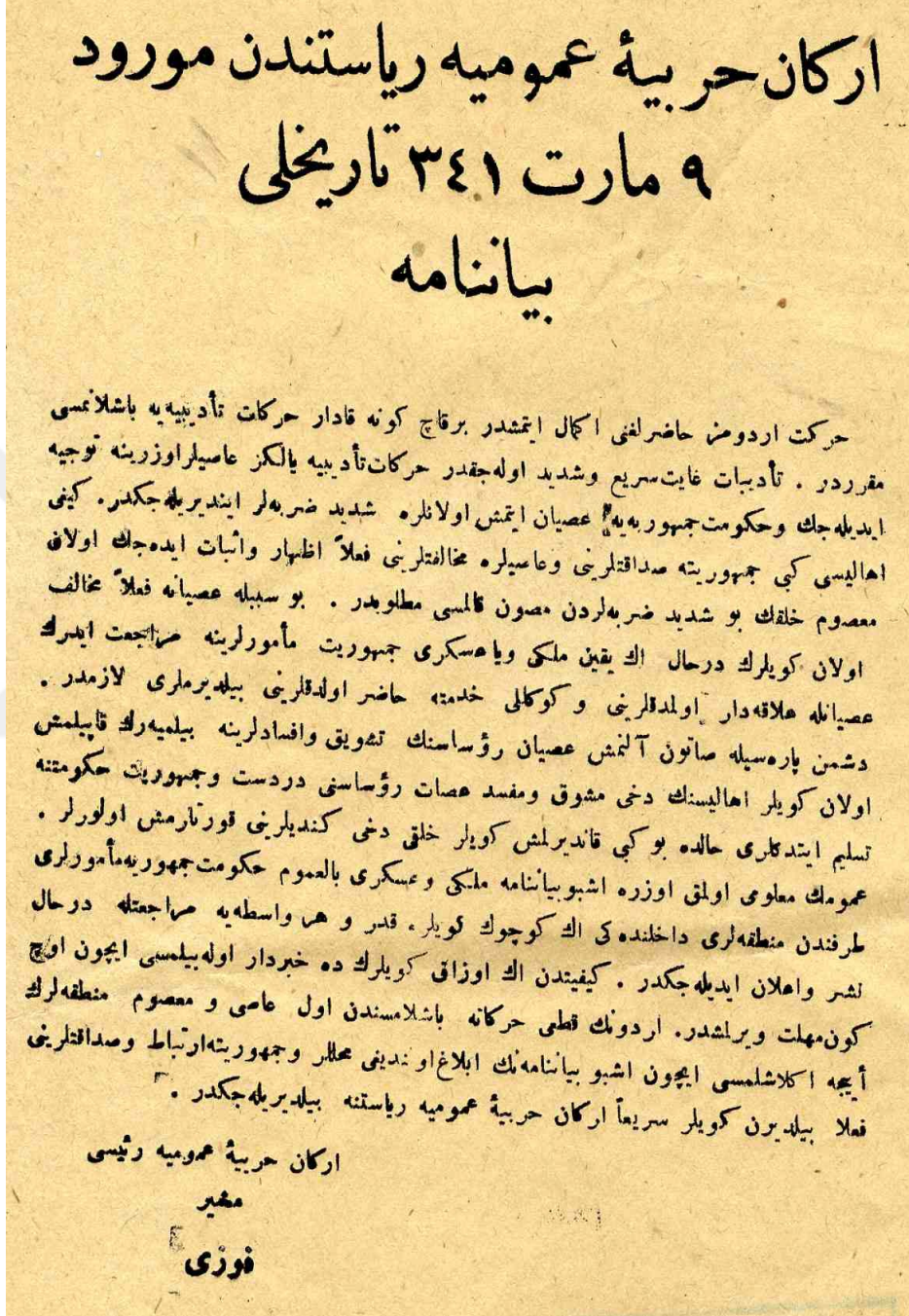
Yeşil, Ahmet, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılmasında Sondan Bir Önceki Gelişme: Tpcf Urfa Siverek Şube Kâtibi Mehmet Fethi Bey’in Şark İstiklal Mahkemesinde Yargılanması”, **Adıyaman Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 20, (Ağustos 2015), ss. 711-744.

EKLER

Ek-1: Çapakçur Başmuallimi Mehmet Zeki Dünderalp'in 15 Ocak 1925 tarihinde Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği ancak Çapakçur Postanesi'nin Ankara'ya göndermediği telgraf⁷⁰²

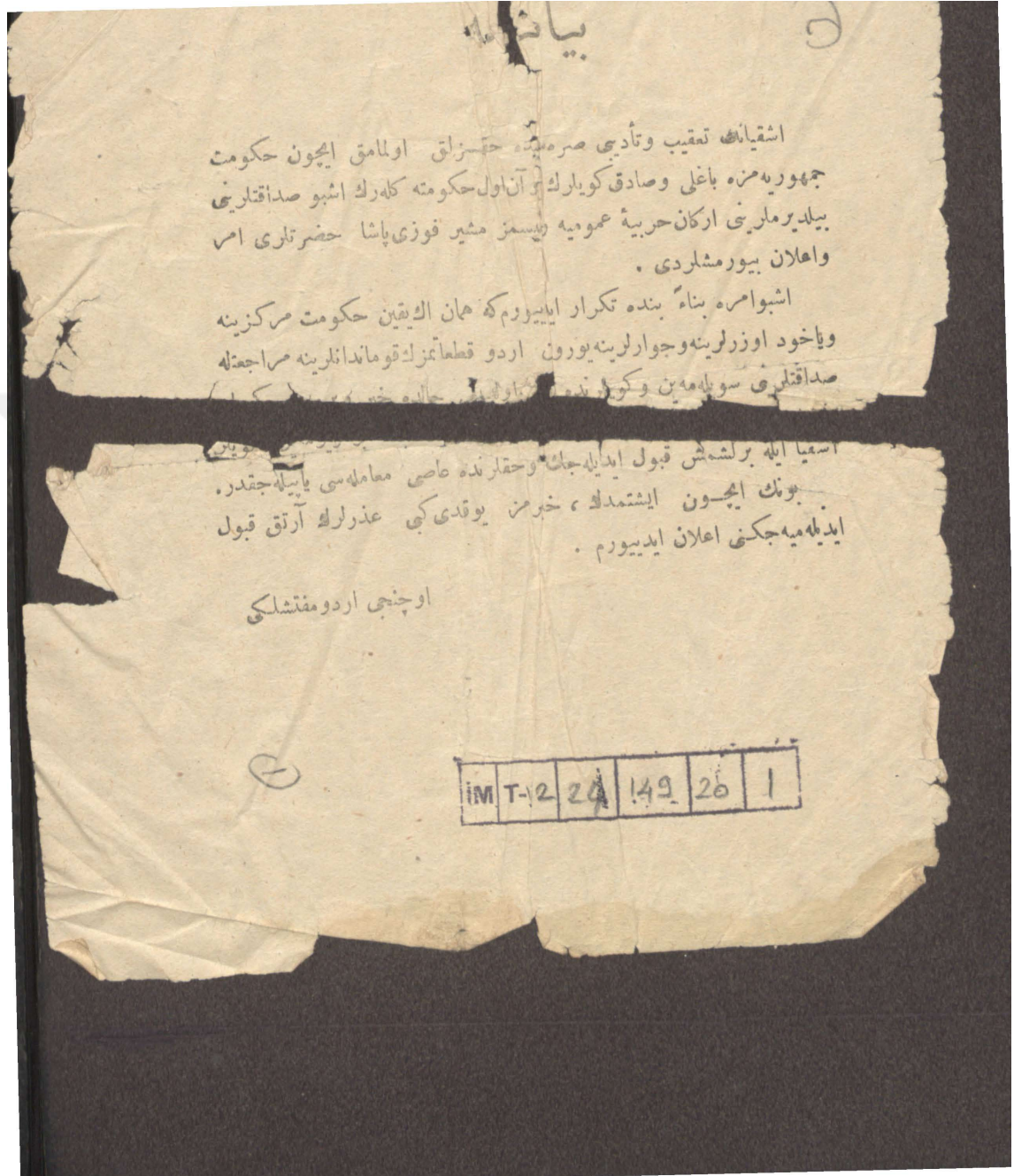

⁷⁰² **TİTE Arşivi**, Kutu No: 24, Gömlek No: 153, Belge No: 153-3001.

⁷⁰³ TİTE Arşivi, Kutu No: 23, Gömlek No: 60, Belge No: 60001.

Ek-3: 3'üncü Ordu Müfettişliğinin tenkil harekâtı öncesi yayımladığı bir beyanname⁷⁰⁴

⁷⁰⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K024/D149/G020/0001.

Ek-4: Şark İstiklâl Mahkemesi'nde görev yapan mebusların biyografileri

Ek-4.a: Mazhar Müfit Kansu

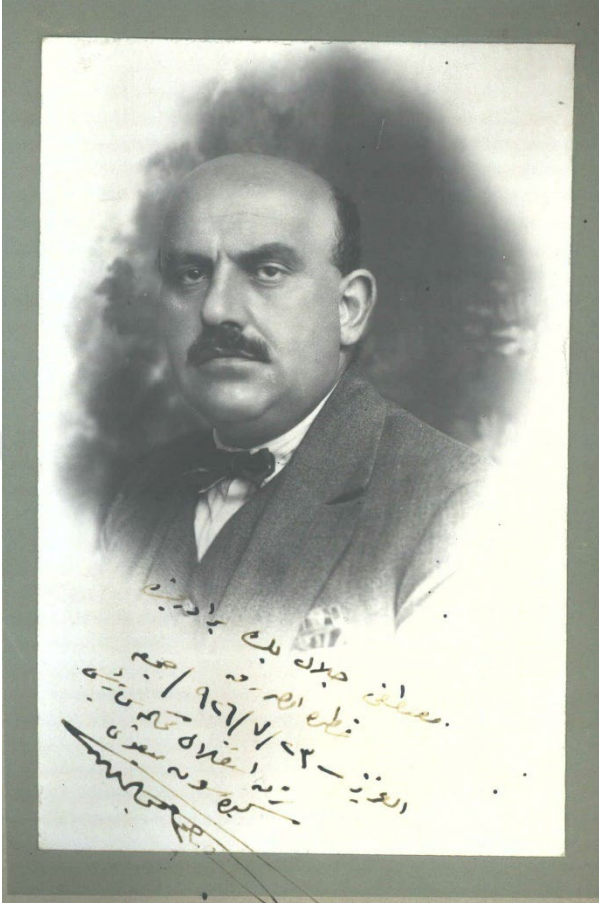

Mazhar Müfit Kansu, 1872 yılında Denizli'de doğdu. Mülkiye Mektebi'ni bitiren Kansu, mesleki hayatına Gelibolu İdadisi öğretmenliği ile başladı. Sonrasında Edirne İdadisi'nde Tarih öğretmenliği ve müdür yardımcılığı görevlerinde bulundu. Edirne İl Maiyet memuru olarak çalıştıktan sonra Havsa, Çorlu, Uzunköprü ve İskeçe'de kaymakamlık yaptı. Kaymakamlık vazifesinden sonra Gümülcine, Lazistan (Rize), Mersin, İzmit ve Balıkesir sancaklarında mutasarrıflık yaptı. Mutasarrıflık görevlerini Bitlis ve Elâzığ valilikleri izledi. Erzurum Kongresi'ne Bitlis,

Sivas Kongresi'ne ise Hakkâri delegesi olarak katılan Mazhar Müfit Bey, bu kongreler sonrasında kurulan Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. 1919 yılında Hakkâri mebusu olarak son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına girdi. Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra Ankara'ya geçerek TBMM'ye katıldı. Millî Mücadele Dönemi'nde kurulan İstiklâl Mahkemelerinden biri olan Yozgat İstiklâl Mahkemesi'nde üye olarak bulundu. 1925 yılında çıkan Şeyh Said İsyanı sonrasında kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi'nin sekiz ayı aşkın bir süre başkanlığını yaptı. I. dönem TBMM'ye Hakkâri mebusu olarak giren Mazhar Müfit Bey, II., III., IV. ve V. dönemlerde Denizli, VI. ve VII. dönemlerde ise Çoruh (Artvin) mebusluğu yaptı. 12 Kasım 1948 tarihinde vefat etti⁷⁰⁵.

⁷⁰⁵ TTK Arşivi, OFS/4/25/2; TBMM Arşivi, Mazhar Müfit Kansu Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, İkinci Basım, Ankara, 2010, s. 32, 90, 144, 197, 253, 318, 386.

Ek-4.b: Hacim Muhittin Çarıklı

Hacim Muhittin Çarıklı, 1881 yılında Uşak'ta doğdu. Mülkiye mektebini bitiren Hacim Muhittin Bey, Burhaniye, Gönen, Bergama, Palas, Çeşme ve Akhisar kaymakamları vazifelerinde bulundu. Bir süre İzmir Polis Müdürlüğü yaptı. Daha sonra Havran ve Balıkesir (Karesi) Mutasarrıflıklarında bulundu. Millî Mücadele Dönemi'nde faal olarak çalışan Hacim Muhittin Bey, Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığını yürüttü. Son Osmanlı Meclisi Mebusanı'na Balıkesir mebusu olarak seçilen Hacim Muhittin Bey, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra Ankara'ya geçerek TBMM'ye

katıldı. Bu dönemde olağanüstü yetkilere sahip olarak Bursa valiliği görevinde bulundu. Millî Mücadele Dönemi'nde kurulan Konya ve Elcezire İstiklâl Mahkemeleri'nde başkanlık yaptı. II. ve III. dönemlerde Giresun, IV., V., VI., VII. ve VIII. dönemlerde ise Balıkesir mebusluğunda bulundu. 5 Aralık 1965 tarihinde vefat etti⁷⁰⁶.

⁷⁰⁶ TTK Arşivi, OK/279/2; TBMM Arşivi, Hacim Muhittin Çarıklı Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, s. 40, 96, 149, 190, 244, 311, 378, 453.

Ek-4.c: Ahmet Süreyya Örgėevren

Ahmet Süreyya Örgėevren, 1888 yılında Sındırgı’da doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi’ni bitirdi. Razlıp, Taşoz ve Edremit Savcılıkları, Karaisalı Bidâyet Mahkemesi Başkanlığı, Hayrabolu Hâkimi Münferit Yardımcılığı, Aydın Sulh Hâkimliği görevlerini yürüttü. Bir ara İzmir’de serbest avukatlık yaptı. II. Dönem TBMM’ye Balıkesir mebusu olarak girdi. Bu süreçte kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi’nde savcı olarak görev yaptı. IV. Dönem Aksaray, V. Dönem Balıkesir, VI. Dönem Bitlis, VII. ve VIII. Dönemlerde ise Balıkesir

mebusluklarında bulundu. 7 Ağustos 1969 tarihinde vefat etti⁷⁰⁷.

⁷⁰⁷ **TBMM Arşivi**, Ahmet Süreyya Örgėevren Hal Tercümesi; **TBMM Albümü 1920-2010**, s. 104, 186, 244, 313, 379, 454.

Ek-4.d: Ali Saip Ursavaş

Ali Saip Ursavaş, 1887 yılında Selahiye’de doğdu. İstanbul Harbiye Mektebi’nde askerlik eğitimi aldı. Harbiye’den sonra Şam 8. Kolordu subayı, 24. Süvari Alayı ve 10. Kolordu Karargâh subayı, Beyrut Jandarma Alayı subayı, Halep Jandarma Alayı Bölük Komutanı, Dirizur Jandarma Alayı Seyyar Müfreze Kumandanı, Kars (Bahçe) Jandarma Komutanı, Kozan Jandarma Kumandanı, Kozan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kurucusu, Urfa Jandarma Kumandanı, Urfa ve Yöresi Kuvâ-yı Milliye Kumandanı görevlerinde bulundu. Millî Mücadele

Dönemi’nde kurulan Konya İstiklâl Mahkemesi’nde üye olarak görev yaptı. Şeyh Said İsyanı’ndan sonra kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi’ne üye olarak seçilen Saip Bey, 1926 yılı Aralık ayından sonra başkanlık vazifesini de yürüttü. I. Dönem Şanlıurfa, II. Dönem Kozan (Adana), III., IV., V. ve VI. Dönem Şanlıurfa mebusluklarında bulundu. 26 Eylül 1939 tarihinde vefat etti⁷⁰⁸.

⁷⁰⁸ **TBMM Arşivi**, Ali Saip Ursavaş Hal Tercümesi; **TBMM Albümü 1920-2010**, s. 61, 109, 172, 226, 291, 360.

Ek-4.e: Lutfi Müfit Özdeş

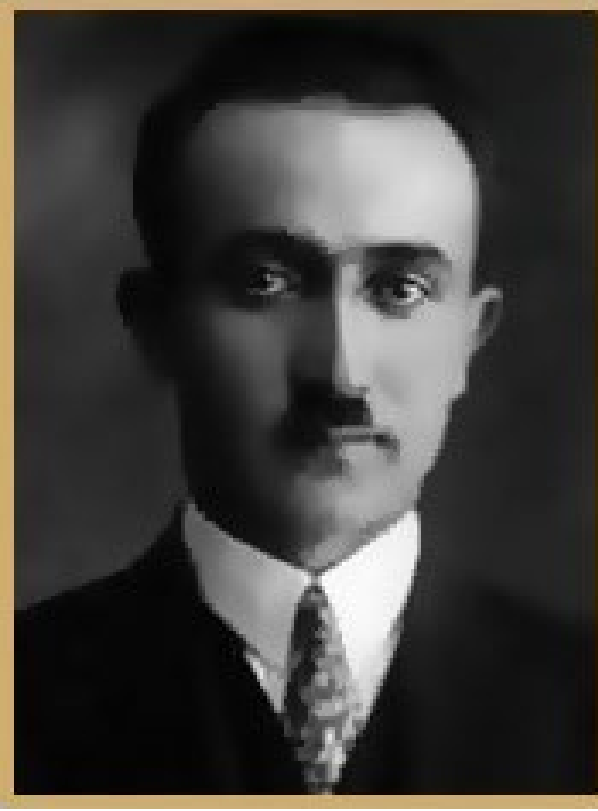

Lutfi Müfit Özdeş, 1874 yılında Kırşehir’de doğdu. Erkan-ı Harbiye Mektebini bitirerek kurmay yüzbaşı rütbesiyle orduya katıldı. İlk görev yeri olan Şam’da stajını tamamladıktan sonra 5’inci Ordu’daki çeşitli birlikte de bir süre daha görev aldı. 1907 yılında Makedonya’daki 3’üncü Ordu bünyesinde görevlendirildi. 1910 yılında Yemen’e giden Lutfi Müfit Bey, Balkan Savaşlarına ve Birinci Dünya Savaşı’na katıldı. Mütareke Dönemi başlangıcında İstanbul’da Mim Mim grubuyla birlikte Millî Mücadele lehine çalıştı. 1921 yılında Anadolu’ya geçti.

Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruza katıldı. II Dönem TBMM’ye Kırşehir mebusu olarak girdi. Bu dönemde Şark İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi ve mahkemenin faaliyet süresi boyunca bu görevi ifa etti. III. IV. ve V. Dönemlerde de Kırşehir mebusu olarak TBMM’ye girdi. 18 Nisan 1940 tarihinde vefat etti⁷⁰⁹.

⁷⁰⁹ TBMM Arşivi, Lutfi Müfit Özdeş Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, s. 107, 158, 210, 271.

Ek-4.f: Avni Doğan

Avni Doğan, 1892 yılında Yozgat'ta doğdu. Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Boğazlıyan, Konya Ereğli kaymakamlıkları, Sivas Divân-ı Harbi Örfî Askerî Kâtibi, Kastamonu, Samsun ve Ankara valiliği, Birinci Umum Müfettişliği vazifelerinde bulundu. II. Dönemde TBMM'ye giren Avni Bey, 1925 yılında kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi'nde üye olarak görev yaptı. II., III., IV. ve V. Dönem Yozgat, VI. ve VII. Dönem Çankırı, IX. Dönem Yozgat, XI. Dönem Ankara mebusluğu yaptı. 27 Mayıs Askerî Müdahalesi sonrası toplanan Temsilciler

Meclisi'nde Ankara temsilcisi olarak yer aldı. XII. Dönem TBMM'ye Kastamonu mebusu olarak girdi. 26. Hükûmet'te Devlet Bakanlığı yaptı. 14 Haziran 1965 tarihinde vefat etti⁷¹⁰.

⁷¹⁰ TBMM Arşivi, Avni Doğan Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, s. 87, 173, 227, 292, 317, 385; TBMM Albümü 1920-2010, 2. Cilt 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, İkinci Basım, Ankara 2010, s. 600, 693, 805.

Ek-4.g: Abdülhak Fırat

Abdülhak Fırat, 1881 yılında Erzincan'da doğdu. Harbiye Mektebini bitiren Fırat, sonrasında hukuk eğitimi de alarak İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Balkan Savaşlarına katıldı. Savaş sonrası askerî mahkemelerde çeşitli görevlerde bulundu. Harbiye Nezareti Umuru Mahâkim Müdüriyeti üyeliği, Askerî Adalet Encümeni üyeliği, 3'üncü Tabur Komutanlığı, Harbiye Nezareti Umuru Mahâkim müdür muavinliği, İstanbul İstilaat Encümeni Adli müşavirliği, Millî Müdafaa Vekâleti Muhakemat Şubesi müdürlüğü bu dönemde yürüttüğü

görevlerdi. II. Dönem TBMM'ye Erzincan mebusu olarak giren Abdülhak Fırat, 1926 yılı Mayıs ayında Şark İstiklâl Mahkemesi Savcı Yardımcılığı vazifesine seçildi. III., IV., V., VI., VII. ve VIII. Dönemlerde TBMM'de Erzincan mebusu olarak bulundu. 3 Nisan 1953 tarihinde vefat etti⁷¹¹.

⁷¹¹ TBMM Arşivi, Abdülhak Fırat Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, s. 94, 147, 199, 256, 323, 390, 465.

Ek-4.h: İbrahim Tolon

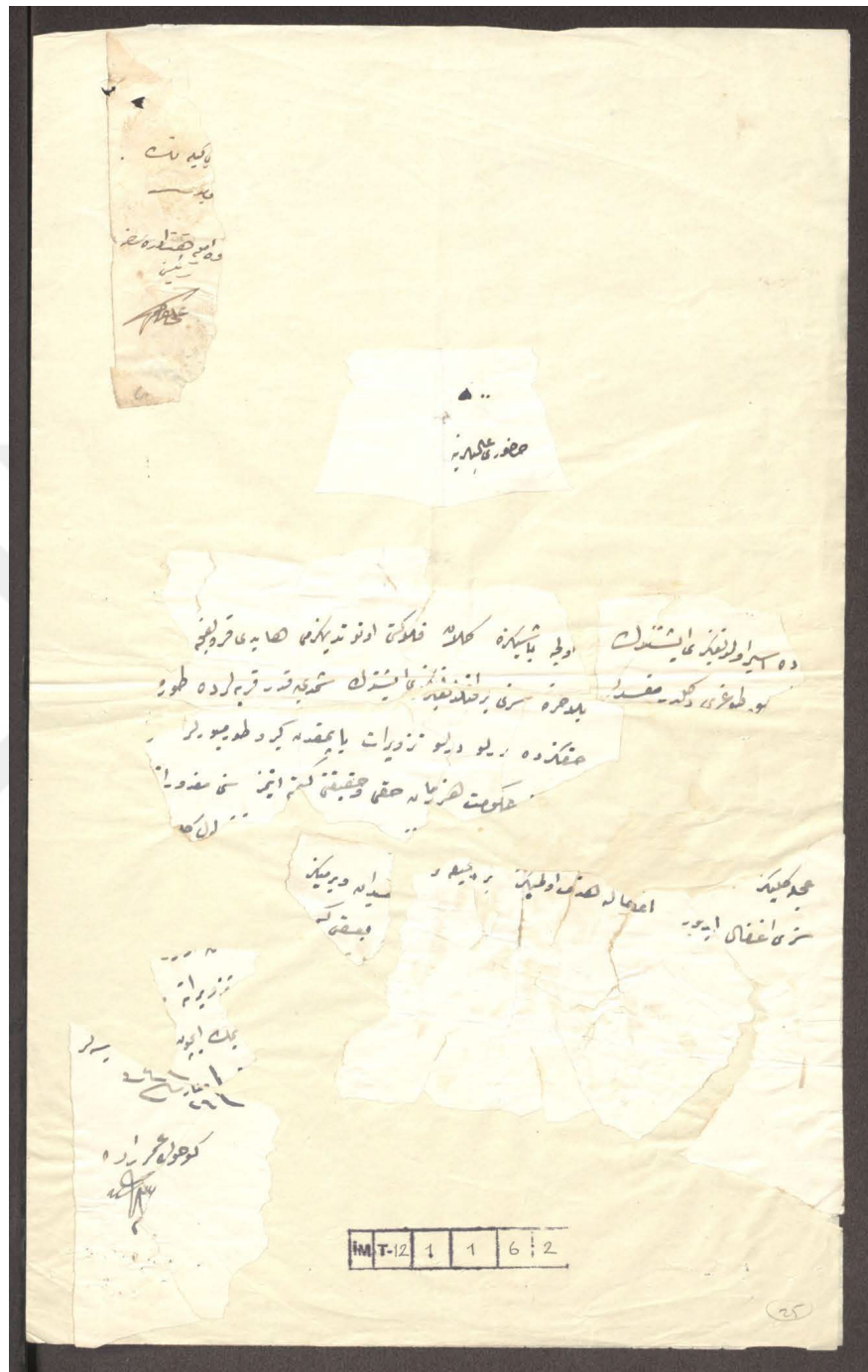

İbrahim Tolon, 1878 yılında İstanbul'da doğdu. Harp Okulunu bitirdi. Selanik Askerî Rüştîyesi öğretmenliği, İstanbul Jandarma Subay Okulu öğretmenliği, Edirne Merkez Jandarma Tabur Komutanlığı, Jandarma Subay Okulu müdür yardımcılığı, Bolu Jandarma Tabur Komutanlığı, Jandarma Komutanlığı 1'inci Şube yardımcılığı ve Subay Okulu müdürlüğü görevlerinde bulundu. II. Dönem TBMM'ye Kocaeli mebusu olarak girdi. Bu dönemde Şark İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilerek 1926 yılı Aralık ayından mahkemenin

görevinin son bulduğu 1927 yılı Mart ayına kadar bu görevi yürüttü. III., VI. ve VII. Dönemlerde Kocaeli mebusu olarak TBMM'de yer aldı. 2 Aralık 1956 tarihinde vefat etti⁷¹².

⁷¹² TBMM Arşivi, İbrahim Tolon Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, s. 108, 158, 340, 409.

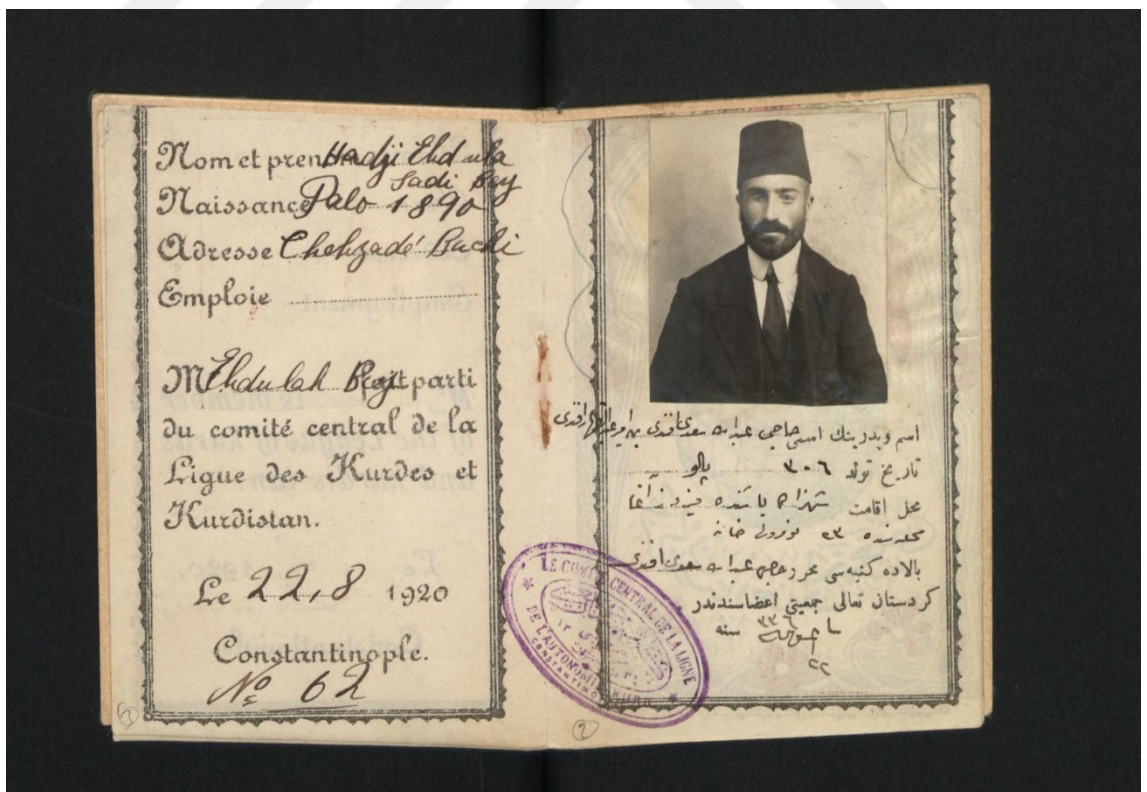
⁷¹³ **TBMM Arşivi**, İM/T12/K001/D001/G006/0001; **TBMM Arşivi**, İM/T12/K001/D001/G007/0001.

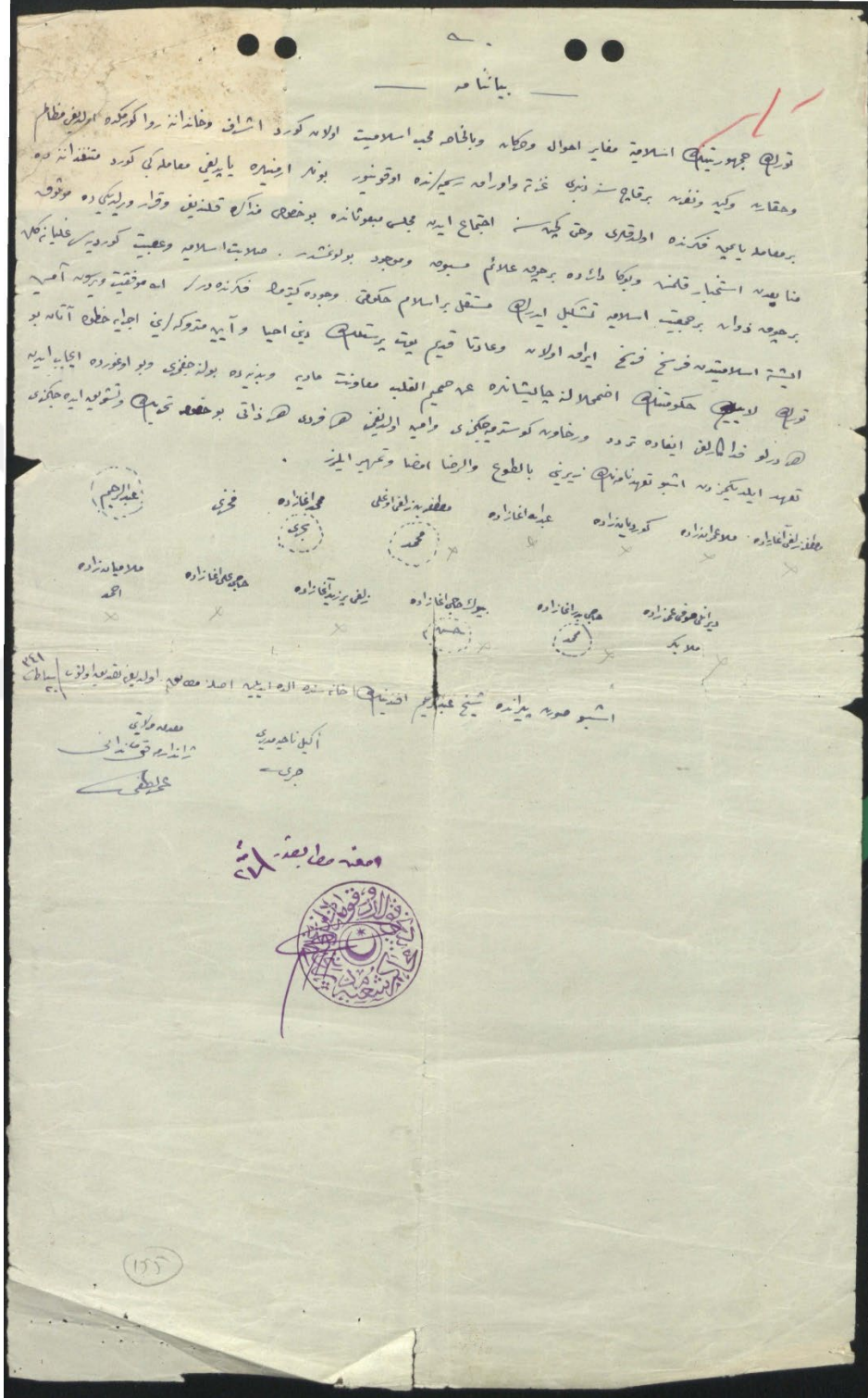
Ek-6: Kör Sadi'nin Kürdistan Teali Cemiyeti Hüviyet Varakaları⁷¹⁴

⁷¹⁴ TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G121/0001; TBMM Arşivi, İM/T12/K005/D032-9/G121/0002; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G084/0005; TBMM Arşivi, İM/T12/K004/D32-6/G084/0006.

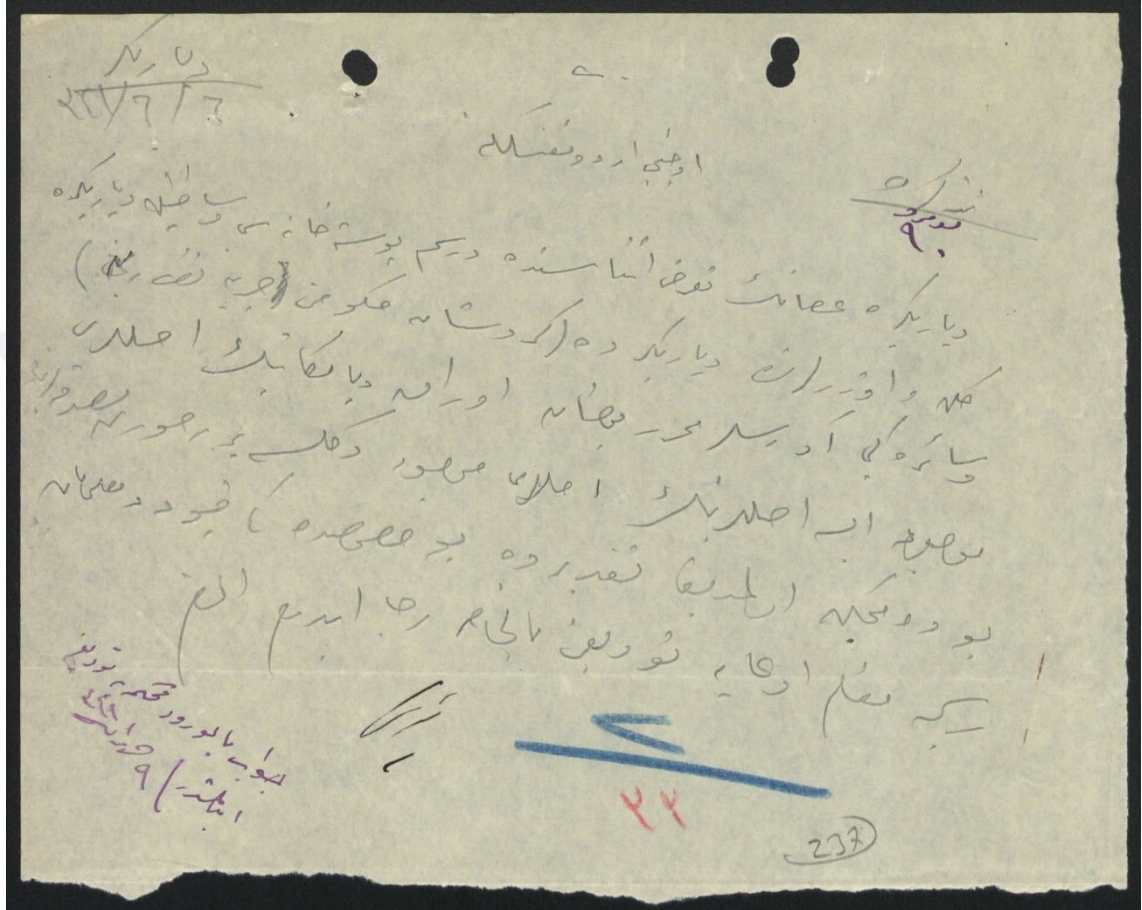

Ek-8: Şeyh Said'in Kardeşi Şeyh Abdürrahim'in evinde ele geçirilen beyanname (taahhütname)⁷¹⁶

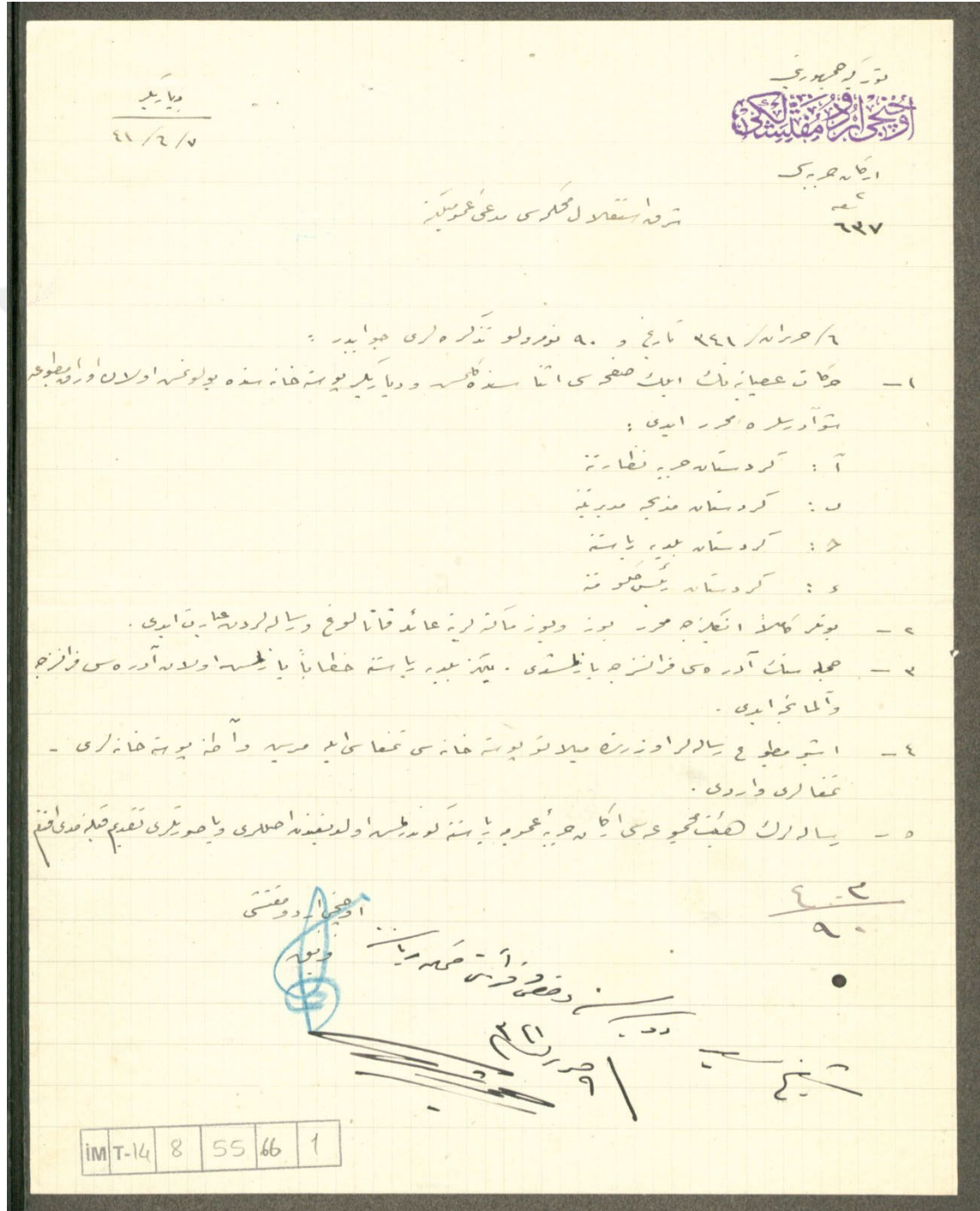
⁷¹⁶ TBMM Arşivi, İM/T12/K013/D069-17/G254/0002.

Ek-10: Ahmet Süreyya Bey'in "Kürdistan Hükûmeti Harbiye Nezaretine" başlığıyla Diyarbakır postanesine gelen zarflarla ilgili 3'üncü Ordu Müfettişliğine gönderdiği yazı⁷¹⁸

⁷¹⁸ TBMM Arşivi, İM/T12/K090/D826-2/G066/0007.

Ek-11: 3'üncü Ordu Müfettişi Kazım (İnanç) Paşa'nın "Kürdistan Hükûmeti Harbiye Nezaretine" başlığıyla Diyarbakır postanesine gelen zarflarla ilgili Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına gönderdiği cevabi yazı⁷¹⁹

⁷¹⁹ TBMM Arşivi, İM/T14/K008/D055/G066/0001.

Ek-12: Şark İstiklâl Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit Bey'in Gazeteciler davası ile ilgili Başvekil ve Reis-i Cumhur'a gönderdiği 23 Ağustos 1925 tarihli yazı⁷²⁰

51010760-3

I

[]

- تیس جہد - عازمیتا حضرتکے

A B C D E F

باسمہ وکالت
قلم مخصوص مدیری
عدد

عانتہ علیہ

۱- کہل دوم کلید و کرک اولیہ موقوف بولونا، تحت جیلہ عین یانہ یلیدک آنا جلودہ سورہ تاثیر حاصل
ایہ یکنی تاسف و حیرتہ کہ - مدہ و اکل مدہ اولہ کلیدی و عبرت و انتہای موجب اولہ عقیقہ پر
تہ امتہ اخارہ ایزلرد - اعداف جرم ماہقہ اولہ یوفا دلت عینی و جلد سیک جہد رتہ صادرہ
اولہ قلیتہ قانتہ ایہ یلید - جہادہ مقصد عبرت و انتہا اولہ قلیتہ کورہ بولہ حقہ یلہ نبی و
علوی اولہ تہات ساملیہ و یالیتہ قوت ملکی حقہ کی آرہ - دوس عایدہ اشرا لہ - م - بولہ
ضایتہ و طہ جریہ و فرعاً ذی مدخل اولہ - مرکب رتہ دوام اولہ جہد ایہ - فقط جرمی مطوعات
قانونک ادتہ ایکہ مارہ بنہ مردہ - زمانہ تابع و نیاز علیہ مرکب اجرائہ مانع اولہ بعض نقطہ نظر نہ شدہ
بقیہ اولہ - مدفع مرکب لیتہ کیلید یلہ -

۲- کہ اختلاف مطوعات و یک متسا اولہ کلید و مرکب تودیع و اسال قلیتہ مد و مرکب عائدہ
ایہ اولہ مدہ بیت یو - مد نشی مدہ تاثیر حاصل ایہ - - تودیع کہ بعضہ منافع و کوثریہ
کہ نظر نہ مرکب کلیدیک تاثیر آلتہ اجرائہ کی برخاک و احوال ضعیف یلہ اولہ حاصل ادلاسی
ایہ یالکڑ مرکب سامس استیلا یلہ اولہ - کہ اختلاف اولہ اجرائہ منفعہ مد عدا لوتس ایہ
مرکب تودیع فقرہ شک مطوعات ایہ تشریح اس مواضع کی ادلاسی مطالعہ سنہ م -
۳- لفظ مفید آلتہ و صاحب بلہ ادج کوہ اولہ عائدہ رتہ اسقلال ایہ کیلید - عیالہ کوہ عودتس
تاملہ - بوجہ مطالعہ رتہ عودتس مد مد ایہ - کلیدی طبعی اولہ تیس عرصہ ایہ - م یاسام -

[]

دکتر سیدتی
مظاہرہ

CU..HURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. :

A W-15-4
D 63
F 113-3

TEŞEKKÜR

Kaleme aldığım bu tez oldukça uzun ve yorucu bir çalışma sürecinin sonunda ortaya çıktı. Bu süreçte kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Nuri Karakaş başta olmak üzere birçok kişinin desteğini gördüm. Doktora eğitimime başladığım ilk günden teze son noktayı koyduğum son güne kadar her zaman moral ve motivasyonumu yükselten, tezim ile ilgili her türlü fikir, görüş ve birikimini benimle paylaşarak bu çalışmayı ortaya çıkarabilmemde önemli bir paya sahip olan değerli danışmanım Prof. Dr. Nuri Karakaş'a en derin şükranlarımı sunar, minnettarlığımı belirtmek isterim. Değerli hocalarım Prof. Dr. Hasan Mert, Prof. Dr. Hakkı Uyar, Prof. Dr. Cihan Özgün ve Doç. Dr. Fevzi Çakmak'a da bu tezin hazırlanması sırasında sağladıkları tüm katkılardan dolayı teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmayı satır satır okuyarak yazım hatalarını ve anlatım bozukluklarını tespit eden ve gerekli düzenlemeler konusundaki tavsiyelerini benimle paylaşan değerli dostum Onur Yılmaz'a, okumakta güçlük çektiğim Osmanlıca kelimeler konusunda arzu ettiğim her an yardımını aldığım değerli dostum Yasin Özdemir'e, ihtiyaç duyduğum kaynaklara ulaşmak konusunda sınırsız yardımlarını gördüğüm değerli dostum Mehmet Soysal'a ve tezin yazımı sırasında sağladığı kaynak desteğinin yanı sıra sık sık görüşlerine de başvurarak fikirlerini aldığım değerli dostum Fatih Selçuk'a yardımlarından dolayı müteşekkirim. Ayrıca doktora eğitimim boyunca verdiği burs ile beni maddi açıdan destekleyen ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün mirasından pay almama vesile olan Türk Tarih Kurumu'na da maddi ve manevi desteklerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatım boyunca olduğu gibi doktora tezimin araştırma ve yazım süreçlerinde de en büyük desteği veren değerli aileme ise ayrı bir paragraf açma gereği hissettim. Bu kapsamda ilk olarak güler yüzünü benden esirgemeyerek motivasyon kaynağım olan sevgili eşim Funda Çınar'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Hayatım boyunca daha iyi yerlere gelmem için hiçbir karşılık beklemeden beni destekleyen babam Mehmet Çınar ve annem Safiye Çınar'a bir ömür minnettar yaşayacağım. Sevgili kardeşim Melih Çınar'a da bana sağladığı teknolojik desteklerden dolayı şükranlarımı sunuyorum.

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim Durumu:

Lisans: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2008-2012)

Yüksek Lisans: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (2012-2015)

Doktora: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (2016-2023)

Hazırladığı Tezler:

Yüksek Lisans Tez Başlığı: Türk - Yunan Nüfus Mübadelesinde Tekirdağ İmdad-ı Sıhhi Heyetinin Faaliyetleri (1923-1924), Danışman: Prof. Dr. Mehmet TEMEL

Doktora Tezi Başlığı: Şark (İsyen Bölgesi) İstiklâl Mahkemesi (1925-1927), Danışman: Prof. Dr. Nuri KARAKAŞ

Yayınlar:

Kitaplar

Çınar, Semih, **Mübadelede Tekirdağ, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Mübadele Yıllarında Tekirdağ Faaliyetleri (1923-1924)**, Hiper yayın, Diğer, Türkiye, İstanbul, 2021.

Makaleler

Çınar, Semih, “Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Mübadele Sırasında Yunanistan'ın Kayalar ve Kozana Şehirlerindeki Faaliyetleri”, **Tarih ve Günce**, Sayı: 10, 2022, ss. 121-150.

_____, “Türk - Yunan Nüfus Mübadelesi Sırasında Tifüs”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 68, (Bahar 2021), ss. 283-314.

_____, “Türk - Yunan Nüfus Mübadelesi'nde Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Girit'te Görevlendirdiği İmdad-ı Sıhhi Heyetleri ve Faaliyetleri”, **Belgi**, Sayı: 22, (Yaz 2021/II), ss. 331-352.

_____, “Seza-yı Nur Vapuru: Kaybolması ve Akıbeti”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 16, Sayı: 32, (Güz 2020), ss. 469-493.

_____, “İzmir'in İşgali Üzerine Mülteci Durumuna Düşen Türklere Hilal-i Ahmer Cemiyeti Aracılığı ile Yapılan Nakdî Yardımlar”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 19, Özel Sayı: İzmir'in İşgali, (2019), ss. 243-270.

